

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : III

Sayı : 7

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ

ERDEM

ATATÜRK KÜLTÜR MERKEZİ DERGİSİ

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt 3

Ocak 1987

Sayı 7

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA,
TEMMUZ 1987

İÇİNDEKİLER

Makaleler	Sayfa
MÜJGÂN CUNBUR: Atatürk ve Millî Birlik	1
JĀNOS HARMATTA: Avarların Dili Sorununa Dair (çeviren: Hicran Akın) . . .	11
———: De la Question Concernant la Langue des Avars (çeviren: Gönül Yılmaz)	33
———: Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler (çeviren: Hicran Akın)	57
———: Inscriptions Roniques Turques en Europe Orientale (çeviren: Gönül Yılmaz)	77
OKTAY ASLANAPA: Türk Halı Sanatı	99
MAHMUT H. ŞAKIROĞLU: Venedik Arşivi ve Kitaplıklarından Türk Tarih ve Kültürüne Ait Kayıtlar	111
AYDIN SAYILI: İslâm'da Hastahane Kurma Faaliyetinin Erken Evrelerine Orta Asya Katkıları (çeviren: Ahmet Cevizci)	135
———: Central Asian Contributions to the Earlier Phases of Hospital Bulding Activity in İslam	149
A. A. AHMEDOV, J. AD-DABBĀGH, B. A. ROSENFELD: Istanbul Manuscripts of Al-Khwārizmī's Treatises	163
———: Hārezmī'nin Eserlerinin İstanbul Yazmaları (çeviren: Melek Dosay)	187
ÂMİL ÇELEBİOĞLU Ninnilerimiz	211
SERAP ÜNAL-LELOĞLU: Anadolu Türk Evi'nde Yerel Bir Örnek: Rize Evi . . .	239
Yayın Tanıtmaları:	
Tanıtmama Makalesi	
TALAT TEKİN: James Hamilton: <i>Manuscrits Ouïgours du IXe-Xe siècle Touen-houang</i>	249
Tanıtmama Yazıları	
ÖMÜR BAKIRER: Doğan Kuban, <i>Muslim Religious Architecture, Part I; The Mosque and its Early Development; Iconography of Religions</i>	259
———: Doğan Kuban, <i>Muslim Religious Architecture, Part II; Development of Religious Architecture in Later Periods; Iconography of Religions</i>	265

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU: Jean-Louis Bacqué-Grammont, <i>Le Livre de Babur. Babur-Name, Mémoires du Premier Grand Mogol des Indes (1494-1529)</i> . . .	271
—————: Turhan Beytap, <i>Türk Eczacılık Tarihi</i>	273
—————, Alessandra Manzoni, <i>I Promessi Sposi. Storia Milanese del Secolo XVII</i> .	275
—————: <i>Venezia e i Turchi</i> ,	278
—————, Bernard Lory, <i>Le sort de L'Héritage Ottomane en Bulgarie. L'Exemple des Villes Bulgares 1878-1900</i>	285
—————: <i>Venezia e la Difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670</i>	288
ESİN KÂHYA: Pietro Corsi, Paul Windling (ed.): <i>Information Sources in the History of Science and Medicine</i>	293
Merkezimizden Haberler:	
MÜJGAN CUNBUR: Emel Esin'i Kaybettik	297
Konferanslar	309
Kütüphanemize Armağan Edilen Nazlı ve Cemal Köprülü Koleksiyonu Kitapların Listesi (R-Z)	311

E R D E M

Cilt: 3

Ocak 1987

Sayı: 7

ATATÜRK VE MİLLÎ BİRLİK *

Dr. MÜJGÂN CUNBUR **

On Kasımlar ve On Kasımı içine alan haftalar, Atatürk için, milletçe duyulan sevgi ve saygının yoğunlaştığı günlerdir. Bu günlerin büyük Türk'ün anısı çevresinde millî şuurun da birleşip yoğunlaştığı zamanlar olması ise, dikkatle üzerinde durulması gerekli bir konudur. Toplumbilimciler millî kahramanlar etrafında millî şuurun birleşmesini, millet hayatında, milletin yaşama gücünün artmasında ve sürekli olmasında önemli bir unsur sayarlar. Millî kahramanlarımızın başında gelen Atatürk de bu konuya bir başka açıdan yaklaşıyor:

“Türk çocuğu ecdadını (=atalarını) tanıdıkça daha büyük işler yapmak için kendinde kuvvet bulacaktır.” demiştir.

Türk çocuğu diğer atalarıyla birlikte büyük Atatürk'ü de tanımak, O'nun büyük milletimize yaptığı hizmetleri öğrenmek, milleti geleceğe daha da güçlenerek hazırlayacak düşüncelerini bilmekle görevlidir. Şüphesiz Atatürk'ü ve fikrini öğrenmek, Türk çocuklarını yarınlara hazırlayacak, onların millete yapacakları hayırlı hizmetlerde yürüyecekleri yolu gösterecektir.

Atatürk'ün fikir ve düşünceleri arasında millî birlik fikrinin müstesna bir yeri olduğu görülür. Denilebilir ki Atatürk için millî birlik fikri, bir millî ideal olmuştur. O, bu konuda:

* 12 Kasım 1986 günü Ankara'da Gaziosmanpaşa Kız Meslek Lisesinde yapılan konuşmanın metnidir.

** Millî Kütüphane emekli başkanı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi asli üyesi.

“Millî birlik duygusunu mütemadiyen (=durmadan, sürekli olarak) ve her türlü vasıta ve tedbirlerle inkişaf ettirmek (=geliştirmek) millî ülkümüzdür.” demiş, bu fikre, bir duygu heyecanını da ekleyerek, verdiği önemin büyüklüğüne de dikkatleri çekmiştir.

Bir milletin millî ülküsü, en büyük ve en önemli ideali olup genellikle tektir. Milletlerin gelecek için varmayı hedefledikleri en büyük amaçtır. Milletler bu ideale bağlı olarak yaşarlar, gelişirler. Bu ideali kaybeden milletler çökmeye, ölüp yok olmaya mahkûmdurlar. Bu çöküş, ölüp yok oluş bir milletin sonu demektir, dünya milletleri haritasından silinişi demektir.

Millî ülkünün önemine, millet hayatındaki yer ve değerine şu birkaç cümleyle değindikten sonra Atatürk’ün yukarıdaki sözüne dönebiliriz.

Atatürk millî birlik duygusunun durmadan, hertürlü araç ve tedbirlerle her fırsattan yararlanılarak geliştirilip yüceltilmesini istemiştir. O’nun bu kadar değer vererek üzerinde durduğu “Millî birlik duygusu nedir?” diye sorulabilir.

Millî Birlik duygusu kısaca, milletin birliği, amaçta birliği, milletçe paylaşılan ortak duygu ve düşüncelerde birleşmesi demektir. Konuyu biraz daha derinleştirmek üzere, Atatürk’ün millet tanımları üzerinde duralım. Atatürk’e göre:

“Millet, dil, kültür ve mefkûre (=ülkü) birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasî ve ictimai (=toplumsal) hey’ettir.”

Bu tanımda milleti meydana getiren üç unsur söz konusu ediliyor: Dil, kültür ve ideal birliği. Millî ülkü bu tanımda ülkü birliği olarak ele alınmıştır. Millet fertlerinin aynı amaçta birleşmesi ülkü birliğini meydana getirmektedir.

Atatürk ikinci bir millet tanımında:

“Aynı kültürden olan insanlardan oluşan topluma millet denir” diyor ki, kültürün millet yapısındaki yerine bir daha dikkati çekmesi bakımından önemlidir.

Dünyanın tanınmış fikir adamlarından Ernest Renan da milleti ortak kültür mirasına dayandırmaktadır.

Atatürk kendi el yazısıyla kaleme aldığı “Medenî Bilgiler” adlı o yılların yurttaşlık bilgisi kitabında uzunca bir girişten sonra ortak kültür mirası konusuna değinir. Kitabın girişini birlikte okuyalım:

“Türkiye Cumhuriyetini kuran Türkiye halkına Türk milleti denir. Millet sözünden ne anlaşılır, ne anlaşılması lâzımdır? Bunu anlatayım:”

Burada bir hususa dikkatinizi çekmek isterim. Günümüzde halk ve millet kavramları birbirine karıştırılmaktadır. Bu iki kavramdan milletin ne olduğunu, Atatürk’ün şimdi okuyacağım cümleleri çok iyi anlatmaktadır.

“Sözlerimin kolay anlaşılması için yine Türk milletine bakacağım. Çünkü dünya yüzünde ondan daha büyük, daha eski, ondan daha temiz bir millet yoktur ve bütün insanlık tarihinde görülmemiştir. Bugünkü Türk milletine bir resim tablosuna bakar gibi bakalım ve şimdiye kadar edindiğimiz bilgilerin yardımıyla düşünelim! Bu tabloda neler görüyorsak, bu tablo bize neler hatırlatıyorsa, onları birer birer söyleyelim.” diyen Atatürk, önce Türk milletinin cumhuriyetle yönetilir bir devlet olduğunu, sonra da bu devletin lâik bir devlet olduğunu belirtir. Üçüncü bir unsur olarak da dilimizi ele alır ve sözlerini şöyle sürdürür:

“Türk milletinin dili, Türkçedir. Türk dili dünyada en güzel, en zengin ve en kolay olabilecek bir dildir. Onun için her Türk dilini çok sever ve onu yükseltmek için çalışır. Bir de, Türk dili, Türk milleti için mukaddes (=kutsal) bir hazinedir. Çünkü Türk milleti geçirdiği nihayetsiz badireler (=felaketler) içinde, ahlâkının, ananelerinin (=geleneklerinin), hatıralarının, menfaatlerinin, elhasıl (=kısacası) bugün kendi milliyetini yapan herşeyin dili sayesinde muhafaza (=korunmak) olduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletinin kalbidir, zihnidir.”

Burada hatırlanması gereken bir husus da dilin millî birliği sağlayan en önemli unsurlardan biri oluşudur. Atatürk dördüncü nokta olarak Türklerin yurdundan bahseder ve E. Renan’ın ortak kültür mirası dediği hususu açıklar:

“Türk milleti Asya’nın garbında (= batısında) ve Avrupa’nın şarkında (= doğusunda) olmak üzere kara ve deniz

sınırlarıyla ayırt edilmiş, dünyaca tanınmış, büyük bir yurttta yaşar. Onun adına “Türk Eli” derler. Türk yurdu daha çok büyüktür. Yakın ve uzak zamanlar düşünülürse, Türk’e yurtluk etmemiş bir kıt’a yoktur. Bütün dünyada, Asya, Avrupa, Afrika ve hattâ Amerika Türk atalarına yurt olmuştur. Bu hakikatler eski ve hususiyle yeni tarih vesikalarıyla (= belgeleriyle) mâlûmdur. Fakat bugünkü Türk milleti, varlığı için bugünkü yurdundan memnundur. Çünkü Türk, derin ve şanlı geçmişin, büyük, kudretli atalarının mukaddes miraslarını bu yurttta da muhafaza edebileceğinden, o mirasları şimdiye kadar olduğundan çok daha fazla zenginleştirebileceğinden emindir.”

İşte Atatürk’ün mukaddes miras, Ernest Renan’ın ortak miras dediği unsur, millî birliğin daima en büyük ve en güçlü dayandığı husus olmuştur. Atatürk Türk Milletinin kuruluşunda başlıca etkenler olan siyasî varlıkta birlikten, dil, yurt, ırk ve menşee birliklerinden, tarihî ve ahlâkî yakınlıktan söz eder. Sonra da milletin bir genel tanımını daha yapar ki millî birliğin oluşması ve dayandığı değerler açısından bu tanım konumuz bakımından çok önemlidir. Atatürk’ü dinleyelim:

“Bundan sonra müşterek millî fikrin, ahlâkın, hissin, heyecanın, hatıra ve anelerin millet efradında (= fertlerinde) meydana gelmesini ve kökleşmesini temin eden müşterek (= ortak) mazinin, birlikte yapılmış tarihin, vicdanları ve zihinleri doğrudan doğruya birleştiren müşterek dilin, milletlerin teşekkülünde (= oluşmasında) en mühim âmiller olduğunu bir defa daha kaydettikten sonra millet hakkında ikinci derecede unsurları kaale (= söze) almayarak mümkün olduğu kadar her millete uyabilecek bir tarifi biz de alalım:

- a) Zengin bir hâtıra mirasına sahip bulunan,
- b) Beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte (= uygunlukta) samimî olan,
- c) ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden vücuda gelen cemiyete (= topluma) millet namı verilir.”

Bu millet tanımında çok güçlü bir tarih şuuru ve geniş bir kültür hakimiyet ve mülkiyeti göze çarpmaktadır. Atatürk millî birlik

konusunda bu tarih şuuruna ve kültür hazinesine sahip bir devlet kurucusu ve fertlerinden biri olmaktan gurur duyduğu bir milletin büyüğü olarak konuşma ve yazılarında milletin şanlı geçmişinden, müşterek zafer ve yeis mirasından, beraber sevinip beraber üzölmüş olmaktan, birlikte aynı ümitleri beslemiş bulunmaktan söz eder ki bütün bu sayılan unsurlar millî birlik için en gerekli değerlerdir.

“Sahip olunan mirasın korunması” konusu ise, bir bakıma millî birliğin korunmasının biraz değişik bir ifadesidir.

Atatürk tarih şuuruna büyük değer veren bir insanın dikkat ve titizliğiyle:

“Millî şuurun ayakta kalabilmesi ve uyanık bulunması için dil ve tarih uğrunda çalışmaya mecburuz.” der.

O’nun için adeta dil milletin bütün değerlerinin ifade vasıtası, tarih milletin ta kendisi, coğrafya da vatan demektir. Bu yüzden Ankara’da kurduğu bir fakülteye geleneğe uyarak “Edebiyat Fakültesi” dememiş, “Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi” adını vermiştir.

Türk tarihinde millî şuurun en uyanık olduğu ve millî birlik duygusunun en güçlü bulunduğu dönem hiç şüphesiz Millî Mücadele yılları olmuştur. Atatürk milletin ruhunu yakından tanıyan bir psikologdur. Millî Mücadele’ye Türk milletini yakından tanımanın verdiği güvenle ve millet birliğinin sağladığı imanla başlamıştır. Bu hususu bir özdeyişinde şöyle dile getirdiğini görüyoruz:

“Anadolu’ya geçmekteki maksadım, Anadolu’nun ortasında ve Türk milletinin kitle-i azimesi (= büyük kütlesi) içinde Türk milletinin yüksek seciyesine (= karakterine) ve sarsılmaz azim ve imanına istinat etmek (= dayanmak) idi.”

O’nun Türk milletinin yüksek yaradılışına, sarsılmaz azim ve imanına dayanarak başladığı Millî Mücadele zafere ulaşınca da:

“Anadolu zaferi, tarih arasında bir millet tarafından tamamen benimsenen bir fikrin ne kadar kaadir ve ne kadar muhyi (=hayat veren) bir kuvvet olduğunun bir misali olarak kalacaktır.” demiştir.

Atatürk bir ölüm-kalım savaşı sonunda kazanılan büyük başarıyı hiçbir zaman kendi şahsına bağlamamış, zaferi millete, milletin birliğine maletmiştir. Şu özdeyişi bu bakımdan ne kadar düşündürücüdür:

“Amâl-i milliye, (= Milletin emelleri), irade-i milliye (= milletin iradesi) yalnız bir şahsın düşüncesinden değil, bilumum efrad-ı milletin (= bütün millet fertleri) arzularının, emellerinin muhassalasından (= bileşkesinden) ibarettir.”

Bu özdeyişte millî iradeyi milletin emel ve arzularının sonucuna bağlayan Atatürk 1923 yılında yaptığı bir konuşmada da:

“Bilelim ki vasıl olduğumuz muvaffakiyet milletin tevhid-i kuvâ (= güçlerinin birliği) etmesinden, teşrik-i faaliyet (= çalışmaların birleşmesi) etmesinden ileri gelmiştir. Eğer aynı muvaffakiyatı (= başarıları), muzafferiyatı (= zaferleri) atide (= gelecekte) de kazanmak istiyorsak aynı esasa istinat edelim ve aynı suretle yürüyelim.”

diyor ve başarıya ulaşılmasının, milletin güçlerinin birleştirilmesinden, işbirliği yapılmasından ileri geldiğini söyleyerek gelecekte de aynı başarı ve zaferlerin kazanılması isteniyorsa, aynı millî birlik yolunda yürünmesini diliyordu. Bu özdeyiş gibi millî birlik konusyla, millî birlik fikir ve duygusuyla ilgili şu cümlesi de üzerinde durulup düşünmeyi gerektirir:

“Bir hey’et-i ictimaiyenin (= toplantı kurulu, toplumsal kurul) müşterek ve umumî hisleri, fikirleri vardır. Hey’et-i ictimaiyelerin kıymetleri, mertebeleri, mertebe-i temeddünleri (= medenileşme dereceleri) ve temayyülleri (= eğilimleri) ancak bu umumî his ve fikirlerin tecelli (= görünme) ve tebarüzü (= belirme) derecesinde anlaşılır.”

Atatürk bir toplumun ortak ve genel duygu ve düşüncelerinin olduğunu, toplumların değerlerinin, bu arada belki değer yargılarının, medeniyetteki seviyelerinin ve eğilimlerinin ancak bu genel ve ortak duygu ve düşüncelerin görünüşü ve belirişi derecesinde anlaşılacağını söylüyor ki söz konusu ortak ve genel duygu ve düşünceler millî birlik duygu ve düşüncesinin bir başka şekilde ifade edilışıdır. O, millî birlik duygu ve düşüncesinin her zaman dile getirilip açıklanmasını ister, eğer açıklanmıyorsa, bu birliğin yokluğuna hükmedilmesi gerektiğine dair özdeyişi de şöyle dile getirilmiştir:

“Bir hey’et-i ictimaiyenin mutlaka ma’şeri (= ortaklaşa) bir fikri vardır. Eğer bu her zaman ifade ve izhar edilmiyorsa onun adem-i mevcudiyetine (= yokluğuna) hükmolunmalıdır, o fi’liyatla (= gerçekten yapılan işlerle) mevcuttur.”

Atatürk 1924 yılında yaptığı bir konuşmada bu konu üzerinde bir kere daha durmuş, ma'şerî fikir diye adlandırdığı millî birlik fikrine değinerek:

“Bir milletin efradında hâkim olması lâzımı'r-riaye (= uyulması gerekli) bulunması icab eden şey, milletin müşterek (= ortak) arzusu, ma'şerî fikridir.”

demıştır. Nitekim bir milletin başarıya ulaşmasında, bütün millî güçlerinin bir yönde yığılıp yoğunlaşması gereğini açıkladığı bir özdeyişinde de:

“Bir milletin muvaffakiyatı (= başarıları) mutlaka kuva-yı umumiye-i milliyenin (= milletin genel güçlerinin) bir istikamette (= yönde) tahaşşüd (= toplanma) ve tekâsüf (= yoğunlaşma) etmesiyle mümkündür.”

demıştır.

Milletin başarıya ulaşmasını daha önce de işaret edildiği üzere yalnız kendi eseri olarak görmemiş, bütün bu başarıların, bütün milletin işbirliğinin sonucu olduğunu belirtmiş ve bu hususu şöyle ifade etmiştir:

“Bütün bu muvaffakiyetler yalnız benim değildir ve olamaz. Bütün bu muvaffakiyetler, bütün milletin tevhd-i mesaisi (= işbirliği) neticesidir.”

Milletçe başarıya ulaşılmasında bir hususa daha işaret eder ki bu husus kadınlarla ilgilidir. Atatürk şöyle diyor:

“Büyük muvaffakiyetler kıymetli anaların yetiştirdikleri evlâtlar sayesinde olmuştur.”

Bir diğer cümlesinde dünyadaki herşeyin kadının eseri olduğunu açıklayan Atatürk, Millî Mücadele'deki Türk kadını katkısını değerlendirek:

“Dünyanın hiçbir yerinde, hiçbir milletinde Anadolu köylü kadınının fevkinde (= üstünde) kadın mesaisi (= işi, çalışması) zikretmek imkânı yoktur. Ve dünyada hiçbir milletin kadını (Ben Anadolu kadınından daha fazla çalışırım, milletimi halâsa (= kurtuluş) ve zafere götürmekte Anadolu kadını kadar himmet gösteririm.) diyemez.”

dedikten sonra Kurtuluş Savaşı'nda cephe gerisinde kadınlarımızın çalışmalarını takdirle anlatmıştır. Bu değerlendirme de millî birlik

ruhunun Türk kadınlarında nasıl belirdiğine bir delil olarak gösterilebilir.

Millî Mücadele sırasında millî birliği korumak, güçlendirmek ve sürdürmek üzere Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde çeşitli konuşmalar yaptığı bilinmektedir. Bunların birinde şu cümle bilhassa dikkati çeker:

“İrade-i milliyenin tecellî-gâh-ı kanunûsi (= yasal görünme yeri) olan Meclis-i Mebusanı (= Millet Meclisi) açarak hâkimiyet-i milliyeyi (= Millî Egemenliği) teyide (= sağlamlaştırma) muvaffak olan cemiyetimizin en mühim ve en esaslı vezaifinden (= görevlerinden) biri de âmâl-i milliyeye mutabık esasat dahilinde, bir sulhün akdine kadar vahdet-i milliyeyi (= millî birliği) muhafaza etmektir.”

Atatürk'ün bu cümlesinde millî birlik “vahdet-i milliye” terki-biyle ifade edilmiş, millî birliğin barışa kadar korunması istenmiştir. Daha önce söz konusu ettiğimiz özdeyişlerinde olduğu gibi bu cümlede de millî birlik yanında milletin istek ve arzusuyla aynı doğrultuda bulunması dileği dikkati çekmektedir. Milletin irade ve emeli, müşterek gaye milletin başarıya ulaşmasında denilebilir ki Atatürk için başlıca dayanak olmuştur. Milletinde, milleti başarıya ulaştıracak özelliği görmesi Atatürk'ü bahtiyar kılmaya yeterlidir.

Mazhar Müfit Kansu'yla yaptığı bir konuşmada O'nun bu konuda şunları söylediğini görürüz:

“Millet ve biz yok, birlik halinde millet var. Biz ve millet ayrı ayrı şeyler değiliz. Ve şunu kati olarak söyleyelim ki bir millet, varlığı ve bağımsızlığı için herşeye girer ve bu gaye uğrunda her fedâkarlığı yaparsa, muvaffak olamaması mümkün değildir. Elbette muvaffak olur. Muvaffak olmazsa o millet ölmüş demektir. Şu halde millet yaşadıkça ve her türlü fedâkârlıkta buldukça muvaffak olamaması hatıra gelmez ve böyle birşey söz konusu olamaz.”

1919 yılında bunları söyleyen Atatürk, 1920'de verdiği bir nutukta:

“Birlik ve emelde kararlı ve ısrar eden millet, mağrur ve müteceviz (= saldırgan) her düşmanı eninde sonunda gurur ve tecavüzünde pişman edebilir.” demektedir.

Onun için millî birlik yurdun en değerli varlığıdır. Bu hususu da 1935 yılındaki bir konuşmasında dile getirir ve:

“Bu yurdun en değerli varlığı, yurttaşlar arasında ulusal birlik, iyi geçinme ve çalışkanlık duygu ve kabiliyetlerinin (= yeteneklerinin) olgunluğudur. Ulus varlığını ve yurt erginliğini korumak için bütün yurttaşların canını ve herşeyini derhal ortaya koymağa karar vermiş olmak bir ulusun en yenilmez silâhi ve korunma vasıtasıdır. Bu sebeple, Türk ulusunun idaresinde ve korunmasında ulusal birlik, ulusal duygu, ulusal kültür en yüksekte göz diktiğimiz idealdir. Yüksek ve inkılâpçı bir kültür seviyesine varmak için, önümüzdeki yıllarda daha çok emek vereceğiz. Müsbet bilimlerin temellerine dayanan, güzel sanatları seven, fikir terbiyesinde olduğu kadar beden terbiyesinde de kabiliyeti artmış ve yükselmiş erdemli, kudretli bir nesil yetiştirmek, ana siyasamızın açık dileğidir.” der.

Atatürk en büyük eseri cumhuriyeti emanet ettiği gençliğin yetiştirilmesi konusunda her zaman hassasiyetle durmuş, Türk gençliğinin millî birlik, millî duygu ve millî kültürle donatılmış nesiller olarak yetiştirilmesini istemiş, bu yolda özellikle öğretmenleri ve anneleri vazifeli kılmıştır.

Kurduğu çağdaş ve millî devlette millî birliğin, millî kültürün korunma, sürdürülme ve güçlendirilmesini en yüce millî ülkü saymıştır. Namık Kemal’in toplumumuza kazandırdığı çağdaş vatan anlayışına, çağdaş millet ve milliyetçilik anlayışını ekleyen büyük kurucu ve kurtarıcı Atatürk’tür. O’nun sayesinde Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu’nun da dediği gibi:

“Milletini canından aziz bilmek, milliyetçilik millî birliğimizin mayasıdır, güç kaynağıdır.”

Büyük Atatürk için millet sevgisi, can kaygısından daima daha önce gelmiştir. Atatürk millî birlik ruhu yanında, bu yurda birleştirici, bütünleştirici milliyetçilik anlayışını getirmiştir. Bu anlayış, birçoklarının da ifade ettikleri gibi, çağımıza damgasını vurmuştur. Milliyetçilik Anadolu’da Millî Mücadele’mizin ruhu olmuş, Lord Curzon’un da dediği gibi “Atatürk kendini milliyetçi duygusunun merkezi haline getirmiştir.”

O, bu toplumun yaşamasını ve mutluluğunu en büyük emel saymış, milletin manevî kuvvetine dayanmış, mesleklerin, doğulan yerlerin, hatta din ve mezheplerin ayrı ayrı olabileceğine, ancak millî birliğin bütün bu ayrılıkların üstünde bir güç ve millet varlığı için en büyük savunma aracı olduğuna ve olacağına inanmıştır. Herhalde O'nun bu inancı parti ayrılıkları için de geçerli sayılabilir.

Atatürk milletin birlikte yaşamak irade ve arzusunu güçlendirmeyi, birlikte sevinip üzülmeyi, tasada ve kıvançta bir ve beraber olmayı öğütlemiştir. Millet fertlerini aynı cevherin damarları olarak görmüş, onların aynı millî duygular, aynı millî bilgiler ve millî ülkülerle donatılmış kişiler olarak yetişmelerini ideal edinmiş, bunun için de eğitimde birlik esaslarını getirmiştir. Birçok konuda olduğu gibi bu bahiste de Türk gençliğine daima inanıp güvenmiştir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Atatürk birçok konularda olduğu gibi "Millî Birlik" fikri üzerinde de büyük bir dikkat ve önemle durmuş, herhalde sonradan gelecek nesillerden de bu önemli konuda aynı dikkat ve titizliği göstermelerini istemiş ve beklemiştir. Nitekim Türk hitabet sanatının en veciz örneği olan Cumhuriyetin Onuncu Yılında söylediği nutukta millî birlik konusuna bir kere daha temas ederek:

"Geçen zamana nisbetle daha çok çalışacağız. Daha az zamanda, daha büyük işler başaracağız. Çünkü Türk milletinin karakteri yüksektir. Türk milleti çalışkandır. Türk milleti zekidir. Çünkü Türk milleti, millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiştir."

demıştır. Bu gerçekten tesirli sözler millete ve millî birliğe duyulan güven ve imanın en güzel ifadeyle dile getirilişidir. Bu güçlü ifade karşısında ancak saygıyla susulur. Ve ancak bundan böyle de milletin millî birlik ve beraberlikle, Atatürk'ün gösterdiği yolda bütün güçlükleri yenebileceğini, millî birliğin korunması konusunun Ata'dan kalma mukaddes bir görev olarak bilinmesini, millî birliğin Ataların bıraktığı mukaddes ve ortak bir miras olduğunu belirtmek gerekir.

AVARLARIN DİLİ SORUNUNA DAİR

JÁNOS HARMATTA*

Çev. HİCRAN AKIN**

IN MEMORIAM
ÁRPÁD HARMATTA
(1946-1968)

Bilimsel araştırmalar Avarların dili sorunuyla tatmin edici bir netice almaksızın son yüzyıl boyunca çok meşgul oldular.¹ En son olarak Gyula Németh, 10 yıllık araştırmalarının neticelerini özetledi.² Németh'in açıklamalarından Avarların diline dair kaynak malzemesinin topu topu birkaç ünvan ve addan meydana geldiği ortaya çıkıyor: *qayan*, *qatun*, *tarqan*, *tudun*, *yuyuruş* gibi ünvan adları, *Bayan*, *Qamsavči*, *Kök*, *Solaq* şahıs adları gibi. Küçük sayıdaki bu ad malzemesinden de *Qamsavči* ve *Kök*-ün açıklaması şöyle böyle doğrudur. İlk kelimenin anlamı 'şaman elçi' olabilir ve bu ad, bir Avar prensi için pek de öyle açık bir ad değildir. *canizanci* yazı varyantına dayanarak bu adda daha ziyade **Qansanči* anlamını düşünebiliriz ve bu şekil semantik olarak Uygurcadan bilinen *Qanelči* şahıs adını tam olarak karşılamaktadır. Kesin gibi görünen ve semantik olarak uygun olan *Kök* anlamlandırmasından ise vazgeçmemiz gerekmektedir, zira Bizans *Kóχ* yazısı sadece bir gırtlaksı **Qaq* veya **Qoq* şeklinin yazıya geçirilmiş şekli olabilir. Bunların herhangi biri Türkçeden açıkça anlamlandırılabilir.

* Prof. Dr. János Harmatta, Macar Bilimler Akademisi Üyesi. Budapeşte, Eötvös Lóránd Edebiyat Fakültesi, İndo- Avrupa kürsüsü başkanı. "Az avarok nyelvének kérédséhez" adlı bu makalesi "Antik Tanulmányok" adlı dergide yayımlanmıştır. (Cilt 30, Sayı 1, yıl 1983. s. 71-84).

** Yard. Doç. Dr. Hicran Akın, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Hungaroloji Ana Bilim Dalı öğretim üyesi.

¹ Bkz., mesela: Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása, Budapest* 1930, s. 103 ve devamı.

² J. Németh, "K voprosy ob Avarah", *Turcologica*, Leningrad 1976, s. 298 ve devamı.

Böylece Avar ünvan adlarının ve şahıs adlarının karşılıkları Türk Dillerinde gösterilebilmesine rağmen başlıca güçlük, bu mütevâzî dil kaynak malzemesiyle ilgili olarak ünvanlarda ve adlarda alıntı imkânını ortadan kaldırmamanın çoğu defa zor oluşu ve bundan dolayı da bunlardan kesin neticelerin çıkarılmasının mümkün olmayışıdır. O halde, Lajos Ligeti'nin en son olarak Avarların dili hakkında aşağıda yaptığı ihtiyatlı açıklamanın gerekçesi iyi gösterilmiş gibi görünüyor:

“Fakat Pannonia'daki Avarların dili problemi kalıyor. Bizde, Vámbéry'den beri bu dili Türkçe olarak kabul etmektedirler, Pelliot Moğolca sanıyordu. (“J'ai dis à diverses reprises que je considérais les Avars comme des Mongols”: Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 232, not. Avar dilinin Türklüğü hakkında: Gombocz, A pannóniai avarok nyelvéröl: Magyar Nyelv XII, 1916, 97-102; Mikkola, Avarica: Arch. f. Slav, Phil. XLI, 1927; Németh, A honfoglaló magyarság kialakulása. s. 103-5). Avarların antropolojik ve maddî kültür hatıraları alanında ortaya çıkan ikiliği dikkate alarak bu ikiliğin dil alanında da mevcut bulunduğu kolayca kabul edilebilir. Moğolluk şüphesi, Juan Juan'ların (Asya Avarları) ve Eftalitlerin orijinal diliyle ilgili olarak mutlaka mevcuttur. Bu varsayım imkân dahilindedir, fakat bu kavimlerin Pannonia'daki Avarlarla olan münasebeti gibi, sadece varsayımdan ibarettir.

Her ne olursa olsun, Avar dilinin dağılık hatıralarının incelenmesi şimdiye kadar olduğundan daha çok dikkate değerdir. Yurt tutan Macarlar yeni yurttan Avarları buldular mı, eğer buldularsa, onlar hâlâ dillerini (her ikisini?) konuşuyorlar mıydı? Bu meseleler üzerinde István Keniezsza ile 40 yıl gibi uzun bir süre derinlemesine düşündük. Kniezsza, bu sorulara kesin bir evet ile cevap verdi, hatta Batı-Macaristan'daki bir iki küçük nehir adını da dikkatime sundu, kanaatine göre bu adlar Avar adı olabilir. Hatırı sayılır malzeme eksikliğinden dolayı daha ileri gidemedik (ünvan adlarının tanıklığı bilinmeyen dillerin aydınlatılmasına kâfi değildir). Son zamanlarda arkeologlarımız Avar devri maddî hatıralarında oyma yazısı tarzında işaretler buldular. Bu malzeme şimdilik küçük ve dilsizdir. Bir gün gelir konuşur mu? ³.

³ Lajos Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttünk van*, I, Budapest 1977, s. 307 ve devamı.

II

Gerçekten de Gyula László, Millî Müze'nin henüz neşredilmeyen bir Avar iğneliğinde oyma yazılı bir kitabe olduğuna daha 1941 yılında dikkat çekmişti.⁴ István Erdélyi'nin, Nándor Fettich tarafından 1934'te kazısı yapılan Jánoshíd'deki Avar devri mezarlığının yayınlanmasına kadar 20 yılın geçmesi gerekti. Bu mezarlığın 228. mezarından üzerinde oyma yazısı kitabe bulunan bir iğnelik çıkmıştır.⁵ Erdélyi, kitabenin okunuşunu da yapmış ve kısmen Nagyszentmiklós hazinesinin oyma yazılı kitabelerinin alfabetiyle, kısmen Orhon ve Yenisey oyma yazısının alfabetiyle, kısmen de Sekel oyma yazısına dayanarak tesbit edilebilir görünen 4 harfi aşağıdaki şekilde aynileştirdi: *b/a, s, i/i, z.*⁶

On yıl sonra István Vásáry bu kitabeyi, Avar devri oyma yazısı işaretleriyle yapılmış eşyalar hakkında hazırladığı kataloğa aldı.⁷ Nitekim Vásáry sadece 4 harfi tesbit edilebilir olarak düşündü ve bunları yine çeşitli oyma yazılı alfabeleri kullanarak aşağıdaki şekilde aynileştirdi: *z, i/i/?/t,¹n/¹s,¹d/¹b/e.*⁸ Erdélyi ve Vásáry'nin fonetik okuyuşlarındaki büyük fark sadece görünüştedir. Nitekim Vásáry, aynileştirmesine soldan başlarken ve bazı harflerin tesbitinde pek çok ihtimali göz önüne alırken Erdélyi, harfleri sağdan sola okumuştur. Her ikisi, görüş açısına bağlı olarak, 4 işaret önünde bulunan veya arkalarından gelen oymaları Gy. László'nun izinden⁹ insan şeklinde damga olarak görme konusunda fikir birliğine varmışlardır.

Jánoshíd'deki Avar oyma yazılı kitabenin okunuşuna dair yapılan teşebbüslerin sonuçlarını inceleyerek aşağıdaki hususları tesbit

⁴ Gyula László, "Adatok az avarság néprajzához", *AÉS.* III. 2 (1941) p. 186, Buluntu numarasını da neşrediyor: Magyar Nemzeti Múzeum, Szkita és népvándorlaskori leltár 11/1934.

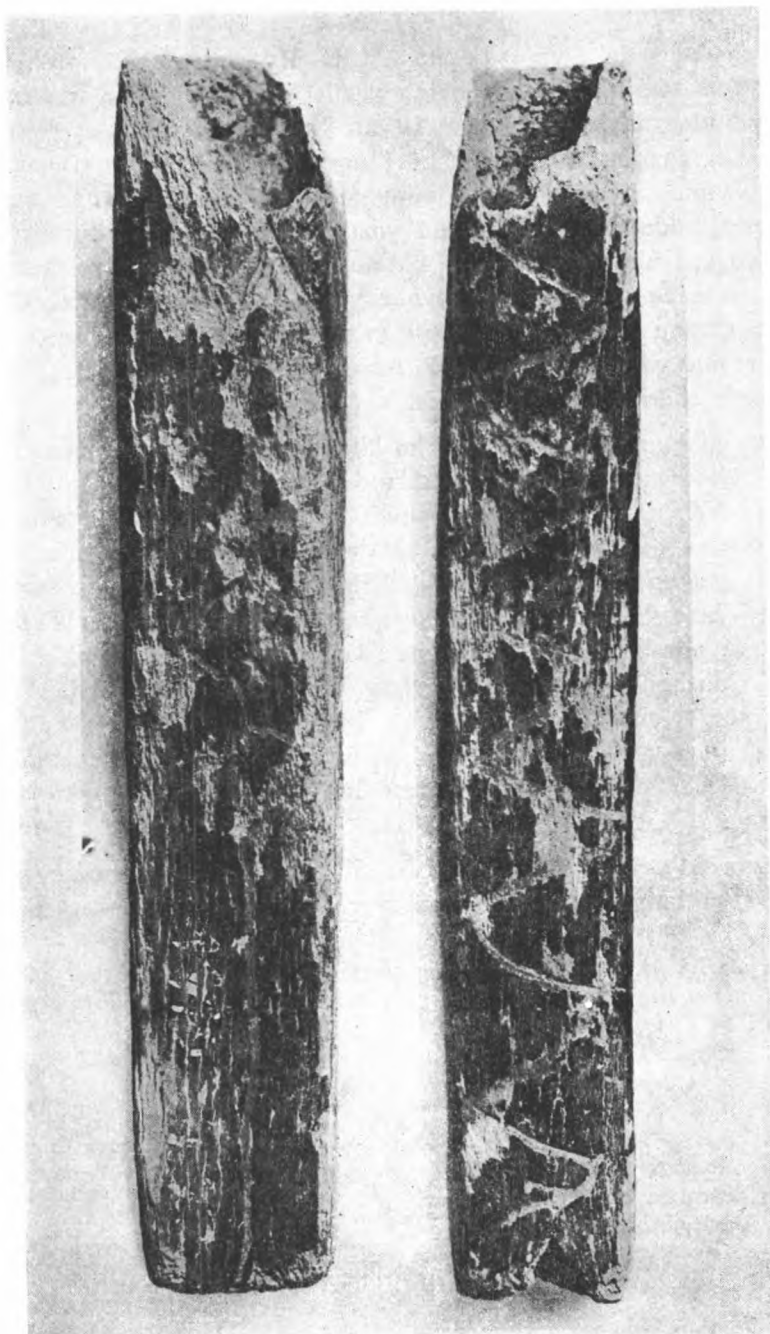
⁵ I. Erdélyi, "Új magyarországi rovásfelirat", *Archaeológiai Értesítő*, 88, yıl: 1961, s. 279 ve devamı.

⁶ I. Erdélyi, *a.g.e.*, s. 279-280.

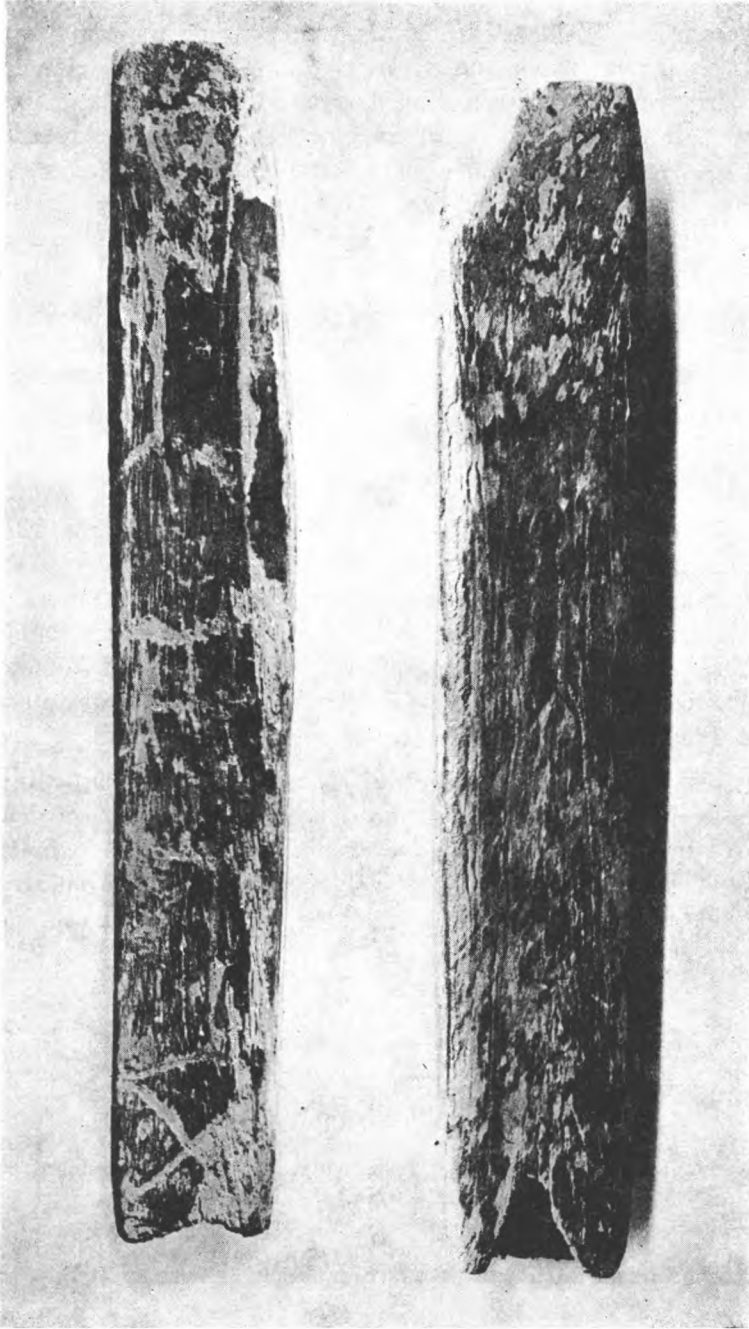
⁷ I. Vásáry, "Runiform Signs on Objects of the Avar Period" *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25 (1972), s. 337 ve devamı. Vásáry buluntu numarasını doğrulamaktadır: 11/1934. 22.

⁸ I. Vásáry, *a.g.e.*, s. 338.

⁹ Gy. László, "Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars", *Ancient Hungarian*, 34, Budapest 1955, s. 161, 46. resim a-b ve a, b, c, d.

1. Resim. Jánoshíd igneligi. 1. (alt) ve 4. (üst) yüzü.

2. Resim. Jánoshd ígneliđi. 2. (alt) ve 3. (üst) yüzü. 2. yüzün kitabesi yukarıdan aşağı doğru yer almaktadır.

edebiliriz: 1. Kitabenin istifademize sunulan ve yayımlanan resimleri aşırı derecede küçük ölçüdedir, silinmiştir, böylece incelemeye elverişli bir durum arzetmemektedirler. 2. Yayımlanan çizimleri (otografileri) yanlış ve yanıltıcıdır, kopya edilerek hazırlanmamıştır, böylece de fotoğrafların incelenmesine yardım etmemektedirler. 3. Kitabenin gerçek durumunu tesbit etmek mümkün olmamıştır. Erdélyi'de kitabenin fotoğrafı doğru bulunurken, Vásáry kitabeyi aşağı doğru yayımlıyor, lâkin fotoğraftan hazırlanan çizgi yine aşağı doğru yer alıyor. 4. Kitabenin hangi oyma yazısı alfabetiyle yazıldığını tesbit etmek mümkün olmamıştır. Vásáry ve Erdélyi bütün oyma yazılı alfabelerle harfleri karşılaştırdı ve birini birisiyle, diğerini diğeriyle açıklamaya çalıştı. Bu karşılaştırma, şüphesiz yöntem olarak yersiz bir usuldü.

III

Yukarıda sıraladığım gözlemleri dikkate alarak Macar Millî Müzesi Arkeoloji Bölümü'nden, Jánoshíd iğneliği harflerinin yüksekliği en az 2 cm. olan fotoğraflarını istedim.¹⁰ Yeni fotoğraflar sadece daha önceden farkedilen kitabe harflerinin aynılığını mümkün hâle getirmekle kalmadılar, bu fotoğrafların yardımıyla daha önceki küçük, silinmiş fotoğraflara, yani röprodüksiyonlara dayanarak varılması mümkün olmayan sayısız gözleme ulaşmak mümkün oldu.

İğneliğin 4 tarafı arasından birini (1. taraf) eğri büğrü oyulmuş bir hat süslemektedir. Bunun karşısına düşen tarafta ise artık gözlenebilen bir kitabe yer almaktadır (3. taraf). Bu iki tarafın oymaları eğri büğrü hat ve oyma yazılı kitabe, kaba, çarpık, yanlış hatlarıyla öylesine yakındırlar ki, mutlaka aynı elden çıkmış ve aynı zamanda hazırlanmışlardır.

3. Resim. Jánoshíd iğneliğinin 3. yüzüne oyulan kitabenin kopya edilerek hazırlanan çizimi.

¹⁰ Mükemmel fotoğraflar için şükranlarımı burada da ifade etmek istiyorum.

3. tarafında görülen kitabenin fonetik okunuşunu, kaba, yanlış oymadan başka, kemiğin yüzünün pek çok yerde kırılmış olması zorlaştırmaktadır ve böylece de bir yandan bazı harf kısımları yok olmuş, öte yandan kırılmalar harf kısımlarının takibini de ortadan kaldırmıştır. Bu güçlüklerle rağmen kitabenin fonetik okunuşu yüksek derecede emniyetle tesbit edilebilir. Fonetik okunuşu, kopye ederek hazırladığım çizimde yansıttım. Kitabe 9 harfi ihtiva ediyor, bunlardan 7'si harf, 2'si kelime ayıran işarettir. İğnelik düşey olarak asıldığından kitabeyi sağdan sola yazdılar, böylece harfleri yukarıdan aşağı doğru okumak mümkün olabildi. Kitabenin fonetik okunuşu aşağıdadır:

qi-°z-°η : kü-²g : ²y-²d

Kitabenin her harfinin karşılığı Orhon-Yenisey oyma yazısında ve bunun da Yenisey varyantında bulunabilir. İki durumda da Türkçe el yazılı şekiller arasında karşılıklarını buluyoruz, bu durum açıkça sadece işlek hâle gelişmiş işaretidir. O halde, kitabe şüphe götürmeyen bir şekilde Nagyszentmiklós hazinesinin alfabetesiyle değil, Türk oyma yazısıyla yazılmıştır. Arkadaki ilâve tablo, oyma yazısı işaretlerinin mukayeseli araştırmasına imkân sağlıyor.

İlk harf *qi*-dir ve bunun yayvan üçgeni hatırlatan şekli el yazısı oyma yazısının alfabetesindeki *qi* ile birleşmektedir. Üçgenin alt tarafının oyuluşu sırasında, kitabenin hazırlayıcısı üçgenin üst tarafını aşmıştır ve böylece bu lüzumsuz hat, 1. ve 2. harfi birbirine bağlar gibi görünmektedir. İkinci harf, °z-dir ve bunun karşılığını Yenisey kitabelerinde buluyoruz. Bombeli üst kısmı, *qi*-nin devam eden hattı üstünde iyi seçilmektedir. Kitabeyi oyan kişi, alt kısmına köşeli bir şekil vardi, böylece harfin şekli 2 sayısını andırmaktadır ve bunun ortası civarında yatay bir hat kesmektedir. Üçüncü harf η-dir ve bunun karşılığını yine el yazmalarında buluyoruz. Orta, yatay hattının oyulması sırasında bıçak veya oyucu alet düşey, yay şeklindeki kanna yine fazla gitmiş ve °z-ye gelmiştir. Böylece ilk üç harf sanki birbirine bağlanmış gibi durmaktadır ve Gyula László'da insan şeklinli damga etkisini şüphesiz bu yaratmıştır.

4. harf ayakta duran, alttan açık bir dikdörtgene benziyor ve bunu yatay bir hat ikiye ayırıyor. Eğer harfin sağ tarafındaki düşey sapını büyüteçle inceleyecek olursak, o zaman bu sapın yatay hattı üstünde koştüğünü, yani dikdörtgenin burada açıldığını gözleye-

biliriz (oyma kırıktan iyice ayırdedilebilmektedir). Böylece bu harf Orhon yazıtlarının *kö/kü/ök/ük* ses değerli işaretiyle tamamen birleşmektedir. 5. harf sağ tarafa yay gibi bükülen düşey bir hattan oluşmaktadır ve bunun alt üçte birinden sola doğru ve aşağı doğru bir hat çıkmaktadır. Bu, Yenisey yazıtlarındaki ²*g*-nin tipik şeklidir. 3., 4. ve 5. 6. harf arasında, orta yükseklikte yer alan düşey kısa bir hat şeklindeki kelime ayıran işaretleri gözleyebiliriz. 6. harfin sağa bakan yuvarlak şekilli bir başı ve düşey bir sapı vardır. Bu Yenisey kitabelerindeki ²*y* harfidir. Orhon kitabelerinde ise, işaretin yuvarlak şekilli başı sola bakmaktadır. Nihayet 7. işaret *x* şekilli, sol alt sapı kırılmış, sağ alt sapının oyması ise, kemik yüzünün yaralanmasına rağmen yine de iyi çıkarılabiliyor, böylece bu harfin şekli konusunda hiç bir şüpheye yer yoktur. Bu, Orhon-Yenisey oyma yazısının ²*d* işaretidir.

qĩ-°z-°η : *kü-²g* : ²*y-²d* fonetik okunuşunu aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

qĩzĩη kügi yedi “dikiş kızın şanıdır”

qĩzĩη şekli, *qĩz* ‘kız’ kelimesinin iyelik hâlidir, *kügi*, *küg* ‘şöhret, ün, şan’ iyelik üçüncü tekil şahıs çekim ekiyle yapılmış şeklidir. *qĩzĩη kügi* kelime bağı eski Türkçe teşkilinin alışılmış tipini temsil ediyor.¹¹ *yedi* kelimesi *ed* ‘dikmek’ fiilinin *-i* isim son ekiyle yapılmış halidir.¹²

IV

3. yüzün oyma yazılı kitabesinin alt kısmına bağlanan 2. yüzde Gyula László, insan şeklinde bir oyma gözlemiştir. Bunun oyuluğu oldukça kötü, ilkindir, fakat 1. ve 3. yüzün süslemesinden, daha doğrusu oyma kitabesinden başka karakterdedir. Oyma karakteri daha ziyade 4. yüzde görülen oymaları andırıyor. 1. ve 3. yüzün oymalarını aynı elin hazırlamış olması muhtemeldir, hatta 2. ve 4. yüzün oymalarının da aynı elden çıktığını dahi hesaba katabiliriz. Yani iğnelikte görülen işaretler hiç olmazsa iki değişik şahıs tarafından yapılmıştır.

2. yüzde ise insan şeklinin ayağı ve iğneliğin ucu arasında zerafetle oyulmuş, harf şekillerini tam olarak yansıtan, fakat kuvvetle eskimiş ve böylece güçlkle seçilebilen oyma işaretler de gözlenebilmek-

¹¹ A. von Gabain, *Alltürkische Grammatik*, 2, Leipzig 1950, s. 105, 405.

¹² A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 70, 106.

tedir. Bunların ölçüsü, 3. yüzde okunabilen oyma işaretlerinininkinden esaslı bir şekilde küçüktür. Burada toplam 8 oyma işareti seçilebilir. Sağdan sola ilerleyerek yine üçgen şeklinde bir işaret, yani *qī* bulunmaktadır, bunun düşey sağ yandaki sapı ise, iğneliğin duvarının eskimesi neticesinde yok olmuştur. 2. işaret açıkça ¹b/¹w şeklinde okunabilir. Düşey sapı ve sola bakan alt boğumu iyice seçilebilmektedir. 3. işaret *v* şeklindedir, sol sapı iyi görünmekte, sağ sapı ise silinmiştir. Bu, Yenisey kitabelerindeki ¹l işaretidir. 2. yüz üst kenarında 4. harfin ilk önce başı seçilebiliyor. Bu ters dönmüş ikili *w*-yi andırıyor ve bunun ortasından aşağı doğru düşey bir sap açılmaktadır ve bu, görülmekten ziyade, sadece tahmin edilebiliyor. Başa dayanarak ise işaret, Yenisey kitabelerinin ²γ harfiyle emniyetle aynılaştırılabilir. Bundan sonra düşey harf sapının izleri çıkarılabilir ve bunlar aşağıdan sanki sola bakan bir yuvarlakta bitiyorlarmış gibidirler. Böylece harf daha ziyade ¹b/¹w harfi olarak anlamlandırılabilir. Ondan sonra aynı yükseklikte, ilk ¹b-den sonra, *v* şeklinde bir işaret daha görülüyor ve bu işaret de ¹l olabilir. Bundan sonra yan yüzün üst kenarında bir harfin *v* şeklindeki başı seçilebilmekte ve bunu da düşey bir hat ikiye ayırmaktadır. Düşey alt sapı kuvvetle kırılmıştır. Bu, Orhon-Yenisey oyma yazısının *ič/ij* harfidir. *ič*-den sonra, eşkenar dörtgen şeklinde bir harfin kalıntıları daha gözlenmektedir ve bunun uzatılmış kenarları birbirini kesmektedir. Bu, Yenisey kitabelerindeki *e* harfidir.

4. Resim. Jánoshíd iğneliğinin 2. yüzünde oyulu bulunan kitabenin kopye edilerek hazırlanan çizimi.

O halde bütün kitabenin fonetik okunuşu aşağıdaki şekildedir:

iq/qī ¹b ¹l ¹γ ¹b ¹l ič e

Bu fonetik okunuşu aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

qīblīγ bol iče

Bu metinde *qīb/līγ* şekli, *qīb* 'mutluluk, talih (şans)' kelimesinden yapılmış sıfattır, Uygurcada *qutluγ qīvlīγ* kelime bağında görülür,

o halde anlamı 'mutlu, talihli' demektir. İkinci kelime *bol*-'olmak' fiilinin emir ikinci tekil şahıs şeklidir: "ol". Üçüncü kelimeyi Kaşgarlı'da zikredilen *ečä* 'abla' kelimesiyle aynılaştırabiliriz. O halde kitabenin anlamı aşağıdaki şekilde çıkmaktadır: "Mutlu ol, abla(m)". "Bu metnin tam bir paralelini bir gümüş kap yazıtında buluyoruz: *atliγ bol Sepinlig* "meşhur ol Sepinlig!".¹³

Bu yazıtın aşınması, harflerinin küçük ölçüsü, zarif yapısı ve kitabenin muhtevası, iğneliğin en ilk yazıtının bu olduğunu ve bunu genç oğlan kardeşin yaşça büyük kız kardeşine belki de nikâhu vesilesiyle hediye etmiş olabileceğini muhtemel hâle getiriyor.

V

2. yüzde yazıtın karşı yönünde daha önceden gözlenmiş olan insan şekli yer alıyor ve bunun durumuyla da, 4. yüzde oyulmuş kitabe birleşiyor, eğer insan şeklinin bulunduğu yüzü doğru tutarsak ve iğneliği etrafında çevirirsek, o zaman bu kitabe yukarıdan aşağı doğru okunabilir. İnsan şekli ve 4. yüzde okunabilen yazıtın aynı şekilde yerleştirilişi birbiriyle bağlantısını ve aynı zamanda oyulduklarını göstermektedir.

Mükemmel fotoğraf, insan şeklinin bundan başka daha sayısız ayrıntısını gözlememize imkân sağlıyor. Başı bir küçük ve bir büyük oval bir yuvarlak hattın çevrelediği ilk olarak dikkati çekmektedir. Bunlar arasından içte tasvir edilen şekil saçı olabilir, dıştaki daha büyük oval yuvarlak ise, ancak azizlerin başları etrafına çizilen ışık olarak anlamlandırılabilir. Böylece insan şekli mutlaka damga değil, bir azizin ilkel tasviridir. Şeklin hatla işaret edilen omuzundan iki düşey, boyu eninden uzun, başın ortasından belin ortasına kadar ulaşan ve aşağıda kanat ucunda biten ve ancak kanat olarak anlamlandırılabilir vücut kısmının başladığı da gözlenebilir. Böylece, ilkel olarak tasvir edilen bu şekil, açıkça kanatlı bir melek, daha doğrusu baş meleklerden (Cebrail, Mikâil gibi) olabilir. Şekli çeşitli ölçüde ve kuvvetteki oymalarla tasvir ettiler. En derinleri vücudu ve başı işaret eden hatlardır.

¹³ J. Németh, "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1971), s. 6.

5. Resim. Jánoshíd iğneliğinin 2. yüzünde oyulu bulunan şeklin kopye edilerek hazırlanan çizimi.

Şimdi 4. yüzün kitabesine bakalım, yukarıda gördüğümüz gibi bu kitabe, melek tasviriyle her hangi bir şekilde bağlantılıdır. En açık şekilde, yan safihasının ortasında oyulan harfler görülmektedir, bunlar yan safihasının eksenine oranla eğik bir şekilde yer almaktadırlar, bunların önünde (yani sağda) yer alan harfler ise, yüz safihasının orta hattını takip etmektedirler. Bu da oymanın aceleyle yapıldığını ve ilkeliğini gösteriyor. Ortada, üçgen şeklinde iki harf görülebiliyoruz, bunları $\dot{i}q/q\dot{i}$ $\dot{i}q/q\dot{i}$ harfleri olarak anlamlandırabiliriz. Bunların önünde (yani sağda) 33 şeklinde bir işaret gözlenmektedir ve bu işaretin 1d olduğuna karar verebiliriz. Bunun sağında düşey, yay gibi sağa bükülmüş bir harf şekli çıkarılabilir ve bunun üst üçde birinden sola doğru bir hat çıkıyor, böylece açık bir şekilde η -yi okuyabiliyoruz. Bundan başka, gerçi sadece sola bükülen alt sapı ve 4 hattan oluşan başı görünmesine rağmen, yine de el yazılarının bir 2r varyantıyla aynılaştırılabilen bir harf şekli gözleyebiliyoruz. Bu harfin sağında kemik yüzü silinmiştir, fakat en azından daha iki harf için yer vardı ve sanki kırığın kenarında yay gibi bükülen bir harf kanadının kalıntısı hâlâ gözlenebiliyor. Durumunu göz önüne alırsak bu, ${}^\circ\eta$ -nin veya ${}^1\eta$ -nin kalıntısı olabilir.

İki $\dot{i}q/q\dot{i}$ harfinden sola ve eğik eksenleri yönünde v şeklinde bir harf görülebilir = 1l . Bundan sonra (yani solda) eğri büğrü düşey bir hattı andıran ve 4 hattan oluşan bir harf çıkarılabilir. Bu, ${}^\circ n\dot{c}$ harfinin bir varyantı olabilir. Az çok açık şekilde çıkarılabilen harfler

buraya kadar sürmektedir. Fotoğrafi büyüteçle inceleyerek ise, bunlardan sonra öncekilerden çok daha zayıf oyulmuş bir kaç harfin daha bulunduğu izlenimine sahip olabiliriz. Burada, harflerin prova niteliğinde ön bir oyuluşuyla uğraşmamız gerekeceği ve bu harfleri daha sonra nihai olarak oymadıkları muhtemeldir. Bu kısımda toplam 7 harf tahmin edilebilir ve aralarından üçü (1., 2., ve 6.) büyüteçle oldukça iyi çıkarılabilmektedir. °nč-den sonra iki 2b ve ondan sonra bir 2g görülebiliyor, bundan sonra belki 2t ve 2g olarak anlamlandırılabilir silinmiş harf izleri bulunuyor. Bunlardan

6. Resim. Jánoshíd iğneliğinin 4. yüzünde uyulmuş bulunan kitabenin kopye edilerek hazırlanan çizimi.

sonra oldukça açık olarak çıkarılabilen bir η bulunmaktadır. Nihayet ters bir z şeklindeki harf görülebiliyor, bu harf Yenisey kitabelerindeki a işaretidir. Böylece kitabenin tam fonetik okunuşu aşağıdaki gibidir:

]1η/°η 1r °η 1d qī qī 1°nč 2b 2b 2g 2t 2g °η a

1d-den önceki °η açık bir şekilde damaksız ünlü serisinden bir kelimenin iyelik halini gösteriyor, ilk tereddütlü harfi ancak η olarak anlamlandırabiliriz. Böylece bütün fonetik okunuşu aşağıdaki şekilde açıklayabiliriz:

]ηriη idugī qīl inč eb bögtäg aηa

idugī şekli iduq ‘kutsal, gökten gönderilmiş’ kelimesinin 3. tekil şahıs iyelik ekiyle yapılmış şeklidir. 2. yüzde tasvir edilen melek, içinde Bizans’a ait *angelos* veya *archiangelos* kelimesinin Avar yansıma sözcüğünü görmemizi kendiliğinden sağlıyor. Böylece önünde bulunan kalıntı kelimeyi açık bir şekilde [tä]ηriη-e, tāηri ‘gök, tanrı’ kelimesinin iyelik haline tamamlamamız gerekiyor. qīl ise, qīl- ‘yapmak, kılmak vb. ‘fiiilinin emir 2. tekil şahıs şeklidir. Müteakip kelime inč ‘huzur, barış; huzurlu, barışlı’, ondan sonra okunabilen eb kelimesindeki

'ev, keçe çadır, daire, ikâmet yeri', *qıl* fiil sujesi casus indefinitus şeklinde bulunmaktadır. *bögtäg* kelimesinin anlamı 'ahiret mutluluğu, mâfîret' yine *qıl* fiil şeklinin sujesidir ve yine casus indefinitus şeklinde bulunmaktadır. Nihayet *aŋa, ol* şahıs zamiri 3. tekil şahıs dativusudur. O halde kitabeyi aşağıdaki şekilde çevirebiliriz:

"Tanrı meleği, huzurlu mekân ve mâfîret kıl ona"

inč qıl ve *bögtäg qıl* kelime bağlantılarının Uygurcada da gösterilebilir oluşu dikkate değerdir: Mes.: *inč äsän qılsun meni* "huzurlu ve sağlıklı kılın beni" veya *buyan bögtäg qılur biz* "merhamet ve mâfîret kılın bize".¹⁴ Bu durum, kitabenin formül şeklinde, aynı karakterde deyimler ihtiva ettiğini gösteriyor. Bu kitabenin Hristiyan özelliğine sahip olduğu şüphesizdir ve Hristiyanlığın VII.-VIII. yüzyılda Avarlar arasında artık yayılmaya başladığına tanıklık etmektedir.

VI

Üç kitabe, iğneliğin tarihi bakımından tanınmasına ana hatlarında imkân sağlamaktadır. İğneliği uzun süre, muhtemelen pek çok on yıl boyunca kullandıklarına ve hiç olmazsa iki, belki üç sahibinin bulunduğu da mutlak gözüyle bakabiliriz. İlk sahibi, iğneliği oğlan kardeşinin hazırladığı kız olmalıdır, *qıbliŋ bol iče* "mutlu ol abla(m)" kitabesini yazmış ve belki ablasına evliliği münasebetiyle hediye etmiştir. İğneliği ilk sahibi uzun süre kullanmış olmalıdır, yüzü ve üzerine kazılan kitabe de kuvvetle eskimiştir. İğneliği ondan sonra muhtemelen ilk sahibinin bir akrabası, yakını miras olarak, belki de ondan hediye olarak almış olmalıdır. Bu sırada üzerine *qızın kügi yedi* "kızın şanı dikiştir" kitabesini oymuş olmalıdırlar. Müteakiben yeniden uzun bir kullanma dönemi gelmiş ve bu esnada iğneliğin uçları çok kuvvetle aşınmıştır. Çok kullanılmış bir parça olarak ondan sonra ailenin bir kadın üyesinin ölümü sırasında, ki bu ikinci sahip olmalıdır, belki de başkası, ölen kişinin öbür dünyada yeni bir iğnelik olarak kullanmaya devam edebilmesi için mezara koymuştur.¹⁵ Bu sırada artık ailede belirli bir ölçüde Hristiyan dininin düşünce dünyası bilinmiş olmalıdır ve Hristiyan bir Avar, baş meleğin (Mikâil veya Cebrail) ilkel bir tasvirini ve [*ta*]ŋriŋ *ıduŋi*

¹⁴ *Drevneturkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 210'da *inč* maddesinde ve *buyan* maddesinde.

¹⁵ Bu tasavvurlar hakkında; Gy. László, *A honfoglaló magyar nép élete*, Budapest 1944, s. 466 ve devamı, s. 470 ve devamı.

qil inč eb bögtäg aña “Tanrı (veya Gök) meleği, huzur yeri ve mâfîret kıl ona” kitabesini oymuş olmalıdır.

VII

Jánoshíd iğneliğinin oyma yazılı kitabeleri önemli pek çok netice çıkarmaya imkân sağlamaktadır. İlk olarak üç kitabenin dilinin Moğolca değil, Türkçe olduğu şüphesizdir ve böylece hiç olmazsa Avarların bir kısmının, daha doğrusu hatırı sayılır bir kısmının Türk dilli olduğunu ispat etmektedir. Bilindiği gibi, Avarların etnik topluluğu oldukça karışıktı. Avar yurt işgâli sırasında ve erken Avar çağında (yaklaşık 570-630) burada bulunan Cermen ve İrani etnik unsurlar yanında, asıl Avarları ve belki kendileri dahi etnik ve dil bakımından birlik halinde olmayan Kutrigurları ayırt etmemiz gerekir. Araştırmalar, Orta-Avar devrinde (yaklaşık 630-680) yeni etnik unsurların göçünü hesaba katmaktadır. Nihayet geç Avar devrinde (yaklaşık 680’den itibaren) genellikle kabul edilen varsayıma göre, doğudan yeni bir göç vuku bulmuştur, iki etnik birlikten meydana gelen “grifon-sarmaşıklı bitki bezekli” halk bu sırada ortaya çıkmıştır.¹⁶ Erdélyi, Jánoshíd iğneliğini VII.-VIII. yüzyıla tarihlemiştir,¹⁷ yani iğneliği pek çok çağı kapsayan mezarlığın içinde, muhtemelen daha ziyade geç Avar devrinden gelme kabul etmiştir. Bu durumda, iğneliğin oyma yazılı kitabeleri tabiatıyla yurt işgâl eden Avarların değil, geç “grifon-sarmaşık bezekli” halkın dilini yansıtıyor.

Jánodhíd iğneliğinin kitabelerinin “kelime hazinesi” ve dil yapı unsurları aşağıdadır:

¹⁶ Bu teori üzerinde Gy. László çalışmıştır; *Etudes archéologiques sur l’histoire de la société des Avars*, s. 179 ve devamı. Bak daha I. Kovrig, “Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán”, *Ancient Hungarian*, 40, Budapest 1963, s. 224 ve devamı, özellikle 230 ve devamı. Yeni araştırmaları eleştirmeli olarak; I. Bóna bir araya toplanmıştır: *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969)*, “*Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae*, 23, yıl: 1971, s. 283 ve devamı.

¹⁷ Erdélyi, *a.g.e.*, s. 279. Bakınız daha Erdélyi, *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*, Budapest 1982, s. 182. Ricam üzerine István Erdélyi, iğneliğin kesin çağının tesbiti imkânını araştırdı. Değerli açıklamasına göre, 228. mezarın bulunduğu mezarlık kısmının haritası günümüze kalmamıştır, böylece sadece mezarın mezarlığın merkezinde değil, daha ziyade kenarına doğru yerleşmiş olabileceği tesbit edilebiliyor. Bu durum ise, mutlaka daha ziyade 8. yüzyıla tarihlenebileceğini gösteriyor.

bol- 'olmak': *bol* 'ol!
bögtäg 'ahiret mutluluğu, mâfiret'
eb 'ev, mekân, ikâmet yeri'
içe 'yaşça büyük kız kardeş'
ıduq 'kutsal, melek': *ıduqi* 'meleği'
inç 'huzur, sükûnet; huzurlu'
küg 'şöhret, şan': *kügi* 'şöhreti'
ol 'o': *aņa* 'ona'
qıl- 'yapmak, kılmak, sağlamak': *qıl* 'kıl!'
qıb 'talih, mutluluk': *qıblıy* 'talihli, mutlu'
qız 'kız': *qızın* 'kızın'
[t]änri 'gök, tanrı': *[t]änriñ* 'tanrının'
yed- 'dikmek': *yedi* 'dikiş'

İsim Çekimi:

Nominativus: *yedi* 'dikiş' (isim yüklem), *içe* 'abla'
 indefinitus : *inç* 'huzur', *bögtäg* 'mâfiret' (her ikisi accusativus
 fonksiyonundadır)
 genitivus: *qızın* (*qız* 'kız'), *[t]änriñ* (*[t]änri* 'gök, tanrı')
 dativus: *aņa* (*ol* 'o')
 nominativus iyelik ekiyle: *ıduqi* 'meleği', *kügi* 'şanı'

isim soneki:

-i: *yed-i* 'dikiş' (*yed*-'dikmek')
 -lıy: *qıb-lıy* 'mutlu, talihli' (*qıb* 'talih, mutluluk')

isim yapıları:

iyelik teşkili *qızın kügi* 'kızın şanı'
[t]änriñ ıduqi 'göğün meleği'
 yüklemli söz dizimi: *inç eb* 'huzur yeri'

Fiil yapıları:

qıl inç eb bögtäg aņa "huzur yeri (ve) mâfiret kıl ona!"

Cümle yapıları:

nominal cümlecik anlatımı: *qızın kügi yedi* "kızın şanı dikiştir"
 emir cümlesi: *qıblıy bol* "talihli ol!"
qıl inç eb bögtäg aņa "huzur yeri ve mâfiret kıl ona!"

VIII

Bu mütevazî, fakat gerçekte yine de çok yönlü aydınlatmaya yarayan dil malzemesi şüphesiz, ses durumu ve yapısı Uygurcaya ve Orhon-Yenisey kitabelerinin diline yakın olan eski bir Türk dilinin hatırasıdır. Genetivus *-iη/-iη* eki (Uygur el yazmalarının *-niη/-niη* genetivusunun karşısında), Jánoshíd iğneliğinin kitabelerini daha ziyade Orhon-Yenisey oyma yazılı kitabelerin diline bağlamaktadır. Buna dayanarak, geç Avar halkının Altay bölgesinden gelen z'li bir Türk dili konuştuğu sonucunu çıkarabiliriz.

Böylece Jánoshíd iğneliğinin kitabeleri, “grifon-sarmaşık bezekli” geç Avarların menşesine dair yeniden popüler hale gelen iki yeni teorinin karşısında bulunuyor veya en azından onları desteklemiyorlar. Teorinin birine göre, “grifon-sarmaşık bezekli” geç Avarlar, Kobratos'un dördüncü oğlu Kuber'in Bulgarlarıydılar ve bu Bulgarlar Pannonia'ya göç etmişler ve orada Avarların hâkimiyeti altında yaşamışlardı.¹⁸ Bu durum da geç Avar kitabelerinin Bulgar, yani

¹⁸ Szádeczky-Kardoss S, “Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avarokori régészeti leletanyag, *Antik Tanulmányok*, 15, (1968) s. 84 ve devamı. Bu teori ile ilgili olarak ilmî literatürümüzde pek çok yanlış anlama gözlenebilir. Bóna, (*a.g.e.*, s. 287 ve “Avar lovassir Iváncsáról”, *Archaeológiai Értesítő*, 97, [1970], s. 259.) Kobratos'un oğullarından biri olan Kuber'in büyük Bulgaristan'ın yıkılmasından sonra Pannonia'ya çekildiği ve orada Avar Kağanı'nın valisi olduğu ihtimalini Szádeczky-Kardoss'a mâletmektedir. Oysa Szádeczky-Kardoss'un kendisi (*a.g.e.*, s. 85-86) bunun V. Beşevliev'in araştırmalarının sonucu (*Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin, 1963, s. 103-111. Bak daha V. Beşevliev, *Die protobulgarischen Periode der Bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1980, s. 159 ve devamı, bunun tanıtmasını Károly Czeglédy'nin lutfuna borçluyum) olduğunu vurgulamaktadır. Szádeczky-Kardoss bizzat (*a.g.e.*, s. 86, bakımız daha Szádeczky-Kardoss, *A kettős honfoglalás kérdésehez*, Szeged 1971, s. 3 ve devamı, s. 12 ve devamı) Avar Kağanlığı sahasına Kuber'in göçünü, “grifon-sarmaşık bezekli” geç Avarlarla münasebete getiriyor, aynı zamanda Bóna, (*a.g.e.*, s. 287 ve *Archaeológiai Értesítő*, 97, (1970), s. 259 ve devamı) Szádeczky-Kardoss'un teorisini orta Avar çağına dayandırıyor ve geniş çaplı tarihî bir buluş haline getiriyor. Şimdi bunun ayrıntılarını burada bir kenara bırakarak kullanabildiğimiz kaynak malzemeye dayanarak *Besevliev*'in teorisinin doğrulanamayacağını kaydetmeliyiz. Nitekim Kuber'in Tervel'in amcası olduğunu da ispat etmek mümkün değildir. (Tervel yazıtı adı zikretmiyor ve *i thü mu* ‘amcalarım’ çoğul ekini kullanıyor, *Miracula Sancti Demetrii* ise, Kuber'in Kobratos'un oğlu ve Tervel'in amcası olabileceği hakkında bilgiye sahip değil, Kobratos'un Pannonia'ya yerleşen oğlunun daha sonra oradan Selânik civarına gitmiş olabileceğini de ispatlamak mümkün değildir. (bkz. Charanis, “Kouever,

r'li Türk diliyle yazılmış olmaları gerekir. Diğer teori ise, "grifon-sarmaşık bezekli" geç Avarları Macar dilli bir halk olarak sayıyor.¹⁹ Bu anlamda ise, Jánoshíd oyma yazılı kitabelerinin eski Macar dilli olmaları gerekir. Oysa gördüğümüz gibi, bu kitabeler z'li Türk diliyle yazılmıştır. O halde zıtlıklarından dolayı bu teorileri çürütmektedirler, fakat geç Avarlar arasında r'li Türk dilini konuşan Bulgar veya isterse eski Macar gruplarının da yaşadığı ihtimalini ortadan kaldırmıyorlar.²⁰

Jánoshíd iğneliğinin kitabelerinde Orhon-Yenisey oyma yazısının aşağıdaki harfleri ortaya çıkmaktadır:

$$a e^2y^1b^2b \text{ iç } ^1d^2d^1\gamma^2g \text{ kü}^1l \text{ } ^0\eta^0n\check{c} \text{ } \check{i}q^2r^2t^0z$$

Bu 18 harf arasından 16'sının tam karşılığı Yenisey kitabelerinin oyma yazılı alfabetinde vardır. *kü* işaretinin aynı bu şeklini Orhon kitabelerinde buluyoruz, Yenisey kitabelerinde sadece yakın bir varyantı bulunuyor. Bir harfin, ²r-nin en yakın uzantısını Uygur el yazmalarında buluyoruz (bak mukayeseli yazı tablosuna).²¹

the Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica" *Balkan Studies*, 11 (1970), s. 229 ve dev.). Öte yandan Beşeliev'in varsayımını kabul etsek bile, o zaman üzerine inşa edilen teori yığımı taşıyamaz: Kuber'in, Avar diyarında kalış süresi ancak on yıldan biraz fazla olmalıdır (yaklaşık 670-682) ve fatih olarak değil, Avar kağanına tâbi olarak gelmiştir, bu da hatırı sayılır bir askerî gücü olmadığını göstermektedir. Bu durum ayrıca, Miracula Sancti Demetrii'nin hikâyesinden de ortaya çıkmaktadır. Arkeolojik araştırmalar bundan müstakil olarak, Onogur-Bulgarlarının Kuban, Don ve Dinyeper bölgesinden sürülen Avar tudunların ve askerî maiyetlerinin 635'den sonra Karpat-Havzası'na geri göçünü, 670 sıralarında ise, Kobratos'un dördüncü (ve belki de beşinci) oğlunun ve askerî maiyetinin Avar kağanlığının batı kısmına ("Pannonia'ya") yerleşmesini ve buradan bazı grupların İtalya'ya doğru yola devam ettiklerini mutlaka hesaba katmalıdır. (Ancak bunların Alzeco Bulgarlarıyla aynı oldukları ve Szombathely havalisinin 860'da rastlanan Uuangeriorum *marcha* adını bunların orada kalan bir başka parçasından almış oldukları da kesin değildir (bak. Olajos, T., "Adalék a (H)ung(a)ri(i) népnév és késői avarkori etnikum történetéhez", *Antik Tanulmányok*, 16, yıl: 1969, s. 87 ve devamı. Bununla Gy. Györffy'nin eleştiri notlarını karşılaştır; *A magyarok elődeiről és honfoglalásról*, Budapest 1975, s. 27-28.

¹⁹ Gy. László, "A kettős honfoglalás" ról, *Archaeológiai Értesítő*, 97, yıl: 1970, s. 161 ve devamı. Szádeczky-Kardoss S., *A kettős honfoglalás kérdésehez*, Szeged 1971, s. 3 ve devamı, 12 ve devamı.

²⁰ Gy. Györffy, *a.g.e.*, s. 27.

²¹ Arkadaki yazı tabelası için kullanılan kaynak eserler: A. von Gabain, *a.g.e.*, yazı tabelası (12 sayfa) S. Ye. Malov, *Pamyatniki Drevneturksko*

Jánoshíd ve Yenisey kitabelerinin imlâsında da akraba hatları gözleyebiliriz. Bilindiği gibi, Orhon kitabeleri kelime sonundaki seslileri ihtiyatla işaret etmektedir. Buna karşılık Jánoshíd kitabelerinde iki (belki bir) durumda ${}^2y e^2d^1$, ku^2g^1 (sonucunda $-i$ iyelik işareti belki eksik olabilir), kelime sonundaki seslileri işaret etmemişlerdir, üç durumda (${}^{11}d^{11}q̄i$, ${}^{a0}\eta a$, $i\check{e}$) bunları ifade etmek için ayrı harf kullanmışlardır. Yenisey kitabelerinde de kelime sonu seslilerin işaret edilmeyişine dair sayısız örnek tanıyoruz: Uyük-archan 1. satır $a^{\circ}l^1d = a\check{c}da$, Begre 8. satır $nt = anta$, hatta sonuncu kitabe kelime sonuna yazılan a harfini kelime ayırıcı olarak kullanıyor.²² Talas yazıtlarında da benzer özelliği gözleyebilmekteyiz.²³ Bu imlâ hususiyetleri, Jánoshíd kitabelerinin Yenisey oyma yazısıyla olan münasebetini daha sıkı bir hale getiriyor ve ayrıca “grifon-sarmaşık bezekli” geç Avarların menşesine dair de yol gösteriyor.²⁴

Bu açıklama yazısında yeni bir düşünce dikkate değer görülüyor,²⁵ buna göre : Batı Türk kağanı *Ho-lu*'nun Çinliler tarafından yenilişi

Pis'mennosti, Moskova-Leningrad 1951 ve *Yeniseyskaya Pis'mennost' Turkov* Moskova-Leningrad 1952 ve *Pamyatniki Drevneturkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moskova-Leningrad 1959 fotoğraflı tabelaları, Tonyuquq kitabesinin P. Aalto tarafından istifademe sunulan fotoğrafları ve Károly Czeglédy'nin lütfuyla D.O. Vasiliev, *Korpus Turkskih Rumičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad 1983 yazı tabelası (7.1), otografya ve fotoğraflı tabelaları.

²² S. Ye. Malov, *Yeniseyskaya Pis'mennost' Turkov* s. 14, 31, D.D. Vasiliev, *a.g.e.*, s. 8, 14, 20.

²³ S. Ye. Malov, *Pamyatniki Drevneturkskoy Pis'mennost' Mongolii i Kirgizii*, s. 59, 60, 61, 63.

²⁴ Zira menşelerini Yenisey oyma yazısının yayılış sahasında veya onun yakınında aramamız gerekir.

²⁵ I. Ecsedy, “Western Turkis in Northern China in the Middle of the 7th Century” *Acta Antic Hungaricae*, 28 (yıl 1980), s. 249-258, sözü geçen hadiseler hakkında s. 256-258. I. Ecsedy, ikinci bir Avar dalgasından bahsediyor ve Orta-Asya etnik hareketini VII. yüzyılın 60'lı yıllarına (yani 670'den önceye) koyuyor, fakat Karluk ve Batı Türk kabile grupları Çin hakimiyetinin etki alanından uzaklaşarak yavaş yavaş step kuşağının kuzey kenarında batıya doğru çekildiler ve Karpat-Havzasına kadarki yolları 20 yılı gerektirmiş olmalıdır. Böylece, tarafından gösterilen Orta-Asya etnik hareketini üçüncü, geç Avar “grifon-sarmaşık bezekli” dalgasına bağlamak açıkça doğrudur. Öte yandan bizzat kendisi de bunu düşünmüştür. Bu araştırmanın yazılışından beri I. Ecsedy, şahsi sohbet sırasında, ikinci Avar dalgası altında gerçekten “grifon-sarmaşık bezekli” geç göçedenleri anlamış olduğunu doğrulamıştır.

ve Çin hâkimiyetinin Batı-Türklerine ve Karluklara yayılması gibi 649-650'de ve 657-658'de Orta-Asya'da ortaya çıkan hadiseler, bu kabilelerin bir kısmının Çin hâkimiyeti önünden Batı'ya, Avrupa'ya kaçması ve VII. yüzyıl sonuna doğru Avarlara katılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu varsayım gerçekten, geç Avar oyma yazısının menşeyini açıklamaya, hatta onun da ötesinde "grifon-sarmaşık bezekli" halkın iki unsurunun daha önceki yerleşme sahalarına ışık tutmaya da yarayacaktır. Eğer, bu geç Avar dalgasının aslında bir "sarmaşık bezekli" ve bir "grifon" grubundan oluştuğu²⁶ ve bunların menşeyini "sarmaşık bezek" veya "grifon" süslemeli kemer dövmelerini bronz dökümün bilindiği yerde aramamız gerektiği şeklinde genel olarak yerleşen teori doğruysa, "Kama bölgesindeki Avarlar" teorisini öne sürmemiz gerekir,²⁷ o zaman da ilk önce "sarmaşık bezekli" ve "grifon" etnik gruplarının asıl yerleşme sahasını değil, Karluk ve Batı Türk sahasını düşünebiliriz.

Arkeolojik malzemenin gözden geçirilmesi, grifon kuşak döğmelerini sadece İranî sahaların kuzey komşusunda bulurken, sarmaşık bezekli kuşak döğmelerinin step kuşağının kuzey kuşağında yaygın olduğunu göstermiştir.²⁸ Bu anlaşılabilir bir durumdur, çünkü grifon, İran mitolojisinde ve dinî tasavvurlarda önemli bir rol oynamıştır ve İranlılarla sıkı ilişki içinde bulunan Orta-Asya Türk kevimlerine de oradan geçmiştir. Semerkand'da bulunan Batı Türk mezarının grifon tasvirli kordon uç demiri²⁹ özellikle burada da çok önemlidir, bunun grifon şekli zarif Avar pars-grifonunununa çok yakındır. Çu Vadisi'nin mezarları da önemlidir, bu mezarlarda ince altın plakalarla kaplı dökme bronz dövmeler ve kemer tokaları bulmuşlardır, aralarında grifon-tasvirli bir kordon uç demiri de mevcuttur.³⁰ Böylece Batı-Türk ve Karluk kabileleri çevresinde "grifon-sarmaşık bezekli" geç Avar gruplarının maddî kültürünün en önemli unsurları bulunabilmektedir. O halde, "grifon-sarmaşık

²⁶ Gy. László, *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, s. 179 ve devamı.

²⁷ I. Erdélyi, *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*, s. 104. ve devamı.

²⁸ I. Erdélyi, *a.g.e.*, s. 137 ve devamı, ayrıca 142.

²⁹ I. Erdélyi, *a.g.e.*, s. 73, 142, S.A. Pletneva, *Stepi Yevraznii v Zepohu Sred-nevekoviya*, Moskova 1981, s. 125, 10. harita, 18. resim.

³⁰ A.N. Bernštam, "Trudi Semirečenskoy Arheologičeskoy Zekspeditsii", *Čusykaya Dolina*, Moskva-Leningrad 1950, MA XIV, s. 125. 49. harita 6. resim.

bezekli” geç Avarların 680 sıralarında Karpat-Havzasında ortaya çıkışına Batı-Türk gruplarının batıya göçü bir açıklama getirebilir. Bu göç, step kuşağının kuzey kuşağında, ormanlık stebin güney sınırı yakınında, Güney-Ural, Belaya, Kuybişev hattı boyunca gerçekleşmiş olmalıdır. Bu Karluk ve Batı-Türk gruplarının bir kısmı Belaya boyunca yerleşmiş olmalıydılar, burada VII. yüzyılın sonuna doğru hiç bir geçmişi olmadan birden bire Karayakupovo kültürü ortaya çıkar, bu kültürün unsurları Karluk ve Batı-Türklerin Orta-Asya kültürüyle oldukça tam olarak birleşmektedir.³¹ Buluntu malzemelerinde grifon döğmelerin de bulunması ve grifonların şeklinin geç Avar grifonlarınıninkine benzer olduğunun gözlenmesi önemlidir.³² Bu husus, Karayakupova kültürünü taşıyanların daha ziyade Orta-Asya’nın güney kısımlarından göç eden Batı-Türk kavimlerinin grupları olabileceğini göstermektedir.

X

Jánoshíd iğneliğinin kitabeleri tarihî, dil ve yazı tarihi sonuçlarından başka, Avar Hıristiyanlık tarihine de enteresan bir bakış atmamıza izin veriyor. Tarihî ve arkeolojik araştırmalar, Hıristiyanlar ve Avarlar arasındaki ilişkiyi, özellikle Tuna ötesi sahasında, eskiden beri hesaba katmaktadır.³³ Bu Hıristiyanların büyük kısmı saldırıya uğramış ve Pannonia’da yerleşmiş Greklerden oluşmaktaydı, fakat Hıristiyan dini onlarla ilişkiye giren Avarlar arasında da şüphesiz yayılmıştı. *Miracula Sancti Demerrii*’ye göre, Avarlar tarafından saldırıya uğrayan ve Pannonia’da yerleşen Grekler, Bulgarlarla, Avarlarla ve başka kavimlerle evlendiler, bu evliliklerden çocukları oldu ve bu çocukları Roma (Bizans) geleneklerine göre yetiştirdiler ve “böylece gerçek din ve kutsal ve hayat veren vaftiz vasıtasıyla Hıristiyanların nesli kuvvetlendi ve tıpkı Yahudilerin Mısır’da firavunlar zamanında sayılarının arttığı gibi, sayıları arttı.”³⁴ Bu tasvir, Grek-Avar, Grek-Bulgar, Grek-İslav vb. evlenmeleri vasıtasıyla

³¹ S.A. Pletneva, *a.g.e.*, s. 27 ve devamı (Bu bölümü N.A. Mazitov yazdı).

³² S.A. Pletneva, *a.g.e.*, s. 118, 15. harita, 75, 86. resim.

³³ Araştırmayı bir araya getiren I. Bóna, “Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969)”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 23, yıl: 1971, s. 293 ve devamı.

³⁴ A. Tougrad, *De l’histoire profane dans les Actes grecs de bolladistes*, Paris 1874. s. 186.

	1	≈	2	≈	3	≈
a					Σ	Ye Z J
e			ϕ	Ye ϕ		.
ʼy	ρ	Ye ρ				
ʼb			∩	Ye ∩		
ʼb					ϕ	Ye ϕ
ič			ψ	Ye ψ		
ʼd					β	Ye β
ʼd	X	Ye X				
ʼg			μ	Ye μ		
ʼg	λ	Ye λ			λ	
kü	H	O H				
ʼl			v	Ye v	v	
ʼη	→	Ye →			→	
ʼnč					ξ	Ye ξ
iç	◁	Ye ▷	◁		◁	
ʼn					ψ	K ψ
ʼt					η	Ye h
ʼz	z	Ye z				

7. Resim. Jánoshíd iğneliği oyma yazılı kitabeleri işaretlerinin mukayeseli tablosu. İşaretlerin açıklanması. 1: Jánoshíd iğneliğinin üçüncü yüzüne oyulu bulunan kitabe. 2: Jánoshíd iğneliğinin ikinci yüzüne oyulu bulunan kitabe. 3: Jánoshíd iğneliğinin dördüncü yüzüne oyulu bulunan kitabe. Y: Yenisey, O: Orhon, K: el yazmaları.

Hıristiyanlığın Avar kağanlığı sahasında artık VII. yüzyılda yaygın olduğuna açıkça tanıklık eder. Orta-Avar devrine dair bile olsa bu veri, belirli bir zaman geçtikten sonra, VII. yüzyıl sonunda Karpat-Havzasına göç eden geç Avar “grifon-sarmaşık bezekli” kabileleri arasında da Hıristiyan ahiret inancının belirli unsurlarının yaygın olması gerektiğini gösteriyor. Jánoshíd işneliğinin son yazıtı bu sürecin enteresan bir ispatıdır.*

Addendum ad p. 81-82 Èva Garam, Karpat-Havzası'nda Orta-Avar devri yeni kavim topluluğunun ortaya çıkışını, 657-658'de patlak veren hadiselerle açıkladı: Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sirok régészeti és történeti kéréseihez. FA 27 (1976) 142: “Çinliler 657'de Türklere hücum ettiler, Batı-Türk kağanlığını parçaladılar ve Türklerin arazisini işgal ettiler. Bugünkü Kırgız ve Kazakistan bölgesinden... Çin hücumu neticesinde bazı kavimlerin, kavim kalıntılarının batıya hōç ettikleri ve Güney-Ukrayna arazisinde Kuber ve kavmine katılarak Karpat-Havzası'na çekildikleri varsayılabilir.”

* Avar ve Doğu-Avrupa Türk oyma yazılı kitabelerini oğlumun ricası üzerine incelemeye başladım. Oğlum, tezinde bir Avar mezarını işliyordu ve böylece kendiliğinden anlaşılacağı üzere dikkati Avarların dili kavmi meselesine çevrildi, ancak bu meseleye bilimsel literatürde tatmin edici bir cevap bulamadı. Ölümünden sonra uzun yıllar bu problemi bir kenara bıraktım ve ancak 1974 yılının 14 Kasımında Berlin'de (Humbolt-Universität, Sektion Asienwissenschaften) profesör György Hazai'nin ricası üzerine malzemesini yeniden ele aldım, “Die Sprache der Awaren. Awarische Runeninschriften in Ungarn” adı altında verdiğim tebliğde, bu çalışma ve “*Antik Tanulmányok*” dergisinin müteakip sayılarında çıkan makale serisinin en önemli sonuçlarını tanıttım.

DE LA QUESTION CONCERNANT LA LANGUE DES AVARS

IN MEMORIAM
ÁRPÁD HARMATTA (1946-1968)

János HARMATTA*

Traduit par Gönül YILMAZ**

Au cours de ce dernier siècle, de nombreuses recherches scientifiques furent consacrées à la langue des Avars, sans obtenir des résultats satisfaisants.¹ Dernièrement Gyula Németh, résuma les résultats de ses dix ans de recherches.² Il se révèle de ses explications que, les sources relatives à la langue avare, proviennent en tout et pour tout, de quelques noms ainsi que des noms de dignités. Des noms de dignités tels que *qayan*, *qatun*, *tarqan*, *tudun*, *yuyuruš* et des noms de personnes comme *Bayan*, *Qamsavčī*, *Kök*, *Solaq*. D'après ces derniers au nombre très limité, l'explication de *Qamsavčī* et de *Kök* est plus ou moins juste. Le premier mot peut avoir pour sens le "chaman"—messenger et le dernier n'est pas un nom assez clair pour un prince avar. En se basant sur la variante de l'écriture *canizanci*, on pourrait y attribuer plutôt le sens **Qansančī* et cette forme, du point de vue sémantique, correspond totalement à *Qanelčī*, un nom de prsonne connu de l'ouïghour. Quant au mot "kök", il faudra renoncer à lui donner un sens bien qu'il paraisse précis et qu'il soit sémantiquement convenable. Car l'écriture byzantine *Kwx* ne peut être qu'une transcription de la forme gutturale

* Membre de l'Académie des Sciences de Hongrie. Chef du Département des Etudes indo-européennes de la Faculté des Lettres Eötvös Loránd de Budapest. Cet article "Az avarok nyelvének kérdésehez" est publié dans la revue "Antik Tanulmányok" (Tome 30, Numéro 1, Année 1983 pp. 71-84).

** Maître de Conférences de littérature française à la Faculté des Lettres de l'Université d'Ankara

¹ Voir Gyula Németh, *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1930, pp. 103, sqq.

² J. Németh, *K voprasyob Avarah*, Turcologica, Leningrad, 1976. pp. 298, sqq.

**Qaq* bu **Qoq*. On peut attribuer, d'une manière précise, un sens en turc à chacun de ces mots.

Ainsi, bien qu'on puisse trouver dans les langues turques l'équivalent des noms "avars" de dignités et de personnes, la principale difficulté provient du fait que les emprunts de noms de personnes et de dignités sont extrêmement rares et en conséquence fournissent des matériaux bien trop modestes en tant que sources pour qu'on puisse en déduire des conclusions solides. L'explication prudente faite dernièrement par Lajos Ligeti, ci-dessous, sur la langue des Avars semble donc assez justifié :

"Mais il nous reste le problème de la langue des Avars de Pannonia. Chez nous, cette langue est acceptée depuis Vambéry comme langue turque. Pelliot croyait que c'était la langue mongole. ("J'ai dit à diverses reprises que je considérais les Avars comme des Mongols": Pelliot, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. 232e note. Sur le caractère turc de la langue "avare": Gombocz, *A pannóniai avarok nyelvérol*: MNy XII, 1916, 97-102; Mikkola, *Avarica*: Arch. f. Slav. Phil. XLI, 1927; Németh, *Honf. Magy. Kial.* 103-5). Prenant en considération l'ambiguïté en ce qui concerne les vestiges de la culture anthropologique et matérielle des Avars, on peut facilement accepter qu'elle existe également dans le domaine linguistique. Le doute sur le Mongolisme existe absolument en ce qui concerne la langue originale des "Juan Juan" (des Avars asiatiques) et des Eftalites. Cette hypothèse n'est pas impossible, mais reste une hypothèse, et ce également pour les relations de ces populations avec les Avars de Pannonia.

Quoi qu'il en soit, plus que jamais l'étude des vestiges en désordre de la langue avare mérite attention. Les Hongrois conquérants ont-ils trouvé les Avars dans leur nouveau pays? Si oui, ces derniers parlaient-ils encore leur langue? (toutes les deux) István Kniezsa et moi, nous avons profondément réfléchi sur ces sujets pendant une quarantaine d'années. Kniezsa a répondu à ces questions par un oui catégorique. Il a attiré mon attention sur deux petits ruisseaux qui se trouvent en Hongrie de l'Ouest. D'après lui, leur nom peut bien être avare. A défaut de matériaux plus considérables, on n'a pas pu aller plus loin (c'est que le témoignage des noms de dignités n'est pas suffisant pour l'identification des langues inconnues). Il y a peu,

nos archéologues ont trouvé des signes à la façon de l'écriture runique dans les vestiges matériels de la période "avare". Insuffisante et muette pour l'instant, cette documentation parlerait-elle un jour?³

Il est vrai que Gyula László avait déjà attiré l'attention en 1941 sur le fait que, sur un aiguillier il y avait une inscription à écriture runique que le Musée national n'avait pas encore publiée.⁴ Vingt ans devaient s'écouler jusqu'à la publication d'István Erdély concernant le cimetière de Jánoshíd de la période avare, dont Nándor Fettich fit les fouilles en 1934. On trouva dans la 228e sépulture de ce cimetière, un aiguillier sur lequel il y avait une inscription à écriture runique.⁵ Faisant l'exégèse aussi de cette dernière, Erdély identifia, comme il est indiqué au-dessous, les quatre lettres qui semblent déchiffrables, en partant soit de l'alphabet des inscriptions à écriture runique du trésor de Nagyszentmiklós, soit de celui de l'écriture runique d'Orhon et d'Iénisséi, soit de l'écriture runique de Sicule: *b/a, s, i/i, z.*⁶

Dix ans plus tard, István Vásáry fit figurer cette inscription dans le catalogue qu'il prépara au sujet des objets gravés de signes d'écriture runique appartenant à l'époque avare.⁷ Du reste, Vásáry n'a considéré que les quatre lettres comme déchiffrables et les a identifiées de façon suivante, en se référant encore à des alphabets à écriture runique: *z, i/i/?/t,¹n/¹s, ¹d/¹b/c.*⁸ La grande différence entre la lecture phonétique d'Erdély et celle de Vásáry n'est qu'apparente. D'ailleurs Vásáry partait de la gauche et tenait compte de beaucoup de possibilités dans la fixation de certaines lettres, tandis qu'Erdély faisait sa lecture de droite à gauche. En suivant

³ Lajos Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttünk van.* o, Budapest, 1977 pp. 307, sqq.

⁴ Gyula László, "Adatok az avarság néprajzához", *AÉS.* III. 2 (1941), p. 186: il publie aussi le numéro Magyar Nemzeti Múzeum Szkita és nepvanaorlaskori leltár, II, 1934.

⁵ I. Erdélyi, "Új magyarországi rovásfelirat *Archaeological Ertesitő* 88 (1961) pp. 279, sqq.

⁶ I. Erdélyi, *Op. cit.*, pp. 279-280.

⁷ I. Vásáry, "Runiform Signs on Objects of the Avar Period", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25 (1972) pp. 377, sqq. Vásáry confirme le numéro de la trouvaille: II/1934.22.

⁸ I. Vásáry, *Op. cit.*, p. 338.

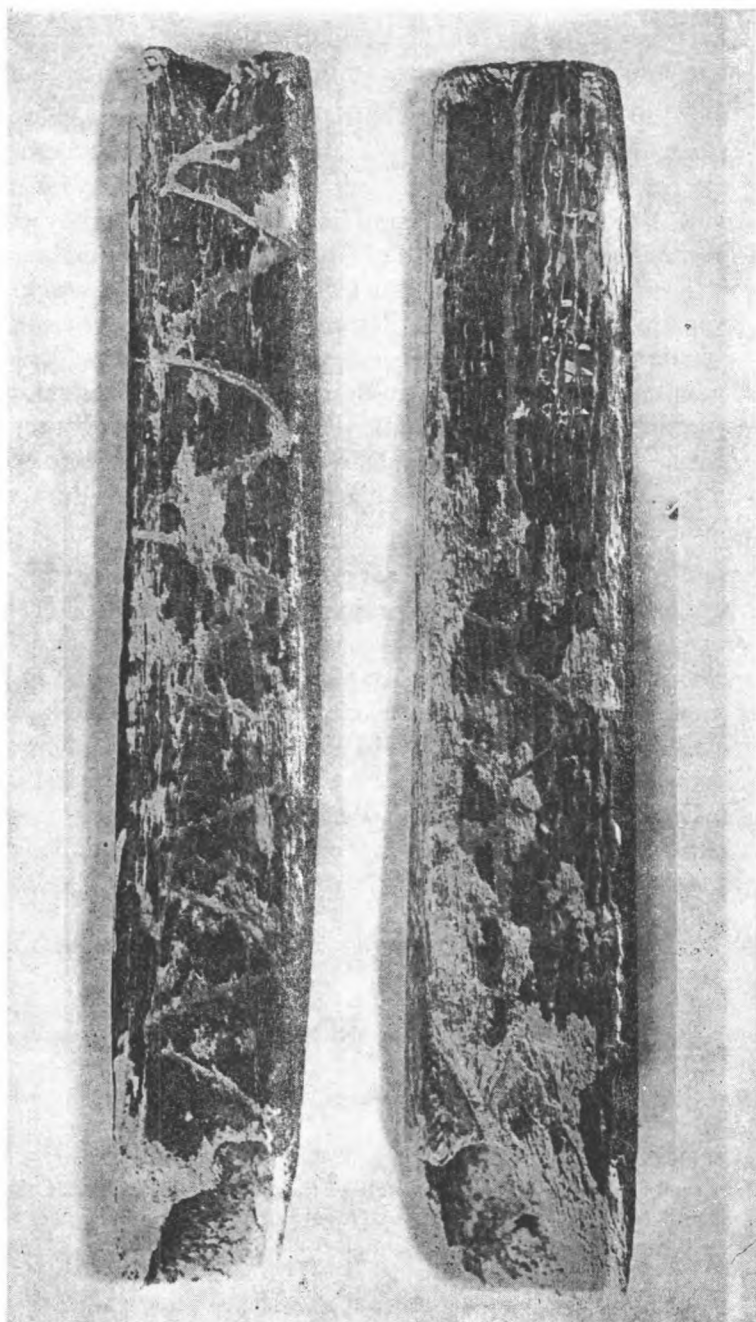

Figure 1. L'aiguillier de Jánoshíd. Sa I ère face inférieure et sa 4 ème face supérieure.

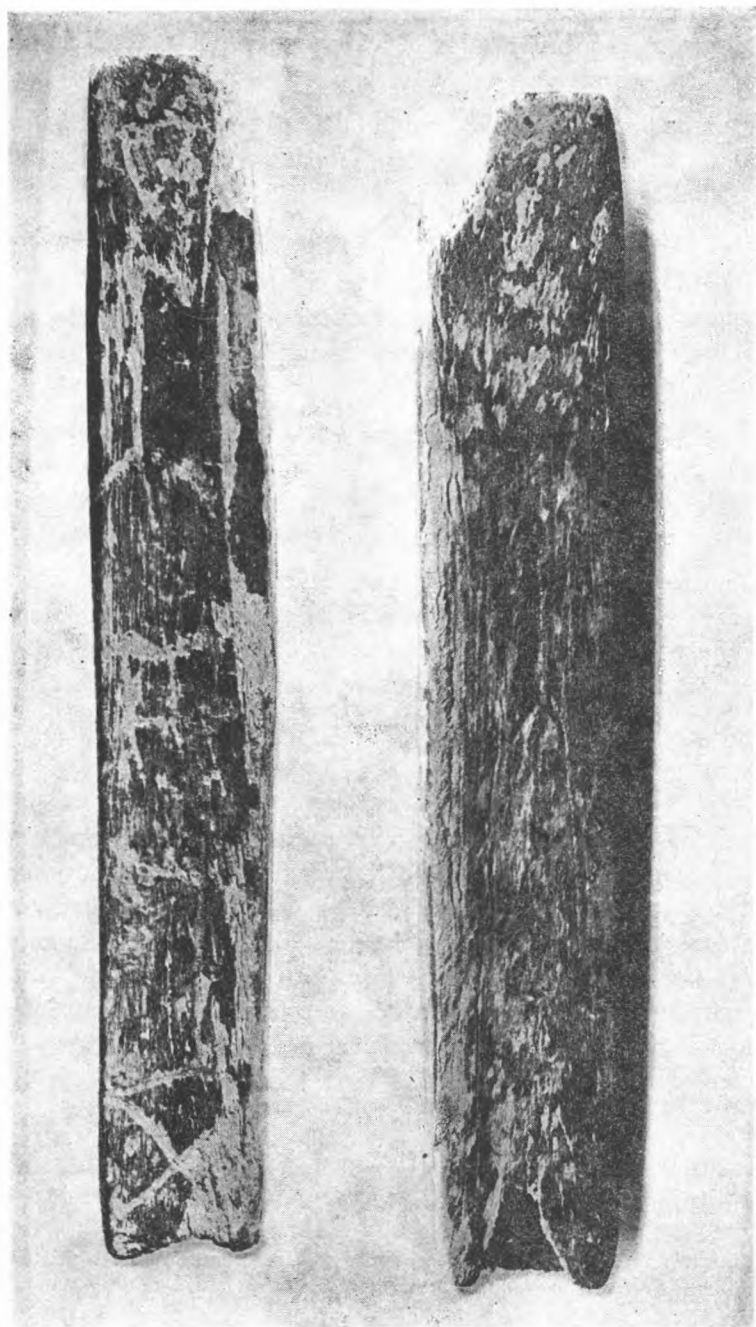

Figure 2. L'aiguillier de Jánoshid. Sa 2ème face inférieure et sa 3ème face supérieure. L'inscription de la 2ème face est gravée du haut en bas.

László⁹ tous les deux étaient tombés d'accord au sujet de considérer comme un cachet en forme d'homme les gravures qui précèdent ou qui suivent les quatre signes.

En étudiant les résultats des efforts faits pour la lecture de l'inscription avar à écriture runique de Jánoshíd, on peut fixer les considérations suivantes :

1. Les figures, publiées et présentées sont très petites et effacées, et ne présentent donc pas un état propice à l'étude.

2. Les autographes publiées sont fausses et trompeuses; elles ne sont pas préparées sur copie, ce qui les empêche de contribuer à l'étude des photographies.

3. Il ne fut pas possible d'établir l'état réel de l'inscription. Chez Erdélyi, la photographie de l'inscription est située horizontalement, tandis que Vásáry la publie verticalement. Mais la ligne faite d'après la photographie reste quand même placée vers le bas.

4. Il ne fut pas possible de préciser avec quel alphabet d'écriture runique, l'inscription est écrite. Vásáry et Erdélyi ont comparé tous les alphabets à écriture runique avec les lettres, et se sont efforcés d'expliquer les uns avec les autres. Cette comparaison n'était sans doute pas convevable comme méthode.

III

Prenant en considération les observations que j'ai énumérées ci-dessus, j'ai demandé à la Section "Archéologie" du Musée national hongrois, les photographies de l'aiguillier de Jánoshíd dont la hauteur des lettres est d'au moins deux centimètres.¹⁰ Les nouvelles photos ont permis non seulement d'identifier les lettres déjà vues de l'inscription, mais aussi de faire de nombreuses observations impossibles à faire en se basant sur les photographies précédentes, petites et effacées, c'est à dire les reproductions.

⁹ Gyula László, *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Ancient Hungarian XXXIV*. Budapest 1955, p. 161, *Op. cit.*, p. 46, figure: a-b et a, b, c, d.

¹⁰ (Je voudrais présenter ici encore tous mes remerciements pour les photographies extraordinairement prises.

Figure 3. Dessin préparé d'après la copie de l'inscription gravée sur la 3ème face de l'aiguillier de Jánoshíd.

L'une des quatre faces de l'aiguillier (1ère face) est ornée d'une ligne gravée obliquement. Sur la face opposée, il y a une inscription qu'on peut observer (3ème face). Les gravures de ces deux faces, la ligne oblique et l'inscription à écriture runique se rapprochent tellement par leur lignes grossières, désordonnées et fausses qu'elles ont incontestablement été faites en même temps et par une seule personne.

Le fait que la surface de l'os soit un peu partout cassée, à part la gravure grossière et fausse, rend difficile la lecture phonétique de l'inscription sur sa troisième face. Ce qui fait que, d'une part, des parties de certaines lettres ont disparu, et d'autre part que les cassures empêchent de suivre les parties des lettres. Malgré toutes les difficultés, la lecture phonétique de l'inscription peut être fixée avec une précision absolue: elle est représentée sur le dessin ci-dessus que j'ai réalisé par copie. L'inscription comporte 9 lettres, dont 7 sont des lettres et les deux sont des signes qui séparent les mots. L'aiguillier étant pendu verticalement, l'inscription est écrite de droite à gauche. C'est pour cela qu'on a pu lire les lettres de haut en bas. La lecture phonétique de l'inscription est indiquée ci-dessous:

qĩ-°z-°η: kũ-²g: ²y-²d

Chaque lettre de l'inscription a son équivalent dans l'écriture runique d'Orhon-lénisséi, ainsi que dans la variante d'Iénisséi de cette dernière. Dans l'un et l'autre cas, on peut trouver les équivalents parmi les figures des manuscrits turcs. Cela n'est évidemment qu'un signe de la généralisation. Donc, il ne fait aucun doute que l'inscription est écrite avec l'écriture runique turque et non pas avec l'alphabet du trésor de Nagyszentmiklós. Le tableau ci-joint permet de faire une étude comparative des signes de l'écriture runique.

La première lettre est *qĩ*, et sa forme qui donne l'impression d'un triangle à l'angle obtus, correspond à *qĩ* dans l'alphabet des manuscrits runiques. Le lapicide, pendant la gravure de la partie inférieure du triangle, dépasse la partie supérieure. Ainsi, ce trait

inutile semble unir la 1ère et la 2ème lettres. La 2ème lettre est °z, et on trouve son équivalent dans les inscriptions d'Iénisséi. Sa partie supérieure, bombée, se fait bien voir au-dessus de la ligne allongée de qī. Le graveur donne une forme angulaire à sa partie inférieure. Ce qui fait que la forme de la lettre ressemble au chiffre 2. Vers son milieu, elle est traversée par une ligne horizontale. La 3ème lettre est η; elle a également son équivalent dans les manuscrits. En gravant la ligne moyenne et horizontale, le couteau ou le burin déborde la ligne verticale en forme d'arc et vient vers le °z. Ainsi les trois premières lettres paraissent comme attachées les unes aux autres. Certes, c'est ce qui donna chez Gyula László, l'effet du cachet en forme d'homme.

Pour ce qui est de la 4ème lettre, elle ressemble à un rectangle ouvert en bas, se tenant debout et, est traversée d'une ligne horizontale. Si l'on regarde à la loupe la ligne verticale du côté droit de la lettre, on constate alors que cette ligne est interrompue au-dessus de la ligne horizontale, autrement dit que le rectangle s'ouvre là (il est facile de distinguer la gravure de la partie cassée). Ainsi cette lettre correspond complètement au signe *kō/kū/ōk/ük*, de valeur phonétique, des inscriptions d'Orhon. La 5ème lettre est formée d'une ligne verticale courbée à droite comme un arc. Et de son tiers inférieur une ligne sort vers la gauche et vers le bas. C'est la forme typique de ²g dans les inscriptions d'Iénisséi. Entre la 3ème-4ème, et la 5ème-6ème lettres, on voit les signes séparateurs de mots dans la forme d'un court trait vertical, et à hauteur moyenne. La 6ème lettre a une tête ovale orientée vers la droite, et aussi une ligne verticale. C'est la lettre ²y des inscriptions d'Iénisséi. Mais dans les inscriptions d'Orhon, la tête en forme ovale du signe est orientée vers la gauche. Enfin, le 7ème signe est en forme de x; sa ligne inférieure de gauche est cassée. Mais la gravure de sa ligne supérieure de droite est bien discernable malgré la détérioration de la surface de l'os. Ainsi, n'y a-t-il pas lieu de se douter de la forme de cette lettre. C'est le signe ²d de l'écriture runique d'Orhon-Iénisséi.

A qī-°z-°η: kū-²g: ²y-²d On peut donner le sens suivant à la lecture phonétique:

qīzīη kūgi yedi

“La couture, c'est la dignité d'une fille.”

La forme *qiz̄ñ* est le cas possessif du mot *qiz*, fille. *Kügi* est la forme de *küg*, "gloire", "dignité", faite avec la désinence possessive à la 3ème personne du singulier. Le complément du nom dans *qiz̄ñ kügi* représente le type habituel de la construction de l'ancien turc.¹¹ Le mot *yedi* est la forme du verbe *yed*, "coudre," faite avec le suffixe nominal *i*.¹²

IV

Sur la 3ème face, en connection avec la partie inférieure de l'inscription à écriture runique de celle-ci, Gyula László a remarqué des gravures en forme d'homme. La gravure en est tout à fait mal faite et primitive, mais d'une différente caractéristique que l'ornement (ou plutôt l'inscription runique) de la 1ère et 3ème faces. Ce genre de gravure rappelle en grande partie les gravures de la 4ème face. Il se peut que, les gravures de la 1ère et 3ème faces soient préparées par la même personne. On peut même considérer que les gravures de la 2ème et 4ème faces sont faites aussi par la même personne: c'est-à-dire que les signes qui se voient sur l'aiguillier sont faits au moins par deux personnes différentes.

Sur la 2ème face, on aperçoit également des signes gravés avec finesse entre le pied de la forme d'homme et l'extrémité de l'aiguillier, des signes qui représentent complètement les formes des lettres, mais fortement usés, et donc à peine discernables. Leur dimension est considérablement plus petite que celle des signes gravés qu'on lit sur la 3ème face. On peut y distinguer au total huit signes runiques. Allant de droite à gauche, on trouve encore un signe en forme de triangle, c'est à dire *qi*, dont le trait vertical du côté droit a disparu à la suite de la dégradation de la surface de l'aiguillier. Le 2ème signe peut être lu comme ²*b*/¹*w*. Son trait vertical de même que sa jointure inférieure tournée à gauche, peut être bien distingué. Le 3ème signe est en forme de *v*; sa ligne gauche est bien visible, mais sa ligne droite est effacée. C'est le signe ¹*1*, des inscriptions d'Iénisséi. Sur le côté supérieur de la 2ème face, on discerne d'abord la tête de la 4ème lettre. Elle donne l'impression d'un *w* à l'envers, et de son milieu, il se dégage vers le bas, une ligne verticale. Mais

¹¹ A. von Gabain, *Alltürkische Gramatik*², Leipzig 1950. pp. 105, 405.

¹² A. von Gabain, *Op.cit.*, pp. 70, 106.

c'est une supposition plutôt qu'une constatation. En partant de la tête, le signe peut être sûrement identifié avec la lettre ${}^1\gamma$ des inscriptions d'Iénisséi. Cela fait, on peut tirer les traces de la ligne verticale des lettres. Et ces traces vont, dirait-on, se perdre en bas dans un cercle regardant à gauche. C'est pourquoi la lettre peut être considérée comme étant plutôt la lettre ${}^1b/{}^1w$. Ensuite, on voit à la même hauteur, après le premier 1b , un autre signe en forme de v , qui peut être 1i . Ensuite sur le bord supérieur de la face latérale, on distingue la tête en v d'une lettre, traversée par une ligne verticale. Sa ligne supérieure et verticale est très abîmée. C'est la lettre $i\check{c}/ij$ de l'écriture runique d'Orhon-Iénisséi. Après $i\check{c}$, on aperçoit également les restes d'une lettre rhombique et dont les côtés allongés se coupent. C'est la lettre e des inscriptions Iénisséi.

Figure 4. Dessin fait d'après la copie de l'inscription gravée sur la 2ème face de l'aiguillier de Jánoshid.

La lecture phonétique de toute l'inscription est donc :

$i\check{q}/q\check{i}$ 1b 1l 1y 1b 1l $i\check{c}$ e

Et, le sens de la lecture phonétique est :

$q\check{i}b\check{l}\check{y}$ bol $i\check{c}e$

Dans ce texte, la forme $q\check{i}b/l\check{i}\gamma$ est un adjectif dérivé du mot $q\check{i}b$, "bonheur-chance", et se voit dans l'ouïghour dans la conjonction $qutluy q\check{i}v\check{l}\check{y}$. Elle a donc pour sens "heureux, chanceux". Le 2ème mot est l'impératif de la deuxième personne du singulier du verbe bol "être": "sois". Et le 3ème mot peut être identifié avec le mot $e\check{c}\check{a}$, "soeur", mentionné chez Kashgarli. D'où le sens suivant de l'inscription: "Soeur, sois heureuse!". Dans l'inscription d'un plat d'argent, on trouve quelque chose d'identique: $at\check{l}\check{y} bol Sepinlig$, "Sepinlig, sois (deviens) célèbre!".¹³

¹³ J. Németh, "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform scripts of Eastern Europe". *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21 (1971), p. 6.

Le mauvais état de cette inscription, la petitesse de ses lettres, sa finesse et son contenu, laissent à penser que probablement, c'est la première inscription de l'aiguillier, et que c'est le petit frère qui en a fait cadeau à sa soeur aînée, peut-être à l'occasion de ses noces.

V

Sur la deuxième face, il y a la même figure d'homme que celle déjà observée sur le côté opposé de l'inscription, ce qui correspond donc, à l'inscription gravée sur la 4ème face. Si l'on tient droit la face où il y a la figure d'homme, et si l'on tourne l'aiguillier sur lui-même, l'inscription peut alors se lire de haut en bas. La mise en place de cette figure, de même manière que l'inscription lisible de la 4ème face, indique leur relation réciproque, et qu'elles ont été gravées ensemble.

A part cela, la photographie bien prise, nous offre la possibilité d'observer les innombrables détails de la figure d'homme. On aperçoit pour la première fois que la tête est entourée de deux courbes ovales dont l'une est petite, l'autre grande. De ces deux courbes, celle qui se trouve décrite à l'intérieur ne peut être que sa chevelure; et l'autre encore plus grande et à l'extérieure ne peut être qu'une identification de l'auréole. Aussi, la figure d'homme ne serait-elle pas forcément un cachet, mais la description primitive d'un saint. On aperçoit que le corps de la figure commence des épaules indiquées par une ligne. Deux traces verticales et oblongues dont la longueur est plus grande que la largeur, et qui s'allongent du milieu de la tête, jusqu'à la moitié de la taille, ne peuvent être identifiées qu'à des ailes. Décrite ainsi primitivement, cette figure peut être évidemment un ange aux ailes ou plutôt l'un des archanges comme Gabriel ou Michel. On a fait la description de la figure avec des gravures d'une taille et d'une netteté différentes. Les plus profondes représentent le corps et la tête.

Voyons maintenant l'inscription de la 4ème face. Comme on l'a vu ci-dessus, elle a quelque rapport avec la description de l'ange. On voit le plus clairement les lettres gravées au milieu de la face latérale, celles-ci sont placées obliquement, par rapport à l'axe de la face latérale. Quant aux lettres qui se trouvent devant elles (c'est-à-dire à gauche) elles suivent la ligne médiane de la face. Et cela

Figure 5. Dessin fait par copie de la figure gravée sur la 2ème face de l'aiguillier de Jánoshíd.

prouve que, la gravure est primitive, et qu'elle est faite à la hâte. On voit au milieu deux lettres en forme de triangle, qui peuvent être identifiées comme: $\bar{i}q/q\bar{i}$ $\bar{i}q/q\bar{i}$. Devant celles-ci (c'est-à-dire à droite) un signe en forme de 33 se voit et on peut décider que c'est un 1d . A droite de ce signe, on aperçoit à peine une forme de lettre, verticale et courbée à droite comme un arc. De son tiers supérieur, une ligne sort vers la gauche. C'est ainsi qu'on peut lire clairement η . De plus on aperçoit une forme de lettre identifiable à une variante de 2r , bien qu'on ne voie en réalité que sa ligne inférieure tournée à gauche, et sa tête formée de quatre traits. La surface en os qui se trouve à droite de cette lettre est effacée, mais il y avait encore de la place pour deux autres lettres au moins et on dirait qu'on peut encore voir au bord de la cassure la trace de l'aile d'une lettre courbée en arc. Etant donné la situation, cela peut être la trace de ${}^o\eta$ ou de ${}^1\eta$.

A gauche des deux lettres $\bar{i}q/q\bar{i}$, et dans le sens de leur axe incliné, on voit une lettre en forme de $v^{-1}l$. Après cela, (c'est-à-dire à gauche) on distingue une lettre qui ressemble à une ligne verticale et toute courbée, qui est composée de quatre traits. Cela peut être une variante de la lettre on \check{c} . Les lettres plus ou moins clairement discernables continuent jusque là. En examinant la photographie à la loupe, on a l'impression qu'à partir de là il y a encore quelques lettres gravées beaucoup plus faiblement que les précédentes. Il est probable qu'on ait ici à s'occuper d'une pré-gravure des lettres à titre d'essai, et que ces dernières n'avaient pas été gravées

plus tard à titre final. Dans cette partie on peut deviner au total sept lettres, dont trois (1, 2, et 3) sont bien discernables à la loupe. Après °n ĉ, on voit deux ²b, et ensuite un ²g. Peut-être encore qu'il y avait des traces de lettres effacées identifiables à ²t et à ²g.

Figure 6. Dessin fait par copie de l'inscription gravée sur la 4ème face de l'aiguillier de Jánoshíd.

Après celles-là, on peut distinguer clairement un η, enfin une autre lettre en forme de z à l'envers. Cette dernière est le signe a des inscriptions d'Iéniisséi. La lecture phonétique complète de l'inscription est donc la suivante :

$$]^{1n/^\circ\eta} \text{ } ^{2r} \text{ } ^\circ\eta \text{ } ^1d \text{ } q\ddot{i} \text{ } q\ddot{i} \text{ } ^1l^\circ n\check{c} \text{ } ^2b \text{ } ^2g \text{ } ^2t \text{ } ^2g \text{ } ^\circ\eta \text{ } a$$

le °η qui précède ¹d indique clairement le cas possessif d'un mot de la série des voyelles palatales. La Ière lettre qui est douteuse, ne peut être identifiée qu'à η. Aussi la lecture phonétique peut-elle être expliquée totalement comme au-dessous :

$$] \eta r i \eta \text{ } \check{i} d u q \ddot{i} \text{ } q \ddot{i} l \text{ } i n \check{c} \text{ } e b \text{ } b \ddot{o} g t \ddot{a} q \text{ } a \eta a$$

La forme *īduqī* est celle faite avec la désinence possessive de la troisième personne du singulier du mot *īduq*, "sacré, envoyé du Ciel". L'ange décrit sur la 2ème face nous permet de voir automatiquement le mot avar, dérivé du mot byzantin *angelos* ou *archiangelos*. De la sorte, il nous faut compléter le mot-trace qui le précède, au cas possessif du mot [^{tā}] ηrīη-e, *tānri* : "Ciel, Dieu". *qīl* est l'impératif de la 2ème personne du singulier du verbe *qīl*, "faire, rendre, etc." Le mot suivant *inĉ*, "tranquilité, paix/tranquille, en paix"; l'autre qui succède *eb*, "maison, appartement, demeure, tente de feutre", se trouvent tous les deux à la forme du casus indefinitus, sujet du verbe *qīl*. Le mot *bōgtāg* a pour sens "bonheur d'au-delà, salut" et est, lui-aussi le sujet de la forme verbale *qīl*, et se trouve dans la forme de casus indefinitus. Enfin, le pronom personnel *aηa*, *ol* est le dativus

(le cas datif) de la 3ème personne du singulier. L'inscription peut être donc traduite de manière suivante:

“Ange de Dieu, donne-lui une demeure tranquille et du calme!”

Le fait que les compléments *inč qıl* et *bögtäg qıl* puissent être également montrées dans l'ouïghour, mérite d'être cité. Par exemple: *inč äsän qılsun meni*, “qu'il me rende tranquille et en bonne santé” ou bien *buyan bögtäg qılur biz*, “il nous donne charité et salut”.¹⁴ Cet état de chose montre que l'inscription comporte des locutions de même caractère, et en forme de formules. Cette inscription est sans doute, d'un caractère chrétien, et témoigne qu'aux 7ème et 8ème siècles, le christianisme commence à se propager parmi les Avars.

VI

Les trois inscriptions rendent possible la connaissance du point de vue historique de l'aiguillier dans ses traits essentiels. On peut considérer d'une manière définitive que l'aiguillier fut longtemps utilisé, probablement plusieurs dizaines d'années, et qu'il eut, au moins deux, peut-être trois possesseurs. Le premier possesseur doit être la fille dont le frère le lui fit cadeau de l'aiguillier; sur ce dernier on voit l'inscription *qıblıy bol iče*, “soeur, sois heureuse! “Et peut-être que le frère le lui offrit à l'occasion des ses noces. L'aiguillier doit être longtemps utilisé par son premier possesseur car sa face ainsi que l'inscription gravée là-dessus est tout usée. Ensuite, il doit être passé probablement dans le mains de l'un des parents du premier possesseur, soit par héritage, soit comme cadeau. C'est alors qu'on doit y graver l'inscription: *qızın kügi yedi*, “la couture c'est la dignité d'une fille”. Après une autre très longue période d'utilisation, les extrémités de l'aiguillier furent très fortement usées. Il se peut qu'étant un objet fréquemment utilisé, il fût déposé, peut-être par quelqu'un d'autre, dans le cimetière d'un des membres de sa famille pour que la morte puisse s'en servir dans l'au-delà.¹⁵ Le monde de la religion chrétienne ayant surgi dans une certaine mesure dans la famille,

¹⁴ *Drevneturksy Slovar*, Leningrad 1969, à la page 210, dans les articles de *inc* et *buyan*.

¹⁵ Pour ces considérations voir Gyula László A honfoglaló magyar nép élete, Budapest 1944. pp. 466, sqq. pp. 470, sqq.

un chrétien "avar" dut faire la description primitive de l'archange (Michel ou Gabriel), et dut graver l'inscription:

[ta] ηrīη īduqī qīl inč eb bögtäg aηa, "Ange de Dieu (ou du Ciel) donne-lui tranquillité et salut!".

VII

Les inscriptions runiques de l'aiguillier de Jánoshíd nous donnent la possibilité d'en tirer de très nombreuses conclusions importantes. Tout d'abord, il est certain que la langue des trois inscriptions est, non pas le mongolien mais le turc, ce qui prouve qu'une partie des Avars au moins, et même une partie considérable, avait comme langue le turc. Comme on le sait, la population ethnique des Avars était assez complexe. Pendant l'invasion de la mère patrie, et dans la pré-période avare (environ 570-630), à part les éléments ethniques, germaniques et perses qui s'y trouvaient, on doit distinguer les Avars proprement dit, ainsi que les Koutrigours, qui n'étaient peut-être pas homogènes du point de vue ethnique et linguistique. Les recherches ne négligent pas l'émigration des nouveaux éléments ethniques de la période avare moyenne (aux environs des années 630-680). Enfin dans la post-période avare (environ 680) d'après l'hypothèse généralement, acceptée, il y eut à l'Est une nouvelle émigration. Et c'est alors que le peuple "à ornements sarmenteux et à griffons" apparaît¹⁶ Erdélyi a daté l'aiguillier de Jánoshíd au 7e ou 8e siècle.¹⁷ C'est-à-dire qu'il l'a considéré dans le cimetière, composé de plusieurs époques, comme provenant probable-

¹⁶ C'est Gyula László qui a travaillé sur cette théorie; *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, pp. 179, sqq. Voir aussi I. Kovrig, "Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán". *Ancient Hungarian*, XL. Budapest 1965, pp. 224, sqq., en particulier pp. 230, sqq. Les nouvelles études ont été recueillies par I. Bóna, suivies des critiques: "Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeit forschung in Ungarn" (1945-1969)". *Acta archaeologica Scientiarum Hungaricae* 23. (1971) pp. 283, sqq.

¹⁷ I. Erdélyi: *Op.cit.*, p. 279. Voir aussi: *Erdélyi, Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében*, Budapest 1982. p. 182. Istvan Erdélyi, a étudié à ma demande les possibilités de la fixation définitive de l'époque de l'aiguillier. D'après ses explications précieuses, la carte de la partie du cimetière où se trouve la 228e sépulture, n'existerait plus de nos jours. De la sorte, on peut décider que la sépulture dut être placée, non pas au centre du cimetière, mais plutôt vers son bord. Ce qui fait qu'on peut la dater absolument au 8e siècle.

ment plutôt de la post-période avare. Dans ce cas-là, les inscriptions runiques de l'aiguillier reflètent naturellement la langue du peuple de la post-période, "à ornements sarmenteux et à griffons", et non pas celle des Avars conquérants.

Voici le vocabulaire et les éléments structuraux de langue des inscriptions de l'aiguillier de Jánoshíd:

<i>bol</i>	:	"être", "devenir"; <i>bol</i> "sois!", "deviens!"
<i>bögtäg</i>	:	"béatitude de l'au-delà, salut"
<i>eb</i>	:	"maison, demeure, etc."
<i>iče</i>	:	"soeur aînée"
<i>īduq</i>	:	"sacré, ange"; <i>īduqī</i> "de l'ange"
<i>inč</i>	:	"tranquillité, bonheur, tranquille"
<i>küg</i>	:	"honneur, gloire"; <i>kügi</i> , "glorieux"
<i>ol</i>	:	"lui"; <i>aṅa</i> , "à lui"
<i>qil</i>	:	"faire, rendre, accuser"; <i>qil</i> , "rends!"
<i>qib</i>	:	"bonheur, chance"; <i>qibliṅ</i> "heureux, chanceux"
<i>qiz</i>	:	"fille"; <i>qizīṅ</i> "de la fille"
[<i>t</i>] <i>änri</i>	:	"Ciel, Dieu"; [<i>t</i>] <i>änriṅ</i> , "de Dieu"
<i>yed</i>	:	"coudre"; <i>yedi</i> , "couture"

Déclinaison de noms:

Nominativus	:	<i>yedi</i> , "couture" (nom verbal), <i>iče</i> , "soeur aînée"
Indefinitus	:	<i>inč</i> , "tranquillité", <i>bögdäg</i> "salut" tous les deux sont dans la fonction d'accusativus.
Genitivus	:	<i>qizīṅ</i> (<i>qiz</i> "fille"), [<i>t</i>] <i>änriṅ</i> [<i>t</i>] <i>änri</i> "Ciel, Dieu")
Dativus	:	<i>aṅa</i> (<i>ol</i> "lui")
Avec le suffixe possessif du cas nominatif (nominativus):		
		<i>īduqī</i> "...l'ange", <i>kügi</i> "...l'honneur"

Suffixes de nom :

- *i*: *yed-i* "couture" (*yed-* "coudre")
- *liṅ*: *qib-liṅ* "heureux, chanceux" (*qib* "bonheur, chance")

Structures nominales :

complément du nom	:	<i>qizīṅ kügi</i> "dignité de la fille" [<i>t</i>] <i>änriṅ īduqī</i> "l'ange du Ciel"
syntaxe verbale	:	<i>inč eb</i> "demeure tranquille"

Structures verbales :

qil inč eb bögtäg aḡa “donne-lui une demeure tranquille (et) le salut!”

Structures de phrases :

proposition énonciative: *qiz̄in kügi yedi*: “La couture c’est la dignité de la fille”.

proposition optative : *qibliḡ bol* “sois chanceux!”
qil inč eb bögtäg aḡa “donne-lui une demeure tranquille et le salut!”

VIII

Ce matériel de langue, modeste, mais qui sert en réalité à des éclaircissements, est le vestige d’une ancienne langue turque dont la phonétique et la structure sont proches de l’ouïghour, et de la langue des inscriptions d’Orhon-Iénisséi. Le suffixe génitif *-in/-inḡ* (par rapport au genetivus *-nīn/ninḡ* des manuscrits ouïghours) rapproche plutôt les inscriptions de l’aiguillier de Jánoshíd à la langue de celles d’Orhon et d’Iénisséi. On déduit de là que le peuple avar de la post-période parlait une langue turque à “z”, provenant de la région altaïque.

Ainsi, les inscriptions de l’aiguillier de Jánoshíd font face à deux nouvelles théories qui redeviennent populaires, au sujet de l’origine des Avars de la post-période, “à ornements sarmenteux et à griffons”. Néanmoins, les premières ne soutiennent pas les deuxièmes. D’après l’une de ces théories, les Avars de la post-période à “ornements sarmenteux et à griffons” seraient des Bulgares de Kuber, descendants du quatrième fils de Kobratos. Et émigrant à Pannonia, ils y auraient vécu sous le règne des Avars.¹⁸ Dans ce cas, les inscriptions avars

¹⁸ *Szádeczky-Kardoss S.* – Kuvrat fiának, Kubernek a története és az avarokori régészeti leletanyag. *Antik Tanulmányok* 15 (1968) pp. 84, sqq. En ce qui concerne cette théorie, beaucoup de contresens ont été fait dans notre littérature scientifique. *Bóna*, (l’ouvrage mentionné p. 287 et “Avar lovassir Iváncsáról, *Archaeologia Ertesítő* 97 (1970) p 259) attribue à Szádeczky-Kardoss le fait qu’après la destruction de la Grande-Bulgarie, Kabur, un des fils de Kobratos, puisse se retirer à Pannonia; et qu’il y devienne le gouverneur du khan “avar”. Tandis que Szádeczky-Kardoss lui-même (même ouvrage, voir pp. 85-86) insiste sur le fait que cela est dû au résultat des recherches de V. Beševliev, (*Die protobulgarischen Inschriften.*) Berlin 1963, pp.

de la post-période auraient donc du être écrites en bulgare c'est-à-dire avec la langue turque à "r". L'autre théorie considère les Avars de la post-période" à ornements sarmenteux et à griffons" comme un peuple ayant pour langue le hongrois.¹⁹ Si cela était, les inscrip-

103-111. Voir aussi V. Beševliev: *Die protobulgarischen Periode der bulgarischen Geschichte*, Amsterdam 1980. pp. 159, sqq. Je dois beaucoup à la bienveillance de Károly Czeglédy de me l'avoir fait connaître. Szádeczky-Kardoss, lui-même, (même ouvrage, p. 86. Voir Szádeczky-Kardoss, "A kettős honfoglalás kérdéséhez, Szeged 1971. pp. 3, sqq, pp. 12, sqq.,) aborde la question de la migration de Kuber vers la région de l'Empire avar, lorsqu'il s'agit des Avars de la post-période "à ornements sarmenteux et à griffons". En même temps, Bóna *Op.cit.*, p. 287 et *Archaeologia Ertesítő* 97, (1970), pp. 259, sqq.,) situe la théorie de Szádeczky-Kardoss dans la période avar moyenne, et en fait une découverte historique de grande envergure. Maintenant laissons de côté les détails, et notons que, partant du matériel de source utilisé au mieux, il nous est impossible de justifier la théorie de Beševliev. Impossible d'ailleurs de démontrer aussi que Kuber est l'oncle de Tervel (l'inscription de celui-ci, ne cite pas le nom, et emploie la terminaison du pluriel: i thü mü "mes oncles"). Quant à *Miracula Sancti Demetrii*, il n'a aucune connaissance au sujet de ce que Kuber puisse être le fils de Kobratos, et l'oncle de Tervel. Il n'est même pas possible de prouver qu'après s'être installé à Pannonia, le fils de Kobratos ait pu aller de là, aux alentours de Salonique (Voir P. Charaniš, "Kouven, the Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica, *Balkan Studies II* (1970) pp. 229, sqq.) D'autre part, même si l'on accepte l'hypothèse de Beševliev, celle-ci ne peut supporter les multiples théories bâties là dessus: la durée du séjour de Kuber dans le pays avar ne peut être qu'un peu plus de dix ans (environ 670-682). Et il était venu non comme conquérant, mais comme assujéti au khan avar. Cela prouve qu'il n'avait pas de force militaire considérable. C'est ce que le récit de *Miracula Sancti Demetrii* aussi met en évidence. Faite indépendamment de celle-là, toute étude archéologique doit absolument tenir compte de la migration une fois encore au Bassin des Carpates, des Bulgares-Onogours, et des Avars-Toudours exilés ensemble de la région de Kuban-Don-Dniéper, avec leur personnel militaire; de l'installation aux environs de 670, à l'Ouest de l'Empire avar, du 4ème fils (peut-être du 5ème) de Kobratos et de son personnel militaire; et enfin de l'acheminement par là de certains groupes vers l'Italie. (Cependant il n'est pas certain que ces groupes soient les mêmes qu'avec les Bulgares d'Alzeco, que la région de Szombathely ait pris le nom de *Uungariorum marcha*, rencontré déjà en 860, d'une autre partie de ces groupes qui y était restée (Voir Olajos, T. Adalék a (H)ung (ä)ri(i) népnév és késői avarkori etnikum történetéhez'. *Antik Tanulmányok* 16 (1969), pp. 87, sqq. Comparez avec cela les notes critiques de Gy. Györffy; *A magyarok elődeiről és honfoglalástól*, Budapest 1975. pp. 27-28).

¹⁹ Gy. László - A. "kettős honfoglalás"-rol *Archaeologia Ertesítő*, 97 (1970), pp. 161, sqq. Szádeczky-Kardoss S. "A kettős honfoglalás kérdéséhez, Szeged 1971. pp. 3, sqq., pp. 12 sqq.

tions à écriture runique de Jánoshíd auraient du avoir comme langue, l'ancien hongrois. Au contraire, comme on l'a constaté, ces inscriptions en question sont écrites avec la langue turque à "z". Elles réfutent donc ces théories en contradiction, mais n'écartent pas le fait que parmi les Avars de la post-période aient pu vivre des Bulgares ou d'anciens groupes hongrois qui parlaient la langue turque à "r."²⁰

Dans les inscriptions de l'aiguillier de Jánoshíd, on voit les lettres ci-dessous de l'écriture runique d'Orhon-Iénisséi :

ae ^{2y} ^{1b}^{2b} *ič* ^{1d} ^{2d} ^{1γ} ^{2g} *kü* ^{1°}η [°]ηč *iq* ^{2r} ^{2t} ^{°z}

De ces dix-huit lettres, seize ont leur équivalent complet dans l'alphabet à écriture runique des inscriptions d'Iénisséi. On trouve cette même forme du signe *kü* dans les inscriptions d'Orhon, et dans celles d'Iénisséi, une variante proche. Le plus proche dérivé d'une lettre, de ^{2r} se trouve dans les manuscrits de l'ouïghour. (Voir le tableau de comparaison).²¹

Dans l'orthographe même des inscriptions de Jánoshíd et d'Iénisséi, on observe des traits analogues. Comme on le sait, les inscriptions d'Orhon indiquent avec précaution les voyelles à la fin du mot. Par contre, dans celles de Jánoshíd, dans deux (ou peut-être dans un) cas seulement, les voyelles de la fin du mot ne sont pas indiquées: ^{2ye} ^{2d}¹, *ku*^{2g}¹ (dans ce dernier, le signe possessif *-i* peut être absent). Dans trois cas (nd^{uqī} [°]ηa, *iče*), elles ont utilisé, chacune séparément, des lettres pour les exprimer. De nombreux exemples existent même dans les inscriptions d'Iénisséi, qui témoignent de la non-indication des voyelles à la fin des mots: *Uyuk-archan*. La I ère ligne *a*[°]č^{1d}=*ačda*, la 8 ème ligne *Begre nt*=*anta*, même la dernière inscription utilise pour séparer les mots, la lettre *a*, écrite à la fin du mot.²² De même dans les inscriptions de Talas, on observe des

²⁰ Gy. Györffy, *Op.cit.* p. 27.

²¹ Références utilisées pour le tableau ci-joint: A. von Gabain, *Op.cit.* Le tableau d'écriture (p.12) S. Ye. Malov, *Pamyatniki drevneturkskoy Pis'mennosti* Moscou-Leningrad 1951 et *Yeniseyskaya Pis'mennost' Turkov*, Moscou-Leningrad 1952 et *Pamyatniki drevneturkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*, Moscou-Leningrad 1959 les tableaux à photographies présentées par P. Aalto de l'inscription de Tonyuquq, et avec la permission de D.O. Vasil'ev, *Korpus Turkskih Runiceskih Pamyatnikov Basseyma Yeniseya*. Le tableau d'écriture, Leningrad 1983. (7.1) Les tableaux d'autographie, et à photographies.

²² S.Ye. Malov, "*Yeniseyskaya Pis'mennost' Turkov*" pp. 14, 31, D.D. Vasil'ev : *op.cit* pp. 8, 14, 20.

caractères semblables.²³ Ces particularités d'orthographe rendent encore plus fréquentes les relations des inscriptions de Jánoshíd avec l'écriture runique d'Iénisséi, et de surcroît, mettent en évidence la provenance des Avars de la post-période "à ornements sarmenteux et à griffons".²⁴

IX

Dans ce texte explicatif, une nouvelle opinion mérite d'être citée,²⁵ selon laquelle les événements survenus en Asie centrale entre les années 649-650 et 657-658, tels que la défaite de *Ho-lu*, un khan turc de l'Ouest, par les chinois et l'extention de l'hégémonie chinoise jusqu'aux turcs de l'Ouest et aux Karlouks, et la fuite à cause de l'invasion chinoise d'une partie de ces tribus vers l'Ouest, vers l'Europe, et leur rattachement vers le 7ème siècle aux Avars. Cette hypothèse servira aussi à expliquer l'origine de l'écriture runique des Avars de la post-période, et même plus que cela, à comprendre les lieux d'habitation précédents des deux éléments du peuple "à ornements sarmenteux et à griffons". Si est juste cette théorie généralement acceptée, selon laquelle ce flux des Avars de post-période est formé au fond d'un groupe "à ornements sarmenteux et à griffons",²⁶ selon laquelle il faut chercher leur origine là où l'on voit la fonderie en bronze des marques de ceintures

²³ S.Ye. Malov, "*Pamyatniki drevneturskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*", pp. 59, 60, 61, 63.

²⁴ Car il faut en chercher l'origine dans la région de propagation de l'écriture runique d'Iénisséi ou bien aux alentours.

²⁵ I. Ecsedy, "Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century", *Acta, Antik Hungaricae*, p. 28 (1980), pp. 249-258, au sujet des événements mentionnés pp. 256-258, I. Ecsedy, parle d'un 2ème flux avar et place le mouvement ethnique de l'Asie centrale vers les années 60 du 7ème siècle (c'est-à-dire avant 670). Mais les groupes de tribus turques occidentales et des Karlouks, s'éloignant du champs d'influence de l'hégémonie chinoise, se retirent peu à peu vers l'ouest, vers le côté septentrional des zones de steppe. Et leur déplacement jusqu'aux Bassin des Carpates aurait nécessité une durée de vingt ans. De la sorte, il est évidemment juste de rattacher le mouvement ethnique de l'Asie centrale mis à jour par lui, au 3ème flux des Avars de la post-période, "à ornements sarmenteux et à griffons". D'autre part, c'est lui-même qui y a pensé. Dès la rédaction de cette étude, I. Ecsedy, au cours des entretiens personnels, a réaffirmé qu'il entendait par le deuxième flux avar les émigrants "à ornements sarmenteux et à griffons".

²⁶ Gy. László, *Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, pp. 179, sqq.

ornées de “sarmenteux et de griffons”, il faut accepter la théorie des “Avars de la région de Kama”.²⁷ On doit alors prendre en considération tout d’abord non pas le lieu d’habitation principal des groupes ethniques “à ornements sarmenteux et à griffons”, mais celui des Karlouks et des Turcs de l’Ouest.

La révision du matériel archéologique démontre que les marques des ceintures à griffons ne se trouvent que dans les environs nordiques du territoire iranien et que les marques de ceintures “à ornements sarmenteux” sont abondantes dans la zone septentrionale de la steppe.²⁸ Cette situation n’est pas incompréhensible, car le griffon a joué un rôle important dans la mythologie iranienne de même que dans les récits religieux. Et c’est de là qu’il est passé aux tribus turques de l’Asie centrale, qui étaient en étroit rapport avec les Iraniens. Le ferret à description griffonné²⁹ de la sépulture des Turcs occidentaux qui se trouve à Samarkand est très important, surtout ici, la figure du griffon est très proche de l’élégant grifon-panthère avar. Les sépultures de la Vallée Çu où l’on a trouvé des marques en bronze fondu, reliées de minces plaques d’or et des boucles de ceinture, dont un ferret à description de griffon, sont aussi importantes.³⁰ Ainsi, peut-on trouver autour des tribus turques de l’Ouest et des Karlouks les plus importants éléments de la culture matérielle des groupes avars de la post-période “à ornements sarmenteux et à griffons”. La migration vers l’Ouest des Turcs occidentaux peut apporter donc une explication à l’apparition aux environs de 680, dans le Bassin des Carpates, des Avars postérieurs “à ornements sarmenteux et à griffons”. Cette migration doit avoir lieu dans la zone septentrionale de la steppe, à proximité de la lisière méridionale de la steppe forestière, tout au long de la ligne ouralo-méridionale, et de celle de Belaya et de Kuybışev. Une partie des groupes turcs occidentaux et des Karlouks aurait dû s’installer tout au long de Belaya. Vers la fin du 7ème siècle, sans qu’elle n’ait aucun passé, il apparaît tout d’un coup la culture Karayakupova dont les éléments correspondent

²⁷ I, Erdélyi, *Az avaság és Kelet a régészeti források tükrében*, pp. 104, sqq.

²⁸ I. Erdélyi, *Op. cit.*, pp. 137, sqq., de plus pp. 142.

²⁹ I. Erdélyi, *Op. cit.*, pp. 73, 142. S.A. Pletneva, — *Stepi Yevraznii V Žepohu Srednevskoviya*, Moscou, 1981, 125 XXème carte, 18 e carte, 18ème dessin.

³⁰ A.N. Bernsutam, “Trudi Cemirecenskoy Arheologiceskoy Eekspeditsii” *Cuykaya Dolina*, Moscou-Leningrad 1950. M A XIV. 125 XLIXème dessin.

très exactement à la culture de l'Asie centrale des Turcs occidentaux et des Karlouks.³¹ La découverte des marques de griffon aussi dans les vestiges découverts et l'observation de la ressemblance de la figure des griffons à celle des griffons des avars postérieurs, est très importante.³² Cela montre que ceux qui étaient de la culture Karayakupova peuvent être en grande partie des groupes de populations turques occidentales émigrés des parties méridionales de l'Asie centrale.

Les inscriptions de l'aiguillier de Jánoshíd nous permettent de jeter un coup d'oeil non seulement sur l'histoire, et sur celle de la langue et de l'écriture, mais aussi sur l'histoire des avars chrétiens. Les études historiques et archéologiques tiennent compte depuis longtemps du rapport entre les chrétiens et les Avars, en particulier dans la région de Transdanubie.³³ La majorité de ces chrétiens était formée de Grecs ayant été attaqués et installés à Pannonia. Mais la religion chrétienne s'était sans doute propagée même parmi les Avars entrés en contact avec eux. D'après *Miracula Sancti Demetrii*, les Grecs, attaqués par les Avars et installés à Pannonia, auraient contracté des mariages avec les Bulgares, les Avars et les autres populations, et de leur mariage, ils auraient eu des enfants qui furent éduqués selon les moeurs romaines (byzantines). Et "c'est par l'intermédiaire de la religion et du baptême qui donne vie et qui est sacré, que les générations chrétiennes devinrent fortes, et que leur nombre s'accrut, tout comme les Juifs d'Egypte au temps des pharaons."³⁴ Cette description témoigne clairement que, le christianisme, grâce aux mariages greco-avar, greco-bulgare greco-slave etc., s'est répandu au 7ème siècle dans le territoire de l'Etat avar. Bien que relative à la période avare moyenne, cette donnée prouve que certains éléments de la croyance à l'au-delà des chrétiens doivent être répandus même parmi les tribus avars postérieures "à ornements sarmenteux et à griffons" qui quelque temps après, émigrent à la

³¹ S.A. Pletneva, *Op. cit.*, pp. 27, sqq. (C'est N. A. Mazitov qui a écrit cette partie).

³² S.A. Pletneva, *Op. cit.*, p. 118. La XVème carte, les 75 e et 86 e dessins.

³³ C'est I. Bóna, qui recueille l'étude: "Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn (1945-1969)". *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*. p. 23 (1971), pp. 293, sqq.

³⁴ A. Tougard, *De l'histoire profane dans les Actes grecs de Bollandistes*, Paris, 1874, p. 186.

	1	≈	2	≈	3	≈
a					Σ	Ye Z J
c			ϕ	Ye ϕ		
cy	ρ	Ye ρ				
¹ b			∩	Ye ∩		
² b					ϕ	Ye ϕ
ič			ψ	Ye ψ		
¹ d					β	Ye β
² d	X	Ye X				
¹ g			∩	Ye ∩		
² g	λ	Ye λ			λ	
kü	н	O н				
¹ l			v	Ye v	v	
⁰ η	→	Ye →			→	
⁰ nč					ξ	Ye ξ
¹ q	◁	Ye ▷	◁		◁	
² r					†	K †
² t					h	Ye h
⁰ z	z	Ye z				

Figure 7. Tableau comparatif des signes des inscriptions à écriture runique de l'aiguillier de Jánoshíd. Explication des signes: 1-L'inscription gravée sur la 3ème face de l'aiguillier de Jánoshíd. 2- L'inscription gravée sur la 2ème face de l'aiguillier de Jánoshíd. 3- L'inscription gravée sur la 4ème face de l'aiguillier de Jánoshíd. Y: Iénisséi, O: Orhon, K: Manuscrits

fin du 7ème siècle dans le Bassin des Carpates. La dernière inscription de l'aiguillier de Jánoshíd est une preuve intéressante de ce processus.*

Addendum ad. pp. 81-82, Eva Garam a expliqué l'apparition d'une nouvelle population de l'époque moyenne avare, dans le Bassin des Carpates, par des événements survenus en 657-658: Adatok a középavar kor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihöz. FA 27 (1976) 142: "les Chinois attaquèrent les Turcs en 657, dispersèrent Le Khanat turc occidental, et envahirent les territoires des Turcs. On peut supposer que, de la région de Kirghizie et du Kazakistan d'aujourd'hui... du fait des attaques chinoises, certaines populations, et certains groupes de population, aient émigré à l'Ouest et que, dans le territoire de la Sud-Ukraine, se rejoignant à Kuber et à sa population, ils se retirèrent au Bassin des Carpates".

* C'est sur la demande de mon fils que j'ai commencé à étudier les inscriptions des Avars et des Turcs de l'Europe orientale. Mon fils, dans sa thèse étudiait une sépulture avare. Son attention a été ainsi attirée, comme on le comprend facilement, sur le problème de la langue et de la population avares. Mais il n'a pas pu trouver une réponse satisfaisante dans la littérature scientifique. Longtemps après sa mort, j'ai laissé de côté ce problème, dont je n'ai repris le matériel qu'à Berlin, le 14 Novembre 1974, (Humboldt Universität, Sektion Asienwissenschaften) à la demande du professeur György Hazai. Dans le communiqué que j'ai présenté sous le titre "Die Sprache der Awaren. Awarische Runenschriften in Ungarn", j'ai fait connaître les résultats les plus importants de cette étude, ainsi que de la série d'articles parus dans les numéros successifs de la revue "Antik Tanulmányok".

DOĞU AVRUPA'DA TÜRK OYMA YAZILI KİTABELER

JÁNOS HARMATTA*

Çev. HİCRAN AKIN**

I

Avarlarda Orhon-Yenisey tipi oyma (rünik) yazısına rastlanması,¹ Türk oyma yazıları tarihine dair önceki tahayyülleri esaslı bir şekilde değişikliğe uğrattıyor. Orhon-Yenisey Türk oyma yazısının sadece Baykal Gölü ve Altay Dağları arasında ve Yenisey'in üst akış bölgesinde yayılmış olduğuna ve ancak Talas nehri vadisinde bulunan Türk oyma yazılı kitabelerin bu yayılma sahasının biraz dışına düştüğü şeklindeki genel kanaat, yakın geçmişte de vardı.² Avrupa'da aynı zamanda Nagyszentmiklós hazinesinin yazıtlarının oyma yazılı alfabesine benzer oyma yazıları yayılmıştı ve bunların en doğuda ortaya çıkışı yine Talas nehri bölgesine düşmektedir.³ Fakat şimdi Avrupa'da Karpat Havzası'nda, Orhon-Yenisey alfabesiyle veya ona yakın bulunan oyma yazısıyla yazılmış Avar kitabeleri Yenisey bölgesinden veya Talas vadisinden de muazzam bir uzaklıkta ortaya çıkmışlardır. Önceki araştırmalar, Avarların da Avrupa'da

* Prof. Dr. János Harmatta, Macar Bilimler Akademisi Üyesi. Budapeşte, Eötvös Lóránd Edebiyat Fakültesi, İndo-Avrupa kürsüsü başkanı. "Türk rovásírásos feliratok kelet-Európában" adlı bu makalesi "Antik Tanulmányok" adlı dergide yayımlanmıştır. (cilt 30, sayı 1, yıl 1983, s. 85-99).

** Yard. Doç. Dr. Hicran Akın, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Hungaroloji Anabilim Dalı öğretim üyesi.

¹ J. Harmatta, "Az avarok nyelvének kérédséhez" *Antik Tanulmányok*, 30, yıl: 1983, s. 71 ve devamı.

² J. Németh, "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21, yıl: 1971, s. 40.

³ J. Németh, *a.g.e.*, s. 41 ve devamı. 45 ve 46. sayfalarda yayımlanan karşılaştırmalı yazı tabelasında (IXa-b resim) sayısız hata yapılmıştır. Novočerkask matara kitabesinin kaynak yazısında, sadece Mayackoe gorodisçe kitabelerinde görülen sayısız işaret yer almaktadır.

bilinen ve kullanılan Nagyszentmiklós tipi oyma yazılardan birini kullandıklarını var saydıkları ve daha ziyade bunu bekledikleri için sürpriz olmuştur.⁴

Karpat Havzası ve Yenisey bölgesi (veya Talas vadisi) arasındaki büyük coğrafi uzaklık, Avar oyma yazısının Avrupa'da gerçekten soyutlanmış bir şekilde mi bulunduğu sorusunu haklı olarak sormaktadır. Nitekim, eğer geç Avarların Orta-Asya'dan geldikleri ve bazı gruplarının Doğu-Avrupa'da göç ettikleri sırada başka sahalarda da sürekli olarak yerleştikleri varsayımı doğruysa, o zaman, Avar oyma yazılı kitabeleri ve Yenisey oyma yazısı arasındaki muazzam uzaklık arasında bir köprü vazifesi gören oyma yazılı hatıraları da bulmamız gerekir.

II

Klyazma nehri yanında Vladimir şehrinden 3 km. mesafede ve bir zamanlar Meryaların yerleşme bölgesine bağlı olan sungirevskoe grodišče'de 1954 yılında yapılan kazılar sırasında, üzerine oyma

1. Resim. Sungirevskoe gorodišče iğ düğmesinin oyma yazılı kitabesi.

yazılı bir kitabe oyulmuş ve arduvaz taşından hazırlanmış bir iğ düğmesi ortaya çıkarılmıştır. Yerleşme VII. yüzyılda vuku bulmuş ve VIII.-X. yüzyılda hâlâ ayakta kalmış olmalıdır.⁵ Kitabe 9 harften oluşmakta ve aşağıdaki şekilde okunmaktadır:

$d^2k^{\circ}m \ i/i^{\circ}š \ kü \ 1t \ 1r \ 1\gamma$

Harfleri sağdan sola dar bir kuşağa yazmışlar ve bunun neticesinde harflerin şekilleri biraz bozulmuştur. İlk harf açıkça 2d -dir. İkincisi biraz işlek 2k , belki $^{\circ}nč$ olabilir. Üçüncü harf $^{\circ}m$ olarak okunabilir ve bunun şekli önceleri tamamen doğru değildi ve bunun için eğik bir hatla doğrulaştırdılar. Arkadan gelen üç harfin hatları birbirine değmektedir. Sağdan sola doğru ilerleyerek bir i/i° okunabilir, sonra bir $^{\circ}š$ çıkarılabilir, her ikisi Yenisey oyma yazılı harf şekillerine ya-

⁴ I. Vásáry, "Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th-8th Century A.D.)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, yıl: 1972, s. 344.

⁵ Ye. I. Goryunova, "Etničeskaya İstoriya Volgo-Okskogo Mejdureciya", *Materiali i İssledovaniya Po Archeologii SSSR*, 94, Moskova 1961, s. 59. ve devamı 20. Resim. 8.

kindir. Üçüncü harf bitişik yazılan işaret grubunda iki kısımdan oluşan *kü-dür* ve bu harf Yenisey oyma yazısının B şekilli *kü* işaretinin işlek varyantıdır. ⁶ Yedinci harf büyültülerek yazılan bir ¹t-dir ve Yenisey oyma yazısında ¹t işareti şeklini karşılamaktadır. Arkadan gelen sekizinci harf ilk bakışta aynileştirilemez olarak görünüyor. Oysa harfleri oyan kişinin üçüncü harfi de düzelttiğini dikkate alarak burada da aynı şeyi yapıp önce ²r-yi oyduğu, ondan sonra da bunu ¹r olarak düzelttiği şeklinde açıklanabilir. Böylece, ²r-nin sol taraftaki düşey sapı lüzumsuz hale gelmiştir. Son harf de düzeltilmiş olarak görünüyor. Kitabenin hazırlayıcısı önce ¹q-yü kazıdı ve bunu da kısa, düşey bir hatla ²γ şeklinde düzeltti ve bunun sağ tarafının sapı böylece sol taraftakinden daha uzun oldu. Bütün bunlar kitabeyi hazırlayanın büyük bir yazı pratiğine sahip olmadığını, fakat kitabeyi belirli düzeltmelerle yine de oyabildiğini göstermektedir. Kitabeye aşağıdaki şekilde anlamlandırılabilir:

edik Umaï işi kü torγu

edik şekli, *edik* fiili emir 2. tekil şahıs şeklidir, *edik* fiili ise, *et-/ed-* 'etmek, meydana getirmek, sonuçlandırmak' fiilinin intensivumudur. *Umaï* kelimesi, açık bir şekilde eski Türkçe *Umay* adının karşılığıdır ve bu ad tanrıça adı ve şahıs adı olarak görülür. ⁷ Bu adda ¹y-nin *i/i* ile işaret edilmesi dikkate değer bir husustur ve bu durum aslında Orhon-Yenisey kitabelerinde görülmez. Problemliliğin *i/i* değil, aşağıdan açılan ¹y, yani aslında D şeklindeki işaretin Yenisey kitabelerinde görülen varyantı olduğunu bunun için düşünmemiz gerekir. ⁸ Neşredilen çizgiye dayanarak hüküm vermek suretiyle harfin iki kanadının eşit uzunlukta oluşu bu fonetik okunuşun yanında yer almaktadır. Böylece adı *Umay* olarak okumamız şüphesiz doğrudur. Üçüncü kelime *iş* 'kadın, bayan, karı' demektir. Arkadan gelen kelime *kü* 'ün, şan, meşhur' kelimesidir. Son kelime eski Türkçede iyi bilinen *torγu/torqu* 'ipek' demektir.

O halde bütün kitabenin anlamı aşağıdadır:

edik Umay işikü torγu "Hazırla, Umay kadın, meşhur ipeği!"

⁶ D.D. Vasilev, *Korpus Turkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad 1983, s. 7, yazı tabelası 19/9.

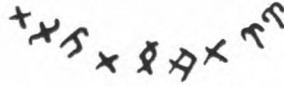
⁷ *Drevneturkskiy Slovar'*, Leningrad 1961, s. 611, Umay II. maddesi altında.

⁸ D.D. Vasilev, *a.g.e.*, s. 7, yazı tabelası 12/2.

Son iki kelime *edik*, fiil şekli ve casus indefinitus-tur. Sungirevskoe gorodišće'de yapılan hazırlık kazısı ve yayın karakteri iğ düğmesinin yerleşme bölgesindeki tarihî durumunu tam olarak karara bağlamaya imkân vermiyor. İğ düğmesinin yerleşme bölgesinin alt, Merya tabakasından çıktığı şüphesizdir ve böylece Meryaların kendilerinden daha güneyde, ormanlık bozkır kuşağında yaşayan veya buradan geçen ve kendileriyle birlikte Orta-Asya'dan Orhon-Yenisey oyma yazısı bilgisini getiren Türk kavimleriyle VIII.-IX. yüzyılda münasebette bulduklarına tanıklık etmektedir.

III

Bundan başka kuzey-doğu'da, Kama nehri vadisinde Vyatka nehri yakınında uzanan Turuševa köyünde 1927'de gümüş kaplardan oluşan zengin bir hazine buluntusu ortaya çıkmıştır. Bu buluntuda imparator Heraklios devrinden kalma 2 adet Bizans gümüş kabı da vardı,⁹ ve bu kapların üzerinde oyma yazılı kitabeler dikkati çekiyordu.¹⁰ İç kısmında ortasını rozetin süslediği ilk kapta, iki kitabe çıkarılabiliyor, kitabenin biri, iç yüzde kenarı süsleyen süslerin

2. Resim. Rozetli Turuševa Bizans gümüş kabının ilk oyma yazılı kitabesi.

içinde, fotoğrafa göre kabın sol üst dörtte birinde yer almaktadır. Yayınlanan fotoğraf kötü kalitededir, üzerindeki harfler, görülmemekten ziyade, ancak tahmin edilebilmektedirler. Böylece şimdilik yayınlanan fonetik okunuş daha sonra belki değiştirilebilir. Harfleri kabın kenar üstünden, dışından, sağdan sola okumak gerekir:

${}^2r {}^2r {}^2d {}^o m e {}^2d kü {}^o z {}^2d$

Fonetik okunuşla ilgili olarak, 2r -nin üç kollu çatala benzeyen başı olduğunu ve bunun Yenisey kitabelerinin bir 2r varyantından

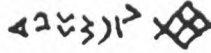
⁹ L. A. Maculevič, "Vizantiyskiy Antik Prikam'e", *Materiali i Issledovaniya Po Arheologii SSSR*, I Moskova 1940, s. 140 ve devamı V.P. Darkevič, *Hudojestvennyy Metall Vostoka*, VIII-XIII vv. Moskova 1976, s. 10.

¹⁰ L. A. Maculevič buna dikkati çekti, *a.g.e.*, s. 142, 143 (kitabelerin oyma yazılı karakterlerini tanımmamasına rağmen).

çıkışını kaydetmek gerekir. *kü* işaretinin fonetik okunuşu kesin değildir: dikdörtgen şeklinde bir işaret gözleyebiliriz, bu işareti sanki bir hat ikiye bölüyormuş gibidir. Dikdörtgenin mihveri eğiktir. Son ²*d* şekli silinmiştir, zira bir sapını kabın altına oymuşlardır.¹¹ Fonetik okunuşun anlamı aşağıdaki şekilde olabilir:

er erdäm ed küzed “Erkek erdemi, mülkü muhafaza et!”
küzed şekli *küzet*– ‘muhafaza etmek, korumak’ fiilinin emir, 2. tekil şahıs şeklidir. *erdem* ve *ed* kelimeleri, *küzed* fiil şeklinin casus indefinitus şeklidir.

Diğer kitabe kabın alt yüzünde, taban yuvarlağının dışında yer almaktadır. Burada yayınlanan fotoğrafta oldukça kuvvetli oyulan

3. Resim. Rozetli Turuşeva Bizans gümüş kabının damgası ve oyma yazılı ikinci kitabesi.

bir damga iyice seçilebilmektedir. Bu özel işaret, gözle görülebilir şekilde ²*d* ve ^o*m* işaretlerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır, böylece anlamı *edim* “mülküm” olabilir. Bu durumda bu damgayı, boy ve aile işareti olarak değil, basit bir özel işaret olarak sayabiliriz. Damgadan sola, taban yuvarlağı boyunca kitabenin çok zayıf kazınmış, ancak görülebilen harfleri yer almaktadır ve bu harflerin okunuşu aşağıdaki şekilde olabilir:

u¹s¹n^onç¹t¹b¹qⁱ

¹*s*-nin yazıya geçirilişinin arkasında ^o*s*/²*s* işareti gizlidir. Benzer değişimine Yenisey kitabelerinde sayısız örnek vardır.¹² Son iki harfin fonetik okunuşu kesin değildir. Kitabeyi aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

Us (=Uz) İnanč tabaqi “Us İnanč kap (kabı)”

Genitivussuz, fakat iyelik şahıs çekim ekli iyelik teşkili dikkate değer.¹³ O halde kitabelere dayanarak bu gümüş kabın toprağa girmeden önce en az üç sahibi olduğuna hükmedilir.

¹¹ Z. A. Maculevič buna dikkat etti *a.g.e.*, s. 142.

¹² D.D. Vesilev, *a.g.e.*, bundan başka 8 eser.

¹³ A. von Gabain, *Alltürkische Grammatik* 2, Leipzig 1950 s. 171, 405.

IV

Diğer Bizans gümüş kabında dört oyma yazılı kitabe gözlenebilmektedir. Bunları kabın alt yüzüne ve ikisini taban yuvarlağının içine, ikisini ise taban yuvarlağının dışına oyduklar: Harflerin şekli ve oyma karakteri burada da yazının dört değişik elden çıktığını gösteriyor, yani bu kabın en az dört sahibi olduğu baştan muhtemel görülüyor.

4. Resim. Üzeri haçlı Truševa Bizans gümüş kabının üst oyma yazılı kitabesi.

Toplam 4 işaretten oluşan ve en kuvvetle oyulan ilk kitabeyi, taban yuvarlağı içinde Grek kitabesi ve Bizans damgası arasında gözleyebiliyoruz, Grek kitabesi mihverine neredeyse doğru açıda yerleşmektedir. Sağdan sola yazılmıştır ve Grek kitabesinden itibaren aşağıdaki şekilde okunabilir :

${}^2d^{\circ}\eta^{\circ}\zeta^{\circ}\epsilon$

2d şekli el yazması varyantını karşılamaktadır. ${}^{\circ}\eta$, Yenisey kitabelerinin ${}^2\eta$ işaretiyle birleşiyor. ${}^{\circ}\zeta$ -nin burada kullanılan ve yine sadece Yenisey kitabelerinde görülen kare şekilli varyantı dikkate değer. ${}^{\circ}\epsilon$ -nin bu varyantı –yansımış şekilde– yine sadece Yenisey kitabelerinde kullanılmıştır. Kitabe aşağıdaki şekilde anlamlandırılabilir:

idin işiçi (veya *asîçi*) “beyin kabı”

Kitabe bir iyelik terkiibinden ibaret olmasına rağmen yine de açık bir şekilde özel kitabe olarak tanımlanabilir. Yani bu durumda üzerinde şahıs adının bulunması gerekir. Böylece kitabenin ancak aşçı ve sâkinin uyarılmasına hizmet ettiğini düşünebiliriz.

İkinci kitabeyi, taban yuvarlağının içine, taban yuvarlağı hattını takip ederek Grek kitabesinin başından sonuna kadar uzanan yarım daire şeklindeki kemerin içine ancak zayıf bir şekilde oyduklar. Kitabe sağdan sola doğru ve Grek kitabesinin ilk harfi altında başlıyor. Fonetik okunuşu aşağıdaki şekildedir:

${}^{\circ}n\epsilon^{\circ}z^1ni\ \epsilon^2n^2d^{\circ}\eta^{\circ}\zeta^{\circ}m^2t^2b^{\circ}\epsilon^2s\ i$

${}^{\circ}n\epsilon$, üç eğri büğrü hattan oluşmaktadır. ${}^{\circ}z$ -nin fonetik okunuşu biraz şüphelidir. ${}^{\circ}\zeta$ şekli enteresandır ve Tonyukuk kitabesinin varyantına

5. Resim. Üzeri haçlı Turuševa Bizans gümüş kabının oyma yazılı ikinci kitabesi.

yakın bulunmaktadır. °m-nin alt eğik hattı görünmüyor, şekli Ongın kitabesi varyantına en yakın olandır. ^{2b} ve °ç ancak çıkarılabiliyor, ^{2s} ve i-nin sapları ise birbirini kesiyor, taban yuvarlağı eğilimini yazı takip ettiğinden mihverleri çeşitlidir. Kitabeyi aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

Inç Uzun İcin idin aşama tábēisi
 “Inç Uzun İçin beyin yemek kabı”

Dil şekline bakarak hiç olmazsa bunun açık bir şekilde sahibine ait bir kitabe olduğunu söyleyebiliriz, çünkü öte yandan *aşama tábēi* ‘yemek kabı’ kalitesine dayanarak beyin şahsının tayinine de hizmet etmiş olmalıdır. Dil açısından sadece *İcin* adı ve *aşama* kelimesi açıklama gerektirmektedir. *İcin* adı *ici* ‘yaşça büyük kardeş, babanın ağabeyi’ kelimesinin –η ekiyle yapılmış şeklidir,¹⁴ *aşama* şekli ise, *aša-* ‘yemek yemek’ fiilinden –ma ekiyle yapılmış, ‘yiyen, yemek yiyen’ anlamındaki bir sıfattır.¹⁵ *idin* şekli *idi* ‘bey’ kelimesinin genetivusudur, *tábēisi* ise *tábēi* ‘kap’ kelimesinin iyelik 3. tekil şahıs ekiyle yapılmış şeklidir.

Üçüncü kitabe taban yuvarlağının dışında yer almaktadır, fakat taban yuvarlağı eğilimini takip etmektedir. Zayıf bir şekilde oyulmuştur ve fotoğrafının çekimi sırasında aşırı ışık almıştır, böylece de zayıf oymalar güçlükle görülebilmektedir. Dıştan içe doğru, sağdan sola okumak suretiyle aşağıdaki işaretleri çıkarmak mümkündür:

°η °p lt °η °γ

¹⁴ A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 61, 56.

¹⁵ A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 78, 142.

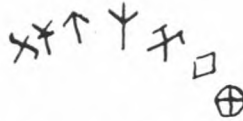
6. Resim. Üzeri haçlı Turuşeva Bizans gümüş kabının oyma yazılı üçüncü kitabesi.

İlk üç harf gölgeli görünmekte, ikinci η harfi iyi seçilebilmektedir. ¹γ kendine özgü bir şekildedir, benzer varyantları Yenisey kitabelerinde buluyoruz. Orta düşey sapı gözle görülebilir şekilde aşırı uzun yayılmıştır ve üst eğik hatları geçmektedir. Kitabeyi aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

Oη Apa altī oη aγī “Oη Apa aldı parça mülk”

Kitabe tam ve doğru olarak harfleri aynileştirmeyi başardığı kadar, aynı zamanda da Turuşeva kabının bir vesileyle miras veya paylaşma vasıtasıyla yeni sahibine gittiğine tanıklık ediyor. *altī* (belki *aldī*), *al*-fiili perf. 3. tekil şahıs şeklidir.¹⁶

Dördüncü kitabe yine taban yuvarlağının dışında, kabın karşı yüzünde yer almaktadır. Bu kitabeyi içerden dışarı doğru, sağdan sola oyduklar. Müteakip harfleri çıkarmak mümkündür. 1. işaret daire şeklindedir ve iki diagonal hat dört kısma ayırmaktadır. Bu ²d-nin Yenisey kitabelerinde ortaya çıkan varyantıdır. Ondan sonra tepesine dikilmiş eşkenar dörtgen şeklinde bir harf çok belirsiz bir

6a. Resim. Üzeri haçlı Turuşeva Bizans gümüş kabının oyma yazılı dördüncü kitabesi.

şekilde gözlenmektedir ve bu harf Yenisey kitabelerinde ²ξ işareti olarak yine görülmektedir. Üçüncü harf açık başlı ²b-dir ve bunun karşılığı yine sadece Yenisey ve belki Talas kitabelerinde bulunabilmektedir. Dördüncü ve beşinci harf *iç* ve *oq*-dur. Altıncı işaret

¹⁶ *Al-oη* “Pay almak”ın semantik uzantısı olan *alayin ülüg* “pay alıyorum” şekli Kutadgu-bilig’de görülüyor. (*Drevneturkskiy Slovar*, s. 32, *al maddesi altında*).

°ş-nin Orhon ve Yenisey kitabelerinde de görülen varyantıdır ve bunu burada açıkça 1ş sesi değerinde kullanmışlardır. Nihayet bir °z harfinin gölgeli üst kısmı çıkarılabilir. Böylece kitabenin fonetik okunuşu aşağıdaki gibi olacaktır:

${}^2d{}^2s{}^2b$ *iç oq/qu* $1s^{\circ}z$

İlk kelime olarak 2d 2s işaretlerini ayırdedebiliyoruz ve bu yazı şeklini *idiş* olarak anlamlandırarak içindeki eski Türkçe *idis* 'kap' kelimesini tanıyabiliyoruz.^{16a} Müteakip 2b *iç oq/qu* $1s$ işaret grubu gözle görülebilir şekilde bir damaksı ve bir gırtlaksı kelimeye işaret etmektedir. Sonuncuyu açıkça *quş* diye okumalı ve Türk şahıs adlarında sık sık görülen eski Türkçe *quş* 'kuş, şahin' kelimesiyle aynıleştirmeliyiz.^{16b} Burada da gözle görülebilir şekilde şahıs adının bir unsurudur. İki âzalı adın ilk unsuru, 2b *iç* işaret grubu belki eski Türkçe *bičä* 'küçük' kelimesiyle^{16c} birleştirilebilir ve böylece bütün ad *Bičä Qus* 'Küçük Şahin' olabilir. Bunun yanısıra *bičä* kelimesinde belki Macarca *bese* kelimesinin eski Türkçe kaynağına rastladığımızı da düşünebiliriz. Bu durumda *Bičä Qus* adının anlamı 'şahin kuşu' olabilir.^{16d} Kitabenin son işareti, °z, öz olarak anlamlandırılabilir ve içinde 'kendi' anlamlı eski Türkçe bir zarf görebiliriz. Böylece bütün kitabenin anlamlandırılışı aşağıdaki gibi olabilir:

idiş Bičä Quş öz "Kap Bica Quş-un özünüdür (kendisindedir)"

Dört kitabenin zaman bakımından sırasını, muhteva ve paleografik gözlemlere dayanarak kesin bir şekilde tesbit etmek mümkün değildir. Yine de kitabelerin yerleştirilişine dayanarak taban yuvarlağının içinde yer alan iki kitabenin eski olduğunu düşünmek mümkündür. Taban yuvarlağı içinde artık yer kalmadığı zaman, diğer iki kitabeyi taban yuvarlağı dışına oymuş olmalıdırlar.

V

Turuşeva hazine buluntusu, tıpkı büyük sayıda çıkarılan diğer az rastlanan madenlerden yapılmış kap buluntusu gibi, Fin-Ugurların oturduğu sahada ortaya çıkmıştır. Oraya güneyden, göçebe Türk kavimlerinin oturduğu sahalardan, belki de tam Karayakupova

^{16a} *Drevneturkskiy Slovar*, s. 203.

^{16b} L. Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*, II., Budapest 1979, s. 459-460.

kültürünün taşıyıcıları vasıtasıyla gelmiş olmalıdır. Oyma yazılı kitabeler en erken VII. yüzyıl sonunda ortaya çıkmış olmalıdırlar ve kaplar 3-4 nesil kullanıldığından, VIII. yüzyıl boyunca ve belki IX. yüzyılın ilk yarısında daha hâlâ üzerlerinde yeni kitabeler mevcut olduğunu hesaba katabiliriz. Glazovo tipindeki boyun tasmalarının hazine buluntusundaki mevcudiyeti,¹⁷ IX. yüzyıl sonunda, X. yüzyıl başında kapların artık Türk kabile başlarının mülkiyetinde olmadıkları sonucunu çıkarmamıza izin veriyor.

3X1)

7. Resim. Kerčeva gümüş kabının oyma yazılı kitabesi.

Kama nehri boyunca Čerdin'-den güneye Kerčeva köyünde de alt yüzünde oyma yazılı kısa bir kitabe bulunan gümüş bir tabak ortaya çıkmıştır.¹⁸ Kitabe taban yuvarlağı dışında yer almaktadır, onun çapıyla birleşen yönünde, taban yuvarlağından hareketle sağdan sola yazılmıştır. Yayınlanan çizime dayanarak aşağıdakiler okunabilir:

¹n : ²d nč

İlk harften sonra bulunan kısa hattı, kelime ayıran işaretten başka bir hat olarak güçlkle anlamlandırabiliriz. Diğer işaretin tesbiti şüpheli değildir. Bu kısa kitabenin çeşitli şekilde anlamlandırılması mümkündür. En muhtemeli, belki de mirasın paylaşılması sırasında hazırlanan bir kayıtla uğraşmamız gerekeceğidir. Bu durumda aşağıdaki anlam ortaya çıkmaktadır:

ana : ed inčü "anne serveti miras aldı"

Diğer ihtimalleri zikretmesek bile, bir başka ihtimal daha olabilir: *ana : idi inčü* "mülk sahibi anne, miras aldı (tabak)". Muhtemel anlamlandırmanın hangisini kabul edersek edelim bu kitabe, Orhon-Yenisey oyma yazısının Beleya boyunca ve belki VII. yüzyıl sonunda

^{16c} *Drevneturskiy Slovar'*, s. 98.

^{16d} *Bese* kelimesi hakkında; *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, 1, Budapest, 1967, s. 1288.

¹⁷ V.P. Darkevič, *a.g.e.*, s. 10.

¹⁸ V. P. Darkevič, *a.g.e.*, s. 187, 35. resim b.

güneye yerleşmiş, Orta-Asya'dan gelen Türk kabileler arasında geniş çapta bilindiğini de ispat etmektedir.

VI

Bunun enteresan ispatı, II. Dünya savaşı'ndan önce Sok nehrinden güneye uzanan Bol'şoe Mikuškino köyü yakınında Kartlâ tu adlı dağda görülen mezar kitabesidir.¹⁹ 4-5 m. uzunlukta, 3 m. genişlikte ve 1,5 m. kalınlığındaki bir kaya üzerine yaklaşık 70 cm. büyüklüğünde harflerle yazılmış, her satırda 5-6 harf ihtiva eden

8. Resim. Bol'şoe Mikuškino oyma yazılı kitabesi.

iki satır oyulmuştur. Kayadan ve kitabeden hazırlanan kayıt 5 harfin durumunu yansıtmaktadır ve bundan başka 2 harf şeklini daha muhafaza etmiştir.²⁰ Böylece bir zamanların 10-12 harf ihtiva eden kitabesinden toplam 7 işaret tanınmaktadır. Bu yayını güvenilir sayabiliriz, çünkü eğer harflerin genişliği ve yüksekliği 70 cm. idiyse, o zaman pek çok işaret taşa sığmamış olmalıdır. Eğer 10 harf sayarsak, o zaman kitabenin 2/3'lük kısmı, eğer 12 harfi alırsak, o zaman 3/5'lik kısmı muhafaza olmuştur ve bundan başka satırlardan biri hemen hemen tamamen -veya eğer kesin olmayan durumdaki bir harfi buna ilave edersek o zaman tamamen - günümüze kadar kalmıştır. Bu durum, kitabenin tamamlanmasına ve anılandırılmasına imkân sağlamaktadır.

7 işaret arasından ortası X şeklinde ve X-in her dört sapı üç dallı çatal şeklinde sona eren biri, açık bir şekilde damgadır. Yenisey oyma yazılı mezar kitabelerinin de hemen hemen her biri damga ihtiva eder ve bunlar arasında adı geçen işaretin detay unsurlarını, yani bir ucu çatal şeklinde kollara ayrılan haçı ve ayrıca üç dallı çatalı da buluyoruz.²¹ Kitabenin diğer işareti de Yenisey kitabelerinin

¹⁹ A. Róna-Tas, "A Runik Inscription in the Kujbyšev Region", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30, yıl: 1976, s. 267. Kitabeden hazırlanan çizim 268. sayfada.

²⁰ A. Róna-Tas, *a.g.e.*, s. 269 (A. J. Mikeeva'nın yeniden hatırlatılışı).

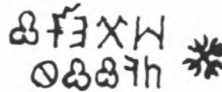
²¹ D.D. Vasilev, *a.g.e.*, s. 52, E-2, E-51, E-109, E-6, E-7.

karakteristik formlarını gösteriyor, hatta ekteki yazı tablosunun gösterdiği gibi, tam karşılığı sadece Yenisey kitabelerinde vardır. Kitabenin işaretlerini aşağıdaki şekilde aynıleştirebiliriz:

$^{\circ}S^2g^2b\ lt$
nt

Yazıya geçiriliş sırasında taş üzerindeki harflerin durumu korunmuştur, oysa kitabeyi sağdan sola okumamız gerektiği muhtemeldir ve bu durumda ilk üç harfi *Altı* (veya *Altu*) *beg* şahıs adı ve ünvan olarak anlamlandırabiliriz. Böyle olunca da, kitabenin üst satırının 1. satır ve alt satırının 2. satır olduğunu düşünmeliyiz. Bu durum, Orhon-Yenisey kitabelerinin genel (istisnai olmasa da ²²) pratiğinden ayrılmaktadır ve bu durum muhtemelen oyan kişinin ilk işareti kötü yere oyduğu ve ondan sonra kitabenin satırlarını başka şekilde yerleştirmesinin mümkün olmadığı şeklinde açıklanabilir. Nitekim sağdan sola okursak ilk harf düşey şekilde ters dönmüş-*lt*/*ld*-dir. Oyan kişi açıkça bunu doğru oymuştur, fakat gerekli olan yere değil, satırın karşı ucuna oymuştur. Bu hatayı ancak diğer harfi ters oyarak düzeltebilmiştir, böylece ilk olarak oyulan harf, diğerine oranla düşey olarak ters dönmüş oldu.

İkinci harf açık başlı ²*b*-dir, buna yakın varyantlar sadece Yenisey kitabelerinde ortaya çıkmaktadır. Üçüncü harf köşeli yazılmış ²*g*'dir. Bunun şekli yine yenisey kitabelerinin ²*g* varyantlarına yakın bulunmaktadır. Dördüncü harf ^o*k* bir Yenisey varyantından gelmek-

9. Resim. Bol'soc Mikuškino oyma yazılı kitabesinin tamamlanmış çizimi.

tedir. İkinci satırın tek kaydedilen işareti *nt*-nin varyantına sadece Yenisey Kitabelerinde rastlanıyor. Yine sadece Yenisey kitabelerinde görülen altıncı, kesin olmayan durumdaki 3 yarım daireden oluşan işaretin ses değeri ^o*m*-dir. Buna dayanarak kitabenin fonetik okunuşu aşağıdaki şekildedir:

²² A. von Gabain, *a.g.e.*, s. 10.

bulunduğu araziye işaret eden özelliği, oyma yazılı gümüş kapların bu araziden Fin-Ugor kabilelerine uzak bulunan kuzeye gitmiş olabileceklerini göstermesidir ve aynı zamanda Yenisey oyma yazısının Orta-Avrupa'ya ulaşabildiği istikâmetin önemli bir zincir halkasıdır.²⁵

Birbiriyle bağlantılı bu durumda, Bol'şoe Mikuškino kitabesinin damgasının sadece Orta-Asya değil, Karpat-Havzası'na doğru da uzantılarının bulunduğu sonucuna varmamız dikkate değerdir. Nitekim en yakın paralelliğini Keszthely-Csákberény Avar kordon uç demir damgasında buluyoruz.²⁶ Bu damga, Bol'şoe Mikuškino damgasından sadece ortasındaki haçın kolları arasındaki yerleri, yine merkeze yerleştirilen bir başka haçın kollarının ikişer kısma

10. Resim. Bol'şoe Mikuškino oyma yazılı kitabesi ve Keszthely-Csákberény kordon uç demir damgaları.

ayrılmasıyla farklılık gösterir. Bu işaret şeklinin Sarmat devri aynalarda ve Hun devri ve geç Hun devri (480-550 arasındaki) kılıç askısı-incilerde ve aynalarda geçmişleri mevcuttur.²⁷ Bunlarla da Bol'şoe Mikuškino ve Keszthely-Csákberény damgalarının hiç olmazsa semantik muhteviyatları, işaret şekli fonksiyonları bakımından bir-

²⁵ Bol'şoe Mikuškino'nun Karayakupova kültürünün şimdilik bilinen yayılma sahasından doğru bir hat üzerinde 200-250 km. uzaklıkta uzanması özellikle önemlidir. (bkz. S.A. Pletneva, *Stepi Yevrazii v zpołu srednevekov'ya*, Moskova 1981, 15. harita 1.). Karayakupovo kültürü 7. yüzyıl sonuna doğru hiçbir geçmişi olmaksızın Belaya boyunca meydana çıkmıştır ve bunun unsurları Batı-Türklerin Orta-Asya kültüründen meydana gelmez. Batıya göç eden Batı-Türk kabile grupları bu bölgede ikiye ayrılmış olmalıdırlar: bir kısmı Belaya boyuna çekilmiştir ve karayakupovo kültürü oradaki yerleşmelerinin hatırasıdır. Diğer kısmı ise, Kuybişev bölgesinde Volga'yı geçmiş ve Karpat-Havzası'na doğru çekilmeye devam etmiştir.

²⁶ Bak bunun Gy. László tarafından hazırlanan analitik çizimine: "Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars", *Acta Hungaricarum*, 34, Budapest. yıl: 1955, s. 171, 53. resim.

²⁷ J. Werner: *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956, s. 114, 125. 44. harita 8, 54. harita 3 ve V.S. Dračuk, *Sistem i znakov Severnogo Pričernomor'ya*, Kiev 1975, 18. harita 1,4/5, 5/1-3.

birine bağlı olmalıdırlar, etnik ve tarihî bakımdan bir münasebet ise, muhtemel ve ispat edilebilir değildir. Aynalarda ve kılıç askı-incilerdeki tasvir de mutlaka sahibinin büyüleyici-muazzam hayallerinin işlenmiş olduğu evren resmidir.²⁸ Evren resmi tasviri, damganın daireyi 4 (veya 8) kısma ayırdığını bunların 4 dünya bölgesini (ve 4 ek gök bölgesini) karşıladıklarını gösteriyor. Bunların tasviri *-tört buluñ-* Türklerin çevresinde de iyi biliniyordu. Bol'soe Mikuşkino ve Keszthely-csákberény damgaları arasında ise, etnik ve tarihî bağlantı mutlaka muhtemeldir ve Avarların doğu münasebetlerinin yeni bir safhasına dikkatimizi çekmektedir.

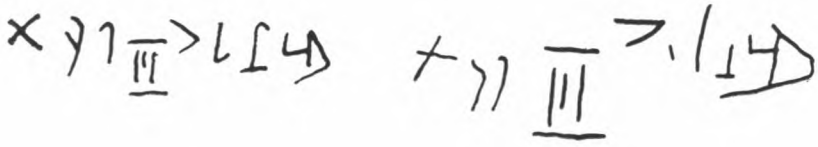
VII

Son yıllarda arkeolojik araştırmalar, Batı-Türk arazisi Fergana'da Orhon-Yenisey oyma yazısının yayıldığı yeni önemli bir sahasını keşfetmiştir.²⁹ Burada, 12 buluntu yerinde, bilhassa kaplarda oyma yazılı kitabeler ortaya çıkmıştır. Bunlar arasından ikisi anlamlandırılabilir görülmektedir: birisi Şurabaşat havalisinde, diğeri ise Şamirza tepe'de ortaya çıkmıştır.³⁰ İlk kitabe 9 harften oluşuyor ve bunların her biri kesin şekilde aynılaştırılabilir. Kitabeyi kabın üzerine, ağız açıklığı üstünden sağdan sola doğru yazdılar. Fonetik okunuşu aşağıdaki gibidir:

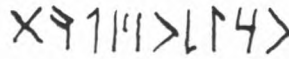
²⁸ V.S. Dračuk, *a.g.e.*, s. 174, svastika-türü işaretlerin bulunması halinde, sembolik muhteva olarak yine güneşi düşünüyor.

²⁹ Yu. A. Zadneprovskiy, "Turksie Pamyatniki i Fergane", *Sovetskaya Arheologia*, 1967-1, s. 270-274.

³⁰ Yu. A. Zadneprovskiy: *a.g.e.*, s. 272-273, 1. resim 4-5. Surabaşat kabı oyma yazısı hakkında birinci resim tamamen doğru olmayan 4 iki çizim de yayınlıyor, *a.g.e.*, 20. harita, 52-52a. Bunlar da birbirinden ve Zadneprovskiy'nin yayınladığı resimlerden de biraz farklılık gösteriyor. Nihayet bunun orijinalinden hazırlanan çizimini I. Erdélyi'nin lütfuna borçluyum. Kitabenin Türk oyma yazısıyla yazıldığını A.N. Bernštam, I. Erdélyi ve S.G. Klyaşornöy artık kabul etmiştir (bkz. Yu. A. Zadneprovskiy, *a.g.e.*, s. 272-273). Çizimleri hazırlayanlar bazı harfleri aynıleştiremediklerinden, kopya edilişi sırasında küçük ayrıntıları ihmal ettiler. Bundan dolayı çizimlerin kullanımının doğru yöntemi açıkça bazı ayrıntılarını (birinde veya diğesinde eksik olan ayrıntıları da) dikkate almamız olacaktır. Böylece 5 çizime dayanarak kitabenin harfleri emniyetle aynılaştırılabilir. Şamirza tepe kitabesinden de S.A. Pletneva çizimli bir resim yayınlamıştır, *a.g.e.*, 20. harita, s. 48, fakat Zadneprovskiy'nin çizimi daha doğru görülüyor.

11. Resim. a) Şurabaşat oyma yazılı kitabesinin Yu.A. Zadneprovskiy tarafından yayımlanan çizimi -b) Şurabaşat oyma yazılı kitabesinin István Erdélyi tarafından hazırlanan otografisi.

12. Resim. Şurabaşat oyma yazılı kitabesinin yeniden yapılan çizimi.

u 1r i 1l u 1γ °p 2k 2d

İşaretler arasından sadece 1γ şekli dikkati çekiyor, zira altına ve üstüne de yatay bir hat çekmişlerdir. Bu harfin satırdan aşağı doğru sarkması ve kitabeyi oyanın tıpkı çağımız matbaa düzelticiliğinde de yaptıkları gibi, bu hatla durumu düzeltmek istediği şekilde buna bir açıklama getirebiliriz. Kitabeyi aşağıdaki şekilde anlamlandırabiliriz:

Urī Uluγ Apa Ökädä “Urī Uluγ Apa Ökä-den”

Yani bütün kitabe tek bir ad ihtiva etmektedir, *Ökädä* şekli, *Ökä* ad unsurunun ablativusudur. Sonuncu ad ünvan veya rütbe adı olarak da anlamlandırılabilir (=ögä). Bu durumda kitabeyi *Urī Uluγ Apa ökädä* şeklinde yazıya geçebiliriz ve çevirisi “Urī Uluγ Apa-dan, ögä-den” olabilir.

13. Resim. a) Şamirza tepe kitabesi. (Zadneprovskiy çizimi). -b) Şamirza tepe kitabesinin tamamlanmış çizimi.

Diğer kitabeyi bir kabın alt kenarına yazdılar ve bu kitabe toplam 5 harften oluşuyor, bunlar arasından ikisi hasar görmüştür,

çünkü bir kısmı kap kalıntısının üstünde artık yoktur. Böylece kitabenin orijinalde daha uzun olduğu muhtemeldir. Fonetik okunuşu sağdan sola olmak üzere aşağıdaki gibidir.

°s/²l °m ¹q/²t ¹n i/i

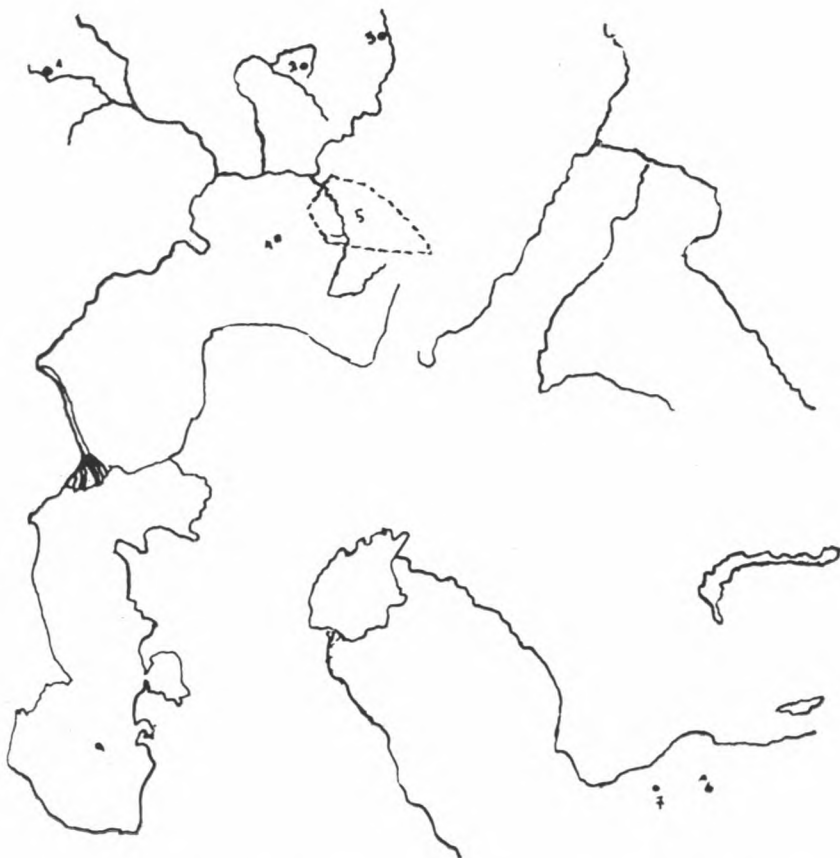
İlk harften sadece küçük bir eğik sap kısmı kalmıştır, bunun için fonetik okunuşu kesin değildir. İkinci harfin de sadece üst kısmı kalmıştır, bu ise kesin olarak °m diye okunabilir, şekli, bu harfin Tonyukuk kitabesinde kullanılan varyantıyla birleşmektedir. Üçüncü işaretin şekli kesindir, fakat bu Yenisey kitabelerindeki ters dönmüş q de olabilir.³¹ Çeşitli anlamlandırma imkânları arasından en muhtemelini aşağıda görülmektedir:

İsim Qanı (kadın adı)

Fegana'daki Türk oyma yazılı buluntuların çağı kesin olarak tesbit edilebilir. Kitabeli kaplardan biri Sogd hükümdarı *trγwn*'in (700-710) parasıyla birlikte ortaya çıkmıştır.

Bu oyma yazılı hatıralar, Orhon-Yenisey oyma yazısının Batı-Türk sahasında da yayıldığını ve böylece onu Orta-Asya'nın kuzey ve güney bölgelerinden batıya doğru çekilen Karluk ve Batı-Türk kabile gruplarının aynı zamanda kendileriyle birlikte Ural, sonra Volga ve Oka bölgesine götürdüklerini, ondan sonra bu yazının buradan geç "Avar" göçüyle Karpat-havzası'na da ulaşabildiğini şimdi açıkça ispat etmektedirler.

³¹ D.D. Vasilev, *a.g.e.*, s. 7, yazı tablosu 15/3.

14. Resim. Batı-Türk oyma yazılı kitabelerin yayılma sahasının haritası. İşaretlerin açıklaması. 1. Sungirevskoe gorodišće. 2. Turuševa. 3. Kerčeva. 4. Bol'šoe Mikuškino. 5. Karayakupovo kültürünün yayılma sahası. 6. Šurabašat. 7. Šamirza-tepe.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≡
e		⌘										Ye ⌘
ı/i					↑					┌	↑	Ye ↑
o/u			>							>		Ye >
y	∧											Ye ∧
ʿb			⤿									Ye ⤿
ḡ					⌘	X		X				O⌘ Ye X
ʿz				→	Y							Ye (Y
ič					Y		Y					Ye Y
ʿd	X	X		+	X		⊗	X		X		Ye X + ⊗
ʿg						ʿ						Ye ʿ
ʿs									Э			Ye Э
ʿk	ʿ									ʿ		Ye ʿ
kü	н	н										O н
ʿl										└		Ye └
lt						M				W		Ye M
ʿm	⊠	⊠			X				⊠	⊠	⊠	Ye ⊠ ⊠ ⊠
ʿn))))))	Ye)
ʿñ					ʿ							Ye ʿ

15. Resim. Batı-Türk oyma yazılı kitabeleri işaretlerinin mukayeseli tablosu. İşaretlerin açıklaması. 1: Sungirevskoe gorodišče iğ düğmesinin oyma yazılı kitabesi. 2: Rozetli Turuševa Bizans gümüş kabının damgası ve ilk oyma yazılı kitabesi. 3: Rozetli Turuševa Bizans gümüş kabının damgası ve ikinci oyma yazılı kitabesi. 4: Üzeri haçlı Turuševa Bizans gümüş kabının ilk oyma yazılı kitabesi.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≡
η				γ	γ	γ						Ye γ
η̇			ξ		ξ			}				Ye ξξξ
ηt									⊙			Ye ⊙
°p						1				1		Ye 1
°q											h	Ye h
qi			Δ									OΔKΔ
oq							↑					Ye ↑
r	4									4		Ye 4
r		η										Ye η
s												Ye
s											"	Ye
ṡ	^			□	γ		ξγ	f		γ		Ye ^ □ γ
t	≈		≅									Ye ≈
t					h							Ye h
z		ξ			h		ξ					Ye ξ h ξ

5: Üzeri haçlı Turuševa Bizans gümüş kabının ikinci oyma yazılı kitabesi. 6: Üzeri haçlı Turuševa Bizans gümüş kabının oyma yazılı üçüncü kitabesi. 7: Üzeri haçlı Turuševa Bizans gümüş kabının oyma yazılı dördüncü kitabesi. 8: Kerčeva gümüş kabının oyma yazılı kitabesi. 9: Bol'soe Mikuškino oyma yazılı kitabesi. 10: Šurabašat oyma yazılı kitabesi. 11: Šamirza tepe oyma yazılı kitabesi. Ye: Yenisey, O: Orhon, To: Tonyukuk.

INSCRIPTIONS RUNIQUES TURQUES EN EUROPE ORIENTALE

János HARMATTA*

Traduit par Gönül YILMAZ**

I

La découverte, chez les Avars, d'une écriture runique du genre Orhon-Iénisséi,¹ apporte des changements considérables aux considérations précédentes relatives à l'histoire des écritures runiques turques. La conviction générale, prétendant que l'écriture runique turque d'Orhon-Iénisséi ne se trouverait répandue qu'entre le lac Baïkal et les Monts Altaï, ainsi que dans le cours supérieur du fleuve Iénisséi, mais que les inscriptions turques à écriture runique de la vallée de Talas se rencontreraient un peu hors de cette région de dispersion, existait dans le passé récent.² Des écritures runiques semblables à l'alphabet runiforme des inscriptions du trésor de Nagyszentmiklós étaient répandues en même temps en Europe, et leur apparition le plus à l'Est, tombe sur la région du fleuve Talas.³ Mais de nos jours, les inscriptions avars écrites avec l'alphabet Orhon et Iénisséi ou avec l'écriture runique censée en être proche ont été trouvées en Europe, dans le Bassin des Carpates qui est bien

* Membre de l'Académie des Sciences de Hongrie. Chef du Département des Etudes indo-européennes de la Faculté des Lettres Eötvös Lóránd de Budapest. Cet article intitulé "Türk rovásírásos felirátok kelet-Európában" est publié dans la revue "Antik Tanulmányok" (Tome 30, Numéro 1, Année 1983, pp. 89-99).

** Maître de Conférences de littérature française à la Faculté des Lettres de l'Université d'Ankara.

¹ J. Harmatta, "Az avarok nyelvének kérdéséhez" *Antik Tanulmányok*, 30, année: 1983, pp. 71, sqq.

² J. Németh, "The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform scripts of Eastern Europe", *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 21, (1971), p. 40.

³ *J. Németh-Op.cit.*, pp. 41, sqq. De nombreuses fautes existent dans le tableau d'écriture comparatif publié dans les pages 45 et 46 (voir IX a-b). Dans l'écriture de source de l'inscription de Novočerkask matara, il y a de nombreux signes qui ne se voient que dans les inscriptions de Mayackos gorodisče.

loin de la région de l'Iénisséi et de la Vallée de Talas. Cela a causé une surprise, car les études précédentes supposaient ou plutôt s'attendaient à ce que les Avars aussi aient utilisé l'une des écritures runiques du genre Nagyszentmiklós déjà connues et utilisées en Europe.⁴

La grande étendue géographique qui se trouve entre le Bassin des Carpates et la région de l'Iénisséi (ou la vallée de Talas) pose à juste titre ce problème: "L'écriture runique avare se trouve-t-elle en fait d'une manière isolée en Europe?" D'ailleurs, si l'hypothèse, d'après laquelle les Avars postérieurs seraient venus de l'Asie centrale et que pendant l'émigration, certains de leurs groupes se seraient installés d'une façon définitive en Europe orientale, était juste, il nous faudrait trouver aussi les vestiges écrits qui serviraient de pont entre la distance extraordinaire qui sépare les inscriptions runiformes avares et l'écriture runique d'Iénisséi.

II

Au cours des fouilles faites en 1954, à Sungirevskoe gorodišče, à 3 kilomètres de la ville de Vladimir, près du fleuve Klyaz'ma, appartenant à la région d'habitation des Mérias, on trouva un bouton de fuseau fait d'ardoise, gravé d'une inscription runiforme.

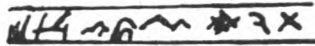

Figure 1. L'Inscription runiforme du bouton de fuseau de Sungirevskoe gorodišče.

L'installation aurait du avoir lieu au 7e siècle et durer encore aux 8e et 10e siècles.⁵ L'inscription dont il s'agit est formée de 9 lettres, et se lit de la manière suivante:

$$d^2k^om \ i \ |i^{\circ}škü^1t^1r^1\gamma$$

Les lettres furent écrites de droite à gauche sur une étroite ceinture. C'est pour cette raison qu'elles sont un peu déformées. La I ère

⁴ I. Vásáry, "Runiform Signs on Objects of the Avar Period (6th-8th CC. A.D.)", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 1972, p. 344.

⁵ Ye. I. Goryunova, "Etničeskaya Istoriya Volgo-Okskogo Mejdureciya" *Materiali i Issledovaniya Po Arheologii SSSR*, 94, Moscou, 1961, pp. 59, sqq. 20 e dessin 8.

lettre est à l'évidence, ²*d*. La 2e ème qui est peu fréquente est ²*k*, peut-être ^o*nč*. La 3e ème peut être lue comme ^o*m*, et sa forme n'étant pas précédemment toute droite, fut ainsi rectifiée d'une ligne oblique. Les lignes des trois lettres qui succèdent sont en contact les unes avec les autres. Allant de droite à gauche, on peut lire un *i/i*, distinguer ensuite un ^o*š*, toutes les deux étant proches de la forme des lettres runiformes du genre Iénisséi. La 3e ème lettre est *kü*, qui est formée de deux parties dans le groupe des signes écrits ensemble. C'est en même temps une variante fréquente du signe *kü* à la forme de *B*, de l'écriture runique d'Iénisséi.⁶ La 7e ème lettre est un ¹*t*, écrite d'une manière agrandie, et correspond à la forme du signe ¹*t* dans l'écriture runique d'Iénisséi. La 8e ème lettre semble au premier coup d'oeil non identifiable. En tenant compte de la rectification de la 3e ème lettre aussi, faite par le lapicide, ce fait peut s'expliquer de la manière suivante: ici encore, le lapicide aurait fait de même c'est-à-dire gravé tout d'abord ²*r* et ensuite, rectifié cette dernière comme ¹*r*. De la sorte, la ligne verticale du côté gauche de ²*r* devient inutile. La dernière lettre aussi semble rectifiée. Le lapicide aurait d'abord gravé ¹*q* et ensuite rectifié ceci en ¹*γ* d'une courte ligne verticale, ce qui fait que la ligne du côté droit en devient plus longue que celle du côté gauche. Tout cela prouve que le lapicide n'a pas une grande pratique d'écriture, mais qu'ayant fait certaines retouches il sut quand même graver l'inscription. Celle-ci peut être lue de manière suivante:

edik Umaï iši kü torγu

La forme *edik* est l'impératif de la 2e ème personne du singulier du verbe *edik*; et le verbe *edik* est, l'intensivum du verbe *et-/ed-* "faire, former, conclure". Le mot *Umaï* est à l'évidence l'équivalent du nom ancien turc *Umay*, et on le rencontre aussi tantôt comme un nom de déesse, tantôt comme un nom de personne.⁷ Le fait que dans ce nom ¹*y* soit indiqué par *i/i* mérite d'être cité: cette situation n'existe pas dans les inscriptions d'Orhon-Iénisséi. C'est pour cette raison qu'il faut penser que la lettre en question n'est pas *i/i*, mais qu'elle est *y* qui s'ouvre d'en bas ou en vérité une variante du signe

⁶ D.D. Vasilev, *Korpus Turkskih Runičeskih Pamyatnikov Basseyna Yeniseya*, Leningrad 1983, p. 7. tableau d'écriture 19/9.

⁷ *Drevneturkskiy Slovar'*, Leningrad 1961, p. 611, Umay, IIe article.

en forme de D, qui se voit dans les inscriptions d'Iénisséi.⁸ Si on prend en considération la figure publiée on peut arriver à cette conclusion: la présence des deux ailes de la lettre, d'une longueur égale, assure cette lecture phonétique. Ainsi est-il juste sans doute de lire ce nom comme *Umay*. Le 3ème mot *isi* veut dire "femme, épouse, dame". Le mot suivant est le mot *kü*, "honneur, gloire, célèbre". Le dernier mot est *torγu/torqu*, qui veut dire "soie" et qui est très connu en ancien turc.

Voici donc le sens de l'inscription tout entière:

edik Umay isi kü toryu "Femme Umay, prépare la soie célèbre!"

Les deux derniers mots sont à la forme verbale *edik*, et au casus indéfinis. Les fouilles de préparation faites à Sungirevskoe gorodišče et le caractère de la publication ne nous permettent pas de conclure exactement sur la situation historique du bouton de fuseau dans la région d'habitation. Il est évident que le bouton de fuseau fut trouvé dans la partie inférieure de la région d'habitation, qui appartient aux Mérias. Cela témoigne qu'aux 8e et 9e siècles, les Mérias sont entrés en contact avec les tribus turques qui vivaient plus au sud qu'eux, dans la zone forestière de la steppe et qui étaient passés par là apportant, avec eux, de l'Asie centrale, les connaissances relatives à l'écriture runique d'Orhon-Iénisséi.

III

Outre cela, au nord-est, dans le village Turuševa qui s'étend à proximité du fleuve Vyatka, dans la vallée du fleuve Kama on trouva également en 1927 un riche trésor composé de vases d'argent. Dans cette trouvaille, il y avait également deux vases d'argent byzantins, datant de l'époque de l'empereur Heraklios.⁹ Et sur ces vases: des inscriptions runiques.¹⁰ Dans le premier vase dont le milieu, dans sa partie intérieure, est orné d'une rosette, on voit deux inscriptions. L'une d'entre elles se trouve placée dans les or-

⁸ D.D. Vasilev, *Op. cit.*, 7 tableau d'écriture 12/2.

⁹ L. A. Maculevič, "Vizantiyskiy Antik Prikam'e", *Materiali i Issledovaniya Po Archeologii SSSR*, I Moscou 1940, pp. 140, sqq. V.P. Darkevič, *Hudojestvenny Metall Vostaka*, VIII-XIII vv Moskova 1976, p. 10.

¹⁰ L.A. Maculevič a attiré notre attention sur cela: *Op. cit.*, pp. 142, 143, (bien qu'il ne connaisse pas le caractère de l'écriture runique des inscriptions).

nements du rebord de la face intérieure et, comme on le voit sur la photographie, dans le quart supérieur du côté gauche du vase. La photographie publiée est de mauvaise qualité. Et les lettres qui y figu-

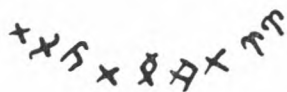

Figure 2. La première inscription runique du vase d'argent byzantin à rosette de Turuševa.

rent, on les devine plutôt qu'on ne les voit. Aussi la lecture phonétique publiée ici peut-elle changer par la suite. Pour lire les lettres il faut aller de droite à gauche, au-dessus et en dehors du rebord du vase:

${}^2r{}^2r{}^2d \text{ } {}^{\circ}m \text{ } e{}^2d \text{ } kü \text{ } z \text{ } {}^2d$

En ce qui concerne la lecture phonétique, il faut noter que 2r a une tête qui ressemble à une fourche à trois bras, qu'elle provient d'une variante 2r des inscriptions d'Iénisséi. La lecture phonétique du signe *kü*, n'est pas certaine. On constate un signe en forme de rectangle qui est pour ainsi dire divisé en deux par une ligne. L'axe du rectangle est courbé. La dernière figure 2d est effacée, car une de ses lignes est gravée sous le vase.¹¹ La lecture phonétique peut avoir le sens suivant: *er erdäm ed küzed* "Homme, protège la vertu et la fortune!". La forme *küzed* est l'impératif de la deuxième personne du singulier du verbe *küzet*— "protéger, conserver". Les mots *erdem* et *ed* sont la forme "casus indefinitus" de la forme verbale *küzed*.

L'autre inscription se trouve placée sur la face inférieure, et hors du rond de la base du vase. Dans la photographie publiée ici, on distingue bien un cachet assez fortement gravé. Ce signe particulier

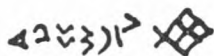

Figure 3. Le cachet du vase d'argent byzantin à rosette de Turuševa et sa 2ème inscription à écriture runique.

est formé visiblement de l'union des signes 2d et ${}^{\circ}m$. Ainsi peut-il avoir pour sens *edim* "ma propriété". Dans ce cas, on peut considérer

¹¹ L.A. Maculevič y a fait attention: *Op. cit.*, p. 142.

ce cachet comme un simple signe particulier, et non pas comme celui d'un clan, ni d'une famille. A gauche du cachet, autour de la base, il y a les lettres trop faiblement gravées et à peine visibles de l'inscription, dont la lecture peut être comme suit:

u 1s 1n °nč 1t 1b 1qĩ

Derrière 1s mis en écriture, le signe °š/2s est caché. De nombreux exemples aussi existent dans les inscriptions d'Iénisséi qui concernent la même transformation.¹² La lecture phonétique des deux dernières lettres n'est pas définitive. On peut attribuer à l'inscription le sens qui suit:

Us (=Uz) Īnanč tabaqĩ "le vase d'Us Inanč"

La formation de la possession sans genitivus, mais avec la terminaison de déclinaison possessive de personne, mérite une attention particulière.¹³ D'ou l'on déduit donc que d'après les inscriptions, ce vase d'argent eut au moins trois possesseurs avant d'être mis en terre.

IV

Dans l'autre vase d'argent byzantin, on constate quatre inscriptions à écriture runique. On les grava sur la face inférieure du vase; deux dans le rond du fond, et deux autres hors du rond. La forme des lettres ainsi que le caractère de gravure démontrent qu'ici encore, l'écriture a quatre fois changé de main, c'est-à-dire que, ce vase a eu probablement, tout au moins quatre possesseurs.

70Yt

Figure 4. L'inscription supérieure à écriture runique du vase d'argent byzantin à croix de Turuševa.

On peut observer la première inscription formée de quatre signes et la plus fortement gravée, dans le rond de la base, entre l'inscription grecque et le cachet byzantin; elle se placerait en quelque sorte à l'angle droit sur l'axe de l'inscription grecque. Elle est écrite

¹² D.D. Vasilev, *Op. cit.*, A part cela 8 oeuvres.

¹³ A. von Gabain, *Altürkische Grammatik*, 2, Leipzig 1950 pp. 171, 405.

de droite à gauche, et à partir de l'inscription grecque, peut se lire de manière suivante:

$${}^2d \circ\eta \circ\zeta \circ\epsilon$$

La forme 2d correspond à la variante de manuscrit. Et le signe $\circ\eta$, correspond au signe ${}^2\eta$ des inscriptions d'Iénisséi. La variante de $\circ\zeta$, en forme de carré qu'on utilise ici et qui ne se voit que dans les inscriptions d'Iénisséi est à noter. Cette variante de $\circ\epsilon$ aussi est utilisée—(d'une manière réfléchie)—seulement dans les inscriptions d'Iénisséi. L'inscription peut avoir le sens suivant:

idiη išiçi (ou *ašiçi*) "le vase du seigneur"

Bien qu'elle ne consiste qu'en un complément déterminatif, l'inscription peut être clairement définie comme une inscription personnelle, c'est-à-dire que dans ce cas, elle doit porter sur elle-même le nom du possesseur. Ainsi peut-on penser que l'inscription n'aurait servi qu'à prévenir le cuisinier et l'échanson.

Quant à la deuxième inscription, on la grava faiblement dans le rond de la base dans l'arc de plein cintre qui, tout en suivant la ligne du rond de la base, s'allonge de la tête à la fin de l'inscription grecque; elle commence de droite à gauche, et au-dessous de la première lettre de l'inscription grecque. En voici la lecture phonétique:

$$\circ n\epsilon \circ z {}^1n i\epsilon {}^2n {}^2d \circ\eta \circ\zeta \circ m {}^2t {}^2b \circ\epsilon {}^2s i$$

$\circ n\epsilon$ est composée de trois lignes toutes obliques. La lecture phonétique de $\circ z$ est un peu douteuse. La figure $\circ\zeta$ est intéressante et semble proche de la variante de l'inscription de Tonyukuk. La ligne inférieure oblique de $\circ m$ est indivisible, et sa forme est la plus proche de la variante de l'inscription d'Ongin. On distingue à peine 2b et $\circ\epsilon$. Les lignes de 2s et i se croisent, et ont chacune un axe différent, l'écriture ayant

Figure 5. La deuxième inscription à écriture runique du vase d'argent byzantin à croix de Turuševa.

suivi l'inclinaison du rond de la base. On peut attribuer à l'inscription le sens suivant:

Inč Uzun İcin idiη ašama tãbčisi.

“Le récipient de repas du seigneur İnč Uzun İcin.”

Tenant compte de la forme d'expression, on peut dire tout au moins que c'est évidemment une inscription propre à son possesseur parce que d'autre part, d'après la qualité du *ašama tãbči*, “le récipient de repas” aurait servi aussi à établir la personnalité du seigneur. Du point de vue de la langue, seul le nom *İcin* et le mot *ašama* nécessitent une explication. Le nom *ičín* est la forme du mot *iči* “frère âgé, frère aîné du père” formé avec la terminaison $-\eta$.¹⁴ Et la forme *ašama*, est un adjectif formé de la terminaison $-ma$ du verbe *aša-* “manger”, dont le sens est “celui qui mange”.¹⁵ La forme *idiη* est le “genetivus” (cas génitif) du mot *idi* “seigneur”. Enfin la forme *tãbčisi* est faite avec la terminaison possessive de la troisième personne du singulier du mot *tãbči* “récipient, vase”.

La troisième inscription se trouve placée hors du rond de la base, mais en suit l'inclinaison: elle est faiblement gravée et, au moment de la prise de sa photographie, est éclairée à l'excès. Aussi ces faibles

Figure 6. La troisième inscription runique du vase d'argent byzantin à croix de Turuševa.

gravures se voient-elles à peine. Il est possible de distinguer les signes ci-dessous, en lisant de l'extérieur vers l'intérieur, et de droite à gauche:

$^{\circ}\eta \ ^{\circ}p \ lt \ ^{\circ}\eta \ ^1\gamma$

Les trois premières lettres sont imprécises, tandis que la deuxième lettre η peut être distinguée. $^1\gamma$ a sa propre forme, et on en trouve les variantes analogues dans les inscriptions d'Iénisséi. Sa ligne

¹⁴ A. von Gabain, *Op. cit.*, pp. 61, 56.

¹⁵ A. von Gabain, *Op. cit.*, pp. 78, 142.

moyenne verticale s'allonge visiblement à l'excès pour dépasser les lignes obliques supérieures. On peut attribuer à l'inscription le sens suivant :

On *Apa altī on ayī* "On Apa prit une partie de fortune"

Réussissant à identifier complètement et justement les lettres, l'inscription témoigne en même temps que le vase de Turuševa fut passé dans les mains de son nouveau possesseur par héritage, à l'occasion d'un partage. *altī* (ou peut-être *aldī*) est la forme "perfectum de la troisième personne de singulier du verbe *al-*".¹⁶

Pour ce qui est de la quatrième inscription, elle est aussi hors du rond de la base, et est placée sur la face opposée du vase. On la grava de l'intérieur vers l'extérieur, et de droite à gauche. Il est possible d'en identifier les lettres successives. Le premier signe est circulaire, et est divisé en quatre par deux lignes diagonales. C'est la variante de ²*d* qui apparaît dans les inscriptions d'Iénisséï. Ensuite on observe d'une façon très floue une lettre rhombique, placée

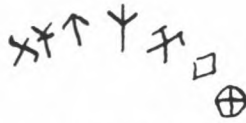

Figure 6. a. La quatrième inscription à écriture runique du vase d'argent byzantin à croix de Turuševa.

au sommet du premier signe, c'est cette lettre qui se voit comme le signe ²*š* dans les inscriptions d'Iénisséï. La troisième lettre, c'est ²*b* à tête ouverte, et on ne peut en trouver de même l'équivalent que dans les inscriptions d'Iénisséï, ou peut-être que dans celles de Talas. La quatrième et la cinquième lettres sont *ič* et *oq*. Le sixième signe c'est la variante de ^o*š* qu'on voit également dans les inscriptions d'Orhon-Iénisséï, et on l'utilisa ici carrément avec la valeur du son ¹*š*. Enfin, on peut distinguer la partie supérieure vague, d'une lettre ^o*z*. Ainsi la lecture phonétique de l'inscription serait-elle faite comme ci-dessous :

¹⁶ On voit dans *Kudatgu-bilig* la forme *alayin üliq* "Je prend ma part" qui est la prolongation sémantique de *al-on* "prendre sa part" *Drevneturkskiy Slovar'*, p. 32, article: *al*.

²d ²š ²b ič oq/qu ²š °z

On peut distinguer comme dans le premier mot les signes ²d ²š, et identifiant cette forme d'écriture à *idiš*, on peut obtenir ainsi le mot ancien turc *idiš* "vase, récipient", qui s'y trouve.^{16a} Le groupe de signes suivant ²b ič oq/qu ¹š dénote visiblement un mot palatal et un mot guttural. Et le dernier doit être lu sans hésitation comme *quš*, et identifié au mot ancien turc *quš* "oiseau, faucon" que l'on voit souvent dans les noms turcs de personne.^{16b} Ici encore, comme on le voit clairement, c'est un élément du nom de personne. Le premier élément du nom à deux parties, soit le groupe de signes ²b ič qui peut être identifié, probablement, au nom ancien turc *bičä* "petit".^{16c} D'où viendrait le nom complet: *Bičä Quš* "Petit Faucon". En outre, on peut penser qu'on a peut-être retrouvé dans le mot *bičä* de l'ancien turc, l'origine du mot hongrois *bese*. Dans ce cas, le nom *Bičä Quš* aurait pour sens "l'oiseau-dit-faucon".^{16d} Le dernier signe de l'inscription °z, peut être interprété comme "essence" et peut contenir un adverbe d'ancien turc au sens de "lui-même, soi-même". Ainsi, on peut attribuer à l'ensemble de l'inscription le sens suivant:

idiš Bičä Quš öz "Le vase est à Bičä Quš lui-même." ou plutôt "C'est son vase personnel."

Il n'est pas possible d'établir strictement la chronologie des quatre inscriptions d'après le contenu et les observations paléographiques. Néanmoins, tenant compte de la disposition des inscriptions, on peut penser que, les deux inscriptions qui se trouvent dans le rond de la base, sont anciennes. Comme il n'y avait plus de place, ils auraient dû graver les deux autres inscriptions hors du rond de la base.

V

De même que les vases faits de métaux précieux qui furent trouvées en grande quantité, le trésor de Turuševa fut découvert dans la région

^{16a} *Drevneturkskiy Slovar'*, p. 203.

^{16b} L. Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*, II., Budapest 1979, pp. 459-460.

^{16c} *Drevneturkskiy Slovar'*, p. 98.

^{16d} *Au sujet du mot Bese; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótara*, I, Budapest 1967, p. 1288.

d'installation des Finnois-Ougors; il y serait venu du Sud, des régions d'installation des tribus turques, peut-être par l'intermédiaire des représentants de la culture Karayakupova. Les inscriptions runiques auraient dû surgir au plus tôt à la fin du 7ème siècle, et les vases étant utilisés par trois ou quatre générations, on peut estimer qu'ils portaient encore sur eux-mêmes de nouvelles inscriptions durant le huitième siècle ou peut-être dans la première moitié du neuvième siècle. La présence, dans le trésor, de courroies de cou du genre de Glazova¹⁷ nous permet de tirer la conclusion qu'à la fin du 9ème siècle et au début du 10ème siècle, les vases n'étaient plus en possession des chefs des tribus turques.

}X()

Figure 7. L'inscription à écriture runique du vase d'argent de Kerčeva.

De même, au long du fleuve Kama, dans le village de Kerčeva, au sud de Čerdin, on trouva un plat d'argent dont la face inférieure porte une brève inscription à écriture runique.¹⁸ Placée hors du rond de la base, l'inscription est écrite de droite à gauche dans une direction qui suit le diamètre du rond. D'après les figures publiées, on peut lire les lettres ci-dessous:

¹n : ²d nč

On peut difficilement identifier la courte ligne qui succède à la première ligne autrement que comme un signe séparateur de mot. La fixation de l'autre signe n'est pas douteuse. Il est possible d'interpréter de différente manière cette inscription. L'interprétation la plus probable à laquelle nous devons nous intéresser, ce serait peut-être un compte rendu fait au moment du partage de l'héritage. Dans ce cas, on aurait le sens suivant:

ana : *ed inčü* "La mère a hérité la fortune".

Sans même parler d'autres possibilités, il peut y en avoir une autre: *ana* : *idi inčü* "La mère, possesseur de fortune, a hérité (le plat)". Quelle qu'elle soit l'identification probable acceptée, cette inscrip-

¹⁷ V.P. Darkevič, *Op. cit.*, p. 10.

¹⁸ V.P. Darkovič, *Op. cit.*, p. 187, 35 e dessin b.

tion prouve que l'écriture runique Orhon-Iénisséi était considérablement connue parmi les tribus turques venues de l'Asie centrale et installées tout au long de Belaya, et peut-être, à la fin du 7ème siècle, au sud.

VI

La preuve intéressante en est l'inscription tombale trouvée avant la 2ème Guerre mondiale, dans la montagne dite "Kartlä tu" qui longe le fleuve Sok vers le Sud, et près du village Bol' šoe Mikuškino.¹⁹ Il y a deux lignes gravées et formées chacune de cinq à six lettres, et écrites avec des lettres de quelque soixante-dix cm. de hauteur sur une roche de quatre à cinq mètres de hauteur, de trois mètres de largeur, et d'un mètre et demi d'épaisseur. Le compte rendu fait à propos la roche et l'inscription décrit la situation des cinq lettres. Deux

Figure 8. L'inscription runique de Bol' šoe Mikuškino.

lettres conservent encore leur forme.²⁰ Ainsi connaît-on sept signes au total dans cette inscription d'autrefois, composée de 10 à 12 lettres. On peut considérer cette publication comme étant presque juste. C'est que si la hauteur des lettres avaient été de 70 cm., de nombreux signes n'auraient alors pu figurer sur la roche. S'il y avait eu 10 lettres à l'origine, les 2/3 de l'inscription sont conservés, s'il y en avait eu 12, les 3/5. En outre, une des lignes, (si l'on y ajoutait une lettre non-évidente) est conservée à peu près complètement jusqu'à l'heure actuelle. Ceci nous permet de compléter et d'identifier l'inscription.

L'un des sept signes est clairement un cachet, un signe dont le milieu est en forme de x ; les quatre lignes de ce dernier finissant chacune par une fourchette à trois branches. Les inscriptions tombales d'Iénisséi à écriture runique ont presque chacune un cachet. Et on trouve parmi celle-ci les éléments de détail du signe en ques-

¹⁹ A. Rona-Tas, "A Runik Inscription in the Kujbyšev Region", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 30, 1976, p. 267. dessin fait d'après l'inscription, p. 268.

²⁰ A. Rona-Tas, *Op. cit.*, p. 269 (nouveau rappel d'A. J. Mikeeva).

tion, c'est-à-dire la croix dont une pointe se divise en forme de fourchette, ainsi que la fourchette à trois branches.²¹ L'autre signe de l'inscription montre les formes caractéristiques des inscriptions d'Iénisséi et, comme on le voit dans le tableau d'écriture ci-joint, on ne trouve l'équivalent exact que dans les inscriptions d'Iénisséi. Les signes de l'inscription peuvent être identifiés comme au-dessous:

°š ²g ²b lt
nt

Pendant l'identification de l'inscription, la situation des lettres sur la pierre est conservée. Cependant, il faut probablement lire l'inscription de droite à gauche. Dans ce cas, les trois premières lettres peuvent être identifiées comme nom de personne et titre: *Altī* (ou *Altu*) *beg*. Ainsi faut-il penser que la ligne supérieure de l'inscription en est la première; et l'inférieure, la deuxième. Cela diffère de la pratique générale (même si ce n'est exceptionnel)²² des inscriptions d'Iénisséi. En voici l'explication: le lapicide aurait gravé le premier signe en un mauvais endroit; il ne lui aurait donc pas été possible de placer ensuite autrement les lignes de l'inscription. D'ailleurs, si l'on procède à la lecture de droite à gauche, la première lettre est *lt/ld* renversée d'une façon verticale. Sans doute, le lapicide la grava correctement, mais pas là où il fallait, mais à l'autre bout de la ligne. Il n'a pu corriger cette faute qu'en gravant l'autre lettre dans le sens contraire. Ainsi la lettre gravée premièrement fut-elle renversée d'une façon verticale par rapport à l'autre.

La deuxième lettre est ²b à tête ouverte. Les variantes qui en sont proches ne se retrouvent que dans les inscriptions d'Iénisséi. La troisième lettre est ²g qui est écrite d'une manière angulaire, et dont la forme est également proche des variantes ²g des inscriptions d'Iénisséi.

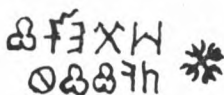

Figure 9. Dessin complet de l'inscription runiforme de Bol' šoc Mikuškino.

²¹ D.D. Vasilev, *Op. cit.*, p. 52, E-2, E-51, E-109, E-6, E-7.

²² A. von Gabain, *Op. cit.*, p. 10.

La quatrième lettre °š provient d'une variante d'Iénisséi. Ce n'est que dans les inscriptions d'Iénisséi qu'on rencontre la variante de l'unique signe *nt* de la deuxième ligne. La valeur phonétique du 6^eème signe est °*m*; ne se voyant que dans les inscriptions d'Iénisséi, il est formé de trois vagues pleins cintres. Cela étant donné, la lecture phonétique de l'inscription est celle-ci :

$$\begin{array}{ccc} lt^2b^2g^{\circ}š^{\circ}m \text{ v}ag\gamma & lt^2b^2g^{\circ}š/ & \\ [&]nt & [&]^{\circ}m \text{ nt} \end{array}$$

Ayant accepté que les inscriptions de Kaya sont bien des inscriptions tombales, on peut considérer presque incontestablement que l'inscription de Bol' šoe Mikuškino est, elle aussi, une inscription tombale, qu'elle porte le nom d'*Altu beg* déjà mort. La langue des inscriptions tombales est formée d'expressions familières. Le mort lui-même raconte ce qu'il a fait, et décrit sa mort indirectement :

“J'ai quitté mes proches, mes amis, etc. . .” (*ešim* ou *qadašlarim adirildim* ou *kitim* ou *qač [tim]* ou *adirilu bardim*).²³ Comme il y avait un °š après le nom dans l'inscription dont il s'agit, et peut-être ensuite un autre °*m*, on comprend aisément qu'il faut compléter la fin de la première ligne par *ešim* ou *eš(im)*. De la sorte, au début de la deuxième ligne il ne doit y avoir qu'une des expressions énumérées ci-dessus. Compléter (¹*d* ¹*r* ¹*l* ¹*d* °*m*)— semble un peu trop, aussi peut-on penser plutôt à (²*k* ²*t* °*m*) ou à (¹*q* °*č* ²*t* °*m*) En complétant par *anta* “là” ou par °*m* le signe *nt* qui se trouve à la fin de la 2e ligne, on peut ainsi lui attribuer le sens *munta* “ici”. Peut-être que l'empreinte du cachet se trouvait à la fin de la deuxième ligne; il est placé d'une manière

²³ S. Ye. Malor, *Yeniseyskaya Pismennost Turkov*, Moscou-Leningrad 1952, pp. 38, 40; D. D. Vasilev, *Op. cit.*, pp. 21, 22. E-16. Vasilev donne ici la lecture phonétique de ¹*q nt* plutôt que celle de ¹*q* °*č*, ce qui est inacceptable, car l'inscription utilise comme le signe ²*s* le signe circulaire qui complète la lettre-débris. Si la lecture phonétique de ¹*q nt* se révélait juste, il serait possible de la compléter au moins comme *uqint (im)*, et donc, de lui donner son sens: *sizimä:qirq: yasimda: uqint im* “J'ai rompu avec vous à la quarantaine (ou pour faire une traduction littérale: J'ai été déchiré)”. Le verbe *uqin-* peut être le reflexivum à terminaison *-n-* du verbe *uqi-*. En outre, compléter la lettre-débris à °*č* ne semble pas tout à fait impossible, bien qu'elle diffère de la forme de l'autre °*č*. Il faut aussi tenir compte de ce que le lien nécessaire à la lettre est au fond étroit vers la fin de cette ligne de l'inscription (Voir D.D. Vasilev, *Op. cit.*, p. 93. En haut, à la fin de la ligne verticale du côté gauche).

assez différente dans les inscriptions d'Iénisséi.²⁴ Tenant compte de ce qui est dit, le texte de l'inscription de Bol' šoe Mikuškino peut être arrangé de façon suivante:

$lt\ 2b\ 2g\ 2s\ [^{\circ}m]$	cachet	$Alt\bar{i}\ beg\ eš[im]$
$[2k\ 2t\ 2m]^{\circ}m\ nt$		$[kit\ <t>\ im]\ munta$

On peut attribuer à ce texte le sens suivant: (Moi) *Altī beg* j'ai quitté mes amis (je suis mort) ici." Indiquant la région où se trouva l'inscription de Bol' šoe Mikuškino, la particularité en est qu'elle peut montrer que les vases d'argent à écriture runique furent emmenés de cette région ou nord, loin des tribus finnoises-ougors; elle est en même temps un maillon important de la chaîne montrant la direction par laquelle arriva en Europe centrale l'écriture runique d'Iénisséi.²⁵

La conclusion est donc que, dans cette situation interconnectée, le cachet de l'inscription de Bol' šoe Mikuškino se trouve non pas seulement en Asie centrale, mais aussi à quelques exemplaires dans le Bassin des Carpates. Celle-ci est donc d'une grande importance. D'ailleurs, on en trouve une confirmation dans le parallélisme le plus proche que constitue le cachet de fer avar à bout de cordon de Keszthely-Csákberény.²⁶ Ce cachet se distingue du celui de Bol' šoe Mikuškino, en ce qu'il divise en deux les endroits entre les bras de la croix placée à son milieu seulement, ainsi que les bras d'une autre croix placée au centre. Ce genre de figure a son passé dans les miroirs de l'époque "charmante" comme dans les perles des ceinturons d'épée

²⁴ D. D. Vasilev, *Op., cit.*, p. 59 (E-3, E-5, au début de E-6, à la fin de E-2), p. 69, (au début de E-45, à la fin de E-51).

²⁵ C'est d'une importance très particulière que Bol' šoe Mikuškino se soit répandue sur une ligne droite à 200-250 km. de la zone de dispersion connue à l'heure actuelle de la culture Karayakupova. (Voir Pletneva, *Stepi Yevrazii v zpolu srednevekov'ya*, Moscou 1981, XV. carte 1.) La culture Karayakupova est apparue vers la fin du 7ème siècle au long de Belaya, bien qu'elle n'ait aucun passé; les éléments en proviennent de la culture de l'Asie centrale des Turcs de l'Ouest. Les groupes de tribus des Turcs occidentaux émigrés à l'Ouest, se seraient séparés en deux dans cette région: certains d'entre eux se retirèrent dans la région de Belaya. D'autres, dépassant la Volga dans la région de Kuybišev, continuèrent vers le Bassin des Carpates.

²⁶ Voir le schéma analytique fait par Gy. László, "Etudes archéologiques sur l'histoire de la société des Avars". *Acta Hungaricarum*, 34, 1955, p. 171, figure 53.

Figure 10. L'inscription runiforme de Bol' šoe Mikuškino et les cachets de fer à bout de cordon de Keszthely-Csákberény.

de la période, et aussi de la post-période des Huns (entre les années 480-550).²⁷ Et avec tout cela, les contenus, tout au moins sémantiques, des cachets de Bol' šoe Mikuškino et Keszthely-Csákberény, doivent être liés les uns aux autres du point de vue des fonctions de forme de signes. Mais une relation du point de vue ethnique et historique n'est ni probable ni prouvable. Même la description dans les miroirs et dans les perles des ceinturons d'épée, c'est absolument le dessin de l'univers où sont peints les rêves magiques et extraordinaires du possesseur.²⁸ La description du dessin de l'univers montre que le cachet divise le cercle en 4 (ou 8) parties, que celles-ci correspondent aux 4 zones du monde (ainsi qu'aux zones supplémentaires du ciel). La description *-tört buluŋ-* était également bien connue par les Turcs. Mais il est probable qu'il y aït une relation ethnique et historique entre les cachets de Bol' šoe Mikuškino et ceux de Keszthely-Csákberény, ce qui attirerait notre attention sur une nouvelle phase des relations avars avec l'Orient.

Les recherches archéologiques faites au cours des dernières années ont mis à jour un nouveau domaine de l'écriture runique d'Orhon-Iénisséi qui s'est répandue à Ferghana, un territoire appartenant à des Turcs occidentaux.²⁹ On trouva dans douze fouilles surtout sur des vases, des inscriptions runiformes dont deux seulement semblent être identifiables: l'une, aux alentours de Šuraba-

²⁷ J. Werner, *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches*, München, 1956, pp. 114, 125. 44. Carte 8, 54. Carte 3 et V.S. Dračuk, *Sistemi znakov Severnogo Pričernomoriya*, Kiev 1975, p. 18, Carte 1,4/5, 5/1-3.

²⁸ V. S. Dračuk, *Op. cit.*, p. 174. Il pense au soleil comme contenu symbolique, même si l'on trouve des signes du genre *svastika*.

²⁹ Yu. A. Zadneprovskiy, "Turksie Pamyatniki i Fergane", *Sovjetskaya Arheologia*, 1967-1, pp. 270-274.

šat; l'autre au mont de Šamirza.³⁰ La I ère inscription est composée de 9 lettres dont chacune peut être définitivement identifiée; elle fut écrite de droite à gauche sur le vase, au-dessus de l'ouverture. La lecture phonétique est la suivante:

$u^1 r \bar{i}^1 / u^1 \gamma^0 p^2 k^2 d$

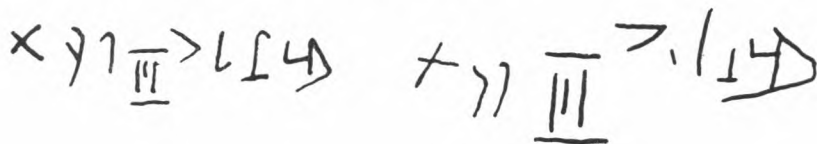

Figure 11. Dessin publié par Yu. A. Zadneprovskiy de l'inscription runiforme de Šurabašat –b) L'autographie préparée par István Erdélyi de l'inscription runiforme de Šurabašat.

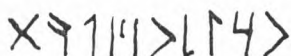

Figure 12. Dessin fait de nouveau de l'inscription runiforme de Šurabašat.

Parmi ces signes seul γ^0 attire l'attention car une ligne horizontale en est tracée au-dessous comme au-dessus de lui. Cette lettre qui est penchée de la ligne vers le bas, nous incite à expliquer que le lapidice, comme c'est le cas des épreuves d'imprimerie de nos jours, aurait voulu y apporter une correction. L'identification peut être comme au-dessous:

³⁰ Yu. A. *Zadneprovskiy*, *Op. Cit.*, pp. 272-273, 1. figure 4-5. Au sujet de l'écriture runique du vase Surabašat, dans le premier dessin, il y a 2 ou 4 schémas qui ne sont pas tout à fait justes *Op. cit.* XX. Carte 52-52a. Ces schémas diffèrent un peu les uns des autres, tout comme les dessins publiés par Zadneprovskiy. C'est à la bienveillance de I. Erdélyi que je dois ce schéma fait d'après son original. A. N. *Bernštam*, I. Erdélyi et S. G. *Klyastorniy* acceptent de concert que cette inscription est écrite avec l'écriture runique turque. (Voir Yu. A. *Zadneprovskiy*, *Op. cit.*, pp. 272-273). Ceux qui ont préparé les schémas ont omis, au moment de la copie, des détails, n'ayant pu identifier certaines lettres. Ainsi la méthode la plus juste d'utilisation des schémas serait-elle de tenir compte de certains détails (ainsi que de ceux qui manquent dans l'une ou dans l'autre). De la sorte, partant des 5 schémas, on peut identifier d'une manière sûre les lettres de l'inscription. S. A. *Pletneva* a publié aussi un dessin tiré de l'inscription du mont Šamirza: *Op. cit.*, XX. Carte 48, mais celui de *Zadneprovskiy* semble plus juste.

Uri Uluγ Apa Ökädä “Uri Uluγ Apa Ökä-den”

C'est-à-dire que l'inscription toute entière ne contient qu'un seul nom. La forme *Ökädä* est l'ablativus de l'élément-substantif *Ökä*. On peut attribuer au dernier nom le sens d'un nom de dignité ou de grade. Dans ce cas, la mise en écriture de l'inscription peut être comme *Uri Uluγ Apa ökädä*; et sa traduction: “Uri Uluγ Apa-dan, ögä-den”.

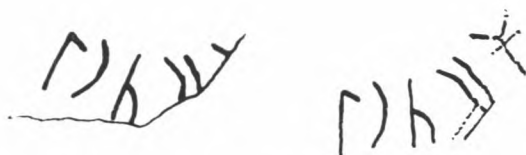

Figure 13. a) L'inscription du mont Šamirza (dessin de Zadneprovskiy)-b) Dessin complété de la même inscription.

On écrit l'autre inscription au-dessous du rebord d'un vase; elle est composée au total de 5 lettres, dont 2 sont endommagées. C'est qu'une partie n'existe plus sur les restes du vase. Ainsi est-il probable que l'inscription soit plus longue à l'origine. Sa lecture phonétique se fait de droite à gauche de façon suivante:

$$^{\circ}š/^{2}l^{\circ}m \quad ^{1}q/^{2}t \quad ^{1}n \quad i/\bar{i}$$

De la 1ère lettre, il ne reste plus qu'une petite partie de ligne oblique, c'est pourquoi la lecture phonétique n'est pas définitive. Quant à la 2ème lettre, seule sa partie supérieure existe, et peut se lire d'une manière définitive comme $^{\circ}m$. Sa forme correspond à la variante de cette lettre utilisée dans l'inscription de Tonyukuk. Le troisième signe a une forme définitive mais cela peut être aussi un q renversé des inscriptions d'Iéniisséi.³¹ Parmi de nombreuses attributions de sens possibles, la plus probable semble être celle-ci:

İsim Quani (nom de femme)

L'époque des inscriptions runiformes turques de Ferghana peut être fixée avec certitude. L'un des vases à inscription fut trouvé accompagné de monnaie de *trγwn*, empereur des Sogds (700-710).

³¹ D. D. Vasilev, *Op. cit.*, p. 7. tableau d'écriture 15/3.

Ces vestiges d'écriture runique prouvent maintenant d'une manière incontestable que l'écriture runique d'Orhon-Iénisséï fut répandue aussi dans les régions des Turcs occidentaux, et que les groupes des tribus de Karlouks et de Turcs occidentaux qui se retirèrent des régions septentrionales et méridionales de l'Asie centrale vers l'ouest, l'emmenèrent avec eux dans la région d'Ourale, et ensuite dans celle de la Volga et de l'Oka, et enfin que cette écriture, grâce à l'émigration des Avars postérieurs, put arriver au Bassin des Carpates.

Figure 14. Carte de la zone d'extention des inscriptions runiques des Turcs occidentaux. Légende: 1-Sungirevskoe gorodišče. 2-Turuševa. 3-Kerčeva. 4-Bol'shoe Mikuškino. 5-Zone d'expansion de la culture Karayakupova. 6-Šurabašat. 7-Mont Šamirza.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≡
e		ϕ										Ye ϕ
ı/i					↑					┌	↑	Ye ↑
o/u			>							>		Ye >
ʏ	∧											Ye ∧
ʙ			ɔ									Ye ɔ
ʙ					ϕ		X		X			Oϕ Ye X
°ë				→	Y							Ye ← Y
ië					Y		Y					Ye Y
ʒd	X	X		+	X		⊗	X		X		Ye X + ⊗
ʏ					Y							Ye Y
ʒ									∃			Ye ∃
ʒk	ʒ									ʒ		Ye ʒ
kü	⊂	⊂										O ⊂
ʒ										└		Ye └
lt						M			W			Ye M
°m	⊠	⊠			X				⊠		⊠	Ye ⊠ Ye ⊠ Te ⊠
ʒn))))	Ye)
ʒn					ʒ							Ye ʒ

Figure 15. Tableau comparatif des signes des inscriptions runiques des Turcs occidentaux. Légende: 1-L'Inscription runique du bouton de fuseau Sungirevskoe gorodišče. 2-Première inscription runique du vase d'argent byzantin à rosette de Turuševa. 3-Cachet du vase d'argent byzantin à rosette de Turuševa et sa deuxième inscription runique. 4-Première inscription runique du vase d'argent à croix byzantin de Turuševa. 5-2

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	≡
η				Υ	Υ	Υ						Ye Υ
η̇			Ξ		Ξ			Ξ				Ye ΞΞΞ
η̇t									⊙			Ye ⊙
ρ						1				1		Ye 1
ρ̇											h	Ye h
q̇i			Δ									⊙ Δ K Δ
oq							↑					Ye ↑
r	4									4		Ye 4
ṙ		π										Ye π
s			l								"	Ye l
ṡ					l						"	Ye l
ṡz	^			□	Υ		20Υ	f		Υ		Ye ^ □ Υ
t	≈		≈									Ye ^
ṫ					h							Ye h
z		χ			χ		χ					Ye χ χ χ

ème inscription runique du vase d'argent à croix byzantin de Turuševa.
 6-3 ème inscription du vase d'argent à croix byzantin de Turuševa.
 7-4 ème inscription runique du vase d'argent à croix byzantin de Turuševa.
 8-L'inscription runique du vase d'argent de Kerčeva.
 9-L'inscription runique de Bol' šoe Mikuškino. 10-L'inscription runique Šura-bašat. 11-L'inscription runique du mont Šamirza.
 Ye: lénisséi, O: Orhon, To: Tonyukuk.

TÜRK HALI SANATI

OKTAY ASLANAPA*

Daima Türkler'in yaşadığı ülkelerde ortaya çıkan halının tarihi sıkı sıkıya Türkler'e bağlı olduğu gibi Büyük Selçuklu Sultanlığı devrinde kurulan devletlerle, bunun tekniğini önce İslâm âlemine sonra bütün dünyaya tanıtan da Türkler olmuştur. Bununla beraber Büyük Selçuklulardan halı kalmamış, Anadolu Selçuklularından gelen Konya halıları yirminci yüzyıla kadar gelişen halı sanatının temeli olmuş, yedi asır boyunca Türk halı sanatı aralıksız, daima yeni tiplerin yaratıldığı parlak bir gelişme göstermiştir.

Altaylarda beşinci Pazırık kurganında buzullar içinden çıkarılan en eski halı Asya Hunları bölgesinden gelmektedir. Aslında bunun bulunduğu yer kürk ve hayvan postunun kullanıldığı, hâkim olduğu bir bölgedir. Asya Hunları bu motifleri maden eserlerinde de değerlendirmişlerdir. Buna karşılık iç geniş bordürde görülen ren geyikleri, bu bölgenin faunasına girmektedir.

Beşinci kurganda bulunan bu halı inanılmaz inceliği, yüksek kalitesi, motiflerinin zenginliği ve özellikleri ile dikkati çeker. Buzul haline gelmiş bir kurgan odasında, mumyalanmış ölü at, dört tekerlekli araba ve diğer ev eşyaları arasında bulunan bu halı, ilk defa 1953'de yayınlanarak çok geniş ilgi uyandırmış daha sonra etraflıca tanıtılmıştır. Halı 1.89 × 2 m. boyutlu ve çok ince yünden (iplik) yapılmış olup, 10 cm² de 36000 Gördes düğümü ile inanılmaz ve daha sonraları erişilmemiş bir ustalık eseridir. Halı, süvari figürlerinden geniş bordür, geyik figürlerinden ikinci geniş bordür, gri fonlardan bir iç ve bir dış dar bordür, zeminde 24 kare halinde haçvarı çiçeklerden, kırmızı zemin üzerine beyaz, sarı ve mavi renklerin hâkim olduğu dama tahtasına benzer bir örnek göstermektedir. Rudenko, kurgandaki eşya ile halıyı İskitler'e malederek M. Ö. 5. yüzyıla tarihlendirmiştir. Daha sonraki yayınlarda Ghirsman ve Bussagli, M. Ö. 4-3. yüzyıllara koymuşlar, nihayet Mongait, birçok

* Prof. Dr. Oktay Aslanapa, Türk ve İslâm Sanatı Tarihi Profesörü, Atatürk Kültür Merkezi Üyesi.

araştırmacıların M. Ö. 3. yüzyıl ile İsa'nın doğumu arasındaki yıllara tarihlendirmeyi uygun bulduğunu belirtmiştir. Daha sonra J. Zick Nissen ise, halının M. Ö. 5. yüzyılda Susa ve Frigya arasında herhangi bir merkezde yapılabileceğine, sanat geleneklerinin Kuzeybatı İran'ı işaret ettiğini ileri sürmüştür. Bununla beraber, ölülerinin gömülmesi adetleri, mumyalanmış ölülerin tipleri ve Altay bölgesinin tarihi ile komşu kurganlarda çıkan diğer eserler karşılaştırılınca, halının Asya Hunları'na ve M. Ö. 3-2. yüzyıllara mâiledilmesi akla yakın gelmektedir. Bu arada Asurlular'ın Ninova Kuyuncuk Sarayı'nda M. Ö. 8. yüzyıla ait taşa oyulmuş haçvari dört yapraklı lotüs çiçeği motifleri ile Ahamemişler'in Persepolis rölyeflerinde görülen kıyafetlerle süvari tipleri ve geyik figürlerinin dış bordürdeki gri fonlarla bir arada ele alınması çeşitli etkilerin başarı ile değerlendirildiğini göstermektedir. Bu ancak, Asya'nın büyük kısmına hâkim olan Hun İmparatorluğu'nun gerçekleştirebileceği bir gelişmedir.

Doğu Türkistan'da Bulunan Halılar :

Rudenko'nun Pazırık halısını keşfinden 40 yıl kadar önce Aurel Stein 1906-1908'de Doğu Türkistan'da Lop gölü batısında Loulan'da 3 ve 4. yüzyıldan kalma düğümlü halı parçalarını bulmuştu. Bunlar sert, kalın ve boyanmamış yünden bükülmüş ipliklerden tek argaç üzerine düğüm atılıp, bazan beş sıra arış geçirilerek hazırlanmıştır, üç çeşit sarı, koyu mavi, kırmızı, mat yeşil ve kahverenginden canlı ve parlak renkler, baklavalara, şeritler ve çok stilize çiçeklerden ibaret basit örnekleri meydana getirmektedir. Bu parçalar, şimdi Londra'da British Museum'da ve Hindistan'daki Yeni Delhi Müzesi'nde saklanmaktadır.

Bundan bir kaç yıl sonra 1913'de A. von Le Coq, Turfan araştırmalarını yaparken Kuça'nın batısında Kızıl'da diğer bir düğümlü halı parçası bulmuştur. 16 × 26 cm. boyutlu parça yine sert, kalın boyasız yünden bükülmüş ve arışlarla tek argaç üzerine düğümlü, fakat ayrıca bir atlamalı argaçlar üzerine ince yün iplik düğümlerle zenginleştirilmiş bir tekniği vardır.

Abbasiler'in merkezi Samarra'nın (838-883) Türk muhafız birlikleri için kurulmuş bir şehir olduğunu düşünürsek 9. yüzyıl erken Abbasi devri halı sanatı ile kolayca bağlantı kurabiliriz. Tek argaca düğüm tekniği ile iki halı parçası Lamm tarafından Fustat'da

bulunmuş ve yayınlanmıştır. Her iki parça tek argaç üzerine düğüm-
lenmiş olup, alternatif argaçlar üzerine sıralanmış kısa yün ipliklerle
Doğu Türkistan'da bulunan halı parçalarının tekniklerini andırmak-
tadır. Bundan başka baklavalardan meydana gelen geometrik kom-
pozisyonları da tamamı ile Türk halılarındaki örneklerle uygundur.

Fustat'da bulunmuş ve Abbasiler'e maledilen diğer üç halı par-
çası Kahire Arap Müzesi, Washington Textile Müzesi ve Berlin
Müzeleri'ndedir. Fustat'da bulunmuş diğer ilgi çekici parçalar da
New York Metropolitan Müzesi'ndedir. Bunlar kırmızı zemine
mavi, sarı, yeşil ve kahverengi olarak üçgenler ve dairelerden bir
şerit ile mazgal dekoru ve koyu mavi zemin üzerine kûfi bordür
süslemelidir. Burada kûfi bordür Abbasi parçalarından daha geliş-
miş durumdadır. Böylece bunlar Tulunlular ve Ahşitler gibi ilk
Türk-İslâm devletlerine veya Fatımi devrine bağlanabilir. Fustat
parçalarının Mısır'da mı yapıldığı, yoksa diğer eyaletlerden (Irak
gibi) mi geldiği sorulabilir. Fakat her iki halde de bunların Türk
unsurları dolayısı ile Türklerle bağlantısı şüphe götürmez. "Binbir
gece" masallarında sözü edilen *Uçan halı*, o zamanlar Türkler tarafın-
dan getirilerek, çok hayranlık uyandıran halıyı tanıdıktan sonra ona
böyle sihirli vasıflar verilmesi sonunda masallara konu edilmiştir.

Halı sanatının ilk gelişmesinde üç devir, Konya Selçuklu devrine
ginceye kadar, M. Ö. 3. yüzyıl Asya Hunları'ndan kalan Pazırık
halısı, Doğu Türkistan'da bulunan tek argaç üzerine basit düğüm
teknîği ile yapılmış, 3. ve 6. yüzyıllardan kalma küçük parça halılar
ve Abbasilerden kalma Fustat'da bulunmuş geometrik örneklî ha-
lı parçaları olmuştur. Onuncu yüzyılda Buhara ve Türkistan'ın
diğer büyük merkezlerinde eskiden olduğu gibi halı yapıldığı
ve bunların diğer ülkelere ihraç edildiği bilinmektedir. Onüçüncü
yüzyıl Moğolların tahrikine kadar bu durum devam etmiştir. Bu
devirden ve daha sonra Büyük Selçuklulardan kalan Gördes Türk
düğümü ile yapılmış halılar bütün halı sanatının temelini oluşturan
en eski halılar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu Selçuklu Halıları :

1905 yılına kadar Alâeddin Camii'ni ziyaret edenlerden, yıllarca
burada çalışıp eser veren Sarre'de dahil olarak, hiçbiri Konya halı-
larını farkedememiştir. Bu halılar, ilk defa bunları keşfeden İsveçli
Martin'in, o zamanlar Alman konsolosluğunda görevli ve Danimarka

asılı Loytved'e bunların çok büyük ilmi değerlerine işaret etmesiyle aydınlığa çıkıp, kısa zamanda tanınarak meşhur olmuştur. Martin bunları ancak 1908'de biri tekst, diğeri levhalar olarak 67 × 56 cm. boyunda ve tekst cildi on kilo ağırlıkta iki ciltlik eserinde tek renkli ve renkli olarak yayınlanmıştır. 113. sayfada şöyle yazılıdır: "The photographs I reproduce I owe to the courtesy of H. R. H. Prince William of Sweden who, when visiting Konia, asked the Governor-General to have such made for this work, and by order of H. H. the Grand-Vizier Ferid Pasha, they were executed". Bu resimleri nasıl sağladığını anlatan not 247 de ise Danimarka asılı Alman konsolosu Loytved'in Prens tarafından istenen fotoğraf ve suluboyaların muhafaza edilmesiyle görevlendirildiğini fakat onun kendi başına bunlardan birer kopya çıkartarak müsaade almadan Berlin'e gönderdiğini açıklamıştır. Fakat Martin'den bir yıl önce Fr. Sarre üç Selçuklu halısını henüz orijinallerini görmeden önce ve kendi ifadesiyle Loytved'in gönderdiği fotoğraf ve resimlere göre makale halinde yayınlamış bulunuyordu.

Sarre'nin, "Mittelalterliche Knüpftteppiche" adıyla Kunst und Kunsthandwerk dergisinde çıkan makalesi hem bir yıl daha önceden, hem de geniş ölçüde dağıldığı için bu halıların çabuk tanınmasına yol açmıştır. 1909'da, Seldschukische Kleinkunst kitabında aynı halıları bir daha yayınlayan Sarre'den sonra, 1914'de Bode-Kühnel bu halıları Volderasiatische Knupftteppiche aus älterer Zeit adlı kitaplarının ikinci baskısına almışlar, ondan itibaren de halı ilminin temeli belli olmuştur. Fakat ancak Erdmann'ın çalışmalarıyla bunlar geniş ölçüde tanınabilmiştir.

Bu halılar büyük boyda olup bir tanesi 15 m² ölçüsüne kadar varmıştır. Renk ve dekor bakımından inanılmaz bir zenginlik gösterirler. Zemin umumiyetle koyu mavi veya kırmızıdır. Motifler açık mavi ve açık kırmızıdır. Açık ve koyu sarı ile bazen açık yeşil de göze çarpar. Koyu ve açık renklerin ahengi çok dinlendiricidir. Ruhu okşayan bir sükûnet meydana getirir. Pekaz renk kullanılmış olmakla beraber, aynı rengin çeşitli nüanslarıyla büyük bir zenginlik etkisi uyandırılmıştır. Bunlarda en ileri resim sanatlarıyla boy ölçüşecek bir renk anlayışı kendini belli eder.

Dekorları meydana getiren motifler; baklavalar, sekiz köşeli yıldız, uçları çengellerle çevrilen sekizgenler gibi sık sık görülen

geometrik şekillerdir. Bazan geometrik şemaya uydurulmuş bitki motiflerine de yer verilmiştir. Zemin kompozisyonu, bu sade şekillerden ibaret motiflerin yan yana ve üst üste sıralanmasından meydana gelir. Fakat Konya Selçuklu halılarına asıl anıtsal ve karakteristik manzarasını veren geniş bordürlerindeki iri kûfi yazı dekorudur. Başlangıçta uçları ok başını andıran sivri üçgenlerle nihayetlenen dik harfli bir kûfi görülür. Sonraları bu, çeşitli değişmelere uğrayarak devam eder.

Kûfi bordürlerde dar ve uzun kenarlar düzüne uzatılarak aralarında hiçbir bağlantı sağlanmamış, böylece köşeler hemen hemen boş bırakılmıştır. Daha sonraki gelişmelerde uygulanan çok başarılı köşe geçişleri yanında bunlar henüz böyle bir problemin ele alınmadığı arkaik bir devrin özelliklerini göstermektedir.

Sonraları örgülü ve çiçekli Kûfi bordürler halinde gelişerek 14. ve 15. yüzyıl minyatürlerinin halı tasvirlerinden İspanya ve erken Kafkas halılarına varıncaya kadar etkisini göstermiş olan Kûfi bordürler büyük ölçüde dekoratif zenginlik sağlamıştır.

1905'de Konya Alâeddin Camii'nde bulunan halıların camiin genişletildiği 1221 yılından sonra Sultan Alâeddin Keykubad tarafından yaptırılıp, daha onun sağlığında buraya vakfedilmiş olmaları gerekir. Geniş mekânı kaplayacak şekilde ve 5-6 metre uzunluktaki bu büyük halılar Selçuklu sanatının en abidevi örnekleri arasında yer almaktadır. Koyu ve açık olarak mavi ve kırmızı renkler esastır. İki ton halinde yeşil de görülür. Pek belirli olmayan kirli beyaz veya krem rengi ile daha çok konturları belirleyen koyu bir kahverengi, nadiren biraz parlak sarı, ikinci plânda bunların yanında daha az yer alır. Bütün örnekler esasında geometrik ve aynı motifler kaydırmalı eksenler halinde sıralanmış olup geniş ölçüdeki zemine göre küçük şekillerden meydana gelmiştir. Pek ince olmayan düğüm sıklığı m² de seksen ile yüzbin arasında değişmektedir. Her düğümüyle Selçuklu olan bu halılar gerçekten sultanî eserlerdir. 2.50 hatta 3 metre genişliğine yaklaşan bu halıların tezgâhları büyük atölyeleri gerektirmektedir. Ancak, aynı şehirdeki imalât yerlerinde yapılması olmalıdır.

25 yıl sonra, 1930'da Amerikalı Prof. R. Riefstahl tarafından Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde (Konya'nın güneydoğusunda ve Beyşehir gölü kıyısında kaza merkezi) böyle dört halı parçası daha bulundu.

Bunlardan biri Konya halılarından birinin çok benzeri, diğer ikisi yüzyılın sonundan veya 14. yüzyılın ilk yıllarından kalmış olmalıdır. Dördüncü parça 15. yüzyıldandır. İki Selçuklu halısından biri baklava örneğinin bir değişik şeklini gösteriyor. Hemen hemen 5 metre uzunluktaki büyük halının parçası olan diğerinde koyu mavi üzerine açık mavi olarak üslûplanmış çiçek motifleri dik bir eksen üzerinde bir sağa bir sola dönük olarak sıralanmıştır. Bunların içinden çıkan küçük bir sap üzerinde köşeli tomurcuklar sarkmaktadır. Çiçeklerin ucu kanca biçiminde kıvrılmış olup, ayrıca sapların iki tarafında küçük yapraklar uzanıyor. Bütün desenler beyaz şerit halinde bir konturla çevrilidir.

Fustat'ta Bulunan Selçuklu Halıları :

1935-36 yıllarında Fustat'ta (Eski Kahire) yüz kadar halı parçası meydana çıkarılmış ve bunlardan çoğu Lamm tarafından İsveç'e götürülmüştür. Hâlen Stockholm Millî Müzesinde, birkaçı da Lamm'ın özel koleksiyonunda bulunmaktadır: Önemli bir kısmı Atina Benaki Müzesi'ne mal edilmiştir. Benaki Müzesinde bulunanlardan hiçbirisi tanıtılmamış ve yayınlanmamış olup, bilinmemektedir. Fustat halılarının düğümleri Konya halılarından daha sık ve ince, boyları da küçüktür.

İsveç müzelerinde saklanan koleksiyondan 29 parçanın resimleri ve desenleri Lamm tarafından yayınlanmıştır. Bunlar hep XIII-XV. yüzyıllarda Anadolu'dan ithal edilmiş halılardan kalmıştır. Bunlardan yedi parça Konya Selçuklu halıları grubuna girmekte ve Selçuklu halı örneklerini daha da zenginleştirmektedir. Aynı zamanda bu parçalar Anadolu Selçuklu halılarının XIV. yüzyıla kadar uzandığını da göstermiştir. Argaçlar sarıya yakın mat beyaz veya kahverengi, arışlar ise yine kırmızı yündendir.

Böylece Selçuklu halıları sekizi Konya'da, üçü Beyşehir'de, yedisi Fustat'ta ele geçirilmiş olarak 18 adedi bulmaktadır. Bunlardan üçü çok yıpranmış halde, fakat bütün olarak; 15 i sadece parçalar halinde zamanımıza kadar gelebilmiştir. Bu 18 halıdan yalnız ikisi (İstanbul Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, envanter no: 692 ve 693 de) birbirinin eşi olup geri kalanlar hep değişik örnek veya renk göstermektedir. Bu halde 17 halı ile 17 çeşitli örnek karşısında bulunuyoruz demektir. Bu kadar az sayıda kalmış halılarda bu derece zengin

ve değişik örneklerin bulunması inanılmaz bir yaratma kuvvetine işaret eder.

Onüçüncü yüzyıl Selçuklu halılarından kalan bu 18 adet orijinalin incelenmesine göre bunlar genellikle geometrik, bazen de kuvvetle stilize edilmiş (üslûplanmış) bitki motiflerinden bir örnek, bordürlerde ise kûfi yazıdan geliştirilmiş bir kompozisyon göstermektedir. Tekrar edilen motiflerin sıralanması ile geometrik örnekler göze çarpar. Bitki unsurları belirsiz olarak aksediyor. Figür ise hiç yoktur.

14. yüzyıldan itibaren kuvvetle üslûplanarak tezyini bir karakter almış olan hayvan figürlerinin de Anadolu halılarına girdiği görülür. Bunlar geometrik bölümlerin içine dolgu olarak yerleştiriliyor. Bir ağacın iki tarafına yerleştirilen kuşlar en çok sevilen kompozisyondur. Yüzyılın sonuna doğru gruplar halinde veya birbirine saldıran hayvanlarla hareketli sahneler görülür. İlk hayvan veya kuş figürlü halılar Avrupalı ressamın tablolarında 14. yüzyılda ortaya çıktığına göre, her halde başlangıcı 13. yüzyıla kadar uzanır. Tablolarda bunların tasvirleri 15. yüzyıl ortalarına kadar devam eder.

1890'da Bode'nin Roma'da Berlin Müzesi için satın aldığı parça halıda ejder ve zümrüdüanka kavgasını canlandıran bir kompozisyon iki defa tekrarlanmıştır. Bu, onbeşinci yüzyıl son yarısından kalma bir Anadolu halısıdır. Bu çeşit halılar XV. yüzyıl İtalyan Resminde çok tanınmış ve tasvir edilmiştir.

1925'de İsveç'in Marby köy kilisesinde bir ağacın iki tarafında stilize kuş figürleriyle ikinci bir Anadolu halısı bulunmuştur. Fakat burada ağacın dalları suya akseder gibi altta da tekrarlanarak tam bir dolgu oluyor ki, bu onbeşinci yüzyıl sonundan geç bir varyasyondur. Fustat'da bulunan parçalardan üçü kuş veya hayvan figürlüdür. Konya Müzesinde on sıra halinde dörder horoz figüründen ibaret kompozisyonla, diğer bir halı da 15. yüzyıl sonundan kalmıştır.

Onbeşinci yüzyıl sonuna doğru ressamın tablolarında hayvanlı halılar yerine geometrik desenli halılar görülüyor. Bunlar 1451'den sonra, önce İtalyan ve sonra Felemenk ve Hollanda tablolarında onaltıncı yüzyıl başlarına kadar tasvir edilen fakat Holbein'in tablolarında pek sık görüldüğü için onun adı ile tanınan halılardır. Rieftahl'in Beyşehir'de bir parçasını bulduğu onbeşinci yüzyıl halısı

Holbein halılarının en eskisi olup, çok büyük boydadır. Geçen yaz müze deposunda bulunan parçalarla örnek on kareye tamamlanmıştır. Çok zengin ve gösterişli bordür ve ilk defa görülen mor renk onbeşinci yüzyıl için karakteristiktir.

İstanbul Vakıflar idaresinin deposunda muhafaza edilen yeni bulunan bir halı ise Marby halısının daha gelişmiş bir örneğini ortaya koyar. Burada halının zemin bölümlenmesi aynı olmakla beraber sekizgenlerin içinde daha zengin bir kompozisyon vardır. Esas motif bir ağacın iki tarafında birer kuştur. Kuşlar sorguçlu olup, daha dekoratiftir. Ayrıca köşelere stilize birer hayvan, muhtemelen birer ejder yerleştirilmiştir. Halı hayvan figürlü halıların en karakteristik motiflerinin yeni bir kompozisyon düzeni içinde birleştiğini gösteren ve ilk defa rastlanan örneği ile önem kazanır. 15. yüzyılın sonuna tarihlendirdiğimiz bu halı, karakteristik kuş figürleriyle, diğer kuş figürlü halılar arasında benzer hatlarıyla yer alır ve gelişmiş bir devresini belirtir.

Onbeşinci yüzyılın asıl özelliği Holbein'in adına bağlanan halıların meydana gelmesi olmuştur. Bazıları daha önce İtalyan ressamlarında görülmüş, bazılarını da Holbein'in hiçbir zaman tablolarına almadığı bu halılara verilen isim hem yanlış hem şaşırtıcı olmakla beraber yerleşmiştir. Konturları belirsiz sekizgenlerle, kaydırılmış olarak sıralanmış baklavalardan veya yan yana değişik renkli küçük kareler içindeki sekizgenlerin sıralanmasını gösteren Holbein halıları en eskileri olup onbeşinci yüzyılda başlamış, onaltıncı yüzyıldan sonra da çok devam etmemiştir. Bordürler de çok defa kûfi dekorludur. Beyşehir halısının baklava sekizgen örneğini daha küçük olmuş olarak gösterenler de bunlar arasına girer.

Nebâtî motiflerin birleşmesiyle meydana gelen haça benzer zengin baklavalardan ve kontursuz sekizgenlerin dağılmış şekiller haline geldiği diğer Holbein halıları da aynı şemayı muhafaza eder. Bunlar Lorenzo Lotto'nun tablolarında görüldüğü için Lotto halıları adını almıştır. Daima kırmızı zemin üzerine sarı örneklerle yapılan bu halılarda kûfi bordür yanında bulut motifleriyle klasik Uşak bordürü de görülür. Tahminen 1500-1800 arasında tablolarında görülen bu halıların bol sayıda kalan orijinaleri arasında 6 metre uzunluğunda ve armalı olanları vardır. Sekizgenle doldurulmuş büyük karelerin üst üste sıralandığı sade Holbein halıları onbeşinci yüzyıl boyunca gelişmiş ve son yıllara kadar devam etmiştir.

Büyük karelerin altında ve üstünde ikişer sekizgenle, örneklerde ilk defa bir gruplanma gösteren Holbein halıları bunların değişik bir şeklidir. Dört tip halinde toplanan bütün Holbein halıları Uşak bölgesinde veya Batı Anadolu'da yapılmıştır.

Onaltıncı yüzyılda aynı bölgede yapılan halılarla yeniden parlak bir devir başlar. Holbein halıları, Selçuklularla Osmanlıların onaltıncı yüzyıl boyunca gelişen bu halı sanatı arasında geçişi hazırlamıştır. Uşak halılarının çok zengin ve çeşitli grubu etraflıca incelenmemiştir. Madalyonlu ve yıldızlı Uşak halıları iki ana tip olup, Holbein halılarının ikinci grubundan gelmiştir. On metre büyüklüğe varan madalyonlu halılar, büyük orta madalyonun altında ve üstünde birer, yanlarda ikişer kesik madalyonla sonsuzluğa işaret eden bir örnek gösterir. Madalyon Tebriz halılarından gelme bir motiftir ve kitap sanatından alınmıştır. Fakat bunlar sınırları belli, kapalı kompozisyonlardır. Madalyonlu Uşaklar onaltıncı yüzyıldan onsekizinci yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir.**

Yıldız örneğindeki madalyonlarla baklavaların alternatif sıralanmasını gösteren yıldızlı Uşaklarda sonsuz örnek daha belirlidir. Bunlar onyedinci yüzyıldan sonra görülmez. Orijinalleri de sayılıdır. Paris Bordone'nin Venedik'de (Akademia Bella Arte) 1533 tarihli "St. Mark'ın yüzüğünü Doc'a getiren balıkçı" tablosundaki taht şahane bir yıldızlı Uşak halısı üzerindedir. Fakat en eski orijinaller bordürlerinde Montagu armasını taşıyan 1584 ve 1585 tarihli üç halı olup, Buccleuch Dükü'nün malıdır. 1584 tarihli 3 yıldız 2 baklava alternatifli olup, çok nadir bir halıdır.

Onaltıncı yüzyıl ortasında kaynaklarda adı geçen, daha sonra da tablolarla görülen beyaz zeminli Uşak halıları Kuşlu Halı diye tanınır ve onsekizinci yüzyıla kadar uzanır. Aslında birbiriyle karşılaşan iki yaprak motifi, aradaki zeminin çeşitli rengi yüzünden aldatıcı bir görünüşle kuşa benzediğinden bu isim verilmiştir. Beyaz zeminli Uşak halılarında çintemanî motifli olanlar da vardır. Bunların kırmızı zeminli olanlarında çintemaniler lâcivert ve sarı oluyor. Üç asır boyunca parlak bir gelişme gösteren çeşitli Uşak halılarında 18. yüzyıl sonunda bozulma gerileme başlamıştır.

** En eski İran halıları onbeşinci yüzyıl sonundan kalmaz. 14. yy. sonundan itibaren minyatürlerde görülen halılar ise, sekizgen kompozisyon ve kûfi bordürle Türk halıları geleneğine bağlıdır.

Büyük örnekli Holbein halılarından gelişen diğer bir grup Bergama halılarıdır. Bunlarda geometrik örnekler, bazan da çok üsluplanarak aynı şemaya uydurulmuş bitkisel motifler hakimdir. En eskileri 16. yüzyıldan kalmış olan bu halılar Selçuklu halılarının birçok motiflerini ve kûfi bordürlerini günümüze kadar yaşatmışlardır.

Klasik Anadolu Halıları yanında onaltıncı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Saray Halıları denilen teknik ve dekor bakımından tamamı ile farklı bir halı grubu ortaya çıkar. Osmanlıların natüralist yaprak ve çiçek dekoru bunlarda İran düğümü ile birleştirilmiştir. Hepsi Gördes düğümlü olan bütün diğer Türk halılarından farklı olarak Sine (iren) düğümü ile hazırlanmış bu halılar sık düğümleriyle kadifeyi andıran yumuşak bir etki bırakırlar. Osmanlılar 1514'de Tebriz'i, 1517'de Kahire'yi fethetti. Bu iki tarih Türk Halı Sanatı bakımından önemlidir. Saray halıları Memlûk halılarının teknik, malzeme ve renk etkisi altında meydana gelmiştir. 1600 den sonra Memlûk halısı yoktur. Madalyon düzeni Saray Halılarında Uşak halılarından farklı olarak ikinci planda kalıyor. Esas örnek sonsuzluğa göre çizilmiş bir desendir. Türkler sağlam bir sezi ile kitap sanatıyla her türlü sıkı bağlantıyı reddedip, tekstil kanunlarına bağlı kalmışlardır.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

- F. Sarre, "Mittelalterliche Knüpftteppiche Kleinasiatische und Spanischer Herkunft", *Kunst U. Kunsthandwerk*, cilt 10, 1907, s. 503 v.d.
- R. Neugebauer, *Hanabuch der Orientalischen Teppichkunde*, Leipzig 1922, s. 54 und Titelbild.
- Sir Aurel Stein, *Innermost Asia*, cilt 3 Levha, XLIV, Oxford 1928.
- R. Riefstahl, "Primitive Rugs of the 'Konya' Type in the Mosque of Beyşehir", *The Art Bulletin*, cilt 13, 1931, s. 176 v.d.
- G. J. Lamm, "The Marby Rug and Some Fragments of Carpets Found in Egypte", *Orientaliska Sällskapetets Arsbok*, 1937, s. 51 v.d.
- Oktay Aslanapa, *Türk Halı Sanatı*, Diez-Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul Edebiyat Fak. 1955, s. 28-258 ve s. 238-258.
- Aslanapa, Oktay, "Early Ottoman Carpets", *Oriental Carpet and Textile Studies*, cilt 2, London 1986, s. 67-73.
- Kurt Erdmann, *Der Orientalische Knüpftteppich*, Tübingen 1955.
- Kurt Erdmann, *Der Türkische Teppich des 15. Jahrhunderts*, İstanbul 1957.

- W. Von Bode, -E. Kühnel, *Antique Rugs from the Near East*, Berlin 1958. "Vorderasiatische Knüpfteppiche aus älterer Zeit" in 1902-1914-1922 den sonra 4. baskısı.
- Oktay Aslanapa, *Turkish Arts, Seljuks and Ottoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings*, İstanbul 1961, s. 170, 60 (renkli).
- Kurt Erdmann, *Siebenhundert Jahre Orientteppich*, Wiesbaden 1966 Levhalar.
- Johanna Zick, "Eine gruppe von Gebelsteppichen und ihre Datierung", *Berliner Museen* Heft I. sept. 1951, s. 6-14.
- Oktay Aslanapa, "Osmanlı Minyatürlerinin Üslûbu", *Kaynaklar Dergisi*, sayı 1, s. 65-68.
- Oktay Aslanapa, *Ein Anatolischer Tierteppich vom Ende des 15 Jhdts.*, Beirrage zur Kunstgeschichte Asiens in Memoriam Ernst Diez, İstanbul 1963, s. 173-181.
- F. R. Martin, *A History of Oriental Carpets Before 1800*, Wien 1902, cilt 2.
- Kendrick-Tattersall, *Hand-Woven Carpets, Orientaland European*, London 1922, cilt 2.
- C. A. Lamm, "Anatolian Holbein Carpets of the XVth Century," *Svensga Oriental Karpets Arsbok*, 1937. s. 52-130.
- Kurt Erdmann, *Der Orientalische Knüpfteppiche*, Tübingen 1955.
- Oktay Aslanapa, "Türk Halılarında Hayvan Postu Motifleri", *Fuat Köprülü Armağanı*, İstanbul 1953, s. 32-36.
- Şerare Yetkin, *Historical Turkish Carpets*, İstanbul 1981.

VENEDİK ARŞİVİ VE KİTAPLIKLARINDAN TÜRK TARİH VE KÜLTÜRÜNE AİT KAYITLAR

DOÇ. DR. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Türk tarihinin araştırılmasında yerli kaynaklar en başta gelir. Bu kayıtların yabancı kaynaklarla karşılaştırılması da, bilim dünyasında uzun zamandan beri uygulanan bir yöntemdir. Tarihimiz meydana gelirken ve buna paralel olarak da kültürümüzün gelişme evrelerinde oluşturulan belgeler ve kayıtlar, arşivlerimiz kadar şimdi bağımsız olan, eski yönetimimiz altındaki devletlerin arşivlerini ve kitaplıklarını doldurduğu kadar, yönetimimiz altına hiç girmemiş ülkelerde de epey belgemiz bulunmaktadır. Bunların bir derlemesini bile çıkarmak ayrı bir çabayı gerektirir. Fakat aralarında Venedik arşiv ve kitaplıklarının özel bir yeri bulunmaktadır. 7'inci yüzyılda tarih sahnesine çıkan ve iki yüzyıl sonra güçlü bir deniz devleti meydana getiren Venedik Cumhuriyeti, 13'üncü yüzyılda bilhassa 1204 yılında yapılan, IV'üncü Haçlı Seferinden sonra, Akdeniz'in doğu kesiminde kalan yerlerde hem kendine bağlı yerler edindi, hem başta Bizans İmparatorluğu olmak üzere çeşitli Orta Doğu devletleri ile sıkı bir temas kurdu. Doğu'dan getirdiğini Batı'ya, buradan sağladıklarını Orta Doğu limanlarına taşıyan Venedik'li tüccarlar, devlet yapısına da etkili olduktan sonra, bütün Orta ve Yeni çağlar boyunca Akdeniz dünyasında özel bir yer sağladılar.¹ Türklerin de güçlü bir şekilde

¹ Venedik tarihi ile ilgili olarak çeşitli eserler kaleme alınmıştır. En önemlilerinden bazıları şunlardır: Daru, *Histoire de la République de Venise* 1810, ufak boy 10 cilt. H. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, 1905-1934, Gotha-Stuttgart, 3 cilt, 1964 yılında Aalen'de bir tıpkıbasımı yapıldı. Samuele Romanin, *Storia Documentata di Venezia*, Venezia 1853, 10 cilt. 1925 yılında yarım kalmış bir başkasından sonra, 1972-1975 arasında Venedik'te yeniden 10 cilt olarak basıldı. Roberto Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, Milano 1944-1946 da 2 cilt, 1968 yılında tekrar 2 cilt, 1981 yılında kısa bir Venedik çalışmaları bibliografyası ile tek cilt olarak yayımlandı. Ph. Braunstein-R. Delart, *Venice portrait historique d'une cité*, 1971. F. Thiriet *Histoire de Venise* 1952, sonradan çeşitli baskıları yapıldı. Que Sai-je? serisindedir. İtalyancası, *Storia della Repubblica di Venezia*, Venezia 1981. F. C. Lane, *Venice, a Maritime Republic*, 1973, İtalyancası *Storia di Venezia* Torino 1978. F. Braudel ve F. Quilici, *Venice*, 1984. İtalyancası *Venezia* 1984, Bologna.

Akdenizde görünmeleri, Venedik Cumhuriyeti ile olan ilişkileri sıklaştırdı. ² Bu ilişkiler sırasında ortaya pek çok malzeme çıktı. Bu kayıtların bir envanterini yapma yerine, belirli evrelerde oluşturulan kalıntıları elden geçirmek istedim. Böylece tarihimizin canlı dönemlerinde meydana getirilen kaynakların özelliklerine kısa da olsa değinmekle, Batı dünyasında ne gibi etkinliklerimizin bulunduğunu açıklamak istedim. Bu kayıtlar arasında arşiv malzemesini ön plana almayı ve sırası da geldikçe, arşivlere değil de kitaplıklara intikal eden bazı kayıtlar üzerinde durmayı uygun buldum.

* * *

Venedik Devlet Arşivi (Archivio di Stato di Venezia. Bundan sonra V.D.A. diye kısaltıyorum) hakkında verilen hükümler arasında Türk belgelerinin özel bir yeri bulunmaktadır. Geçen yüzyılda Alman tarihçi Ranke tarafından V.D.A. hakkında öne sürülen olumlu savlar yanında, Osmanlı Tarihinin değerli araştırmacısı J. von Hammer de Türkçe belgelerin önemini büyük ölçüde ortaya koydu. Ayrıca Yunan dili ile yazılmış Türk belgelerinin de yayınlanması, dikkatlerin yoğunlaşmasına yol açtı. Bundan sonraki gelişmeler üzerine, Türkçe belgelerin bir envanteri arzu edilmekle beraber, yapılan bütün

Tek kişi yazılmış bu eserlerden başka Venedik'deki Giorgio Cini vakfı ve Floransa'daki Sansoni yayınevinin işbirliği sonucu çeşitli araştırmacıların yazıları bir külliyat içinde toplandı: *Storia della Civiltà Veneziana*, önce 10 cilt olan bu seri 1980 yılında 3 cilt olarak tekrar basıldı. Vicenza'daki Neri Pozza yayınevinin girişimiyle 10 büyük ve kalın cilt olarak plânlanan *Storia della Cultura Veneziana* başlıklı külliyatın 5. cildinin yayını bu sıralarda tamamlandı. Bu seride bazı ciltlerin iki hatta üç kısım olduğunu da göz önünde tutmalıyız.

² Venedik Cumhuriyetinin İslâm dünyası ile ilgisine ait detaylı bir eser henüz yazılmadı. Şimdilik şu araştırma tek kalmıştır, F. Gabrieli, "Venezia e i Mamelucchi" önce şu kitabın içinde, *Venezia e l'Oriente fra tardo medioevo e rinascimento* Firenze 1966, sonradan tekrar yayınladı, *L'Islam nella Storia* Bari 1966 s. 97-116. Arap kaynakların tahlili şu eserde yapıldı: Maria Giovanna Stasolla, *Italia Euro-mediterraneo nel Medioevo, Testimonianze di Scrittori Arabi*, Bologna 1983. Osmanlılarla olan ilişkilerine dair eserler de şunlardır, Tommaso Bertelé, *Il Palazzo degli Ambasciatori di Venezia a Costantinopoli e le sue Antiche Memorie*, Bologna 1932. Paolo Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze 1975. Carlo Coco-Flora Manzonetto, *Baili Veneziani alla Sublime Porta. Storia e Caratteristiche dell'Ambasciata Veneta a Costantinopoli*, Venezia 1985. Verona'daki Banca Cattolica del Veneto'nun düzenlediği çeşitli araştırmaları kapsayan eser: *Venezia e i Turchi*, 1985. Türk kaynaklarını da esas alarak yapılan çalışma, benim *Türk Ansiklopedisi* için yazdığım 'Venedik' maddesindedir.

girişimler sonuçsuz kaldı. Çeşitli kereler çalışma zamanı bulduğum bu malzeme için bir özet yayının yapılmasının hiç de kolay olmadığını gördüm. Bu sorun belgelerin oluşmasından kaynaklanır. Bir tek belge adını verip bir yorum getirmek bile bazan zorluk yaratır. Zira bir konu hakkında bazan çeşitli yazışmalar yapılmış, bunlar da çoğu kez Türkçe belgeler arasına konulmamış, ilgili daireye havale edilmiştir. Belgenin ne için yollandığı, hangi koşulların bir sonucu olarak oluştuğu, İstanbul'daki bailo veya olağandışı yetkiyle yollanmış temsilciye mi verildiği, yoksa doğrudan bir Türk temsilci tarafından mı Venedik Cumhuriyeti yöneticilerine götürüldüğü ve sonunda belgenin ne gibi işlem gördüğü ihmal edilmemesi gereken hususlardır. Bu arada Venedik şehrinde oturup da, yöneticiler ile doğrudan görüşen Türklerin de bulunduğunu, bunların başvurularının büyük bir kısmını Türkçe yaptıklarını, Dalmaçya kıyılarında bulunan Zara, Spalato (İsplit), Sebenico (Şibenik), Trau gibi Venedik Cumhuriyetine bağlı şehirlerdeki yöneticilere yazılan Türkçe belgelerin hiç de az olmadığını belirtmeliyim. Son olarak da, bir tek Türk belgeleri koleksiyonuna bakmanın yetersiz olduğu, daha başka tasniflerde de Türkçe belgeler bulunduğuna işaret etmeliyim. Bu sayıyı çoğaltan bir kişi olarak, zorluğun bir kısmını yaratmış bulunuyorum.

V.D.A. de bulunan Türkçe belgelerin tasnifine daha önceki zamanlarda başlamıştı. Fakat tutulan yol, günümüz bilimsel yöntemlerine göre değil de devletin çıkarları doğrultusundadır. Venedik Cumhuriyeti yöneticileri bu malzemenin daha sonraki devirlerde de işe yarayacağını farkında oldukları için, bir düzen içinde bulunmasını sağladılar ve ayrıca İstanbul'da bulunan temsilciler de, belgeleri titizlikle koruma yanında düzenli envanterler tutarak ardıllarının işini kolaylaştırmışlardı. Bu çalışmalar üzerinde bir makalemde durmuştum. Venedikli yöneticiler gelen Türk belgelerini kendi memurları olan tercümanlara (Venedik lehçesinde Dragomanno) çevirterek ilgili yerlere koydururlardı. Bu önemli belgelere eğilenlerin başında Marino Sanudo (1466-1536)'yu koyabiliriz. 1498 ile 1535 yılları arasında Venedikli yöneticilere gelen önemli evrakı elden geçiren Sanudo, 58 cilt olarak yarattığı büyük külliyyatı içinde, Türk belgelerinin çevirisine yer verdi. Osmanlı tarihi araştırmacı J. von Hammer, Sanudo'nun eserinde bulunan kayıtların çok önemli olduğu sonucuna varmış ve eser henüz yazma halinde iken bile tarihinde Türk kaynaklarıyla karşılaştırmış ve böylece kaynak konu-

sunda ne kadar sağlam temeller üzerine oturduğunu ispat etmişti. Marino Sanudo'nun eseri geçen yüzyılın sonlarında (1879 ile 1902) basılı hale geldi. Hazırlanan dizinler sayesinde araştırmacıların işi epey kolaylaştı. Fakat bilim dünyasındaki yaygın bir söylenceye göre, yayın hatalı ve yetersizdir. Bu savın bilimsel bir ispatı detaylı olarak ortaya konulmadı. Bununla beraber, ciddi araştırmacılar belgesel yayın yapmak istedikleri zaman, şimdi Venedik'deki Marciana kitaplığında bulunan müellif yazısı nüshaya bakarlar ve kontrolden geçirirler. Bizim tarihimizi yakından ilgilendiren iki araştırmada, bu yöntem ihmal edilmedi.³ Türk tarihini yakından ilgilendiren, belgelerin özelliğini belirten, hangi belgelerin çevrildiğini detaylı olarak eleştiren bir araştırma henüz yapılamadı.

Venedik Cumhuriyeti yöneticileri gelen Türk belgelerinin, kendilerine göre önemli gördüklerinin, büyük bir kısmını başka bir seri için de kopya ettirdiler. *Libri Commemorativi* adı ile tanınan bu seri içinde de çok değerli belgeler bulunmaktadır. Bu seriyi de yayın için hazırlayan R. Predelli adında çalışkan bir V.D.A. müdürü idi. Seriyi aynen değil de (belgeler çok defa o dönemde kullanıldı ve lehçe ile kopya edilmişti) günümüz İtalyancasına adapte ederek bir özet yayın gerçekleştirdi. Eser, 1876 ile 1914 yılları arasında 8 cilt olarak yayımlandı. Bu ciltlerde de, Fâtih Sultan Mehmed döneminden başlayarak, 18'inci yüzyıla gelinceye kadar, pek çok Türkçe belgenin çevirisini bulmaktayız. Ağırlık büyük oranda 16'ıncı yüzyıldadır. Türk tarihinin bu çok canlı dönemi sırasında epey belge oluşmuş, günümüz arşivleri de, en çok bu dönem belgeleri ile tanınmıştır. 17'inci 18'inci yüzyıllar için aynı yoğunluk bulunmaz. Çok önemli görünen ahidnâme metinlerinden başlayarak, küçük hüccetler bile İtalyancaya çevirtilerek buraya alınmış, yayın sırasında da özeti verilmiştir. Bu hüccetlerde de, yerel yöneticilerin Venediklilerle olan ilişkilerde, çıkarlarını korumak için nasıl sabırlı davrandıkları ispat edilir. Belgeler için çok gerektiği zaman, özet yayın yerine, esas çeviri olan metin de asıl defterden incelenebilir. Fakat bu tarz bir incelemeye rastlamadım. R. Predelli, benzeri görülmemiş bir gayretle

³ Maria Nallino, "L'Egitto dalla morte di Qa'it Bay all'avvento di Qansüh al Gûri (1496-1501) nei Diarii di Marin Sanudo", *Rendiconti dell'Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti Morali*. 1965 s. VIII/XX f. 7-12, Sayfa 414-453 Biancamaria Scarcia Amoretti, *Sah Ismail nei 'Diarii' di Marin Sanudo*, Roma 1979.

bütün özel isimleri eserine aldığı için, bilim adamlarını büyük bir külfetten kurtarmıştır. Çok sayıdaki Türk belgesi de aslı bulunmamakla veya umulmadık bir tasnifte araştırmacısını beklerken, şimdi bu seri sayesinde, fazla miktarda bir Türk belgesinin varlığından haberdarız.

V.D.A.'inde bulunan Türk belgelerinin çağdaş yöntemlere göre tasnifinin girişimi önceliği Hammer'e aittir. Tarihinde bir envanter çalışmasını da gerçekleştirmek istemiş ise de, yetersiz kalması doğaldır. Genel bir tarih içinde böyle azametli bir girişim muhakkak eksik kalır. Kaldı ki arşiv yöneticileri de, henüz V.D.A. ni tam anlamıyla o sıralarda düzenlemiş değillerdi ve çeşitli serilerin de değerleri henüz ortaya konmamıştı ve Türk belgeleri için de bir düzenleme eksikliği duyulunca, yöneticiler bir düzenleme işine giriştiler ise de, gene akim kalmıştır. 1878 yılında yapılan bir kataloglama çalışması 408. belgede durdu. V.D.A. de 166 II, kod numarası ile tanınan bu dizin (indice), malzemenin gerçek değerini yansıtmaktan çok uzak kalmıştı. Bunun üzerine yetenekli bir kişi arandı ki, bu da tanınmış türkolog Luigi Bonelli idi.

Çağdaş Türkbilim çalışmalarında seçkin bir yer edinen Luigi Bonelli, geçen yüzyılın sonlarında Venedik şehrine çağrularak belgelerin bir özetini yapmağa girişti. Büyük bir gayretle bu işe sarılan araştırmacı erüdisyonunu burada da göstererek, nasıl bir çalışma uygulanması gerektiğine değindi. Fakat bu malzeme üzerine çöken talihsizlik kendisini bir kere daha gösterdi ve L. Bonelli, Mısır'dan gelen bir çağırıcıyı önplana alarak Venedik'deki çalışmasını yarım bıraktı ve Mısır'da bulunan Türk belgelerinin bir katalogunu hazırladı. Fakat meydana gelen kitap kendi adına değil de, başka bir isim altında bilim dünyasına sunuldu. Luigi Bonelli bu çok az görülen bilimsel korsanlık olayına karşı sert bir tepki gösterdi ve yetiştirdiği A. Bombaci de olayı keskin bir üslup ile kınadı.⁴ Bonelli, V.D.A.'ndeki Türk belgeleri üzerinde bir tek yayın yapabildi. Bir ahidnâme metni ötesinde, pek çok özellik kapsayan bu belgeyayı nedense bilim çevrelerinde hak ettiği ilgiyi pek göremedi. V.D.A.'ndeki Türk belgeleri ilk evrede Türkbilimcilerin dikkatini çekti ve araştırmacılar konuya eğilmeğe devam ettiler. Bunlar arasında Macaristanlı Türkbilimci L. Fekete'yi zikretmeliyim. Ülkesi ile ilgili Türk belgelerini görmek isteyen araş-

⁴ *Oriente Moderno* XXVII (1947) s. 51-55 ve ayrıca *Dizionario Biografico degli Italiani*, c. XI (1969) s. 762-763.

tırcı V.D.A.'nde bulunduğu fetihnâmeleri ve sair kayıtları eserinde değerlendirmekle üzerine düşeni tamamladı.^{4a} Fakat konu küçük araştırmalar çerçevesinde değil de, kapsamlı bir araştırmayı gerektirdiği için, yeni bir araştırmacı, V.D.A.'nde bulunan Türk belgelerini incelemekle görevlendirildi. Bu da Alessio Bombaci idi.

V.D.A.'nde bulunan Türkçe belgelerin detaylı bir incelemesini çağdaş yöntemlere göre sağlamak ve bir yayınına başarma becerisini gösterme şerefi müteveffa Türkbilimci Alessio Bombaci'ye aittir. A. Bombaci, 1941 ve 1942 yıllarında burada çalıştı ve gördüğü Türk belgeleri üzerine ciddiyetle eğildikten sonra arşiv yönetimine bir rapor sundu ve ayrıca bir de İtalyanca dizin hazırladı. 1948 yılında toplanan XXI'inci Uluslararası Doğubilimciler Kongresine bir bildiri sunan Bombaci, çok değerli bir makale de kaleme aldı. Kongre sonunda alınan bir temenni kararı ile, V.D.A.'nde bulunan Türk belgelerinin, özet de olsa, bir yayını istendi. Ne yazık ki Bombaci bu isteği bir türlü gerçekleştirmedi.⁵ Kafasında tasarladığı bir kısım makaleleri bilim dünyasına sunmakla, üzerine düşen görevin bir kısmını yerine getirmekle beraber, esas arzusu bu değildi. Müteveffa üstadın çalışmaları da bir arşiv malzemesi olarak elde kaldı. Gene de alanında tek kalmış bir çalışmadır. Bombaci'nin elyazısı olan raporu ile daktilo edilmiş dizini "Collezione di Documenti Turchi" diye tanınan serinin en son [20]. kutusunda bulunmaktadır. Çeşitli araştırmacılar büyük bir emek ürünü olan bu çalışmayı eserlerinde zikrettiler. Bilim dünyasına basılı olarak sunmak tarihçiler kadar kültürümüzün başka yönlerini de inceleyen kişilerin de işine yarayacaktır. Ben de bir temenni sürmekten öteye gidemiyorum. Hemen katacağım husus da, Türkçe belgelerin sayısının hızla arttığıdır. Gerek Luigi Bonelli gerek Alessio Bombaci çok önemli sayılan iki seri üzerinde çalıştılar. Arşive ilk girenler, "Collezione di Documenti Turchi" serisi ile "Lettere e Scritture Turchesche" diye tanınan tasnife dikkat etmişlerdi. 28 belge de güzelliklerinden ötürü, "Sala Regina Margherita" diye adlandırılan, fakat on yıl kadar önce kapatılan bir salonda örnek olarak bulunuyor, araştırmacılar kadar ziyaretçilerin de hayranlığını üzerine çekiyordu. Halbuki V.D.A. bu kadar Türk

^{4a} Bu zat için bk. G. Bayerle, "Cronica : Lajos Fekete, 1891-1969, *Archivum Ottomanicum* c. I (1969) s. 303-316.

⁵ Bombaci'nin nekrolojisini ve Venedik Arşivindeki çalışmalarını yazmıştım: *Belleten* XLIV/173 (1980) s. 179-192.

belgesi barındırmaz. Çeşitli dairelerde, konuya göre serpiştirilen belgelerin sayısı epey fazladır. Bunlar arasında 'Archivio Bailo a Costantinopoli' adlı kısım başta gelir. Kısa bir yargı ile, her dosyada bir-iki belge var, diye geçirilen bu tasnifin uğradığı bu haksızlığı gidermiş bir kişiyim. ⁶ İstanbul'da bulunan Venedik temsilcileri Türk belgelerini belirli bir düzen içinde tutup, birer envanter ve dizin hazırlama yöntemi uyguladılar. Böylece günümüz bilimi için olmasa bile, belgelerin o sıralarda nasıl dosyalandığını gösterdiler. Buna ek olarak da, belgeleri defterlere aynen yazmak ve bazılarını da kendi dillerine çevirterek, hem anlaşmazlık çıktığı zaman sağlam belgeye sahip oldular, hem şimdi için malzeme sağladılar. En azından özel isimlerin bulunması ile yer adlarının tespitinde değerli bir klavuzdur. Diğer serilerde de bulunan Türkçe belgelerin uğradığı talihsizliğin giderilme zamanının geldiğine kâniim. Venedik Cumhuriyeti yöneticileri, Türk dünyası ile ilişkide buldukları sıralarda, çıkarlarını korumak için giriştikleri bir takım yazılı başvurularda da, ellerindekileri sık sık ortaya koydular. Bundan dolayıdır ki kendilerine intikal eden Türk belgelerini büyük bir kıskançlık ile saklamayı ve korumayı başardılar. Zamanın amansız tahribi, belgelerin yüzyıllarca korunduğu başkanlık sarayının uğradığı bazı yangın felâketleri, Venedik şehrini her zaman etkisi altına alan rutubet bu belgelere büyük zarar verme yanında bilhassa Avusturya işgali sırasında (1797 tarihli Campoformio andlaşması) epey belge Viyana'ya taşındığı ve sonra iade edildiği için, yok olmakla beraber, Türkçe belgeye sahip şehir sıralamasında birinciliği her zaman için korudular ve başka bir arşive pek kaptırmadılar. Belgelerin durumuna değinmeden önce başka bir konuya daha eğilmeliyim.

V.D.A.'nin içerdiği Türk belgeleri arasında Türkçe yazılanlar yanında, başka dilde kaleme alınmışlar da bulunmaktadır. Az sayıda da olsa Arapça, Farsça, Slavca, Musevice ve bazan da doğrudan İtalyanca yazılmış olanlar kadar çok sayıda Yunan dili ile yazılmış belgeler bulunmaktadır. İlk ilişki dönemlerinden başlayarak 16'ncı yüzyılın başına kadar geçen süre zarfında yazışmalarda Türkçe çok az kullanılmıştı. Aşırı bir mübalağa ile, dilimizin hiç kullanılı-

⁶ M. Şakiroğlu, "Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan İstanbul Balyosu Arşivi Üzerinde Bir Araştırma", şu kitabın içindedir, *Studia Turcologica Memoriae Alexi i Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 469-480.

madığı ileri sürülür ise de⁷ Fâtiḥ Sultan Mehmed dönemine ait bazı belgeler V.D.A.'nde bulundu ve bazı andlaşma metnlerinin de özgün şeklinin Türkçe olduğu ve sonradan Yunancaya ve bazan da Latinceye çevrildiği anlaşıldı.⁸ Bunun eleştirisini bir kenara bırakarak, yayın bakımından uzun yıllar öncülüğü sürdüren Yunan dili ile yazılmış olanlara değinelim. Geçen yüzyılın ortalarında tarihçilik alanında önemli sayılan belgelerin toplu yayınına geçildi ve külliyat (corpus) denilen bir kavram oluşturuldu. Bu çalışmalar sırasında Venedik tarihinin en eski belgeleri de basılı hale getirildi. Bunlar arasında tarihimizi ilgilendiren kayıtlar bulunmaktadır. Ortaçağ tarihini araştıranlar da kendilerini ilgilendiren bir dizi yayın arasında V.D.A. ile Malta adası arşivinde bulunan bir kısım Yunanca yazılmış belgeleri de basılı hale getirdiler. Yapılan yayınların ilkeliği öne sürülerek, filolojik bakımdan eksiklik olduğu ve herhangi bir eleştiri süzgecinden geçmediği öne sürülüp hangi tarihsel ortam içinde geliştiklerinin dikkate alınmasının bir ihmâl olduğu ileri sürüldü ve sonraki yayınlarda bu ilke benimsendi. Bu tarz eksikliklere karşılık yapılan yayınlar günümüz tarihçileri tarafından gene de kıymetli kaynaklar arasında sayılmaktadır. İki çalışkan araştırmacı olarak tanınan F. Miklosich ve I. Müller, yaptıkları yayın içinde V.D.A.'nde bulunan belgeleri yayınlamakla burasının değerini bir kere daha ortaya koydular. Aradan geçen zaman zarfında, V.D.A. bu tarzda daha başka belgeleri sinesinde barındırdığını bilim dünyasına tanıttı. Venedik Cumhuriyetini Türkiye tarafından gelen belgelerin ayrı defterlere yazıldığı ve bunlardan birisinin de "Liber Graecus" diye tanındığı anlaşıldı. Bu belgenin de çağdaş bir yöntemle eleştiri süzgecinden geçirilme başarısı Alessio Bombaci'nindir. Kaleme aldığı makalelerde burada bulunan belgelerin değerini ortaya koyan Bombaci, çok arzu edilen *diplomatiqve* bir yayını bir türlü gerçekleştirmedi. Türk tarihi yanında daha başka konuları da aydınlatacak bu derlemenin toplu bir yayınının gerçekleşmemesi gerçek bir eksikliktir. İyi bir Bizans dönemi filolojisi bilgisi yanında, belgelerin esas yönünü aydınlatacak tarihsel kaynaklar gerekmektedir. Bu saydığım eksiklikleri bir parça da olsa giderecek bir araştırma yakın bir geçmişte yayınlandı. Osmanlı tarihinin en talihsiz kişilerinden biri sayılan Şehzade Cem ile ilgili

⁷ Speros Vryonis Jr, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*, Berkley-Los Angeles-London, 1971 s. 233 ve 462.

Yunanca yazılmış bir dizi belge bilim dünyasına sunuldu.⁹ V.D.A.'nde Yunan dili ile yazılmış daha başka belgelerin de ortaya çıkması, konunun ne kadar çetin olduğunu ortaya koymaktadır. Kanuni Sultan Süleyman dönemine ait de bir miktar Yunanca belge henüz araştırıcısını beklemektedir.

V.D.A.'ndeki malzeme üzerinde yapılan çalışmaların devamına değinmeden önce, yarım kalmış bir yayın üzerinde durmalıyım. 19.uncu yüzyıl sonlarına doğru bir diplomat olarak yetişmekle beraber, Osmanlı Devletinin çeşitli merkezlerinde bulunduğu sıralarda tarihimize de merak saran F.A. Belin kaleme aldığı bir dizi kıymetli eserler yanında, Venedik tarihinin bizim açımızdan önemine eğilmiş ve andlaşmaların metinlerini incelerken Fransa dışında Türklerin değişik Akdeniz ülkeleriyle ilişki kurduklarına dikkat etmişti. Mısır'da bulunduğu sıralarda da bir kaynakla karşılaştı. Bir manastırda karşılaştığı belgeler arasında 1595 tarihli Türk-Venedik muahedesi-nin bir suretini bulup yayınlamıştı.¹⁰ Makale kısa bir metin yayınından öte, iki devlet arasındaki ilişkilerin bir özetini vermektedir. Belin, bu çalışmasından başka bir yayın yapmadı. Fakat arşiv hakkında ve daha başka ne gibi belgeler içerdiği konusunda kesin bilgiye sahip değilim. Mısır'da bulunan İtalyan Kültür Ataşeliği ve manastırı koruduklarını sandığım katolik mezhebine bağlı Françeskan Tarikatı papazlarının kültür merkezine yaptığım elliden fazla başvurudan hiç birisine yanıt alamadım. Bununla beraber umudumu yitirmemişken, bir derlemede izine rastlayabildim.¹¹ Fakat bilimsel bir çalışma henüz yoktur. Bu belgelerin oraya nasıl nakledildiklerini belki Belin gibi bir araştırıcı ortaya çıkarabilir. Bu girişimim akâmete uğramakla beraber, Türk-Venedik ilişkilerinde özel bir yeri bulunan başka bir merkez üzerine yaptığım çalışmalar sırasında daha bol belge ve kaynakla karşılaştım. Kudüs'de bulunan Kutsal Yerlerin koruyuculuğunu uzun yıllar üstlenen Venedik Cumhuriyeti, oluşan belgelerin

⁸ E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade*, Venice 1983.

⁹ A. Gallotta-G. Bova, "Documenti dell'Archivio di Stato di Venezia Concernenti il Principe Ottomano Gem", *Studi Magrebini* XII (1980) s. 175-199. Bu müstesna değerdeki makaleyi dilimize çevirip yayınlamış bulunuyorum: *Tarih ve Toplum* 30 (Haziran 1986) s. 339-347.

¹⁰ "Relations diplomatiques de la République de Venise avec la Turquie", *Journal Asiatique* (1876) s. 381-424.

¹¹ Martiniano Roncaglia, "Catalogus Documentorum Muski", *Studia Orientalia Christiana* I (1956) s. 165-175.

bir kısmını kendi arşivine kazandırırken, bir kısmını da burayı yöneten Franseskan papazlarına ve kurdukları manastıra bıraktığı için, malzeme elde kalmıştır.¹² Venedik temsilcileri tarafından Kutsal Yerlerin korunmasına dair yapılan girişimlerle, Kudüs ve civarında görevli katolik mezhebine bağlı din adamlarının tedirgin edilmemesi için yapılan çabaları yansıtan bu belgeleri de iki devlet arasındaki ilişkiler içinde saymalıyız. Belgelerin oluşmasında Venedikli temsilcilerin etkisi bulunduğu anlaşılıyor ve bazıları da doğrudan onlara verilmiştir. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde incelediğim bir kaç Venedik defterinde de, Kudüs ve civarında bulunan Osmanlı yöneticilerine yazılan bir dizi belgelerin suretleri bulunmaktadır. Fransa ise 17'inci yüzyıldan sonra buraların koruyuculuğunu üstlenmeğe kalkıştı ve 1740 tarihli ahidnâmede bu isteğine ulaştı.¹³ Aradan geçen zaman zarfında Venedik Cumhuriyeti, katolik dünyasında kendisine bir prestij sağlayacak bu çabayı yürütmeye gayret etti. Bunun sonucu meydana gelen belgeler nisbeten şanslıdır ve değerli araştırmalara konu olmuş, en önemlisi bir düzenli envanteri de hazırlanmıştır.

Görülüyor ki, Türk-Venedik ilişkileri dendiği zaman iki devletin resmi belgelikleri kadar, dışında umulmadık yerlerde de malzeme bulunmaktadır. Buradan hareketle, araştırmacıların değişik yerlerde buldukları malzemeyi haber vermeleri, çalışma ufkunu genişletecektir. Bu alanda Moritz¹⁴ ve Wittek¹⁵ tarafından elde edilen belgelerin de

¹² Buradaki Arap ve Türk belgeleri kataloglandı ve çeşitli araştırmalara konu oldu, E. Castellani, *Catalogo dei Firmani ed Altri Documenti Legali Emanati in Lingua Araba e Turca Concernenti i Santuari, le Proprietà, i Dritti della Custodia della Terra Santa Conservati nell'Archivio della Stessa Custodia in Gerusalemme*, Gerusalemme (Kudüs) 1921. A. Arce, *Documentos y Textos*. Tarikatın kurucusu San Francesco anısı için hazırlanan bir cilt: *La Custodia di Terra Santa e l'Europa. I Rapporti Politici e l'Attività Culturale dei Francescani in Medio Oriente*, Roma 1983. Şu makaleler önemlidir: G. Bissoli, "La Repubblica di Venezia e la Custodia di Terra Santa" s. 83-94. Ignazio Mancini, "Documenti e Firmani dell'Archivio Storico della Custodia di Terra Santa" s. 131-138. A. Arce, "L'Archivio Storico della Custodia di Terra Santa" s. 139-143.

¹³ *Mu'ahedât Mecmûası* c. 1, 1294/1307, s. 20 ve 21.

¹⁴ Bernard Moritz, "Ein firman des Sultans Selim I. für die Venezianer vom Jahre 1517" şu kitabın içinde, *Festschrift Eduard Sachau* Berlin 1915, s. 422-443. Bu makaleye yapılan bir zeyl çalışma, Martin Hartmann, "Das Privileg Selims für die Venezianer von 1517" *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft jahrgang. Hommer-Festschrift*, Leipzig, c. 2, 1917, s. 201-222.

¹⁵ P. Wittek, "A Letter of Murad III to the Doge of Venice 1580", *Bulletin of School of Oriental and African Studies*, XIV (1952), s. 381-383.

şimdi nerede olduğunu bilmemekle beraber, yayınlanmaları bize bir klavuzdur. Başka bir diyara göç eden kaynak da Paris'deki Ulusal Kitaplık¹⁶ (Bibliothèque National) da bulunan kodekstir. Bilimsel kurallar ışığı altında incelenen bu derleme, uzantının ne kadar olduğuna delildir. Sayın profesör J. Matuz, bir tarihlendirme yaparak,¹⁷ bir dönemin belgelerini kronolojik bir sıra içine koymuştur.

V.D.A.'ndeki Türkçe belgeler üzerindeki tuhaf talihsizliği büyük ölçüde gideren araştırmacı, merhum hocam Prof. M. Tayyib Gökbilgin'dir. 1959 yılında Türk Tarih Kurumu ile Venedik'deki Giorgio Cini vakfı arasındaki bilim adamı değişimi programı çerçevesinde burayı ziyaret eden hocam, çok ilgi duyduğu ve mütehasısı olduğu Kanunî Sultan Süleyman döneminin belgelerini incelemiş ve not alma yanında mikrofilmler yaptırarak yayına hazırlanmıştı. Türk Tarih Kurumu, yayınları arasında bir de belge yayını içeren dergiyi gerçekleştirdiği zaman, Gökbilgin elindeki malzemenin yayınına başladı. Toplu bir katalog çalışması yerine belirli bir süreyi derinlemesine incelemeyi tercih eden hocamın bu yayını iyi bir kaynak oldu hem de sonraki araştırmalar için bir klavuzluk görevi üstlendi. Birinci kısmı ile ilgili *Studi Veneziani* dergisinde bir tanıtma yazısı yazdım [c. 13 s. 665-67]. İkinci kısım için detaylı bir tanıtma göremedim. T. Gökbilgin yayın sırasında herhangi bir konu veya tarihsel sıra uygulamadı. Böyle devasa bir yayın için çok gerekli olan bir dizin de konulmadığı için, yararlanmak bir hayli güçleşmiştir. Bu eksikliği gidermek, bir yöntem üzerinde anlaşmak, bilim açısından bir gereksinmedir.

* * *

Erdem dergisinin bu sayısından başlayarak, Venedik kaynaklarının Türk tarihi ve kültürü açısından önemi üzerinde bazı konulara değinmeyi amaçladım. İlk planda V.D.A.'nde bulunan Türkçe belgelere eğilmek istedim. Bunlar arasından da Kanunî Sultan Süleyman

¹⁶ C. Villain-Gandossi, "Contribution à l'étude des Relations Diplomatiques et Commerciales Entre Venise et la Porte Ottomane au XVIe. siècle", *Südost-Forschungen* dergisi ciltlerinde: XXVI (1967), XXVIII (1969) ve XXIX (1970). Sonradan hepsini diğer makaleleriyle birlikte bir araya getirdi: *La Méditerranée au XIIe-XVIe siècles*, Londra 1983, *Variorum* dizisi içindedir.

¹⁷ J. Matuz, *Herrscherurkunden des Osmanensultans Süleyman des Prächtigen. Ein chronologisches Verzeichnis*, Freiburg, 1971.

dönemine ait olanlara öncelik verdim. Prof. T. Gökbilgin, yaptığı yayın üzerinde benim de durup, görülen aksaklıklar üzerinde eleştiri yapmamı istemişti. Bu belgeler üzerinde 1967-1968 akademik yılında edindiğim bir burs sayesinde ilk kez temas kurdum. İtalyan hükümetinden istediğim bursun sağlanmasında hocam Gökbilgin'in gayretlerini tatlı bir anı olarak saklamaktayım. Dönüşte akademik yaşama girdiğim için, görüşmelerimiz eksik olmadı. Başarmakta olduğu yayını tamamlamak için bir dizini önerdiğim zaman müte-hassis olmuştu. Fakat vatanî görevim için yaş sınırına geldiğim için bunu gerçekleştiremedim.¹⁸ Tamamladığım tek boşluk, ne kendisinin ne de benim bir türlü bulamadığımız 1503 tarihli Türk-Venedik andlaşmasının Türkçe metni idi.¹⁹ 1976 yılında kısa bir Roma yolculuğum sırasında, iki gün Venedik'de bulunurken, arşiv yöneticileri yakın bir geçmişte yanlış yerden çıkarılıp, diğer andlaşma metinleri arasına konduğunu söyleyip fotoğrafını hediye etmişlerdi. Görüldüğü üzere, arşiv çalışmasında bazan uzun dönem bile yetersiz kalmaktadır. 1979 yılında mensubu bulunduğum Ankara Üniversitesi beni yurt dışında araştırma ve inceleme ile görevlendirdiği zaman gene İtalya'yı hedef aldım. Bu kere de V.D.A. ne ağırlık vererek, başka merkezlerde çalışma olanağı bulabildim. Biraz deneyimli bir araştırmacı olarak tarihimiz ile ilgili kaynakları ve bu arada Türk belgelerini incelemeğe başladım. Nelerle karşılaştığımı daha önceki bir araştırmada kısaca konu ettim.²⁰

Bu çalışmamı sayın Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın teşviki üzerine hazırladım. Bunu bir külliyat (corpus) olarak düşünmekle beraber, sınırlı dergi sayfalarının yetersiz kalması endişesi üzerine, araştırma türünden yayınlamayı kararlaştırdık. Ayrıca bir yöntem arayışı içinde bulunduğum için, önerileri de beklemekteyim. Çünkü belgelerin yazıldığı gibi, aslı şeklini mi yoksa eski alfabeğe âşına ve yatkın olmayan şimdiki nesil için yeni Türk alfabesine göre mi yayınlamak gerektiği üzerinde tereddütler bulunmaktadır. Çeviri-yazı sırasında bazan sert polemikler kopmaktadır. Bu da belki bir

¹⁸ M. H. Şakiroğlu, "Büyük bir kaybımız. Prof. M. Tayyib Gökbilgin. 1907-1981", *Belleten* XLV/2 (1981), s. 551-572.

¹⁹ "1503 Tarihli Türk-Venedik Andlaşması", *VIII. Türk Tarih Kongresi Kongreye sunulan Bildiriler*, c. 3 (1983) s. 1559-1569

²⁰ M. H. Şakiroğlu, "II. Selim'in Venedik Cumhuriyetine verdiği 1567 ve 1573 Tarihli Ahidnâmeler", *Erdem* II/5 (1986) s. 527-553

çekingenlik ve ürküntü yaratabilir. Fakat gene de karşıyım. Belge yayınlarında, değil bizim gibi alfabe değişimi geçirmiş, lâtince alfabeyi kullanan ülkelerde bile sert çatışmalar çıkar. Oldukça iyi izlediğimiz İtalyan yayınlarında iki satır için ne kadar ağır ithamlar yapıldığına tanık oldum. Bu durum karşısında, yılgınlık yerine, becerisi ve topladığı notlar oranında herbir araştırmacının elindeki kayıtları yayınlamasının daha uygun olacağı kanısındayım.

* * *

Prof. T. Gökbilgin V.D.A. de bulunan Türkçe belgelerini Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan *Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi*'nin iki sayısında yayımlandı:

“Venedik Devlet Arşivindeki Vesikalar Külliyyatında Kanunî Sultan Süleyman Devri Belgeleri” I/2 (1964) s. 119-220.

“Venedik Devlet Arşivindeki Türkçe Belgeler Koleksiyonu ve Bizimle ilgili Diğer Belgeler” V-VIII/9-12 (1968-1972) s. 1-151.

Venedik’de bulunduğu sıralarda not alma ve mikrofilm yaptırttı. Daha sonraki çalışmalarını bu malzeme üzerinde yürüttü ve belgelerin yayınından sonra çeşitli konferans ve makalelerinde konu etti. Fakat yayın bazı kusur ve eksikliklerle kaldı. Bunları şöyle sıralıyabilirim:

- 1 – Örnek fotokopi çok az verildi.
- 2 – Belgelerin boyutları hiç bir zaman verilmedi.
- 3 – Da‘vet (Invocatio) kısımları hep ihmal edildi.
- 4 – Belgelerin en azından kaçar satır yazıldığı belirtilmedi.
- 5 – Belgelerin üzerinde bulunan notlardan, eklemelerden hiç bir zaman konu edilmedi. Hatta bazıları oralarda ilgili memurlar ve çeviriciler tarafından çevirilmişti. Bunlardan kısa da olsa not koymak yararlıdır.

Filigran için eksiklik sürmüyorum. Biraz önce belirttiğim üzere Venedik şehrine egemen olan rutubet, bu belgelere de etkisini büyük ölçüde hissettirmektedir. Filigran saptaması için ayrı bir çaba ve sabır gerekmektedir. Ayrıca belgenin nasıl bir bürokratik işlem içine girdiği de incelenmelidir ki, böyle bir çalışma için çok zaman ister. Dünyanın sayılı turistik merkezlerinden biri olan Venedik belki de yakında bir açkhava müzesi haline getirilecektir. Böyle hareketli bir merkezde şimdi bir gün bile kalmak büyük mas-

rafa yol açar. Araştırmacılar çok sınırlı para olanakları ile çalışmakla yetinmektedirler veya fotokopi üzerine bağlı kalmaktadırlar ki, her zaman için bir eksiklik kalacaktır.

Bu çalışmam sırasında şu yolu izlemeyi uygun gördüm: 1) Gök-bilgin tarafından yayınlanmamış belgelere eğilmek, 2) Onun tarafından yapılmış yayında gördüğüm farklılıkları belirtmek.

I) Documenti Turchi Busta VI, fasc. 40 pezzi 3, Bu belge n.3 dür, 20,7X56 cm. boyutu var.

Belgedeki ifadeler anlaşmazlığa düşen şehir yöneticileri arasındaki ihtilafın giderilmesi için Türk tarafından yardım istendiğini gösteriyor. Bu sıralarda Dalmaçya kıyılarında bir yönetim bunalımı sürüyordu: G. Praga, *Storia di Dalmazia*, Milano 1981, s. 176-179.

هو

Tuğra

(I) قدوة الامراء الكرام عدة الكبراء الفخام ذولقدر والاحترام هرسك
سنجاغى بكى دام عزه توقيع رفيع همايون (II) واصل اوليجاق معلوم
اولا كه حاليا ونديك بكلى جانبندن سده سعادت بحشمه كلان ايلچى¹
شويله عرض ايلدى كه (III) دريا ناحيه سنده متمكن اولان رادسح²
وشبنك³ نام كنز⁴ هر زمانده كندويه متعلق كافرلى⁵ جمع
ايدوب (IV) ونديكه متعلق اولان قوتور⁶ ناحيه سنه سكردوب⁷ كويلرين
ياقوب ويقوب رعايا سنكك بعضي هلاك ايدوب (V) وبعضي اسير
ايدوب صاتوب فساد وشناعتدن خالى اولمزلر يمش ايمدى ونديكه متعلق
اولان (VI) يرلره عهد نامه همايونه مخالف دخل اولماق جاييز دكلدر
بيوردوم كه حكم شريف واجب الاتباعم واردوقده (VII) مزكور كنزى
كتوردوب تفتيش ايدوب كوره سز قضيه عرض اولندوغى اوزره اولوب
مزكور كنز ونديكه متعلق (VIII) يرلره سكردوب كويلرين ياقوب ويقوب

رعایا سنک بعض هلاک بعضی دوتوب IX اسیر اتدوکی ظاهیر اولور ایسه وقوعی اوزره یازوب درکاه معلامه عرض ایلیه سز صکره امرم نوجهله صادر اولور ایسه X موجی ایله عمل ایدوب من بعد وندکلویه متعلق یرلره کمسنه دخل وتعرضی اتدرمییه سز XI اتمک استیانلری داخی منع و دفع ایلیه سز ممنوع اولیانلری یازوب بلدره سز علامت شریفه اعتماد قلاسز XII تحریرا فی اواخر شهر اخراجا ذین⁸ سنه ثلث واربعین وتسعمایه⁹

بمقام

ادرنه

Açıklamalar:

- 1 – Tommaso Mocenigo, T. Bertelè, *Il Palazzo degli ambasciatori* ... s. 55 deki 20. nolu resim bu zata aittir.
- 2 – Radosich.
- 3 – Şebenik. Sebenico.
- 4 – Knez. Conte karşılığı. Bu sözcükten önce Kal'aların veya benzer bir ibare bulunması gerekli.
- 5 – Venedik hizmetinde bulunan paralı asker ve göçerler.
- 6 – Kotor. Kattaro. No. 2 ve 3 de adı geçen yerler uzun yıllar Venedik Cumhuriyeti'nin Adriyatik kıyılarında önemli yerleşim ve üs merkezleri idi.
- 7 – Segirmek fiilinden (*Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara 1983, s. 183). Hücum etmek.
- 8 – Ahiri'l cemazeyn, Cemâziyelahir sözcüğünün değişik bir imlâsıdır.
- 9 – 943 Hicri, 6-16 Aralık 1536 günleri arasındadır.

Қадветü'l-ümerâi'l kirâm 'umdetü'l küberâi'l fihâm zu'l қадr ve'l-ihtirâm Hersek Sancağı begi dâme 'izzehu tevki' refi' hümâyûn 2) vâsıl olıcak ma'lûm ola ki hâliyâ Venedik Begleri cânibinden südde-i sa'adet-bağşıma gelen elçi şöyle 'arz eyledi ki 3) deryâ nâhiyesinde mütemekkin olan Rodosiç ve Şibenik nâm knez her zamanda kendüye müte'allik kâfirlere cem' idüb 4) Venedik'e müte'allik olan Kotor nâhiyesine segirdüb köylerin yakub ve yıkub re'âyâsının bazıı helâk idüb 5) ve ba'zı esir idüb satub fesâd ve şenâ'atden hâli olmazlar imiş. İmdi Venedike müte'allik olan yerlere 'ahid-nâme-i hümâyûna muhâlif dahl olunmak câyiz değıldir. Buyurdum ki һүkm-i şerif-i vâcibü'l ittib'âm vardukda 7) mezkûr knezi getürdüb teftiş idüb göresiz. Қадиyye 'arđ olunduғu üzere olub mezkûr knez Venedi-

ke müte'allik 8) yerlere segirdüb köylerin yakub ve yıkub re'ayasının ba'zısı helâk idüb ba'zısı halkı dutub 9) esir itdüğü zâhir olur ise vukû'u üzere yazub Dergâh-ı Mu'allama 'arđ eyliyesiz. Sonra emrim ne-vechile şâdir olur ise 10) mucebi ile 'amel idüb min ba'd Venediklüye müte'allik yerlere kimesne daħl ve ta'aruz etdirmeyesiz 11) itmek istiyanları dâhi men' ve def' eyliyesiz memnû' olmiyanları yazub bildiresiz 'alâmet-i şerife i'timâd kılâsız 12) taħriren fi evâhir-i şehri ahâr-ı cemâzeyn, senetu selâse ve erba'in ve tis'amiye. Be-makam-ı Edirne.

II) Documenti Turchi. Busta 1. Fascicolo 31 pezzi 4, Belge 3 numaradadır.

Tercüman Yunus'un iki devlet arasındaki haberleşmede oynadığı önemli role dair açıklık kazandıran belgelerden birisidir.

İki devlet arasındaki ilişkilerin hızlandığı bir dönemde ve arada başka devletlerin de karıştığı bir ortamda yaptığı bir elçilik görevine ait belge şudur:

هو

Tuğra

(I) افتخار امرأ الملة المسيحيّة مختار كبراء الطائفة العيسويه ونديك دوژی اندريه¹ ارشدالله تعالى توقيع رفيع همايون (II) واصل اوليجاق معلوم اولاكه حاليا سده سنّية سعادت بحشمه وارد اولان ايلچي² به حاصه همايونه متعلق بعض (III) خبرلر اصمريوب³ مذکور ايلچي طرفندن مكتوب يازيلوب اول جانبه ارسال اولندی ذکر اولنان مكتوب ايچنده هر نه كه دنلمش ايسه (IV) انلری محقق بلوب اعتماد ايليه سز و ذکر اولنان مكتوبك جوابي هر نه ايسه سده سعادتمه اعلام اولنقى ايچون حاصه ترجمانلرمدن (V) قدوة الامثال والاكارم يونس زيد قدره ارسال اولمشدر ذکر اولنان مكتوبك مفهومی تفصیلی ايله معلوم اولندقدن صكره اكلندر ميوب⁴ (VI) اول بابده جوابك هر نه ايسه مزبور ترجمان يونس ايله

مفصلا عتبه عالم پناهمه اعلام ايليه سز شويلا بالسز

بمقام

ادرنه

المخروسه

4.no.lu belge çeviridir. Kayıt tarihi olarak 17 Iaň 1536 konmuş. 17 Ocak 1536 görünüyor. Venedik tarihine göre (more veneto) olduğu için milâdî 1537 yılı sayılmaktadır.

Bu sıralarda Yunus bey, daha başka konular için Venedik şehrine yollanmıştı. İlgili belgeler T. Gökbilgin tarafından yayınlandı: Kısım I s. 149-150 n. 21, s. 150-151 n. 22, s. 151 n. 23, s. 157-158 n. 30. Benim, *Türk Ansiklopedisi* için yazdığım “Yunus Bey” maddesi,

Açıklamalar:

1 - Andrea Gritti.

2 - Tommaso Mocenigo

3 - İsmarlamak. Tenbih etmek. *Yeni Tarama Sözlüğü*.

4 - Eglenmek fiilinden. Geciktirmek. *Yeni Tarama Sözlüğü*.

1) İftihâr-ı ümerâ-i'e'l milletî'l mesihiyye muhtâr-ı küberâi'l et-taifetü'l 'iseviyye Venedik Doju Andriya erşed Allâhü te'âlâ tevki-'i refi' hümayûn 2) vâşıl olcağ ma'lûm ola ki hâliya südde-i seniyye-i sa'âdet bahşıma vârid olan elçiye hâşşa-i hümayûna müte'allik ba'zı 3) haberler işmarlayub mezkûr elçi tarafından mektûb yazılıb ol cânibe irsâl olundu žikr olunan mektûb içinde her ne ki denilmiş ise 4) anları muhaqqak bilüb i'timâd eylesesiz ve žikr olunan mektubuñ cevâbı her ne ise südde-i sa'adetime i'lâm olunmağ için haşşa tercümanlarından 5) kıdvetü'l emâşil ve'l ekârim Yunus zide kad-rehu irsâl olunmuşdur žikr olunan mektubuñ mefhumu tafşili ile ma'lûm olunduktan şoñra eglendirmeyüb 6) ol bâbda cevabın her ne ise mezbûr tercüman Yunus ile mufaşşalen 'atebe-i 'âlem-penâhıma i'lâm eyliyesiz şöyle bilesiz

Be-makam-ı Edirne el-mahrûse

III ve IV) Avrupa siyasetinde gelişen olayları haber alan Kanunî'nin bu konuda Venedik'den bilgi istemesine dair belgeler.

Önceleri Sala Diplomatica Regina Margherita'da iken, şimdi “Firmani Vari” diye adlandırılan düzenleme içindedir.

Sırtında: سرتندا ونديك بگنه notu düşülmüş, ve Busta 19.

هو

Tuğra

(I) افتخار امراء العظام العيسويه اختيار كبراء الفخام في الملة
المسيحيه مصلح مصالح جماهير الطائفة النصرانيه ساحب اذبال الحشمة
والوقار صاحب دلايل المجد والافتخار ونديك دوزى¹ (II) ختمت
عواقبه بالخير توقيع رفيع همايون واصل اوليجاق معلوم اولاكه حاليا يوجه
وعظمتلو دركاهمه مكتوبك كوندروب بوندن اقدم قولوم ترجان يونس انده
ونديكه واردوقدن انوك (III) ياننده اولنان² عهد ويمين اوزره اولماق
ايچون سكا ارسال اولنان حكم همايونم واروب واصل اولدوغن بلدوروب
انوك مضمون همايونيله عمل ايدوب (IV) اكا مخالفت اتميوب اول عهد
ويمين اوزره اولدوغكى وفرنجه پادشاهيله³ دوستلق ومحبت اتمكى جان
ودلدن مراد ايدنوروز خصوصاكه فرمان شريف داخى (V) اولمش اولا
بزم مرادمز كمسنه ايله غوغا وجدال اتميوب كندو حاملزده اولمقدر ديو يوجه
آستانمه انواع صداقت واخلاص ايله استقامت اوزره اولدوغكى اعلام
ايلمش سز (VI) كركدركه من بعد داخى سكا عنایت اولنان عهد شريفم
اوزره⁴ ثابت قدم اولوب وفرانجه پادشاهى ايله داخى كما كان دوستلق
ومحبت اوزره اولوب اول طرفدن علاقه كنى (VII) كسميوب معاهدة
همايونمى كركى كبي رعایت ايله سز ومقدما سكا عهد همانيم احسان
اولندوقده خزانه عامرهمه ادا اده جكك اوچوز بيك آلتونك عهد
اولنان (VIII) اوزره يوز بيكن كوندروب صكره الى بيكن داخى ارسال
ايلمشدك باقى يوز الى بيك التونى هر بر ييلده بيتمش بشر بيكى تسليم
اولنماق اوزره اكى يله ادا اولنقى شرط اولنمش ايدى (IX) حاليا يتمش
بش بيك التونك وقتي تمام اولمشدر تاخير ايلميوب اول التونى معاهدة

همایونم اوزره تدارك ایدوب داخی یرار ادملر کله کوندروب خزانه عامر مه
 تسلیم ایلیه سز (X) وسکا عهد شریفم ویرلدکدن برو اکی ییل اولوب
 قروس جزیره سنک اول وقتدن برو خراجی کلبا مشدر آئی داخی بیله
 کوندروب و عهد شریفمدن (XI) مقدم داخی قالمش نه قدر باقی وار
 ایسه بیله ارسال ایلیه سز تحریرا فی اواخر شهر شوال المکرم سنه تسع
 واربعین (XII) وتسعایه⁵

بمقام

ادرنه

المخروسه

Açıklamalar:

1 - Pietro Lando, 19.1.1539-9.XI.1545 arası Doge idi, A. Cappelli, *Cronologia 'cronografia e calendario perpetuo*, Milano 1977, s. 347.

2 - Ulanan. Ulanmak fiilinden. Eklenen anlamında. *Yeni Tarama Sözlüğü*. s. 218.

3 - I. François.

4 - 1540 tarihli olan.

5 - 15-25, Ocak 1543.

İftihâr-ı ümerai'l 'izâmü'l 'iseviyye ihtiyâr-ı küberâi'l fi hâim
 fi millet i'l mesihiyye. Muşliḥ-i maşâlih-i cemâhir-i et-tâifei'l naşraniye
 sâhibü'l ezyâl ü'l haşmet ve'l veḳâr şâhibü'l mecd ve'l iftihâr Venedik
 Doju 2) ḫutimet 'avaḳıbihu bi'l ḫayr tevḳi'-i refi'î hümâyûn vâşıl
 olıcak ma'lûm ola ki ḫâliya yüce ve 'azametlu dergâhıma mektûb
 gönderüb bundan aḳdem ḳulum tercüman Yunus anda Venedike
 vardukda anuñ 3) yanında ulanan 'ahd ü yemîn üzere olmak için
 saña irsâl olunan hükm-i hümâyunum varub vâşıl olduğun bildürüb
 anun mazmûn-ı hümâyuniyle 'amel idüb 4) aña muḫalefet itmeyüb
 ol 'ahd ü yemîn üzere olduğun ve Françe pâdişâhiyle dostluk ve
 muḫabbet etmeğın cân ü dilden murâd idinürüz huşuşan ki fermân-ı

şerif dâhi 5) olmuş ola. Bizim murâdımız kimesne ile gavga ve cidâl itmeyüb kendü hâlimizde olmakdır deyü yüce âsitâneme envâr şadaqat ve ihlâs ile istikâmet üzere olduğunu i'âm etmişsiz 6) Gerrektir ki min ba'd dâhi saña 'inâyet olunan 'ahd-ı şerifim üzere şâbit-ka-dem olub ve Françe pâdişâhı ile dâhi kemâkân dostluk ve muhabbet üzere olub ol taraftan 'alâka 7) kesmeyüb mu'ahede-i hümâyûnumuz gereği gibi ri'ayet eyliyesiz ve muqaddemâ sana 'ahd-i hümâyûnum ihsân olundukda hıızâne-i 'âmireme edâ edeceğin üçyüzbin altunun 'ahd olunan 8) üzere yüz biñin gönderüb sonra elli biñin dâhi irsâl eylemişdiñ. Bâki yüzelli biñ altunu her bir yılda yetmiş beşer biñini teslîm olunmak üzere iki yılda edâ olunmağa şart olunmuş idi. 9) Hâliya yetmişbeş bin altunuñ vakti temâm olmuşdur teñir eylemeyüb ol altunu mu'ahede-i hümâyûnum üzere tedârik idüb dâhi yarar adamlarınla gönderüb hıızâne-i 'âmireme teslîm eyliyesiz 10) ve saña 'ahd-i şerifim verildikten berû iki yıl olub Kıbrus cezîresinin ol vakitden berû harâcı gelmemişdir anı dâhi bile gönderüb ve 'ahd-i şerifimden 11) mukaddem dâhi kalmış ne kadar bâkî var ise bile irsâl eyliyesiz. Tahriren fi evâhir-i şehri-i Şevvâlü'l-mükerrerem. Senetu tis'a ve erba'in 12) ve tis'a mie.

Be-mağâm-i Edirne el-mahrûse

(I) مفخر الامراء الملة المسيحية عمده الكبر الطائفة اليعسويه ونديك
 دوژی اندريه¹ ختمت عواقبه بالخير توقيع رفيع همايون واصل اوليجاق
 معلوم اولاكه (II) حاليا سده سعادت بخشمه شويله استماع اولندي كه
 ولايت اسپانيه قرالى² اولان مفسديرندن قالقوب آلمان ولايتنه كلوب³ اول
 ديارده كيرو فتنه وفساده مباشرت ايدر ايمش (III) ايله اولسه بو
 خصوص ايچون سيرزوك طرفكوزدن اعلام اولنمدوغى اجلدن انانلمدى
 زيرا سيز وكله واقع اولان محبت ودوستلق مقتضاسي بو ايدى كه اول
 مفسدك وآنوك كي حركتي (IV) اولسه مقدم سيزدن اشيدلور ايدى عهد
 اوزره اعلام ايدرديكوز اكر واقع ايسه اوملوركه صحتي اوزره فكر
 وتديبرنه ايدوكى مفصل اعلام اولنه حاليا حق سبحانه وتعالى نك

عنایتی (V) واولو پیقمبرمزمک صلوات الله علیه وسلامه معجزاتی ایله جمله عجمستان مملکتلری وعراق عجم وعراق عرب⁴ وبغداد⁵ وبصره⁶ تختلری وکیلان⁷ وشیروان (VI) ولایتلرنی فتح وتسخیر ایلیوب قزلباشی پادشاهی⁸ قلیجم قورقوسندن باشین صوقاجاق یریر بولمیروب آواره وسرکردان اولمشدر انشاء الله الاعز همان (VII) سعادت واقبال ایله عنان عزیزتم مقرر سلطنتم جانبه مقرر ومصمم اولمشدر بو خصوصلر دوستک مقتضاسنی سیزوک طرفکوزه اعلام اولندی (VIII) وجمیع اترافدن معلومکز اولان صحیح خبرلری بو جانبه اعلام ایلمکدن خالی اولیه سز شویله بلاسز تحریراً فی اواسط شهر ذی القعدة (IX) سنه احدی واربعین وتسعایه⁹

بیورت

کوک دبه¹⁰

Açıklamalar

1 - Andrea Gritti 20.V.1523-28.XII.1538 tarihleri arasında Doge idi.Hakkında yapılan son bir araştırma, R. Finlay, "Al servizio del Sultano: Venezia e i Turchi e il Mondo cristiano 1523-1535, şu kitabın içindeki: Renovatio Urbis, Venezia nell'età di Andrea Gritti (1523-1538), Roma. 1984, s. 78-118

2 - V. Carolus (Şarlkent).

3 - Protestanlar ile anlaşmak için taraflarda bulunuyordu.

4 - İrakeyn seferi (1534-1535) sırasında ele geçirilen yerler sıralanıyor.

5 - 24.XI.1534 günü alınmıştı.

6 - Basra da o sıralarda katıldı.

7 - Geylan ve Şirvan 1535 yılı İlkbahar mevsiminde alındı.

8 - Şah Tahmasb, Osmanlı padişahı ile karşılaşmak istemedi.

9 - 15-25.IV. 1535.

10 - Gök Yurd diye de anılırdı. Nasühü's-Selahî (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'İrakeyn-ı Sultan Süleyman Hân*, yay. H. G. Yurdaydın. Ankara 1976. bk. dizin Gökdepe.

Mefharü'l ümerai'l milleti'l mesihiyye 'umdetü'l küberâ-i et-ţaife-i 'iseviyye. Venedik Doju Andriya hutimet 'avâkıbihi bi'l hayr tevki'-i refi'-i hümâyun vâşıl olcak ma'lum ola ki 2) Hâliya

südde-i sa‘adet-bağışına şöyle istima‘a olundu ki; Vilâyet-i İspanya kralı olan müfsid yerinden kalkub Alman vilâyetine gelüb ol diyarda girü fitne ve fesada mübaşered ider imiş 3) Öyle olsa bu huşuş için sizün tarafîñuzdan i‘lâm olunduğu ecilden inanılmadı zira sizünle vâki‘ olan muhabbet ve dostluk muğdezası bu idi ki ol müfsidin ve anuñ gibi hareketi 4) olsa muğaddem sizden işidülür idi. ‘Ahd üzere i‘lâm iderdünüz eğer vâki ise umulur ki sıhhati üzere fikr ve tedbir ne idüğü mufaşşal i‘lâm oluna. Hâliyâ Hakk-ı sübhane ve Te‘âlânın ‘inâyeti 5) ve ulu Peygamberimizin Şalavat ‘Allahü ‘aleyhi ve selâma mucizâtı ile cümle Acemistan memleketleri ve ‘Irâk-ı ‘acem ve ‘Irâk-ı ‘arab ve Bağdad ve Başra tahtları ve Giylan ve Şirvan 6) vilâyetlerini feth ve teşhir eyleyüb Kızılbaş pâdişahı kılıcım korkusundan başı sokacak yer bulmayub âvâre ve sergerdân olmuşdur İnşallahü lâ‘izzü hicân 7) sa‘adet ve iqbâl ile inin-ı azîmetim mağarr-ı saltanatım cânibine muğarrer ve musammim olmuşdur. Bu huşuşları dostluğun muğtedâsınca sizün tarafîñuza i‘lâm olundu 8) ve cem‘i etrafdan ma‘lûmuñuz olan şahih haberler bu cânibe i‘lâm eylemekden hâli olmiyasız Şöyle bilesiz. Tahriren fi evâsıt-ı sehr-i Zilk‘ade, 9) Seneti ihda ve erba‘in ve tis‘amie. Be-yurt-ı Göktepe.

Irakeyn Seferi sırasında meydana gelen gelişmeyi yansıtan belgeler T. Gökbilgin tarafından yayınlandı. Konu ettiğim belgenin yazıldığı gün Sadrazam İbrahim Paşa tarafından hazırlattırılan belge I. kısımda bulunmaktadır (S. 156-157 n.29). Katacağım hususlar şunlardır:

1 – Gökbilgin’in yazdığı “Busta VII Serie 8”, silinmelidir. Kaydı şöyledir: Busta I Fasc. 29, pezzi 4.

12 satırlık bu belgenin arkasında ‘Venedik Belgelerine’ notu var.

2 – Sefer sonunda Venedik Cumhuriyeti’ne yazılan tantanalı fetihname II. kısımda yayınlanmıştır. (s. 62-64 n. 136). Katacağım hususlar:

Busta 3 silinmelidir. X rakamı doğrudur.

S. 62 2 satırda نقاب yerine نصاب öneriyorum

S. 62 8.satırda منعم yazılıp? işareti konulan sözcük متعمم,

S. 62 12. satırdaki “veya Horasandan asker çeküb” cümlesi ‘diyar-ı Horasan’ olmalıdır.

29X112,5 cm. boyutundaki bu belgenin 24 satırı bulunmakta. Arkasında "Venedik Dojuna" notu konmuş. Tuğra yaldızlıdır.

3 - Sefer sırasında ordugâha dek gelen Fransa elçisi Jean de la Forêt'ye verilen belgeler de Gökbilgin tarafından yayımlandı. II. kısım S. 111-113 n. 155 ve S. 113-114 n. 186.

V- Belgenin bulunduğu yer: Archivio Bailo a Costantinopoli

B. 306 kısım II. Bu belge kutusu içindeki seride, esirler konusunda çok zengin ve çeşitli belge bulunmaktadır.

Lapseki kadısına yazılan fermanında, ellerinde itaknâme bulunduran eski tutsaklara yöneticilerin yaptıkları haksız tasarrufların önlenmesine dairdir. Paris, Bibliothèque National külliyyatı arasında bulunan kodeks içindeki metnin yayının için çok iyi inceleme yapılmıştır. n. 16'daki yayındadır.

Belgenin boyutunu almadım

هو

Tuğra

(I) قدوة القضاة والحكام معدن الفضل والكلام مولانا لابسكى¹
 قاضي زيد فضله توقيع رفيع هميون واصل اوليجاق معلوم
 اولاكه (II) حاليا ونديك بايلوسي² دركاه معلومه ادم كوندروب ونديكه
 تابع بعض ازادلو اسيرلر اللرنده عتاق نامه لرى³ اولوب (III) اجازتله كندو
 معرفتيله ونديكه كيدر اولدقارنده محروسه استانبولده اسكله اميني⁴
 وكليويليده اولان امينلر يوقليوب (IV) اللرينه حجّت وتمسك ويردو-
 كلرندن صكره اندا بوغازه اوغرادوقلرنده دزدار اولانلر مجرد جلب واخذ
 ايچون صاليورميوب (V) مانع اولورلرئمش ونديك كميلرى داخى
 ونديكه كيدر اولوب انده بوغازه اوغرايوب اوليكلان عادت قانون اوزره
 يوقليوب (VI) اراندوقلرندن صكره جلب واخذ ايچون كميلرى

اليقونلوب صاليويرلمدوكى عرض ايدوب بوبابده اللرنده احكام شريفه لرى⁵
 اولوب (VII) كىرو اول حكمله مغاير ايش اتدوكلرين بلدرمكن بيور-
 دمكه حكم شريف واجب الاتباعم وارىجاق كوره سز (VIII) قضيه عرض
 اولندوغى كبي ايسه بوبابده اللرنده اولان احكام شريفه يه مغاير كمسنه يه
 دخل اترميوب اتمك استيانلرى (IX) منع ايدوب استميانلرى يازوب
 سده سعدهتمه عرضى ايدو سز من بعد شرع شريفه وعهد نامه منيفه واللرنده
 اولان (X) احكام شريفه يه كمسنه يه ايش اترمييه سز تكرر بو
 حصوص ايچون شكاييت اولنمالو اتميه سز شويله بلاسز (XI) وبعد النظر
 بو حكم همايونمى اللرنده ابقا ايدوب علامت شريفه اعتماد قلاسز تحريراً في
 اواصط شهر ذى لقعهده (XII) سنه اربع وستين وتسعمائه⁶

بمقام

قسطنطينية

Açıklamalar:

- 1 - Labseki. Eski Lampsakos.
- 2 - Marino Cavalli
- 3 - İtakname.
- 4 - İskelelerde bulundurulan gümrük memurları, B. Lewis, *Encyclopaedia of Islam*, c. 2.
- 5 - Venedik ile olan anlaşmalarda tutsak iadesine ve ayrıca parasının ödenmiş-
 lerin geri verilmesine epey özen gösterilirdi.
- 6 - Ağustos-Eylül 1558.

İSLÂM'DA HASTAHANE KURMA FAALİYETİNİN ERKEN EVRELERİNE ORTA ASYA KATKILARI*

ORD. PROF. DR. AYDIN SAYILI**

Çeviren: AHMET CEVİZCİ***

Her ne kadar bilimsel tıp geçen zamanla birlikte olağanüstü büyük adımlar attıysa da, antik Mısır ve Mezopotamya bilimsel tıbbi dinsel ve sihirsel tıpla yanyana yaşıyordu ve Yunanlılar, bilimsel tıplarını geliştirirken, büyük ölçüde, Mısır ve Mezopotamyalı hekimlerin bilgi ve deneylerinden yararlandılar.

Yunanlıların asklepion adını verdikleri, şifa tapınakları vardı. Asklepion şifa tanrıları olan Apollon ve Asklepios'a adanmıştı. Bu kurumlarda tedavi işlerine rahipler bakmakta ve bunlarda psikolojik bakımdan tedavi önemli bir yer işgal etmekteydi. Bunlar mücizevî tedavi yerleriydi ve kendilerinde sıradan, alışılmış hekimlerin hiçbir katkıları yoktu. Bundan ötürü, Yunan filozofları sihiri tıbbın dışına atmada seçkin bir başarı elde etmelerine rağmen, bu başarılarını dinsel tıp alanını da içerecek biçimde genişletemediler ve mücize niteliği taşıyan tedavinin, neredeyse çok sıradan, bir olay olarak görüldüğü, asklepionlarda tatbik edilen tedavi usüllerine pek müdahale edemediler.

Asklepionlar halk arasında pek revaçtaydı ve şifa arayan insanlar, bu yerlere öbek öbek gidiyorlardı. Onlarda gerçekleştirilmiş eski olağanüstü tedavi örnekleriyle ilişkili olan rivayetlerle birlikte, bu tapınakların psikolojik etkisi ve gizemli, esrarlı atmosferi, hastaların başlarından geçenlere bakılırsa, büyük bir rol oynamış olmalıdır.

* 16-21 Eylül 1985 tarihleri arasında Kazakistan'ın başkenti Alma-Ata'da toplanan 750-1500 yılları arasında Orta Asya Kültürü adlı konferansa sunulan bildirinin kısmen genişletilmiş bir metnini oluşturmaktadır.

** Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı. Bilim Tarihi profesörü. Atatürk Kültür Merkezi Başkanı.

*** Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Sistematik Felsefe ve Mantık Ana Bilim Dalı araştırma görevlisi.

Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla birlikte, şifa tapınakları bütünüyle yok olmadı, oysa pagan tanrılar tablodan yavaş yavaş silindiler. Asklepios da, diğer tanrılarla birlikte bütünüyle bırakıldı ve İsa gerçek şifa dağıtıcısı oldu. Benzer bir biçimde, Dioskürler, Kastor ve Pollux yerlerini tedavi sanatının yeni koruyucularına bıraktılar. Bu türden değişikliklere ilişkin birçok örnek bulunur. Örneğin, Nursiyalı Benedikt güneş tanrısının Monte Casino'daki tapınağını yerle bir ettirdi ve aynı yerde, bir Benediktin manastırı yaptırdı. Yine, Apollon'un Palatine'de, Roma'daki yedi tepeden birinde bulunan tapınağı yıkıldı ve aynı taşlardan, aynı yerde ve vebâya karşı koruyucu olarak tanınan Hristiyan şehidi Sebastian'a adanmış, ilk kilise inşa edildi.

Bu nedenle Hristiyan hastahaneler asklepion adını taşıyan kutsal mabedlerden doğdukları izlenimini verirler. Kâhinler ve Yunan tanruları tedavi sanatının yeni, Hristiyan inançlarına uygun, koruyucularıyla değiştirildiler. Bununla birlikte, Hristiyan hastahanelerin hayli güçlü, yardımsever (toplumun yoksul ve ihtiyaç içinde olan bireylerine yardım amacı taşıyan) yönleri oldukça dikkate değer olup, onları Klasik Yunan tapınaklarından ayıran bir ölçüt hizmeti görür, ve bu nedenle Hristiyan hastahaneler, büyük bir olasılıkla, bu Yunan tapınaklarının devamı değildirler.¹

İnsanlıkçı (tüm insan varlıklarının refahı için çalışma) ve insancıl (özellikle yoksullar olmak üzere, insanlara yardım etme) özellikler, İslamiyet öncesi Bizans hastahanelerinde çok belirgindi. Bunlarda, *xenocochia* (misafirhaneler), *ptochia* (yoksullar evi), *orphanotrophia* (öksüzler evi), *gerontocomia* (düşkünler evi) ve benzeri yardım kurumları bulunurdu ve tedavi için daha uzmanlaşmış Bizans kurumu ise *nosocomium*, yani hastahaneydi. Böyle yerler genellikle, dördüncü yüzyılın sonlarına doğru St. Basil tarafından kurulan Caesarea (Modern Kayseri) Basilyad'ı örneğinde olduğu gibi, bir kilise ya da manastır etrafında toplanırlardı. Cüzzamlıların tedavi ve bakımı bu hastahanelere özgü bir yöndü.²

Bizans hastahaneleri bazı araştırmacılar tarafından İslâmî hastahanelerin doğrudan kökeni olarak farz ve kabul edilmişlerdir. Özellikle

¹ Garrison, *History of Medicine*, s. 176-7; Henry E. Sigerist, *The Great Doctors*, 1933, s. 21-8; A. Castiglione, *Histoire de la Médecine*, Çev. J. Bertrand, Paris, 1931.

² C. A. Mercier, *Leper Houses and Medieval Hospitals*, 1955, s. 3 ve devamı.

Kudüs'ünkü gibi hastahaneler, ilk dört halife devrinde Araplar tarafından ilhak edilen topraklar içinde kaldığından dolayı, coğrafi mütâlaalar bu savın akla uygun bir sav olarak görünmesini sağladılar. ³ Ancak Bizans hastahaneleriyle İslâm Dünyasındaki hastahaneler arasındaki esas benzerlik noktası, onların yardımsever yapılarında bulunur. Bizans'tan bu bakımdan gelen etki, bununla birlikte, özsel bir etki olarak görülmemelidir. Dahası, ikisi arasında tam bir karşıtlık meydana getiren yönler vardır. Çünkü, hastayı tedavilerinde İslâmî hastahanelerin tersine, Bizans hastahanelerinde rahibin de bir rolü varmış gibi görünür. ⁴

İslâmiyet-öncesi Bizans hastahaneleriyle İslâmî hastahaneler arasındaki farklılıkların bazıları gerçekten de çok keskin, çok belirgindir. İslâm Dünyasında, sözcüğün modern anlamı içinde hastahaneler, hastaların tedavi ve tedavilerinin bitiminde taburcu edildikleri uzmanlaşmış kuruluşlardır. Bizans hastahaneleri ise bu uzmanlık evresine ulaşmamışlardı. İslâmiyet-öncesi hastahaneler bütünüyle hasta tedavisi için kurulmuş değillerdi. Bundan başka, daha önce de söz edildiği gibi, tıbbî bilgi, her ne kadar Yunanlıların ellerinde büyük bir ilerleme göstermiş ise de, hastahanelerinde dinsel tıbbın yerini alamamıştı. Bilimsel tıbbın sihir ve dinden ayrılması, ilk kez olarak İslâm'da gerçekleşti. Peygamberin tıp ve tedaviyle ilgili hadiseleri vardı, ancak hem tıp eğitiminde hem de hastahane egemen olmaya başlayan tıp geçmişten ve özellikle Yunanlılardan miras kalmış olan bilimsel tıp oldu.

Romalılar, köle ve gladyatörlerin *valetudinarius*larına ek olarak, ⁵ özellikle askerî amaçlarla kurulmuş hastahanelere sahiptiler; ⁶ İslâmiyet-öncesi hastahanelere, aynı zamanda Hindistan'da da rastlamaktayız. Ancak İslâmiyet-öncesindeki muhtemelen en önemli hastahane, erken dönem İslâm hastahaneleri için bir model olarak kullanılmaya elverişli olan, Cundişapur Hastahanesi'ydi.

Nesturî hekimler tarafından yönetilen, İran'ın güney-batısındaki Cundişapur Hastahanesi'nin, İslâmiyet-öncesi zamanlarda ortaya çıkan en önemli hastahane olduğunu oldukça kesin bir biçimde söyleyebili-

³ Bkz., örneğin, Brunet ve Miéli, *Histoire des Sciences, Antiquité*, s. 1087-88.

⁴ Karl Sudhoff, *Archiv für die Geschichte der Medizin*, cilt 21, 1919 s. 169, 173-74.

⁵ Brunet ve Miéli, *Histoire des Sciences, Antiquité*, Paris 1935, s. 1087.

⁶ A. Castiglione, Fransızca Çevirisi, s. 238-239.

riz. Cundişapur'da eğitim ve Cundişapur Hastahanesi ve tabipleriyle ilgili olarak, kaynaklarımızda oldukça az sayıda, bölük pörçük ve birbirlerinden kopuk bilgiler mevcut olmakla beraber bu kurum üzerine açık seçik ve toparlayıcı bilgiye sahip değiliz. Örneğin, Cundişapur Hastahanesi'nde hastaların bir, yardım temeli üzerinde tedavi edilip edilmedikleri bilinmediği gibi, hastahane kaç yatak bulunduğunu ve hastahane'nin ayrı koğuşları olup olmadığını da bilmiyoruz. Kesinlikle bildiğimiz tek şey, hastahane sekizinci yüzyılda büyük doktorlar bulunduğudur. Öte yandan Cundişapur'daki hastahane'nin İslâmî hastahaneler için, harfi harfine konuşulduğunda, hangi ölçüye dek bir model hizmeti gördüğü de bilinmemektedir.

Konuya ilişkin en can alıcı, en eleştirici inceleme hâlâ, B. Ebermann tarafından 1925 yılında tamamlanan Zapiski Kollegiy Vostokovedov Pri Aziatskom Muzee Rossiskoy Akademiy Nauk'tur. Ebermann Cundişapur'un İslâm'da tıbbî çalışma üzerindeki erken etkisini dolaylı olarak dile getiren kimi rivayetlerin, Şu'ubbiyye hareketinin ve belirli Hristiyan odakların daha sonraki uydurmaları olabileceği biçimindeki hayli ilginç bir olasılığa, büyük bir güçle dikkat çeker. Peygamberle çağdaş olan Arab hekimî Hâris ibn Kelede'nin Cundişapur'daki tıbbî dikkatle incelediği ve Anûşrevân'la karşılıklı konuşmalar yaptığı rivayeti sonradan uydurulmuş bir şey olabilir. Çünkü, ayrıntılarında zaman sırası bakımından belirli güçlükler ortaya koymaktadır, ve Curcîs ibn Cibrîl ibn I. Buhtyişû'nun Abbasî halifesi El-Mansûr'un tedavisi için davet edildiği rivayeti bile, büyük bir ihtimalle, gerçek olmayan bir söylenti gibi görünmektedir. Gerçekten de, bu rivayet, verdikleri malûmata göre, hemen yukarıda adı geçen Curcîs'in oğlu II. Buhtyişû'nun Bağdat'a çağrılan ilk Cundişapurlu hekim olduğu, İbn el-Nedim ve diğer onüçüncü yüzyıl öncesi kaynakların ifadeleriyle çelişir. Dahası, Cundişapur'da tıbbın belirli ailelerin tekelinde olduğu yönünde elimizde ipuçları vardır, ve bu, Cundişapur'un hekimleri arasında, İslâmî geleneğin tersine, bir meslekî kıskançlık eğilimi bulunduğunu akla getirir. Ebermann bu yapıtın bir özetini *Islamica*'da yayınlanmıştır.⁷

⁷ "Bericht über die Arabischen Studien in Russland Während der Jahre 1921-1927," *Islamica*, cilt 4, 1930, s. 147-49. Daha yeni bir yayım olarak, A. Siassi, "L'Université de Gand-i Shâpûr et l'Etendue de son Rayonnement," *Mélanges Henri Massé*, Tahran 1963, s. 366-74 verilebilir. Bkz., aynı zamanda, Aydın Sayılı, "Gondêshâpûr," *Encyclopaedia of Islam*, cilt 2, Leiden 1965, s. 1119-1120.

Cundişapur'da, oradaki hastahaneyle muhtemelen çok yakın bir ilişki içinde olan bir tıp okulu vardı, ve bu okulun da din eğitimi veren Cundişapur Okuluyla olan bağlarına ilişkin olarak elimizde ayrıca ipuçları vardır. Ancak Cundişapur'un İslâm tıbbi üzerindeki sistemli etkisi, Cundişapurlu hekimlerin Bağdat'ta yaşamaya başladıkları, Harun el-Reşid'in saltanatı sırasında başlamış görünür. İskenderiye'ye kıyasla çok daha yakın bir coğrafi konumda bulunması dikkate alınır, Cundişapur etkisinin örneğin İskenderiyede çok daha sonra başlamış olması ilk bakışta biraz şaşırtıcıdır.

İbn el-Kıftî'ye göre, Mûsâ el-Hâdî 786 yılında bir hastalığa yakalandığı zaman, Ebû Kureyş 'İsa, 'Abdullâh el-Tayfûrî ve Davûd ibn Sarâfiyûn, onu tedavi etmek amacıyla bir araya geldiler. El-Hâdî'nin durumu, bu tedaviye rağmen daha da fenalaştı. Bunun üzerine, Rabî' adlı biri Hâdî'ye " 'Abd Yişû (yani Buhtiyşû) adında çok usta bir hekimin varolduğunu işitmiştik. . . ." ⁸ demiştir. Örneğin, bu ifadenin düzenleniş ve söyleniş biçimi akla dolaylı olarak, Cundişapurlu hekimlerin Hâdî'nin hükümdarlığı sırasında Bağdat'ta pek iyi bilinmediklerini getirir.

Arapça kaynaklar, Cundişapur'da tıbbi duyulan ilginin kökünü Hindistan'dan gelmiş bir hekime götüren rivayetler içerirler. Bu rivayetler, başlangıçtaki bu Hint etkisinin Cundişapur'da gelişmek için verimli bir toprak bulduğunu ve bu tıbbî bilginin daha sonra tedavi yönünden deney birikimi ve yerel tıbbî geleneklerle olan ilişkiler sayesinde zamanla zenginleştirildiğini dolaylı olarak dile getirirler. Bu türden söylentilerin olgusal değerini belirlemek güçtür. Cundişapur'un önemli bir tıp merkezine dönüştürülmesi, hiç şüphesiz, Nesturîlerin eseri idi. Ancak, bu I. Hüsrev Anûşîrevân'ın hükümdarlığından (531-579) önce etkili bir biçimde, gerçekleşmemiş olabilir. Nesturî mezhebi 428 yılında kuruldu ve mezhep üyeleri Efes Meclisi tarafından 431 yılında sapkın sayıldılar ve bunun üzerine buradan Edessa'ya göç ettiler. Oradan da 489 yılında, Bizans imparatoru Zenon tarafından sürülünce, bu kez İran'a göçtüler. Firdevsî'nin, çokça aktarılan, Mânî'nin samanlarla doldurulmuş derisininin, Cundişapur şehrinin kapılarına ve hastahanesininin duvarına asıldığını dilegetiren ifadesi, Cundişapur Hastanesiyle ilgili olarak kronoloji bakımından yanlış olması çok muhtemel görünen bir beyana ben-

⁸ *Kıftî*, s. 431. Bakınız, aynı zamanda, İbn Abî Uşaybi'a, cilt 1, s. 125.

zemektedir. Gerçekte, Maniheizm mezhebinin kurucusu Mânî 276 yılında öldürüldü ve hastahanenin bu zamanda varolması, olanaksız değilse bile, hayli şüphelidir.

Cundişapur Hastahanesi İslâmiyet için önemliydi; çünkü önde gelen bir Yunan tıbbi merkeziydi ve Yunan tıbbının İslâm Dünyasındaki yüksek otoritesini tesis etmede, büyük ölçüde, aracı oldu. Hekimlerden bazıları Yunan tıbbî eserlerini Arapçaya çevirenlerin en önde gelenleri arasında yer aldı ve, tarihi ve gelişmesinin de gösterdiği gibi, Cundişapur'daki hastahane, her ne kadar Bizans tipi bir hastahane olmasa da, İran kültürünün organik bir üyesi olmaktan çok, Bizans kültürünün bir uzantısıydı. Gerçekte, başka hiçbir İran hastahanesi hakkında bilgimiz yoktur. Bununla birlikte, İslâm Dünyasında hastahane için *dârüşifâ* sözcüğünün yanında, *bîmâristân* sözcüğü de büyük ölçüde benimsendi; bu ise bir İran etkisine işaret eder ve Cundişapur'dan gelen güçlü bir etkiyi doğrulayabilir.

Maqrîzî, Kudüs'te bulunan, çok belirgin olarak beşinci yüzyılın ilk çeyreğinde kurulmuş,⁹ İslâmiyet-öncesi bir hastahaneye işaret eder.¹⁰ Maqrîzî, "Aşmûsa'nın oğlu" "Kıptî" kral "Manâkiyuş" tarafından yaptırılmış olan İslamiyet-öncesi bir Mısır hastahanesinden de, Mısır'daki en eski hastahane olarak söz etmektedir. O Ebû Sa'îd Zâhid el 'Ulemâ'ya(?) (faaliyet gösterdiği yıllar, yaklaşık olarak, 1030) göre, Eukleides'in oğlu, Bukrât'ın (Hippokrates) hastahanelerin mücidi olduğunu da ekler.¹¹ Ancak müslüman yazarlar, çok açık olarak, İslâmî hastahanelerin kökenlerini Bizans hastahanelerine borçlu olduklarını düşünmüyorlardı. Gerçekten de, Bizans hastahanelerine olan yönletimler (referanslar) çok seyrek, oysa Cundişapur'dan çok sıklıkla söz edilir. İslâmî hastahanelerin Bizans kökenli olduklarını söyleyen kuram coğrafî açıdan mâkul görünür ve özellikle, ilk İslâmî hastahanenin, Şam'daki Velîd'in bir cüzzamlılar evi ihtiva etmesi ve, bir hastahane kadar, bir misafirhanenin genel özelliklerine sahip olması olgusuyla desteklenir. Ancak bunlar, genelde İslâm Dünyası'ndaki hastahanelerin aslı özellikleri değildir.

Ortaçağdaki İslâmî hastahanenin insanlıkçı yönlerinin, onun yüksek tıbbî düzeyini gölgelemesine izin verilmemelidir. En azından

⁹ Bkz., Brunet et Miéli, s. 1087-1088.

¹⁰ *Hîtat*, Bulak, cilt 2, s. 490.

¹¹ *Hîtat*, cilt 2, s. 405.

onuncu yüzyılın ortasında ulaşılan gelişme düzeyiyle hastahane, İslâm uygarlığının doruk noktalarından biriydi. Ortaçağ İslâm Dünyasındaki hastahaneler, sözcüğün modern anlamında, hastahaneydiler. Bu hastahanelerde, uygulamada o gün için söz konusu olabilecek en iyi, en gelişmiş bilgiden yararlanılırdı. Bunlar uzman hekimleriyle birlikte, uzmanlaşmış kurumlardı. Özel ayrı koşulları ve düzenli personelleri vardı. Bizans hastahanelerinin tersine, hasta tedavisinin yalnızca bir parçasını oluşturduğu bir işlevler karmasına sahip değildiler. Bunlar modern hastahanenin ilk, özgün örnekleriydiler.

Müslüman yazarların tanıklığına göre, İslâm'da kurulan ilk hastahane Şam'daydı. Kurucusu altıncı Emevî halifesi Velid ibn 'Abdülmelik'ti (705-715). Makrîzî'ye göre yapım tarihi Hicrî 88, eşdeyişle Miladî 706-707 yılıydı. Bu ilk İslâmî hastahane hastaları tedavi etmek ve müzmin hastalıklara yakalanmışlara bakmak ve, cüzzamlılar, kör ve yoksullar için gerekli gözetimi sağlamak amacıyla vücuda getirilmişti. Bu hastahane istihdam edilen hekim sayısı birden fazlaydı.¹²

Burada, cüzzamlılar tecrid edilerek kendilerine gerekli özenin gösterildiği, ve, yatalak ve yoksullara bakıldığı için, bu hastahane, en azından, bir dereceye kadar, Bizans'ın *nosocomium*'larına benzetilir. Bu özellikler, daha önce de söylendiği gibi, bir süre sonra ortaya çıkacağı biçimiyle Ortaçağ'daki İslâmî hastahanenin öznelikleri ya da onu simgeleyen özellikler değildi. Bununla birlikte, bunlara ilk İslâmî hastahane rastlandığına göre, İslâm dünyasındaki, bilindiği kadarıyla, bu en erken hastahanenin varlığını, en azından bir dereceye kadar, Bizans etkisine borçlu olabileceği sonucunu çıkarıyabiliriz.

Cüzzamlılar Velid Hastahanesi'nde hastalığın diğer hastalara bulaşmasını önlemek için, tecrid edilmekteydiler. Hastaların bu şekilde, bu hastahanedен söz eden tüm kaynakların ağız birliği etmişcesine kendisinden söz ettikleri, ayrılışı, akla, Muhammed'in bulaşıcı deri hastalığına yakalanmış kimselerle temasa gelinmesine karşı olan ısrarlı öğütlerini getirir. Dahası, Peygamber'in hastanın yetkili olmayan kişilerce tedavi edilmesini onaylamayıp, şiddetle karşı çıkması

¹² Ahmed İssa Bey, *Histoire des Bimaristans à l'Époque Islamique*, Kahire 1929, s. 127.

olgusu, daha bu ilk İslâmî hastahanenin, birkaç hekimiyle birlikte, personelinde, gözlemlenebilir gibi olan, hasta tedavisinde uzmanlaşma eğilimini açıklayabilir.¹³ Bundan ötürü, ikinci bir olasılık olarak, Peygamber'in tıp ve, özel olarak da, hastalık bulaşmasıyla ilgili uyarı mahiyetindeki sözlerinin bu Velîd Hastahanesi'nin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamış olabileceği sonucuna varabiliriz. Ayrıca Peygamber'in tıp konusundaki hadisleri çoğu kez yararlı öğüt biçimindeydi ve, bilimsel olmamak bir yana, özü itibariyle genelde deneysel bir yapıdaydı; zaman zaman da bu hadisler tedavi işini üstlenecek kişilerin tıpta uzmanlık bilgisine sahip kimseler olmaları gereğini vurgulamaktadır.¹⁴

Velîd Hastahanesi'nde çalışan ya da kuruluşunda ona biçim verip, yol gösteren bir önderlik etmiş olan hekimlerle ilgili olarak hiçbir malûmatımız yoktur. Belh'teki Budist Nevbîhar tapınağının başında bulunan Bermek, tıpta ustalığa erişmiş, bunun yanında astronomi ve felsefede de çok geniş kapsamlı bilgisi olan biriydi. 705 yılında Halife Abdülmelik'in oğlu Mesleme'yi tedavi etmek üzere Şam'a, Abdülmelik'in sarayına davet edildi. Çünkü, Arapların Horasan ve Semerkand bölgelerini İslâm ülkesine bağlama ve İslâm inancını İran ötesine yayma faaliyetine katılmış kumandanlardan ya da yüksek düzeydeki kişilerden birini tedavi etmede başarılı olmuştu. Bermek'in Şam'da ne kadar süreyle kaldığını bilmiyoruz, fakat 725-726'yla birlikte Belh'e dönmüş olduğunu biliyoruz; çünkü bundan sonra, daha önce fethi sırasında çıkan harpten çok olumsuz etkilenen Belh'te gerçekleştirilen restorasyon ve yapım işlerine nezaret etti.¹⁵ Tüm bunlar Bermek'in bir tabib olarak ustalığına büyük bir güven duyulduğunu ve, Abdülmelik ve oğlu Mesleme'nin, açıkça ona duydukları güvenden dolayı hayal kırıklığına uğramadıklarını gösterir. Çünkü Mesleme'nin 720-721 yılında hâlâ hayatta olduğunu biliyoruz. Öte yandan, Bermek'in tıbbî bilgisinin Hint tıbbî bilgisi olduğunu bilmekteyiz. Bu nedenle, üçüncü bir olasılık olarak, ilk İslâmî hastahanenin, bir başka deyişle Şam'daki Velîd Hastahanesi'nin 706 ya da 707 yılındaki kuruluşunu, en azından bir dereceye

¹³ Bkz., Aydın Sayılı, "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam," *Bellekten*, cilt 44, 1980, s. 281.

¹⁴ Bkz., Aydın Sayılı, "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam," *Bellekten*, cilt 44, 1980, s. 281.

¹⁵ Barthold, "Barmak", *Encyclopaedia of Islam*.

kadar, Orta Asya'dan çıkan ve Hint tıbbını İslâmiyetin yeni yeni ortaya çıkan akım ve geleneklerine ve onun yeni doğmakta olan, hastanın tıbbî yöntemlerle iyileştirilmesi için tasarlanmış kurumuna sokan bir etkiye borçlu olduğu sonucuna ulaşabiliriz.

Velid Hastahanesi'nin doğuşunda Orta Asya yoluyla olan Hint tıbbî etkisinin, Belh'teki Nevbihar'ın başında bulunan Bermek'in kişiliğinde gerçekleşmiş olabileceği akla uygun bir tahmindir. Çünkü, birazdan da göreceğimiz gibi, bu Bermek'in oğlu Hâlid ya da torunu Yahyâ Hint tıbbının bir koruyucusuydu ve bu tıbbî temsil eden hekimler tarafından işletilen bir başka hastahanelerin kuruluşunda etkin bir rol oynadı. Ve dahası, Hint tıbbî aynı zamanda, çok sarîh olarak, Şam'da Velid tarafından kurulan hastahaneye benzer bir hastahanelerin ortaya çıkışında etkili olmuş olabilecek bir düzeydeydi.

Asoka'nın (M. Ö. 263-226) Hindistan'da, hastahaneler yapılmasına neden olmuş olduğu söylenir ve Hint hastahanelerinin tarihleri de daha gerilere götürülmüştür. R. F. G. Müller bu kurumları "hastahaneler" olarak betimlemenin oldukça yetersiz ipuçlarına dayandığını göstermiştir.¹⁶ Ancak Hindistan'da Hristiyanlık-sonrası ve İslâmiyet-öncesi zamanlarda, hastahaneler ya da en azından dispanserler bulunduğu hayli kesindir. Müller bunu kabul etmeye pek istekli görünmez, fakat bir kurumun hastahane sayılabilmesi için koyduğu şartlar çok katıdır. Eleştirileri, varlığını kabul eder gördüğü İslâmiyet-öncesi Bizans hastahaneleri için de geçerli olacaktır. Bu şartlar temeli üzerinde, Cundişapur'da bir hastahanelerin varolduğunu söylemek de, haklı kılınabilir bir ifade değildir. Hint kurumları Bizanstakilere benziyordu; daha çok birer misafirhane gibiydiler ve, tıbbî yardım ve müdahale, onlarda söz konusu olabilen çeşitli yardım tiplerinden yalnızca biriydi. Görmüş olduğumuz gibi, bu özellikler Velid Hastahanesi tarafından da paylaşılıyordu.

Şam'da tıbbî akımlar olarak neyin ortaya çıktığı kesinlikle bilinmemektedir. İskenderiye, İslâmiyetin ilk dönemlerindeki tıbbî eğitimin gelişmesine büyük katkılar yapmış gibi görünmektedir. Emevi halifeleri Abdümelik (685-705) ve 'Umar ibn 'Abdülaziz (717-720) devirlerinde yaşamış 'Abdülhâmid ibn Abcar'dan söz edilir. İbn Abcar, İslâmiyet-öncesi faaliyetin devam etmiş gördüğü İs-

¹⁶ R. F. G. Müller, "Über Krankenhaus aus Indiens Alteren Zeiten," *Archiv für die Geschichte der Medizin*, cilt 23, 1930, s. 135-51.

kenderiye'de, "eğitimin başı" olan kişi olarak betimlenmektedir. 'Umar ibn 'Abdülazîz, daha halife olmazdan önce, İslâma döndürdüğü İbn Abcar'la dosttu. Halife olduktan sonra ise, İbn Abcar'ı kendi özel hekimi yaptı, ve bu tıp öğretiminin İskenderiye'den Antakya ve Harran'a¹⁷ ve Bermek'in, daha önce de görmüş olduğumuz gibi,¹⁸ çok sarîh olarak, Şam'ın dışında olduğu bir zamana geçirilmesiyle sonuçlandı.

Tıp tarihçisi Max Meyerhof İbn Abcar'ın İskenderiye'de, kent in müslümanlarca fethinden (M. S. 641) önce, ders verdiğini söyler görünen İbn Abî Uşaybi'a tarafından verilen malûmattaki kronolojik bir güçlüğü dikkatimizi çekiyor. İbn Abcar bu durumda, 'Ömer ibn 'Abdülazîz başa geçtiği zaman, yüz yaşının üstünde olmalıydı. Öte yandan, başka kaynaklar da 'Ömer ibn 'Abdülazîz'in İskenderiye tıbbına gösterdiği himayeyi dile getirmektedirler, ve İbn Abî Uşaybi'a da İbn Abcar'ın öğretim faaliyetinin başlangıçlarından çok kısaca ve üzerinde durulmaksızın söz eder. O büyük ölçüde, bu doktorun 'Ömer ibn Abdülazîz'le olan ilişkisini dile getirir ve biz de, bundan dolayı, onun verdiği bilginin bu kısmını güvenilir bir malûmat olarak değerlendirebiliriz.¹⁹ Bu özel bilgi parçacıklarını burada araya sıkıştırdım. Çünkü, her ne kadar özel, münferit sorununuzu daha açık bir hale getirmeseler de, eksikli ya da muhtemel verilerden kalkarak vardığımız üç sonuçla, hiçbir biçimde çelişmelerini ya da uyuşmazlık içinde olmamaları ilgi çekicidir. Ancak, bunlar, İbn Abcar ve İskenderiye tıp öğretim geleneğinin *nosocomiumlar* kurma geleneğiyle hiçbir ilişkisi olmamak gerektiğinden, söz konusu tahminlerimizi desteklemezler de.

Emevîler zamanındaki bir başka hastahanenin kuruluşundan daha söz edilir; bu hastahane Kahire'deydi. Bu hastahanenin varlığıyla ilgili olarak tek bilgi kaynağımız İbn Duğmağ'ta olup (t: 1406), bu hastahanenin doğası ve belirleyici özellikleriyle ilgili olarak, hiçbir özel malûmat içermez. Bununla birlikte, hastahanenin bulunduğu yerden ayrıntılı olarak söz edilir.²⁰

¹⁷ İbn Abî Uşaybi'a, cilt 1, s. 116

¹⁸ Bkz., yukarıdaki 15 numaralı not ve s. 8.

¹⁹ Max Meyerhof, "La Fin de l'Ecole d'Alexandrie d'Après quelques Auteurs Arabes", *Archeion*, cilt 15, 1933, s. 10-12.

²⁰ Bkz., A. İssa Bey, s. 111.

Eldeki mevcut malûmata göre, bundan sonraki iki hastahane Abbasi egemenliğinin hemen başlarında yaptırıldı. Bunlar, her ne kadar bulunduğu yer kesinlikle belirtilmemekle birlikte, hiç kuşkusuz Bağdat'ta olan Bermek Hastahanesiyle, Hârûn el-Reşîd tarafından Bağdat'ta yaptırılan hastaneydi. Hârûn el-Reşîd tarafından, halife olduğu dönemde, kurulmuş olan bu sonuncu hastahane 786 ile 809 yılları arasında, eşdeyişle adı geçen hükümdarın saltanatı sırasında bir zamanda inşa edilmiş olmalıdır. Kaynakların kendileriyle ilgili olarak bölük pörçük malûmat verdikleri hastahanedен, Bermek Hastahanesi, herhalde üçüncü, Hârûn el-Reşîd Hastahanesi de dördüncü İslâmî hastahanedir.

Bermek sülalesinin, 803 yılında Hârûn el-Reşîd tarafından dışlanıncaya kadar iktidarda kaldıkları doğrudur. Bu nedenle, hastahaneleri 786 yılından sonra inşa edildiyse eğer, bu inşa tarihi Hârûn el-Reşîd Hastahanesi'nden sonra olabilir. Bununla birlikte, Bermek Hastanesi'nin yapım tarihi, hiç kuşkusuz, Hârûn el-Reşîd tahta çıkmazdan önceydi. Çünkü hastahanenin, yine onun tarafından himaye edilen başhekimi, Hâlid ibn Bermek'in (öl. 781-782) bir çağdaşydı. Bu, öyleyse, halife Mehdi'nin hükümdarlığı zamanında (775-785) ya da belki daha bile önceydi.

Bermek hastahanesine ilişkin bilgimizin kökeni İbn el-Nedîm'de bulunmaktadır. O bize İbn Dahn (ya da Dahanî) El-Hindî'nin, eşdeyişle Hindistanlı İbn Dahn'ın bu kurumun müdürü olduğunu ve Hâlid ibn Bermek'in ona Şusrata (Şsra) adlı bir hekimin bir tıbbî yapıtını Hintçeden çevirmesini emrettiğini söyler. Halife El-Mansur'un saltanatı zamanında (754-775) Bağdat'a gelen Mankah el-Hindî'nin de bu hastahaneyle çok sarih olarak, ilişkisi vardı. Çünkü İbn el-Nedîm, Yahyâ ibn Hâlid'in "Hastahanedeki" Mankah'a Şusrata üzerine bir şerh yazmasını emrettiğini söylemektedir.²¹ İbn el-Nedîm'e ilişkin bu ifade Bermek Hastahanesi'nin, muhtemelen, Hârûn el-Reşîd'in hükümdarlığının son dönemleri boyunca hâlâ işlev görmekte olduğunu gösteren bir ifade olarak yorumlanabilir. Hârûn el-Reşîd'in, 793-794 yılında bir hastalığa yakalandığı zaman, Yahyâ ibn Hâlid'den kendisine bir doktor tavsiye etmesini istemesi ilgi çekicidir. Yahyâ, kendisine II. Buhtyîşû'dan söz etti ve, tavsiyesini daha da inandırıcı kılmak için, onun El-Hâdî'yi tedavi

²¹ *Kitâb el-Fihrist el 'Ulûm*, yay., Flügel, 1871-72, cilt 1, s. 245, 303.

etmek üzere daha önce de davet edilmiş olduğunu ekledi (785-786).²² Bu Hârûn el-Reşîd Hastahanesi'nin kuruluş tarihinin büyük bir olasılıkla M. S. 794 yılından daha sonra olduğu anlamına gelir.

Hârûn el-Reşîd'in Bağdat Hastahanesi'yle ilgili olarak elimizde pek az malûmat vardır. Ancak, Yunan tıbbının İslâm'daki üstünlüğünü ve egemenliğini simgeleyen bir hastahane olan, bu hastahänenin kurulma kararında, Bermek sülalesinden bir üyenin etkili olmuş olduğunun anlaşılması ilgi çekicidir. Ancak üçüncü hastahänenin kuruluşunda, yalnızca Orta Asya'nın öncülüğünün etkili olmaya başlaması değil, ancak onun bir kez daha, gözle görülür bir biçimde, Orta Asya katkısı oluşturan Hint tıbbına dayanması da çok önemlidir.

Yapım tarihi bakımından beşinci olan hastahane Fetih ibn Hâkân'ın kurduğu hastahaneydi ve bu hastahane Kahire'de bulunmaktaydı. Fetih ibn Hâkân bir Türk generali ve veziri ve, bu arada, halife Mütevekkil'in de yakın bir dostuydu. O aynı zamanda kitap canlısı biri ve bir kütüphane kurucusuydu. Fetih ibn Hâkân 861 yılında öldü. Ne yazık ki, bu hastahane hakkında özgül hiçbir bilgimiz yoktur.²³

Altıncı İslâmî hastahane Türk Devlet adamı Ahmed ibn Tulun tarafından 872 ya da 874 yılında Kahire'de kuruldu. Ahmed ibn Tulun Tulunoğulları sülalesinin (868-905) kurucusuydu ve yukarıda sözü edilen Fetih ibn Hâkân'ın damadıydı. İbn Tulun'un Mısır'daki Büyük Tulunoğulları Camii, Su yolu kemeri ve Nilometre (Nil nehri taşıdığı zaman suyun yükseldiğini ölçmek için kullanılan araç) gibi, başka önemli eserlerin yapımında da etkisi olmuştur. Tulunoğulları Hastahanesi erken sayılabilecek tarihine karşın, İslâm'daki en önemli, en göze çarpan hastaneler arasında yer almaktadır. Kendisine ilk kez olarak Bağdat'ın, 981'de ya da buna yakın bir zamanda kurulan Adudi Hastahanesi üstün geldi. Bundan ötürü, burada bir kez daha İslâm'daki hastahane kurma faaliyetine bir Orta Asya katkısıyla karşılaşıyoruz.

Tulunoğulları Hastahanesi'nin, biri bayanlar biri de erkekler için olmak üzere, iki hamamı vardı. Bu hastahannede her tür tedavi ve ilâç ücretsizdi. Bu kuruma gelen hastalar sokak kıyafetlerini

²² İbn Abî Uşaybi'a, cilt 1, s. 126.

²³ Makrîzî, *Hîat*, Bulak, 1854, cilt 2, s. 406.

çıkarmak ve değerli eşyalarını olduğu kadar, kıyafetlerini de hastahane yönetimine, saklanmaları için emanet etmek durumundaydılar. Onlara hastaların giydiği özel kıyafetler verilir ve yatak tahsis edilirdi. Hastalar tümüyle iyileşinceye kadar, bedava yemek yiyip, ilâçtan yararlanıyorlardı. Tulunoğulları Hastahanesinin delilere ayrılmış, kendi türünün bilinen ilk örneği olan, bir bölümü vardı. Hastahanesinin, aynı zamanda, bir de kütüphanesi vardı. Buna karşın, hastahane çalışın hekimlere ilişkin bilgimiz, ne yazık ki, oldukça sınırlıdır.

Bilindiği kadarıyla, Tulunoğulları Hastahanesi, bir vakıf (*wakf*) geliri olan ilk İslâmî hastahanedir. Hastahanesinin vakfi olması, İslâm kültür ve uygarlığıyla daha tam bir bütünleşmenin bir göstergesi ve aynı zamanda, hastahanelerin uzun ömürlü olmaları için bir güvence oldu.

Ahmed ibn Tulun Kahire'de Tulunoğulları Camiinin hemen yanı başında, hastahanedен önce inşa edilmiş olan, bir de dispanser yaptırdı.²⁴ Bu, her Cuma günü bir hekimin hazır bulunduğu bir dispanserdі. Görünüşe göre, bu dispanseri kurmaktan amaç, büyük ölçüde, tıbbî yardımı acil servis ya da ilk yardım merkezine benzer bir biçimde yaygınlaştırmaktı. Hindistan bu türden tıbbî hizmetlerin, daha önce ortaya çıkmış, zengin örneklerinin bulunduğu tek yer gibi görünmektedir. Böyle tıbbî yardım merkezlerinin, örneğın muayyen bir Hint kentinin dört kapısında da bulunduğu rivayet olunur. Gerçekten de, Hindistan'da İslâmiyet-öncesi zamanlarda varoldukları söylenen, daha basit ve daha ilkel hastahaneler, muhtemelen, içinde hekimler de bulunan böyle tıbbî depo ya da ambarlardan başka bir şey değildiler.²⁵

Ortaçağ İslâm Dünyasında bu çeşitten başka örneklerle karşılaşmadım. Bu nedenle İbn Tulun'un tıbbî yardım merkezi, her ne kadar İslâm Dünyasında bir gelenek oluşturmaya hizmet etmiş gibi görünmese de, Hint tıbbının, İslâmiyetin nisbeten erken dönemlerinde ortaya çıkmış İslâmî hastahaneler üzerindeki etkilerinin varlığını doğrulamaya hizmet eder ve İslâm Dünyasında erken dönemde hastahane kurma faaliyetlerine Orta Asya ve daha özgül olarak da, Türk katkılarını gösterir.

²⁴ *Hıfat*, cilt 2, s. 405.

²⁵ R. F. G. Müller, "Über die Krankenhäuser aus Indiens Alteren Zeiten", *Archiv für Geschichte der Medizin*, cilt 23, 1930, s. 135-151.

CENTRAL ASIAN CONTRIBUTIONS TO THE EARLIER PHASES OF HOSPITAL BUILDING

ACTIVITY IN ISLAM*

AYDIN SAYILI**

In ancient Egypt and Mesopotamia scientific medicine lived side by side with religious and magical medicine, although with the passage of time scientific medicine made remarkable strides, and the Greeks, in developing their scientific medicine benefited greatly from the knowledge and experiences of Egyptian and Mesopotamian physicians.

The Greeks had the temple of cure which they called asklepion. It was devoted to Apollon and Asklepios, the gods of healing. Cure was brought about by priests in these institutions and psychological treatment occupied a prominent place in them. They were places of miraculous cure, and in them ordinary physicians took no prominent part. Thus, although Greek philosophers were eminently successful in excluding magic from medicine, they could not extend their hegemony to the field of religious medicine, and they could not dominate the procedures of cure exercised in the asklepia, where miraculous cure was supposed to be an almost daily occurrence.

The asklepia were very popular, and people in search of health flocked in large numbers to these places. The psychological effect and mystifying atmosphere of these temples, together with the stories connected with extraordinary examples of previous cures obtained in them, must certainly have played the greatest role as far as the experience of the patients was concerned.

* This article is a slightly amplified version of a paper presented to the International Conference on the culture of Central Asia in the period extending from 750 A. D. to 1500 A. D. which was held in Alma Ata, 16-21 September 1985 in which the author participated as a guest of the Nauk Academy and the Unesco.

** Emeritus Professor of the History of Science, Faculty of Letters, Ankara University; President, Atatürk Culture Center, Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History, Ankara, Turkey.

With the advent of Christianity the temples of cure did not wholly disappear, but pagan gods gradually faded out of the picture. Asklepios was abandoned together with the other gods, and Christ became the true healer. Likewise, the Dioscuri, Castor, and Pollux gave their places to new patrons of the healing art. Many interesting examples of such changes are found. For instance, Benedict of Nursia had the sun-god's temple in Monte Casino destroyed and he built a Benedictine monastery in the same location. Apollo's temple on the Palatine was demolished and out of the same stones, on the same site, was erected the first church consecrated to Sebastian, the Christian martyr and protector against the plague.

It thus seems that the Christian hospitals developed from the old asklepiion shrines. The oracles and the Greek gods were replaced by other patrons of the healing art in conformity with Christian concepts. However, the very strong charitable features of the Christian hospitals are quite noticeable, and they serve as a criterion to differentiate them from the Classical Greek temples and so are probably not the continuation of them.¹

Humanitarian and philanthropic characteristics were very marked in the pre-Islamic hospitals of Byzantium. They had charitable institutions such as the hospices (*xenodochia*), *ptochia* (houses for the needy), *orphanotopia* (orphanages), *gerontocomia* (alms-houses), and the like, and the more specialized Byzantine institution for cure was the *nosocomium*, i. e., the hospital. Such places were usually grouped about a church or a monastery such as was the Basilicad of Caesarea (modern Kayseri) founded by St. Basil toward the end of the fourth century. The treatment and care of the lepers was one specific feature of these hospitals.²

The Byzantine hospitals have been looked upon by some scholars as the direct predecessors of the Islamic ones. Geographical considerations make this contention seem reasonable, seeing especially that hospitals such as that of Jerusalem lay within the territories annexed by the Arabs during the reign of the first four caliphs.³ But

¹ Garrison, *History of Medicine*, p. 176-7; Henry E. Sigerist, *The Great Doctors*, 1933, pp. 21-8; A. Castiglione, *Histoire De La Médecine*, tr. J. Bertrand, Paris 1931.

² C. A. Mercier, *Leper Houses and Medieval Hospitals*, 1915, pp. 3 ff.

³ See, e.g. Brunet and Miéli, *Histoire des Sciences, Antiquité*, pp. 1087-88.

the main point of resemblance between the Byzantine and the Moslem hospitals is found in their charitable nature. In this respect influence from Byzantium may not be considered to be essential however. Moreover, there are contrasting features between the two. For, in contrast to the Islamic hospitals, the priest also seems to have had some role in the Byzantine hospitals in their curing the sick.⁴

Some of the differences between the pre-Islamic hospitals of Byzantium and the Islamic hospitals seem indeed to be very sharp. In Islam there were hospitals in the modern sense of the word, specialized establishments where the sick were treated and discharged at the termination of their treatment. The Byzantine hospitals had not reached this stage of specialization. Its pre-Islamic hospitals were not founded exclusively for the cure of the sick. Moreover, as mentioned before, although medical knowledge had shown great progress in the hands of the Greeks, it had not been able to take the place of religious medicine in its hospitals. It was first in Islam that the divorce of scientific medicine both from magic and religion took place. There were sayings of the Prophet bearing upon medicine and healing, but the medicine that came to predominate both in medical instruction and in the hospital became the scientific medicine inherited from the past and from the Greeks in particular.

The Romans had hospitals set up especially for military purposes,⁵ in addition to the *valetudinaria* of the slaves and the gladiators,⁶ and there were also pre-Islamic hospitals in India. But perhaps the most important pre-Islamic hospital, available as a model for the early Islamic ones, was that of Jundisapur.

The hospital of Jundisapur, in the southwest of Persia, run by Nestorian physicians, was quite certainly the most important hospital which had its origin in pre-Islamic times. Not much truly clear and detailed knowledge is available on this institution, although there are quite a few fragmentary and isolated items of information concerning the instruction in Jundisapur, its physicians, and its hospital. It is not known, e.g., if patients were treated on a charitable basis in the

⁴ Karl Sudhoff, *Archiv für die Geschichte der Medizin*, vol. 21, 1919, pp. 169, 173-174.

⁵ A. Castiglione, French tr., pp. 238-239.

⁶ Brunet and Miéli, *Histoire des Sciences, Antiquité*, Paris 1935, p. 1087.

Jundisapur Hospital, and neither do we know how many beds it contained and whether or not it had separate wards. The only thing we know with certainty is that great doctors were there in the eighth century. It is not known either, strictly speaking, as to the extent to which the hospital at Jundisapur served as a model for the hospitals of Islam.

The most critical study of the subject is still that carried out by B. Ebermann in 1925 in *Zapiski Kollegiy Vostokovedov Pri Aziatskom Muzee Rossiiskoy Akademiy Nauk*. Ebermann forcefully draws attention to the very interesting possibility that certain stories implying early influence of Jundisapur on medical work in Islam may be later fabrications of the Suhu'ûbiyya movement and certain Christian centers. The story that Hârith ibn Kalada, the Arab physician contemporary with the Prophet, studied medicine in Jundisapur and that he had conversations with Anûshîrawân may be the product of later fabrications. For it presents certain chronological difficulties in its details, and it seems that even the story of the invitation of Jurjîs ibn Jibrîl ibn Bukht-Yishû' to cure the Abbasid Al-Mansûr was probably not genuine. Indeed, this story is contradicted by the statements of Ibn al Nadîm and other pre-thirteenth century sources according to whose information Bukht-Yishû' (II), the son of the above mentioned Jurjîs was the first Jundisapur physician to be called to Baghdad. Furthermore there is evidence that medicine in Jundisapur was in the monopoly of certain families, and this suggests that, unlike the Islamic tradition, there was a tendency of professional jealousy among the physicians of Jundisapur. Ebermann has published a summary of this work in *Islamica*.⁷

There was a medical school at Jundisapur which was probably in close association with the hospital there, and there is evidence also of its ties with the Jundisapur school for religious instruction. But systematic influence of Jundisapur on Islamic medicine seems to have started during the reign of Hârûn al-Rashîd, when Jundisapur

⁷ Bericht über die Arabischen Studien in Russland Während Während der Jahre 1921-1927, *Islamica*, vol. 4, 1930, pp. 147-149. A more recent publication may be found in A. Siassi. "L'Université de Gond-i Shâpûr et l'Étendue de son Rayonnement", *Mélanges Henri Massé*, Téhéran 1963, pp. 366-374. See also Aydın Sayılı, "Gondêshâpûr", *Encyclopaedia of Islam*, vol 2, Leiden 1965, pp. 1119-1120.

physicians began to take up their residence in Baghdad. This is strange in view of the fact that Jundisapur was much closer to Baghdad than some other places like Alexandria whose physicians began to contribute to Islamic medicine in much earlier times.

According to Ibn al-Qiftî when Mûsâ al-Hâdî fell ill in 786 doctors such as Abû Quraysh 'Îsâ 'Abdullâh al-Tayfûrî, and Dâwûd ibn Sarâfiyûn gathered together in order to cure him. His condition became worse, however. Thereupon, a certain Rabî' said to Hâdî, "We have been told that a very skilled physician by the name of 'Abd Yishû' (i.e., Bukht Yishû') exists. . . ."⁸ It is of interest that, e.g., the phraseology of this statement indirectly suggests that Jundisapur physicians were not as yet well known in Baghdad during the reign of Hâdî.

Arabic sources contain stories which trace back the medical interest at Jundisapur to a physician who had come from India. These stories imply that this initial Indian influence found a fertile ground for development in Jundisapur and that this medical knowledge was further enriched in time through cumulative experience in treatment and through contact with local medical traditions. It is difficult to determine the factual value of such reports. The transformation of Jundisapur into an important medical center was undoubtedly the work of the Nestorians. But this may not have effectively taken place before the reign of Khusraw I Anûshirawân (531-579). The Nestorian sect was founded in 428, and its adherents were condemned as heretical by the Council of Ephesus in 431, whereupon they migrated to Edessa. Expelled thence in 489 by the Byzantine emperor Zeno, they migrated into Persia. The much quoted statement of Firdawsî saying that the skin of Manî, stuffed with straw, was suspended from one of the city gates and near the wall of the hospital in Jundisapur serves therefore as a misplaced chronological emphasis on the Jundisapur hospital. Indeed, it was in the year 276 that Manî, the founder of the Manichean sect was put to death, and it is doubtful, if not out of the question, that the hospital existed at that time.

The hospital of Jundisapur is important for Islam because it was a foremost Center of Greek medicine and because it was highly

⁸ Qiftî, p. 431. See also, Ibn Abî Uşaybi'a, vol. 1, p. 125.

instrumental in establishing the supremacy of Greek medicine in Islam. Some of its physicians were among the foremost translators of Greek medical works into Arabic, and as its history and development show, the hospital at Jundisapur was a Byzantine appendage, rather than an organic member of Persian culture though it was not a Byzantine type hospital. In fact we know of no other Persian hospitals. However, the word *bîmâristân* was widely adopted for hospital in Islam, by the side of the word *dâr al-shifâ*, and this points to a Persian influence and may confirm a strong influence from Jundisapur.

Maqrizî refers to a pre-Islamic hospital in Jerusalem,⁹ which was apparently founded in the first quarter of the fifth century.¹⁰ Maqrizî mentions also a pre-Islamic Egyptian hospital, which was built by the "Coptic" king "Manâqiyûsh, son of Ashmûsa", as the oldest hospital in Egypt. He adds that, according to Abû Sa'îd Zâhid al 'Ulamâ(?) (fl.ca.1030) Buqrât (Hippocrates), son of Ayûqlîdus, was the inventor of the hospitals.¹¹ But the Islamic writers were apparently not under the impression that the Islamic hospitals owed their origin to Byzantine ones. Indeed, references to them must be very rare. Jundisapur, on the other hand, is mentioned very frequently. The theory of Byzantine origin is suggested by geographical considerations, and it is supported especially by the fact that the first Islamic hospital, that of Walid in Damascus, included a leper house and had the general features of a hospice as well as a hospital. But these are not the characteristics of the hospitals of Islam in general.

The humanitarian features of the Islamic medieval hospital must not be allowed to eclipse its high medical standing *per se*. The hospital, in the stage of its development reached by the middle of the tenth century at least, was one of the high water marks of the Moslem civilization. The hospitals of medieval Islam were hospitals in the modern sense of the word. In them the best available medical knowledge was put to practice. They were specialized institutions with specialized physicians. They had special wards and organized staffs. Unlike the Byzantine hospitals, they did not have a mixed

⁹ *Khitât*, Bulaq, vol. 2, p. 490.

¹⁰ See, Brunet et Miéli, pp. 1087-1088.

¹¹ *Khitât*, vol. 2, p. 405.

function of which the treatment of the sick was only one part. They were prototypes of the modern hospital.

According to the testimony of the Islamic writers the first hospital built in Islam was in Damascus. The founder was Walid ibn 'Abdulmalik (705-715), the sixth *Umayyad* caliph. According to Maqrizi the date of its construction was the year 88 after the Hijra, i.e., 706-707 A.D. This first Islamic hospital had been created for the purpose of curing the sick and giving care to those afflicted with chronic diseases, and for looking after lepers, the blind, and the poor. There was more than one physician employed in this hospital.¹²

As here lepers were isolated and looked after and as in it care was given to the invalid and the poor, this hospital is seen to resemble partly at least Byzantine *nosocomia*. These features, as said before, were not the characteristics of or typical for the medieval Islamic hospital as it emerged some time later. However, as they are found in this first Islamic hospital we may infer that this, so far as is known, earliest hospital of the World of Islam may owe its existence to Byzantine influence, at least partly.

The lepers were isolated in the Walid Hospital in order to prevent the contamination of other patients. This segregation of lepers, of which all sources referring to this hospital speak, reminds one of the admonitions of Muhammad against mingling with sufferers from contagious skin disease. Moreover, the fact that the Prophet frowned upon treatment of the sick by unauthorized persons may account for the tendency which already seems to be discernible in this first Islamic hospital's staff with several physicians toward specialization on the cure of the sick.¹³ Therefore, as a second possibility we may decide that the Prophets' pronouncements concerning medicine and concerning contagion, more specifically, may have played a part in the creation of this Walid Hospital. Indeed, the Prophetic *Traditions* were usually in the form of useful advice and far from being unscientific. They were generally empirical in nature and at times admo-

¹² Ahmad Issa Bey, *Histoire des Bimaristans à l'Epoque Islamique*, Cairo 1929, p. 127.

¹³ See Aydın Sayılı, "The Emergence of the Prototype of the Modern Hospital in Medieval Islam", *Belleleten*, vol. 44, 1980, p. 281.

nished that people not experienced in medicine should not practice the art.¹⁴

We have no information concerning the physicians who worked in the Walîd Hospital or who gave it shape and acted as the guiding spirit in its foundation. Barmak, the head of the Buddhist temple Nawbihar of Balkh was skilled in medicine and was also learned in astronomy and philosophy. In 705 he was summoned to Damascus, the court of Abdulmalik, to cure Maslama, the son of that caliph. For he had been successful in curing at least one of the commanders or highly placed personalities who were involved in the activity of the Arabs of annexing the districts of Khurasan and Transoxania to the Islamic realm and spreading the Muslim faith beyond Persia. We do not know how long Barmak stayed in Damascus, but he had returned to Balkh by 725-726. For it was then that he presided the rebuilding and construction works carried out in Balkh which had previously suffered from warfare involved in its conquest.¹⁵ All this shows that there was much confidence in Barmak's skill as a physician, and apparently 'Abdulmalik and his son Maslama were not disappointed in their reliance on him. For we know that Maslama was still alive in 720-721. We know that Barmak's medical knowledge was that of India. So, as a third possibility, we may conclude that the foundation of the first Islamic hospital, that of Walîd in Damascus in 706 or 707 may be, at least partly, due to an influence originating from Central Asia and introducing Indian medicine into newly emerging trends and traditions of Islam and into its nascent institution for the medical care of the sick.

That in the creation of the Walîd hospital an influence of Indian medicine through Central Asia in the person of Barmak, the head of the Nawbihar of Balkh, may have been involved is a reasonable conjecture. For, as we shall presently see, this Barmak's son Khâlid or his grandson Yaḥyâ was a patron of Indian medicine and active in the foundation of another hospital run by physicians representing that medicine. And, moreover, Indian medicine was apparently of such a nature that it could have been effective in the emergence of a hospital similar to that founded by Walîd in Damascus.

¹⁴ See, Aydın Sayılı, *ibid.*

¹⁵ Barthold, "Barmak", *Encyclopaedia of Islam.*

Asoka (263-226 B.C.) is said to have caused the construction of hospitals in India, and Hindu hospitals have been dated further back also. R.F.G. Müller has shown that the description of those institutions as "hospitals" is based upon rather insufficient evidence.¹⁶ But it is quite certain that there were hospitals, or at least dispensaries in India in post-Christian pre-Islamic times. Müller is reluctant to accept this, but his requirements are too rigid. His criticisms would apply to the pre-Islamic Byzantine hospitals also, the existence of which he seems to accept. On the basis of his requirements it would not be justifiable to say that a hospital existed in Jundisapur either. The Indian institutions were similar to the ones in Byzantium; they were more like hospices, and medical help was only one of the diverse types of charity available in them. And, as we have seen, the Walid Hospital too shared such features.

What happened in Damascus in the way of medical trends is not known with certainty. Alexandria seems to have contributed much to the development of medical instruction in early Islam. Mention is made of 'Abdulḥamīd ibn Abjar, who lived during the time of the Umayyad caliphs 'Abdulmalik (685-705) and 'Umar Ibn 'Abdul'azīz (717-720). Ibn Abjar is described as the "head of instruction" in Alexandria where pre-Islamic activity seems to have been continued. Already before he became caliph, 'Umar ibn 'Abdul'azīz was a friend of Ibn Abjar, whom he converted to Islam. After he became caliph he made Ibn Abjar his personal physician, and this resulted in, the transfer of the medical teaching from Alexandria to Antioch and Harran¹⁷ and to the Umayyad capital at the time Barmak was apparently out of Damascus, as we have seen above.¹⁸

Max Meyerhof draws our attention to a chronological difficulty in the account given by Ibn abī Uṣaybi'a, who seems to say that Ibn Abjar taught in Alexandria before the Moslem conquest of that city (641 A.D.). Ibn Abjar would thus have to be over one hundred years old at the time when 'Umar ibn 'Abdul'azīz came to power. Other sources also speak of 'Umar's *patronage* of Alexandrian medicine,

¹⁶ R. F. G. Müller, "Über Krankenhäuser aus Indiens Älteren Zeiten", *Archiv für die Geschichte der Medizin*, vol. 23, 1930, pp. 135-151.

¹⁷ Ibn Abī Uṣaybi'a, vol. 1, p. 116.

¹⁸ See above, p. 8 and note 15.

however, and Ibn Abî Uşaybi'a speaks very briefly and only passingly of the beginnings of Ibn Abjar's teaching career. He dwells mainly on that scholar's relationship with 'Umar ibn 'Abdul'azîz, and we may therefore consider reliable this part of his information.¹⁹ I have inserted these specific items of information here. For though they do not throw any specific light directly on our particular problem, it is of interest that in no way they contradict our three conjectures or run counter to them. And in no way do they corroborate them, since Ibn Abjar and the Alexandrian medical teaching tradition must have nothing to do with the tradition of building *nosocomia*.

The construction of one other hospital in Umayyad times is reported; this was in Cairo. Our only source concerning its existence is in Ibn Duqmaq (d. 1406), and it contains no specific information concerning the nature and characteristic traits of this hospital. Its location, however, is given in some detail.²⁰

According to information available, the next two hospitals were built in early Abbasid times. These are the Barmakid hospital which was undoubtedly in Baghdad, though its location is not specified, and the hospital built by Hârûn al-Rashîd in Baghdad. This latter hospital, having been founded by Hârûn al-Rashîd in the period when he was caliph, must have been built sometime between 786 and 809, i.e., during that monarch's reign. On the other hand, as a result of translations Greek medicine became predominant and Indian medicine gradually went into the background. Of the two hospitals just mentioned the Barmakid Hospital is therefore the third and the Hârûn al-Rashîd Hospital the fourth Islamic hospital concerning which sources contain fragmentary report.

It is true that the Barmak family remained in power until they were ousted in 803 by Hârûn al-Rashîd. If therefore their hospital was built after 786, it could be later than Al-Rashîd's Hospital. However, the date of construction of the Barmakid Hospital was undoubtedly before Al-Rashîd sat on the throne. For its head-physician was a contemporary of Khâlîd ibn Barmak (d. 781-782) by

¹⁹ Max Meyerhof, "La Fin de l'Ecole d'Alexandrie d'Après Quelques Auteurs Arabes", *Archeion*, vol. 15, 1933, pp. 10-12.

²⁰ See, A. Issa Bey, p. 111.

whom he was patronized. This was therefore during the reign of the caliph Maḥdī (775-785) or perhaps even earlier.

Our knowledge of the Barmakid Hospital is derived from Ibn al-Nadīm. He tells us that Ibn Dahn (or Dahanī) al-Hindī, i.e., Ibn Dahn the Indian, was the director of this institution and that Khâlid ibn Barmak ordered him to translate the Indian medical work of a physician called Ṣusruta (*Ssrd*). Mankah al-Hindī who came to Baghdad during the caliph Al-Manṣûr's reign (754-775) too was apparently connected with this hospital. For Ibn al-Nadīm says that Yaḥyâ ibn Khâlid ibn Barmak ordered Mankah" (who was in the Hospital", to write a commentary on Ṣusruta.²¹ This statement of Ibn al-Nadīm may be interpreted to possibly indicate that the Barmakid(?) Hospital was still functioning during the later parts of the reign of Hârûn al-Rashīd. It is of interest that when Hârûn al-Rashīd fell ill in 793-794, he asked Yaḥyâ ibn Khâlid to recommend a doctor to him. Yaḥyâ mentioned Bukth Yishû' (II) and, in order to make his recommendation more convincing, added that he had previously been invited to cure Al-Hâdī (785-86).²² This means that the date of foundation of the Hârûn al-Rashīd Hospital was somewhat later than 794 A.D.

Very little information is available concerning the Baghdad Hospital or Hârûn al-Rashīd. But it is of great interest to hear that in the decision of founding this hospital which was a hospital symbolizing the supremacy and predominance of Greek medicine in Islam a member of the Barmak family seems to have played a part. But of greater importance is that in the foundation of the third hospital not only Central Asian initiative came into play, but that it was based on Indian medicine which apparently constituted again a Central Asian contribution.

The hospital which was fifth in date of construction was that of Faṭḥ ibn Khâqân and was located in Cairo. Faṭḥ ibn Khâqân was a Turkish general and the minister and close associate of the caliph Mutawakkil. He was also a booklover and a founder of library. Faṭḥ ibn Khâqân died in 861. Unfortunately we have no specific information about this hospital.²³

²¹ *Kitâb al-Fihrist al-'Ulûm*, ed. Flügel, 1871-72, vol. 1, pp. 245, 303.

²² Ibn Abî Uṣaybi'a, vol. 1, p. 126.

²³ Magrizi, *Khiṭaṭ*, Bulaq, 1854, vol. 2, p. 406.

The sixth Islamic hospital was founded by the Turkish statesman Aḥmad ibn Tulun in 872 or 874 in Cairo. Aḥmad ibn Tulun was the founder of the Tulunid dynasty (868-905) and the son in law of the above mentioned Faṭḥ, ibn Khâqân. Ibn Tulun, has to his credit also other important construction works in Egypt, such as the Great Tulunid Mosque, the Aqueduct, and the Nilometer. The Tulunid Hospital is among the outstanding hospitals of Islam in spite of its early date. It was first surpassed by the Adudi Hospital of Baghdad which was founded in the year 981 or somewhere around that date. So, here we have again a Central Asian contribution to the hospital building activity of Islam.

The Tulunid Hospital contained two bathhouses one for women and one for men. All treatment and medicine were free of charge in it. Patients entering this institution had to remove their street clothes and deposit them, as well as their valuables, for safe-keeping to the hospital management. They were then given the special clothes worn by the patients and assigned to their beds. They received food and medicine gratis until completely cured. The Tulunid Hospital had a section for the insane, the first known of its kind. The Hospital had also a library. Unfortunately our knowledge of the physicians who worked in the hospital is very limited.

So far as is known, the Tulunid Hospital is the first Islamic hospital which had *waqf* revenues. The endowment of the hospital with *waqf* constituted a sign of a more complete integration with the Moslem culture and civilization, and it was also a guarantee of the hospitals longevity.

Aḥmad ibn Tulun also set up a dispensary next to his Tulunid Mosque in Cairo which was built before the Hospital.²⁴ This was a pharmacy where a physician was at hand every Friday. Apparently, the purpose for establishing this dispensary was primarily to extend medical help in a manner similar to an emergency of first aid station. India seems to be the only place rich with precedents for such kinds of medical posts. Such medical aid stations are said to have existed in each of the four gates of a certain Indian city, e.g. Indeed, many of the simpler and more primitive hospitals claimed for India in

²⁴ *Khiṭāṭ*, vol. 2, p. 405.

pre-Islamic times were probably nothing more than such medical depots, or store houses, where physicians were also available.²⁵

I have not come across other examples of this nature in medieval Islam. Thus, though the medical aid station of Ibn Tulun does not seem to have served to establish a tradition in Islam, it serves to corroborate the existence of influences from Indian medicine upon the early hospitals of Islam, and it also shows that there were Central Asian, and, more specifically, Turkish contributions to the early hospital building activities of the Islamic World.

²⁵ R. E. G. Müller, "Über Krankenhäuser aus Indiens Älteren Zeiten", *Archiv für Geschichte der Medizin*, vol. 23, 1930, pp. 135-151.

ISTANBUL MANUSCRIPTS OF AL-KHWÂRIZMÎ'S TREATISES

A. A. AHMEDOV, J. AD-DABBÂGH, B. A. ROSENFELD*

The existence of Istanbul manuscripts of two astronomical treatises of Al-Khwârizmî (≈ 783 – ≈ 850) was pointed out for the first time by F. Sezgin in the sixth volume of his "Geschichte des arabischen Schrifttums" [1, p. 143]; enumerating the manuscripts of Al-Khwârizmî's astronomical works F. Sezgin mentioned the manuscript of "Witty ideas in the actions of Muḥammad ibn Mûsâ al-Khwârizmî: the determination of the azimuth using the astrolabe" and "The construction of hours on the plane sundial by Muḥammad ibn Mûsâ al-Khwârizmî" in the codex of the Süleymaniye Library of Istanbul, registered under Ayasofya No. 4830, f. 198b-199b and f. 231b-235a. One of the co-authors of this article J. ad-Dabbâgh in 1983 recopied these two treatises, translated them into Russian and published them with commentaries in [2, p. 216-234].

§ 1. *Codex Ayasofya 4830*

The codex No. 4830 of Ayasofya Library was studied by M. Krause in [3] and Y. Dold-Samplonius in [4]. This codex contains numerous unique manuscripts: the Arabic translation of "Book on the section of a line in a given ratio" of Apollonius (f. 2a-52b), three mathematical treatises of the famous philosopher Al-Kindî "Book on the supreme art", "Treatise on the determination of thought of numbers" and a treatise on the determination of distances to inaccessible objects (see [5, vol. 2, p. 67]) (f. 53a-86b, 204b-210b), an anonymous treatise on geometric algebra (f. 86b-89a), "The Book of Assumptions" of Aqâṭun, published with English translation in [4] (f. 89b-102b), a part of the "Spherics" of Theodosius (f. 102b), an anonymous treatise on the theory of numbers (f. 103a-108b), the treatise of Thâbit ibn Qurra on amicable numbers, translated into Russian by G. P.

* Dr. Ashraf A. Ahmedov, Institute of Oriental Studies, Tashkent. Dr. J. ad-Dabbâgh and Prof. Dr. Boris A. Rosenfeld, Institute for History of Sciences and Technology, Moscow.

Matvievskaya from another manuscript [6] (see [5, vol. 2, p. 86-87]) (f. 110a-121b), eight mathematical, astronomical and logical treatises of Ahmad ibn as-Surâ (see [5, vol. 2, p. 332-334]) (f. 122b-160a), eight geometrical treatises of Wîjan al-Kûhî (see [5, vol. 2, p. 189-193]) (f. 161a-182a), the treatises we are going to talk about in more detail (f. 183a-199b and 228b-235a), the treatise of Muḥammad aṣ-Ṣabbâh on the sundial (see [5, vol. 2, p. 59]) (f. 200a-204a), the above-mentioned treatise of Al-Kindî on the determination of distances to inaccessible objects and treatises of Abû Bakr ibn ‘Âbis, An-Nairizî and Ar-Rayyî on the same question (see [5, vol. 2, p. 117, 257 and 296]) (f. 210b-227b). The manuscript was copied in 1229—1232, but the majority of treatises in it were written in the 9-10th centuries the latest—the treatises of Ibn as-Surâ—in the first half of the twelfth century. Neither Krause nor Dold-Samplonius mentioned the treatises of Al-Khwârizmî; Krause considers the treatises in f. 228b-235a to be an anonymous treatise.

2. *Al-Khwârizmî's treatises in the Codex Ayasofya 4830*

The name of Al-Khwârizmî appears only on the two treatises mentioned above. The fact that all the group of treatises that are in f. 182a-199b and f. 228b-235a of this codex belongs to Al-Khwârizmî was established by D. A. King [7] on the basis of closeness of the language and the topics studied in these treatises, to which it should be added such a distinctive feature for the time of Al-Khwârizmî as the value of the “the complete sine” (the radius of the trigonometric circle) equal to 150 which was borrowed from Brahmagupta (a similar thing exists in the Berlin manuscript of Al-Khwârizmî's treatises MS No. 5793 of the Library Preussischer Kulturbesitz (West Berlin) which contains treatises or parts of treatises of Al-Khwârizmî on the construction of astrolabe, on the use of astrolabes, on the sundial, and on the sine quadrant, from which the name of Al-Khwârizmî was written only in the treatise on the use of astrolabes, published in German translation by J. Frank [8] and in Russian translation by G. P. Matvievskaya [9, p. 255-266]—see [7, p. 23-31] and [2, p. 151-154].

D. A. King established as well the fact that the manuscript of the Al-Bîrûnî Institute of Oriental Studies of the Academy of Science of the Uzbek SSR (Tashkent) No. 177/3 (f. 148a-151a)[7,

p. 12-13] also was written by Al-Khwârizmî. He found a textual coincidence between this anonymous treatise and the Istanbul manuscript of Al-Khwârizmî on the determination of the qibla. The Tashkent manuscript was copied about 1250.

The manuscript of the Ayasofya Library, as well as the Berlin manuscript, is divided into "chapters" of different lengths. Following J. Frank in this publication of the Berlin manuscript we give a number to each of these chapters.

The first 19 chapters concern the determination of the azimuth of the sunrise (rising amplitude) in a given day and the determination of the azimuth of the Sun at a given instant. As we mentioned above, the text of Al-Khwârizmî's treatises is placed on f. 183a-199b and on f. 228b-235a of codex No. 4830 of the Ayasofya Library. However, chapters 1 and 2 and the beginning of chapter 3 are placed on f. 228a, while the end of chapter 3 and the following chapters are on f. 183a and the following folios. Chapter 1 is entitled: "The determination of the azimuth of the sunrise at any city according to what Ptolemy had done for the diameter of the celestial sphere to be equal to 120 degrees." The following chapters are: (2) "The determination of azimuth from altitude for the southern zodiacal signs" (f. 228b), (3) "The determination of the azimuths for the northern zodiacal signs" (f. 228b, 183a), (4) "The determination of the operation with the azimuth, the shadow, and the altitude" (f. 183a-183b), (5) "The determination of altitude from the equal as well as the temporal hours" (f. 183b), (6) "The determination of the azimuth" (f. 183b), (7) "Also the determination of the azimuth" (f. 183b-184a), (8) "The determination of the azimuth for every hour and every city" (f. 184a), (9) "The determination of the azimuth of sunrise of any city" (f. 184a), (10) "Another chapter [on this topic]" (f. 184a), (11) "Another chapter [on this topic]" (f. 184a), (12) "Another chapter [on this topic]" (f. 184a), (13) "The determination of the azimuth for the altitude of given magnitude" (f. 184a-184b), (14) "The procedure of determining the azimuth by another method" (f. 184b), (15) "The procedure of determining the azimuth of the sunrise" (f. 184b), (16) "The description of determining the azimuth from the ascendent" (f. 184b), (17) "The determination of the azimuth of any hour you need for any degree you wish from all zodiacal signs" (f. 184b-185b), (18) "The construction of the hours by the azimuth" (f. 185b-186a), (19) "Also the construction of the altitude for the hours" (f. 196a).

The following six chapters concern, mainly, the determination of the azimuth of the *qibla*. These are: (20) "The determination of the direction of the *qibla* in any city you wish" (f. 186a-186b), (21) "The determination of the meridian line" (f. 186b), (22) "The determination of the *qibla* also for any latitude" (f. 187a), (23) "Another chapter on the determination of the *qibla*" (f. 187a-187b), (24) "One more short chapter on the determination of the *qibla*" (f. 187b), (25) "The determination of the azimuth of the *qibla* from the table" (f. 187b-188a). After the table of chapter 25 follows chapter 26 which contains "A table of shadows and inclinations" (f. 188b).

The chapters 27-31 are devoted to the description of different clock instructions: (27) "The construction of the *binkâns*, i.e., the troughs, or the tubs for the measurement of hours, equal as well as temporal" (f. 189a-190a), (28) "The construction of the *binkân* that shoots pebbles" (f. 190a-190b), (29) "The construction of the horary lifting wheel" (f. 191a-192a), (30) "The construction of the conical sundial for the [determination of] hours" (f. 192a), (31) "Operating with the [ritual] sundial [that is called] *miknasa*" (f. 193a).

Then follows chapter 32 "Geometrical construction of the azimuth of sunrise you wish for [any] zodiacal sign in the latitude you wish" (f. 193b). The following three chapters are devoted to the determination of latitudes and longitudes of cities: these are (33) "The determination of the latitude of a city" (f. 193b-194a), (34) "The geometrical determination of the latitude of a city", (f. 194a) (35) "Cities situated in all climates" (a table of longitudes and latitudes of 163 cities) (f. 194b-196b).

The next three chapters are again devoted to the description of astronomical and mathematical instruments: (36) "Operating with a horary quadrant" (f. 196b-197a), (37) "Pair of compasses for a camp" (f. 197a-197b), (38) "A board for determining the [lunar] eclipse without the appropriate instruments" (f. 198a). After that follows (39) "Witty ideas in the construction of Muḥammad ibn Mûsâ al-Khwârizmî: the determination of the azimuth using the astrolabe" (f. 198b-199a) and (40) "The determination of the latitudes of climates" (f. 199a-199b).

The last 19 chapters (the beginning of the first of them is not there) are devoted to the measurement of time. These are: (41) The

determination of "times of prayers from the table" (f. 229a-229b), (42) The determination of "the midday altitude in any day for any latitude" (f. 229b), (43) The determination of "the surplus of the day" from the table (f. 229b), (44) Determining "when [the Sun] is in the zenith" (f. 229b), (45) Determining "when [the Sun] is for the second time in the zenith" (f. 229b), (46) The determination of "the shadow of the hour you wish with the aid of a gnomon" (f. 229b-230a), (47) "The determination of shadows for the times [of prayers]" (f. 230a), (48) "[The determination of the midday] altitude in any day and any latitude" (f. 230a), (49) "More about the altitude in any day and the time of *'aṣr* and *zuhr*" (f. 230b), (50) "The midday altitude for the latitude 34 degrees from the verified inclination" (a table) (f. 230b), (51) "The altitude for the latitude 33 degrees" (a table) (f. 231a), (52) "The construction of the hours in the plane of the sundial by Muḥammad ibn Mūsā al-Khwārizmī" (f. 231b), (53) "This sundial—a sundial for Baghdad [in which the shadows and the azimuths appear] every one sixth [of every hour for the beginnings of all zodiacal signs]" (a table) (f. 231b-232b), (54) Tables of the first and the last azimuths of the time of *'aṣr* for the beginnings of Capricorn, Aries, and Cancer and the first and the last shadows of *'aṣr* (f. 232b), (55) "The sundial for the latitudes 15, 18, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 38, 40" (a table of the altitudes, azimuths, and shadows for the hours 1, 2, 3, 4, 5, 6 for the signs Cancer and Capricorn) (f. 233a-234a), (56) "The sundial for Surra man Ra'ā (Samarra) [the latitude] 34" (a table of the azimuths and shadows every half an hour for the same zodiacal signs) (f. 234a), (58) "The sundial for the place which has no latitude, i.e., for the equator" (f. 234a-234b), (59) "The construction of the sundial by geometric method for any latitude" (f. 234b-235a).

Chapters 39-40 and 52-59 were published in [2]. As we see the majority of chapters are devoted to two problems: The determination of the azimuth of some directions and the determination of time.

The Tashkent manuscript is entitled: "The determination of the direction of the azimuth of the *qibla* in any city that you wish" (*Ma'rifat taqwīm samt al-qibla fī ayyi balad shi'ta*). This manuscript consists of five chapters, the last four of which coincide with chapters 22-25 of the Istanbul manuscript.

§ 3. *Treatise on the determination of the qibla*

First of all let us consider some chapters of these treatises concerning the determination of azimuths. Azimuth (*samt*, literally “direction”) is the angle between the direction of a certain point on the horizontal plane and some initial direction (the origin of the word “azimuth” is the Arabic word *as-sumût* —the plural of *as-samt*). The azimuth of a celestial body or a point of the celestial sphere is the azimuth of the orthogonal projection of this point on the plane of the horizon, the azimuth of a celestial body with its altitude — the angle between the direction of this body and the plane of the horizon — form one of the spherical coordinates on the celestial sphere, in which the circle of the horizon stands for the equator and the zenith and nadir for the poles. The *qibla* is the direction of Mecca—the main holy place of the Muslims. The knowledge of the direction of the *qibla* was necessary in the building of mosques since Muslim worshippers should face Mecca when they pray; therefore the determination of the azimuth of the *qibla* was one of the important practical problems in Muslim countries. The azimuth of the *qibla* for a given city means the angle between the direction to Mecca and the direction of the meridian in this city. The azimuth of sunrise or rising (ortive amplitude, *si‘at al-mashriq*) means the arc of the horizon circle from the east point to the point of sunrise in the given day. In all cases, the problems of determining the azimuths can be solved by means of spherical trigonometry.

In chapter 20 of the Istanbul manuscript and chapter 1 of the Tashkent manuscript approximate methods of determining the azimuth of the *qibla* are given. At first two cases in which the latitudes or the longitudes of the given city X and Mecca M are equal are considered. In these cases Al-Khwârizmî takes as the direction of the *qibla* respectively the direction of east-west and north-south. The second of these rules is exact but the first one is rough and approximate. Then an approximate construction of the zenith of Mecca on the celestial sphere of the given city is suggested: find the difference $\lambda_X - \lambda_M$ of these cities and subtract it from half of the day arc for the day corresponding to 4° of Gemini, i.e., approximately to the day in which the sun in Mecca is in the zenith. Take the difference you get as the altitude by which you determine the azimuth according to what was described in the previous chapters. In the Tashkent manusc-

ription an other approximate representation of the city M is drawn by the latitudes and longitudes of the cities X and M in a circle with center at X where the direction of the line XM is taken as the direction of the *qibla*. We give here the trigonometric solution of this problem in chapter 22 of the Istanbul manuscript and in chapter 2 of the Tashkent manuscript. Here is the Arabic passage :

عمل القبلة أيضا في كل عرض

تأخذ ما بين عرض مكة وعرض البلد الذى تريد. فاجعله جيبا ثم اضربه في مثله، ثم خذ فضل ما بين طول مكة وطول مدينتك، فاجعله جيبا واضربه في جيب تمام عرض مكة، واقسمه على قنّ أبدا، فما خرج فهو الجيب المعدل. فاضربه في مثله وزده على المضروب في مثله الذى حفظته. فما بلغ فخذ جذره فاحفظه. ثم اضرب الجيب المعدل في قنّ واقسمه على الجذر. فما بلغ فقوسه واحفظه. ثم أدر في المسجد الذى تريد دائرة هندية ثم اعرف خط الزوال. فان كانت مدينتك غربية عن مكة فعد مثل تلك القوس عن خط الزوال الجنوبي الى ناحية المشرق. فحيث انتهت فهو موضع القبلة من موضع العود الذى في وسط الدائرة. وان كانت مدينتك شرقية عن مكة فعد من ناحية المغرب وافعل كما فعلت اولاً.

Its English translation is as follows :

(22) "The determination of the *qibla* also for any latitude. Take [the difference] between the latitude of Mecca and the latitude of the city in which you are, take its sine, multiply it by itself and keep it in mind. Then take the difference between the longitudes of Mecca and your city, take its sine multiply it by the sine of the complement of the latitude of Mecca and divide this by 150. The thing you get is 'the corrected sine.' Multiply it by itself and add it to that product by itself which you kept in mind. Extract the root of the sum and keep it in mind. After that multiply the 'corrected sine' by the greatest sine and divide it by the root. Take the arc of the quotient and keep it in mind. Then draw an Indian circle in the mosque that you want [to build] and determine the meridian line. If your city is to the west of Mecca, cut off what is equal to this arc to the south of the meridian line to the east direction. The place where the arc reaches will be the place of the *qibla* with respect to the gnomon in the middle of the circle. If your city is to the east of Mecca, cut off the arc in the west direction and act in the same way as in the beginning." (F. 187a).

If we denote Mecca, the given city, and the north pole of the earth, by M , X , and N , respectively; then the azimuth of the *qibla* is the angle NXM in the spherical triangle NXM (fig. 1). "The corrected sine" (al-jaib al-mu'addal)—the result of the "correction" of the sine line, $\text{Sin} (\lambda_X - \lambda_M) = R \sin (\lambda_X - \lambda_M)$, i.e., its product by $\cos \varphi_M \cdot R$ is "the complete sine", the radius of the Earth which is taken in the treatise equal to 150; in the Tashkent manuscript the number 150 is replaced by the words *jumlat al-jaib* — "complete sine". $\cos \varphi_M$ is $\text{Cos} \varphi_M / R$: this multiplier indicates the number that must be multiplied by the linear dimensions of the great circle of the terrestrial globe in order to get the corresponding linear dimensions of the parallel of Mecca. The method given here is based on plane trigonometry, i.e., it is assumed that the part of the terrestrial surface, with the cities M and X is plane. The arc MY of the parallel of Mecca is identified with "the corrected sine"

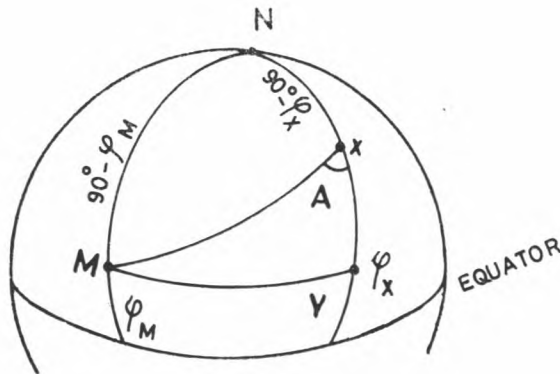

Fig. 1

$$\text{Sin} \eta = (\text{Sin} [\lambda_X - \lambda_M] \text{Cos} \varphi_M) / R$$

(in its computation the sphericity of the surface of the earth is taken into account). The arc XY is identified with sine line

$\text{Sin} (\varphi_X - \varphi_M)$, and the hypotenuse $\sqrt{\text{Sin}^2 (\varphi_X - \varphi_M) + \text{Sin}^2 \eta}$ of the right angled triangle with legs MY and XY is taken for the arc MX . Further, in the triangle MXY , taken as a right triangle with straight sides, the sine of the angle A is found by the formula

$\text{Sin}A = (MY/MX) \cdot R$. "The Indian circle" found by Indians for determining the meridian line ("midday line") is a circle drawn on the horizontal plane with vertical gnomon in the centre: the meridian line joins the centre of the circle with the midpoint of its arc joining the points of intersection with the line described by the end of the shadow of the gnomon.

In chapter 25 of the Istanbul manuscript and chapter 5 of the Tashkent manuscript there is a table with 20 columns and 20 rows on each of which the numbers 1 to 20 are marked the numbers 1, 2, ..., 20 above the columns denote the differences of latitudes $\varphi_X - \varphi_M$ (above these numbers the word "latitude" is written), the numbers 1, 2, ..., 20 on the right side of the rows denote the differences of longitudes $\lambda_X - \lambda_M$ (above these numbers from up to down the word "longitude" is written), in the squares at the intersection of columns and rows corresponding to these differences, the azimuth A of the *qibla* in these differences $\varphi_X - \varphi_M$ and $\lambda_X - \lambda_M$ is indicated. We note that a table very similar to this is given in the manuscript of the library Taymur in Cairo No. 103/2 (f. 101a-102a) under the title "Table of twenty (*al-jadwal al-'ashrîni*) of Abû Ja'far Muḥammad ibn Mûsâ al-Khwârizmî", this gives an additional argument for ascribing this treatise to Al-Khwârizmî. There is a similar table in a *zîj* in the MS No. 9116 of the British Library (London), written in Yemen in the 13th c. [7, p. 15-16].

The determination of the azimuth of the *qibla* by applying spherical trigonometry to the spherical triangle MXN is carried out in "The book on the use as astrolabe" of Abdu'r-Raḥmân aṣ-Ṣûfî (10th c.) [10, p. 297-298] and in "al-Qânûn al-Mas'ûdî" of Al-Bîrûnî [11, p. 425-427].

§ 4. *The first treatise on the determination of the rising amplitude*

Chapter 1 "The determination of the azimuth of the sunrise in any city" begins as follows. Here is the Arabic passage :

معرفة سعة المشرق في كل بلد...

فإذا أردت معرفة ذلك تأخذ من نصف القطر ربعه وهو ^ي فتضربه في مثله، وتضرب جميع درج الميل في مثله، ثم تجمعها وتأخذ جذرها، فما كان فهو سعة مشرق تلك المدينة.

Its English translation is as follows :

“If you want to determine this take one fourth of the diameter, this is 15 [degrees], and multiply this by itself. Multiply the degrees of declination taken as a whole by themselves. Then add these and extract the roots of this sum. The thing you get is the azimuth of the sunrise of this city.” (F. 228b). If we denote the celestial equator by EF , and the circle of the horizon by ES (fig. 2), then the point of the sunrise is the point E of intersection of these two circles. If the Sun on the given day is at the point S of the day circle which is at a spherical distance δ from the celestial equator (the arc δ is called the declination of the Sun), then the azimuth of the sunrise θ is the hypotenuse of the right angled spherical triangle ESF with right angle F ; the leg SF of this triangle is equal to the declination δ , and the angle E is equal to the complement of the latitude φ of the given city to 90° . Therefore, by virtue of the spherical sine theorem

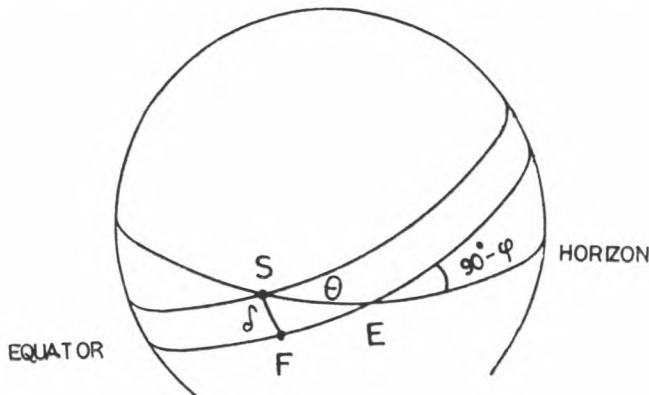

Fig. 2

$$\sin\theta/R = \sin\delta/\cos\varphi, \quad (1)$$

i.e.,

$$\sin\theta = R (\sin\delta/\cos\varphi). \quad (2)$$

In the title of the chapter Al-Khwārizmī refers to Ptolemy. The problem of determining the azimuth of the sunrise for the day of the solstice when the declination δ of the Sun is equal to the maximal declination, i.e., to the angle between the ecliptic and the celestial

equator was solved by Ptolemy in chapter 3 of Book II of the "Almagest" [12, p. 65), where he gives a rule equivalent to the formula (1). Al-Khwârizmî uses here the division of the radius into 60 parts that had been used by Ptolemy (he mentions this in the title of the treatise, since he usually uses the division of the radius into 150 parts): Al-Khwârizmî calls here the 60th parts of the radius "degrees". In the above mentioned problem Al-Khwârizmî, as well as Ptolemy, finds the azimuth of the sunrise for the day solstice, i.e. for $\delta = \epsilon$. In this case he considers the triangle ESF as a plane triangle, and the latitude of the city equal to the latitude of Baghdad $\varphi \approx 33^\circ$. Therefore, $90^\circ - \varphi \approx 57^\circ$, $EF \approx SF/\tan 57^\circ \approx 24/1,6 = 15$; that is the reason why Al-Khwârizmî considers this leg equal to 15 "degrees". Al-Khwârizmî defines the azimuth of the sunrise θ as the hypotenuse ES of the plane triangle ESF , i.e., by the formula $\theta = \sqrt{EF^2 + \delta^2}$.

After that Al-Khwârizmî solves the same problem for each zodiacal sign, i.e. for any month. In the case when the Sun is in the ecliptic with ecliptical longitude λ , it follows from the spherical sine theorem for the right angled spherical triangle γSF (fig. 3) that

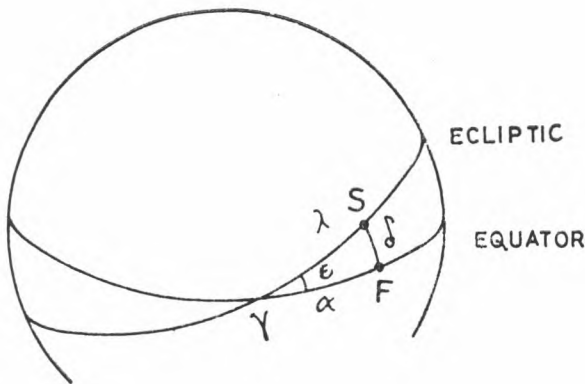

Fig. 3

$$\text{Sin}\lambda/R = \text{Sin}\delta/\text{Sin}\epsilon$$

Al-Khwârizmî approximates the ratio $\text{Sin}\delta/\text{Sin}\epsilon$ replacing it by the ratio δ/ϵ and considers $\text{Sin}\lambda = R(\delta/\epsilon)$. In this case he takes

the hypotenuse ES , of the triangle ES_1F_1 with a leg S_1F_1 equal to δ as the azimuth of the sunrise (fig. 4). Therefore

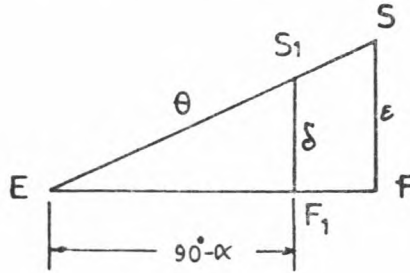

Fig. 4

$$\theta_1 = ES_1 = ES(\delta/\varepsilon) \approx \theta \cdot \text{Sin} (\lambda/R),$$

here Al-khwārizmī assumes $R = 150$.

§ 5. *Treatise in the determination of the azimuth of the Sun*

In chapter 2 Al-Khwārizmī finds the azimuth from the altitude of the sun, and in solving this problem he uses not plane but spherical trigonometry. We produce the rule of Al-Khwārizmī for the south zodiacal signs. Here is the Arabic passage :

معرفة السمّ من قبل الارتفاع للبروج الشمالية

إذا اردت ذلك فخذ الارتفاع فالحه من تسعين، فما بقي فاجعله جيبا، فما كان فهو جيب تمام الارتفاع. فاقسم عليه جملة الجيب، فما خرج فهو الاصل الاول. ثم اقسام جيب عرض البلد الذي تريد على جملة تمامه، فما خرج فاضربه في جيب الارتفاع الذي تعمل له السمّ. فما خرج فهو الاصل الثاني. فزد عليه جيب سعة المشرق للبرج الذي تعمل له أو الدرجة، فما بلغ فاضربه في الاصل الاول. فما بلغ فهو السمّ.

Its English translation is as follows :

“If you want [to find] this, take the altitude and subtract from ninety, then turn the remaining into sine. The thing you get is the sine of the complement of the altitude. Divide the complete sine by it, the thing you get is the ‘first base.’ Then divide the sine of the

latitude of the city you are in by the sine of the complement [of it]. Multiply the thing you get by the sine of the altitude for which you find the azimuth, the thing you get is the 'second base.' Add to this the sine of the azimuth of rising of the zodiacal sign or the degree. Multiply the sum by the 'first base', the thing you get is the sine of the complement of the azimuth." (F. 182b).

For solving the same problem for the north zodiacal signs Al-Khwārizmī recommends in chapter 3 to find the same "first and second bases" for the cases of south zodiacal signs. Here is the Arabic passage :

معرفة سمت للبروج الشمالية

وهو أن تعمل الاصل الاول والثاني على ما أرينك. ثم خذ الاصل الثاني فانقصه من جيب سعة المشرق. فان كان أكثر من جيب سعة المشرق، فالجيب سعة المشرق منه. فما بقي بعد ذلك فاضربه في الاصل الاول، فما بلغ فقسوه. فما خرج فهو سمت. فاذا أردت أن تعلم جهة هذا سمت شمالي هو أم جنوبي فانظر (فان كان الاصل الثاني اكبر من جيب سعة المشرق فالسمت جنوبي)، وان كان الاصل الثاني مثل جيب سعة المشرق سوا فالسمت على خط المشرق والمغرب، وان كان الاصل الثاني اقل من جيب سعة المشرق فالسمت شمالي.

In English the passage reads as follows (leaving out the first sentence):

After that — Al-Khwārizmī writes — "take the 'second base' and subtract it from the sine of azimuth of sunrise; if the 'second base' is greater than the azimuth. Then subtract the sine of azimuth. Multiple the difference by the 'first base' and take the arc of the product, you get the [south] azimuth. . . . If the 'second base' is exactly equal to the sine of the azimuth of the sunrise, then the azimuth is on the east-west line. If the 'second base' is smaller than the azimuth of the sunrise, then the azimuth is northern." (F. 182b-183a).

If we consider the spherical triangle of the celestial sphere the vertices of which are the Sun S in one of the south zodiacal signs, i.e., on the arc of the ecliptic from the beginning of Libra up to the beginning of Aries, the north pole of the world P and the Zenith Z (fig. 5), then in this triangle $ZP = 90^\circ - \varphi$, $ZS = 90^\circ - h$, $PS = 90^\circ + \delta$ and by virtue of the spherical cosine theorem

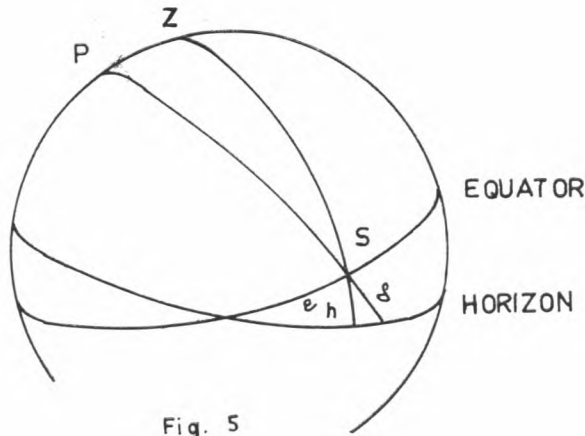

Fig. 5

$$-\sin\delta = \sinh \sin\varphi + \cosh \cos\varphi \cos A$$

and

$$|\cos A| = (\sinh \sin\varphi + \sin\delta) / \cosh \cos\varphi.$$

Al-Khwârizmî finds $\sin(90^\circ - h) = \text{Cosh}$, his "first base" is $R/\text{Cosh} = 1/\cos h$, his "second base" is $(\sin\varphi/\text{Cos}\varphi) \text{ Sinh} = \text{tg}\varphi \text{ Sinh}$. In finding the azimuth of the sunrise θ above, he found that $\text{Sin}\delta/\text{Cos}\varphi = \sin\theta$, therefore the rule of Al-Khwârizmî is equivalent to the rule we mentioned above which follows from the spherical cosine theorem.

In the case when the Sun is in one of the north zodiacal signs, i.e. on the arc of the ecliptic from the beginning of Aries up to the beginning of Libra (fig. 6), $\angle P = 90^\circ - \varphi$, $\angle S = 90^\circ - h$, $PS = 90^\circ - \delta$ and by virtue of the spherical cosine theorem of cosines for the triangle $\angle PS$

$$\sin\delta = \sinh \text{Sin}\varphi + \cosh \cos\varphi \text{Cos}A$$

and

$$|\cos A| = (\sin\delta - \sinh \sin\varphi) / (\cosh \cos\varphi)$$

which is equivalent of the rule of Al-Khwârizmî for this case. The case $h = 0$ corresponds to the case when the "second base" $\tan\varphi \sinh$

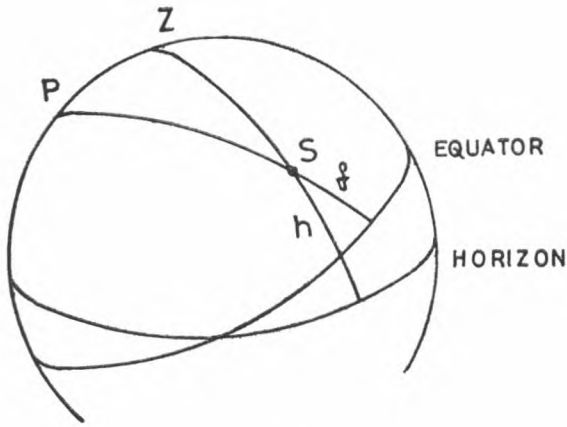

Fig. 6

together with $\sin \theta$ coincides with $\sin \theta$, the case $h > 0$ — to the case when $\tan \varphi \sinh + \sin \theta > \sin \theta$ and the case $h < 0$ — to the case when $\tan \varphi \sinh + \sin \theta < \sin \theta$. In these three cases the Sun is, respectively, on the horizon, above the horizon and below the horizon.

A rule equivalent to the spherical cosine theorem for the triangle ZPS was known to the Indian astronomer of the 5th c. Varâhamihira [13, p. 200-201] and apparently Al-Khwârizmî came to know this rule from an Indian source. Apparently Thâbit ibn Qurra (9th c.) knew this rule through Al-Khwârizmî and produced it in his “Book on the clock instruments called sundial” [6, p. 252-266) and from him Regiomontanus came to know it through the “Şâbian *zîj*” of Al-Battânî. Since the Europeans knew this theorem of spherical trigonometry through Al-Battânî, this theorem is often called in Europe “Albategnius’ theorem”.

The above given rule of Al-Khwârizmî for determining the azimuth of the Sun from the altitude of the Sun, the latitude of the city and the azimuth of the sunrise is only equivalent to the same theorem of spherical trigonometry, that was equivalent to the rule of Varâhamihira in which the altitude of the Sun is determined from the day arc, the midday altitude of the Sun in the given day and the hour angle at the moment for which the altitude of the Sun is deter-

mined; however Al-Khwārizmī gives in chapter 4 the rule of Varāhamihira itself. Here is the Arabic passage :

معرفة عمل السميت والظل والارتفاع

... نستخرج أولاً نصف قوس النهار لذلك اليوم، وجيب نصف قوس النهار المنكوس، وجيب ارتفاع نصف نهار درجة الشمس، وجيب تمام الارتفاع لنصف درجة الشمس لذلك اليوم، وجيب سعة مشرق درجة الشمس لذلك اليوم. فإذا عرفت هذه كله فأنظر الساعة التي تريد أن تعرف سمتها وارتفاعها وظلها. فإن كانت مستوية فاضربها في $\frac{1}{15}$ ، وإن كانت معوجة فاضربها في أجزاء ساعات ذلك اليوم. فما اجتمع فالقه من جيب نصف قوس النهار المنكوس فما بقي فهو الحصة، فاحفضه. ثم اضرب هذه الحصة في جيب ارتفاع نصف نهار درجة الشمس، فما بلغ فاقسمه على جيب قوس النهار المنكوس. فما خرج فهو جيب ارتفاع تلك الساعة. فقوسه، فما كان فهو الارتفاع.

Its English translation is as follows :

“First of all find half of the day arc, the sine of the midday altitude of the degree of the Sun, the sine of the complement of the midday altitude of the degree of the Sun on this day and the sine of the azimuth of the rising of the degree of the Sun in this day. If you had found all these, look at the hour for which you want to find its azimuth, its altitude and its shadow. If this hour is equal, multiply it by 15, if it is temporal, multiply it by the parts of hours of this day. Subtract the versed sine of the product from the versed sine of half the day arc. The thing you get is ‘the argument’, keep it in mind. Then multiply this ‘argument’ by the sine of the midday altitude of the degree of the Sun. Divide the product by the versed sine of half the day arc. The thing you get as quotient is the sine of the altitude of this hour. Take its arc you get the altitude.” (F. 183a).

“Equal hours” — astronomical hours that are equal to $\frac{1}{24}$ of the day, the product of these hours by 15 is the hour angle in degrees, since the celestial sphere rotates by 15° for each “equal hour”. “Temporal hours” are equal to $\frac{1}{12}$ of daylight or night. In the medieval East all the civil life and the Muslim prayers were determined in “temporal hours”. The word “part” in the expression “parts of the hours” means the degrees of the celestial equator, “the parts of the hour” — the number of degrees of the celestial equator by which

it rotates for 1 "temporal hour". The product of the number of "temporal hours" by "the parts of the hour" is also equal to the hour angle in degrees. "The versed sine" (in Europe sinus-versus) for angles $\alpha < 90^\circ$ is the complement of the cosine line $Cosa$ to R , and for $\alpha > 90^\circ$ — the sum $R + Cosa$ to $2R$, "the day arc" — the arc of day circle of the sun above the horizon; it is equal to the number of degrees of the celestial equator corresponding to the day-light. Since the hour angle is counted from the meridian, therefore half of the day arc is equal to the maximum value of the hour angle. The rule of Varâhamihira himself can be written in our notation in the form

$$\sin h = (\sin versa - \sin vers t) \cos \varphi \cos \delta.$$

From it we obtain the rule of Al-Khwârizmî, if we put
 $\sin versa = 1 + \tan \varphi \tan \delta$.

but the tangent function is not mentioned in this rule

These rules are equivalent to the spherical cosine theorem for the same triangle $\angle PS$; and for the angle $t \leq \angle PS$ (not for the angle $A \leq \angle PS$).

§ 6. The second treatise on the determination of the rising amplitude

Al-Khwârizmî applies the rules equivalent to rules of spherical trigonometry for solving the problem of determining the azimuth of the sunries in chapter 32. Here is the Arabic passage :

عمل سعة أى مشرق شئت من البروج في أى عرض شئت بالهندسة

نخط دائرة عليها ابجد ونقسم قوس ا د ص جزأ ونعد من نقطة د على قوس الدائرة بقدر عرض البلد ونخرج منه خطا الى المركز وهو خط ه ز. ثم نعد من نقطة آ على قوس الدائرة بقدر ميل البرج الذى نريد أن نعمل له، ونخرج منه خطا يوازي خط آ ه، وهو خط ح ط ينتهى الى خط د ب الذى هو القطر. وننظر أين يقطع من خط ز ه، فكأنه يقطع على نقطة م. ثم نأخذ منه ونثبت رأس البركار في نقطة المركز وهى نقطة ه وننظر الرأس الآخر أين يقطع من خط د ه، فكأنه يقطع على نقطة ل. فنخرج من نقطة ل عمودا ينتهى الى قوس ا ز وهو عمود ل ع. فحيث انتهى فعد منه الى نقطة آ، فما كان فهو سعة المشرق للبرج الذى اردته.

Its English translation is as follows :

The geometric construction of any azimuth of sunrise you wish for any zodiacal sign in any latitude. “Draw a circle $ABCD$ (fig. 7) and divide its arc AD into 90° parts. From the point D on the circle lay off the arc DG having the magnitude of the latitude of [your] city and draw a line from this [point] G to the centre [of the circle], i.e., the line EG . Then from the point A on the circle lay off the arc AH having the magnitude of the declination of that zodiacal sign for which you want [to make] the construction. From [the end of] this [arc] draw a line parallel to the line AE . It is the line HF , that reaches the line BD which is a diameter. Then look where it cuts the line EG ; let it be the point M . Then take a pair of compasses with a spread ME , put its leg in the centre point, i.e. in the point E , and find the place where the other leg cuts the line EG . Let this be the point N . From the point N raise a perpendicular reaching the arc AG , it is the perpendicular ON . From [the point O] where [the perpendicular] reaches count out [the arc] to the point A . The thing you get is the azimuth of the sunrise for the zodiacal sign that you wanted.” (F. 193b).

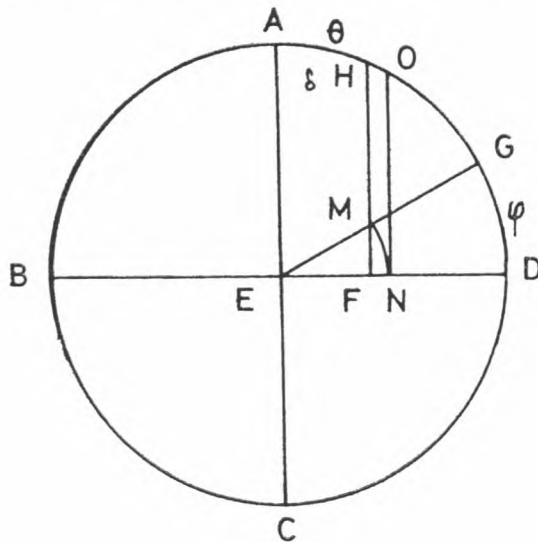

Fig. 7

for determining hours" is given. It is a conical sundial with a horizontal gnomon in its top part. The name *mukḥula* which literally means a vessel for storing antimony (kuḥl) can be explained by the shape of a truncated cone of the clock which is the same shape of this vessel. In chapter 31 a description of "the operation with the sundial that is called *miknasa*" is given. Here and in other places we translate the word *rukhâma* which literally means marble board by the word "sundial". A kind of plane sundial with a vertical gnomon is described here. The name *miknasa* which is from the word *kanîsa* — "a church, a pagan temple" points out the ritual meaning of this sundial. In chapter 36 a description of the operations with the horary quadrant is given. On one of the rectilinear sides of the quadrant two diopters are placed by the aid of which this side is directed to the Sun, in this case the thread with a load that is fixed in the centre of the quadrant cuts on its round side an arc equal to the altitude of the Sun and intersects an arc concentric with this side and corresponding to the month in a point on the hour line $t = \text{constant}$ that corresponds to the hour of observation. In chapters 52-59 the construction of the hour lines on the ordinary horizontal sundial with vertical gnomon is described. The tables concerning the sundial show the polar coordinates i.e., "the shadow" and "the azimuth" of the endpoint of the shadow of the gnomon on the plane of the sundial as a function of the time t of the day and the ecliptic longitude λ of the Sun that corresponds to different zodiacal signs (months). The lines $\lambda = \text{constant}$ are arcs of a hyperbola (for the equinoctial days — straight line segments), Al-Khwârizmî considers the line $t = \text{constant}$ "hour lines" straight. More detailed tables are given for the latitudes 33° (Baghdad) and 34° (Samarra).

BIBLIOGRAPHY

1. Sezgin F., *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Bd. 6. Astronomie bis ca. 430 H., Leiden 1978.
2. Muhammad ibn Mūsā al-Khwārizmī, *K' 1200-letiyu so dnya rozheniya* (To the 1200 anniversary of the birthday) Ed. by A. P. Youschkevitch, Moscow: Nauka 1983. In Russian.
3. Krause M., *Stambuler Handschriften Islamischer Mathematiker. Quellen und Studien zur Geschichte der Mathematik, Astronomie und Physik*, Abt. B. 1936, Bd. 3, S. 437-532.
4. Dold-Samplonius Y., *Book of Assumption bu Aqātun*. Text-critical edition, Amsterdam 1977.
5. Matvievskaia G. P., Rosenfeld B. A., *Matematiki i astronomiy musulmanskogo srednevekovya i ih trudy (VIII-XVII vv.)* (Mathematicians and astronomers of medieval Islam and their works (8th-17th cc.)), 3 volumes, Moscow: Nauka 1983. In Russian.
6. Thābit ibn Qurra, *Matematicheskie traktaty* (Mathematical treatises), Nauchnoe nasledstvo, vol. 8, Moscow: Nauka 1984. In Russian.
7. King D. A., *Al-Khwārizmī and new trends in mathematical astronomy in the ninth century*. The Hagop Kevorkian Center for Near Eastern Studies. Occasional papers, No. 2, New York 1983.
8. Frank J. "Die Verwendung des Astrolabe nach Al-Khwārizmī" *Abhandlungen zur Geschichte der Naturwissenschaften und Medizin*, No. 3, Erlangen 1922.
9. Al-Khwārizmī Muhammad, *Matematicheskie traktaty* (Mathematical treatises), Ed. by S. H. Sirazhdinoy, Tashkent: Fan 1983. In Russian.
10. Aṣ-Ṣūfī 'Abdu'r-Rahmān b. 'Umar, *Kitāb al-'amal asturlāb*. Ed. M. Abdul Mu'īd Khan, Hyderabad 1962.
11. Berunī Abu Rayhan (Al-Bīrūnī Abū'r-Reyhān), *Kanon Mas'uda* (al-Qānūn al-Mas'ūdī), Part 1, (Translated by P. G. Bulgakov, B. A. Rosenfeld and M. M. Rozhanskaya) *Izbrannyye trudy* (Selected works), vol. 5, Part 1, Tashkent: Fan 1973. In Russian.
12. Ptolemaeus Cl., *Handbuch der Astronomie* Übers. K. Manitius, Vorwort und Berichtigungen von O. Neugebauer. Bd. 1, Leipzig 1963.
13. *Istoriya matematiki s drevneyskikh vremen do nachala novogo vremeni* (The history of mathematics from the deep antiquity to the beginning of new ages). — *Istoriya matematiki s drevneyskikh vremen do nachala XIX stoletiya* (The history of mathematics from the deep antiquity to the beginning of the XIXth century). Vol. 1. Ed. by A. P. Youschkevitch, Moscow: Nauka, 1970. In Russian.
14. Hans von Mžik, *Das Kitāb Ṣūrat al-ard des Abū Ga'far Muḥammad ibn Mūsā al-Ḥwārizmī*, Leipzig 1962.

HÂREZMÎ'NİN ESERLERİNİN İSTANBUL YAZMALARI

A. A. AHMEDOV, J. AD-DABBÂGH, B. A. ROSENFELD*

Türkçeye Çeviren: MELEK DOSAY**

Hârezmî'nin ($\approx 783 \approx 850$) iki astronomik eserinin İstanbul yazmalarının mevcudiyetine F. Sezgin tarafından "Geschichte des Arabischen Schrifttums" adlı eserinin altıncı cildinde ilk defa işaret edilmişti [1, s. 143]; F. Sezgin Hârezmî'nin astronomi eserlerinin yazmalarını sayarken, "Muhammed ibn Mûsâ el-Hârezmî'nin çalışmalarında parlak düşünceler: Usturlab kullanarak azimut'un belirlenmesi" ve "Muhammed ibn Mûsâ el-Hârezmî tarafından düzlemsel güneş saati üzerinde saat işaretlerinin çizimi," İstanbul'un Süleymaniye Kütüphanesinde Ayasofya 4830 numarada kayıtlı mecmuanın 198b-199b, ve 231b-235a sayfaları arasında bulunan bu iki risaleyi zikr ediyor. Bu makalenin yazarlarından biri olan J. ad-Dabbâgh 1983'de bu iki eseri yeniden kopya etti, ve bunları Rusça'ya tercüme etti, şerhleri ile birlikte yayınladı [2, s. 216-234].

1. *Ayasofya 4830 Numarada Kayıtlı Yazma*

Ayasofya Kütüphanesindeki 4830 numaralı yazma M. Krause [3] ve Y. Dold-Samplonius [4] tarafından incelenmiştir. Bu yazma çok sayıda tek tek risale ihtiva etmektedir: Apollonius'un "Bir doğru parçasının verilen bir oranda kesilmesi hakkında kitabı"nın Arapça tercümesi (s. 2a-52b); meşhur filozof Kindî'nin üç matematik eseri "En mükemmel sanat üzerine kitap", "Zihinde tasavvur edilen birtakım sayıların belirlenmesi üzerine inceleme", ve ulaşılamayan

* Dr. Ashraf A. Ahmedov, Şark İncelemeleri Enstitüsü, Taşkent. Dr. J. ad-Dabbâgh, Prof. Dr. Boris A. Rosenfeld, Bilim ve Teknoloji Tarihi Enstitüsü, Moskova.

** Melek Dosay, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Araştırma Görevlisi.

Tercümede ve konuyu anlamada karşılaştığım güçlüklerde kıymetli yardımlarını esirgemeyen Sayın hocam Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı'ya içten teşekkürlerimi sunarım.

objeler için uzaklıkların belirlenmesi hakkında bir inceleme (bakınız, [5, c. 2, s. 67] (s. 53a-86b, 204b-210b); geometrik cebir üzerine kimin tarafından yazıldığı belli olmayan bir inceleme (s. 86b-89a); Aqâ-tun'un "Farazîyeler kitabı" İngilizce tercümesi ile yayınlanmıştır [4] (s. 89b-102b); Theodosius'un "Küreler"inin bir kısmı (s.102b); sayılar teorisi üzerine kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen bir inceleme (s. 103a-108b)'; Şâbit ibn Kurrâ'nın dost sayılar üzerine incelemesi, ki bu eser bir başka yazmasından G. P. Matvievskaaya tarafından Rusça'ya tercüme edilmiştir [6] (bakınız, [5, c. 2, s. 86-87]) (s. 110a-121b); Ahmad ibn as-Surâ'nın sekiz tane matematik, astronomi, ve mantık eseri (bakınız [5, c. 2, s. 332-334]) (s. 122b-160a); Wîjan al-Kûhî'nin sekiz tane geometri eseri (bakınız [5, c. 2, s. 189-193]) (s. 161a-182a); üzerinde daha ayrıntılı duracağımız eserler (s. 183a-199b ve 228b-235a); Muḥammad eş-Şebbâh'ın güneş saati üzerine incelemesi (bakınız [5, c. 2, s. 59]) (s. 200a-204a); yukarıda söz konusu edilen Kindî'nin ulaşılamayan objeler için uzaklıkların belirlenmesi hakkındaki eseri ve Abû Bakr ibn 'Âbis, En-Neyrîzî, ve Ar-Rayyî'nin aynı mesele üzerine olan eserleri (bakınız [5, c. 2, s. 117, 257, ve 296]) (s. 210b-227b). Yazma 1229-1232'de istinsah edilmiştir, fakat içindeki risalelerin büyük çoğunluğu 9-10. yüzyıllarda yazılmıştır, en geç tarihlileri — İbn as-Surâ'nın risaleleri — 12. yüzyılın ilk yarısındadır. Ne Krause ne de Dold-Samplonius Hârezmî'nin bu eserlerinden söz etmemişlerdir; Krause, s. 228b-235a'daki risaleleri meçhul bir risale olarak düşünmektedir.

2. Hârezmî'nin Ayasofya Yazma Kütüphanesindeki 4830 Numaralı Yazmada Bulunan Risaleleri

Hârezmî'nin adı, yalnızca yukarıda sözü edilen iki risalede görünüyor. Bu yazmanın s. 182a-199b ve s. 228b-235a'sında bulunan bütün bu risale gruplarının Hârezmî'ye ait olduğu gerçeği D. A. King [7] tarafından dildeki yakın benzerliğe ve bu risalelerde incelenen konulara dayanılarak tespit edilmiştir, King'in söylediğine şu da ilâve edilmelidir ki, "tam sinüs" değerinin (trigonometrik çemberin yarıçapı) 150'ye eşit olması, ki bu Brahmagup'tadan ödünç alınmıştı, Hârezmî zamanı için ayırt edici bir özelliktir. (Benzer bir şey Preussischer Kulturbesitz [Batı Berlin] Kütüphanesinin yazmalar No. 5793'de Hârezmî'nin incelemelerinin Berlin yazmasında mevcuttur, ki bu Hârezmî'nin usturlabın tertibi üzerine, usturlabların

kullanımı üzerine, güneş saati üzerine, ve sinüs kadranı üzerine incelemelerini kısmen veya tamamen ihtiva etmektedir, bunlar arasında Hârezmî'nin adı, yalnız, usturlabların kullanımı üzerine olan incelemede yazılıydı, bu risalenin J. Frank [8] tarafından Almanca tercümesi yayınlanmıştır, ve G. P. Matvievs kaya [9 s. 255-266] tarafından Rusça tercümesi yayınlanmıştır—Bakınız [7, s. 23-31] ve [2, s. 151-154]).

D. A. King, Beyrûnî'nin Özbek SSR (Taşkent) Bilim Akademisinin Doğu Araştırmaları Enstitüsünde No. 177/3 (s. 148a-151a)[7, s. 12-13]'deki yazmasının da Hârezmî tarafından yazıldığı gerçeğini de saptadı. King, yazarı meçhul olan bu inceleme ile Hârezmî'nin kible yönünün tayini hakkında olan İstanbul yazması arasında metin birliği bulmaktadır. Taşkent yazması 1250 yılları civarında istinsah edilmiştir.

Ayasofya Kütüphanesindeki yazma da Berlin yazması gibi muhtelif uzunlukdaki "bölümler"e ayrılmaktadır. Aşağıda, Berlin yazması yayınında J. Frank'ın yaptığına uyarak, bu bölümlerin her birine bir numara vermekteyiz.

İlk 19 bölüm, belirli bir günde güneşin doğuş noktasının azimut'unun belirlenmesi, ve belirli bir anda güneşin azimut'unun tayini ile ilgilidir. Yukarıda söz ettiğimiz gibi, Hârezmî'nin incelemelerinin metni, Ayasofya Kütüphanesinde No. 4830'da s. 183a-199b ve s. 228b-235a'ya yerleştirilmiştir. Bununla beraber, 1. ve 2. bölümler ve 3. bölümün başı s. 228a'ya konmuştur, halbuki 3. bölümün sonu ve sonraki bölümler s. 183a ve devamı olan sayfalarda bulunmaktadır. 1. bölüm şu ad altındadır: "120 dereceye eşit olan gök küresinin çapı için Batlamyos'un yapmış olduğuna uygun olarak, herhangi bir şehirde güneşin doğuşunun azimut'unun belirlenmesi". Sonra gelen bölümler şöyledir: 2. bölüm "Güney Zodyak burçları için yükseltiden azimut'un belirlenmesi" (s. 228b); 3. bölüm "Kuzeydeki Zodyak burçları için azimut'ların belirlenmesi" (s. 228b, 183a); 4. bölüm "Azimut, gölge, ve yükselti ile yapılacak işlemlerin belirlenmesi" (s. 183a-183b); 5. bölüm "Gerek mevsim saatleri gerekse (eşit) ekinoksial saatlerden yükseltinin belirlenmesi" (183b); 6. bölüm "Azimut'un tayini" (s. 183b); 7. bölüm "Yine azimut'un tayini" (s. 183b-184a); 8. bölüm "Her saat ve her şehir için azimut'un belirlenmesi" (s. 184a); 9. bölüm "Herhangi bir şehrin güneş doğu-

şunun azimut'unun belirlenmesi" (s. 184a); 10. bölüm "[Bu konu üzerine] Başka bir bölüm" (s. 184a); 11. bölüm "[Bu konu üzerine] Başka bir bölüm" (s. 184a); 12. bölüm "[Bu konu üzerine] Başka bir bölüm" (s. 184a); 13. bölüm "Belli değerde yükselti için azimut'un belirlenmesi" (s. 184a-184b); 14. bölüm "Başka bir metot ile azimut'un belirlenmesi yöntemi" (s. 184b); 15. bölüm "Güneş doğuşunun azimut'unu belirleme yöntemi" (s. 184b); 16. bölüm "Ufuktan yükselen ekliptik noktasından azimut'un belirlenmesinin tavsifi" (s. 184b); 17. bölüm "Bütün Zodyak burçlarının herhangi birinin herhangi bir derecesi için, ihtiyaç duyduğunuz herhangi bir saatin azimut'unun belirlenmesi" (s. 184b-185b); 18. bölüm "Azimut'a göre saatlerin hesaplanması" (s. 185b-186a); 19. bölüm "Yine saatlere göre yükseltinin hesaplanması" (s. 186a); Bundan sonra gelen 6 bölüm, esas olarak, *kible*'nin azimut'unun belirlenmesi ile ilgilidir. Bu bölümler şöyledir: 20. bölüm. "İstedığınız gerhangi bir şehirde *kible*'nin yönünün tayini" (s. 186a-186b); 21. bölüm "Meridyen çizgisinin belirlenmesi" (s. 186b); 22. bölüm "Herhangi bir enlem için yine *kible*'nin belirlenmesi" (s. 187a); 23. bölüm "*Kible* yönünün belirlenmesi üzerine başka bir bölüm" (s. 187a-187b); 24. bölüm "*Kible* yönünün tayini üzerine daha kısa bir bölüm" (s. 187b); 25. bölüm "Çizelgeden *kible*'nin azimut'unun belirlenmesi" (s. 187b-188a) 25. bölümün çizelgesinden sonra, "Gölge ve eğimlerin bir çizelgesi" ni ihtiva eden 26. bölüm gelmektedir (s. 188b).

27-31 bölümleri, muhtelif saatlere ilişkin olarak talimatlara hasr edilmiştir: 27. bölüm "Mekanik saatlerin yapımı, yani, gerek eşit gerek mevsimsel saatlerin belirlenmesi için tekne veya leğen biçimindeki kaplar aracılığı ile çalışan *binkân* ların yapımı" (s. 189a-190a); 28. bölüm "Çakıl taşı fırlatan *binkân* ların yapımı" (s. 190a-190b); 29. bölüm "Yukarı tekerlek (Su Dolabı) biçimindeki saatin yapımı" (s. 191a-192a); 30. bölüm "Saatler (in belirlenmesi) için konik güneş saatinin yapımı" (s. 192a); 31. bölüm "(Tören) *miknasa* adı verilen güneş saatinin çalıştırılması (Bu alete ilişkin olarak yapılan işlemler)" (s. 193a).

Bundan sonra, "İstedığınız enlemde (herhangi bir) zodyak burcu için güneş doğuşunun azimut'unun geometrik çizimi" başlığını taşıyan 32. bölüm gelmektedir (s. 193b). Bundan sonra gelen üç bölüm şehirlerin enlem ve boylamlarının belirlenmesine hasr edilmiştir: Bunlar şöyledir, 33. bölüm "Bir kentin enleminin belirlenmesi"

(s. 193b-194a); 34. bölüm "Bir kentin enleminin geometrik tayini" (s. 194a); 35. bölüm "Bütün iklimlerde bulunan kentler" (163 kentin enlem ve boylamlarının bir çizelgesi) (s. 194b-196b).

Daha sonraki üç bölüm yine, astronomik ve matematiksel aletlerin tavsifine hasır edilmiştir: 36. bölüm "Saat ölçmeye yarayan kadran'ın (rub⁶) kullanılma tarzı" (s. 196b-197a); 37. bölüm "Saha çalışması için pergel" (s. 197a-197b); 38. bölüm "Elverişli aletler olmaksızın [ay] tutulmanın belirlenmesi için bir (kara) tahta" (s. 198a). Bundan sonra gelen 39. bölüm "Muhammad ibn Mûsâ el-Hârezmî'nin çiziminde parlak düşünceler : Usturlabı kullanarak azimut'un belirlenmesi" (s. 198b-199a); ve 40. bölüm "İklimlerin enlemlerinin belirlenmesi" (s. 199a-199b).

Son 19 bölüm (bunların ilkinin başı yoktur) zaman ölçümüne hasır edilmiştir. Bunlar şöyledir: 41. bölüm "Çizelgeden namaz zamanlarının tayini" (s. 229a-229b); 42. bölüm "Herhangi bir enlem için herhangi bir günde öğle vaktinde güneşin ufuk üzerindeki yüksekliğinin tayini" (s. 229b); 43. bölüm "Çizelgeden gün'ün artık kısmının (surplus) tespiti" (s. 229b); 44. bölüm "Güneşin zenitte olduğu zamanın tayini" (s. 229b); 45. bölüm "Güneşin ikinci defa olarak (saniye cinsinden?) zenitte bulunduğu zamanın tayini" (s. 229b); 46. bölüm "Bir güneş saati mili yardımıyla günün istediğiniz herhangi bir saatine tekabül eden gölge uzunluğunun belirlenmesi" (s. 229b-230a); 47. bölüm "Namaz zamanları için saatlere tekabül eden gölge uzunluklarının tesbiti" (s. 230a); 48. bölüm "Herhangi bir günde ve herhangi bir enlemden ufka göre öğle vakti yüksekliğinin belirlenmesi" (s. 230a); 49. bölüm "Herhangi bir günde ve öğle ve ikinci zamanında güneşin ufka göre yüksekliği hakkında ek bilgi" (s. 230b); 50. bölüm "Gerçeğe uygunluğu saptanmış eğimden 34 enlem derecesi için öğle vakti güneşin ufka göre yükselmesi" (bir çizelge) (s. 230b); 51. bölüm "33 enlem derecesi için güneşin ufka göre yüksekliği" (bir çizelge) (s. 231a); 52. bölüm "Muhammad ibn Mûsâ el-Hârezmî tarafından düzlemsel güneş saatinde saatlerin ayarlanması" (s. 231b); 53. bölüm "Bir güneş saati—Bağdad için bütün zodyak burçlarının her on dakikada bir doğan bölümlerine tekabül eden gölge uzunluğunu ve azimutları belirlemeye yarayan bir güneş saati" (bir çizelge) (s. 231b-232b); 54. bölüm "İkinci zamanının Oğlak burcu, Koç burcu, ve Yengeç burcunun doğuş zamanları için ilk ve son azimutlarının ve ilk ve son gölge uzunluklarının çizelgeleri" (s. 232b); 55.

bölüm “15, 18, 21, 24, 27, 30, 33, 36, 38, 40 enlemleri için güneş saati” (Oğlak ve Yengeç burçları için 1, 2, 3, 4, 5, 6 saatlerine tekabül eden yüksekliklerin, azimutların ve gölge uzunluklarının bir çizelgesi) (s. 233a-234a); 56. bölüm “Surra men Re’â (Samarra) kenti için 34 enlemi için güneş saati” (Aynı zodyak burçları için her yarım saate tekabül eden azimutların ve gölge uzunluklarının bir çizelgesi) (s. 234a); 58. bölüm “Enlemi olmayan yer, yani ekvator için güneş saati” (s. 234a-234b); 59. bölüm “Herhangi bir enlem için geometrik metod ile güneş saatinin imali” (s. 234b-235a).

39-40 ve 52-59 bölümleri bibliyografyada (2) de verilen eserde yayınlanmıştır. Gördüğümüz gibi, bölümlerin büyük çoğunluğu şu iki probleme hasır edilmiştir: Bazı doğrultuların azimutunun tayini ve vakit tayini.

Taşkent yazması şu ad altındadır: “İsteddiğiniz herhangi bir kentte *kible*’nin azimutunun doğrultusunun belirlenmesi” (Ma’rifet takvîm semt el-kible fi eyyi beled shi’ta). Bu yazma, son dördü İstanbul yazmasının 22-25 bölümlerine tıpatıp uyan beş bölümden oluşmaktadır.

3. *Kiblenin Belirlenmesi Üzerine Bir İnceleme*

Herşeyden önce ilkin, azimutların belirlenmesine ilişkin olan bu incelemelerin bazı bölümlerini gözönüne alalım. Azimut (*semt*, kelimesi kelimesine “doğrultu”) ufuk düzlemi üzerindeki bir noktanın doğrultusu ile başlangıç kabul edilen bir başka doğrultu arasındaki açıdır (azimut kelimesinin menşei Arapça *es-semt*’in çoğulu olan *es-sûmut* kelimesidir). Bir gök cisminin ya da gök küresinin bir noktasının azimutu, bu noktanın ufuk düzlemi üzerindeki dik izdüşümünün azimutudur, bir gök cisminin azimutu ve ufka göre yüksekliği — bu cismin doğrultusu ile yatay düzlem arasındaki açı — gök küresi üzerinde küresel koordinat sistemlerinden birini teşkil eder, ki bu gök küresinde ufuk düzlemi ekvator olursa zenit ve nadir kuzey ve güney kutup olur. *Kible* müslümanların başlıca kutsal yeri olan Mekke’nin yönüdür. *Kible* yönünün bilgisi, müslümanlar namaz kılarken Mekke’ye döndükleri için camilerin inşasında gereklidir; bu nedenle kible azimutunun belirlenmesi müslüman memleketlerde en önemli pratik problemlerden biriydi. Verilen bir kent için *kible* azimutu, Mekke doğrultusu ile bu kentten geçen meridyen doğrultusu arasındaki açı demektir. Güneş doğuşunun azimutu, verilmiş olan bir

günde tam doğu noktasından güneş doğuşu doktasına kadar ufuk çemberinin yayı demektir. Bütün durumlarda, azimutların belirlenmesi problemleri, küresel trigonometri aracılığı ile çözülebilmiştir.

İstanbul yazmasının 20. bölümünde ve Taşkent yazmasının 1. bölümünde, *kible* azimutunun belirlenmesinin takribi metotları verilmektedir. İlkin, belirli bir X kentinin ve Mekke'nin M enlem ya da boylamlarının eşit olduğu iki durum göz önünde bulundurulmaktadır. Bu durumlarda Hârezmî, *kible* doğrultusu olarak sırasıyla doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunu almaktadır.

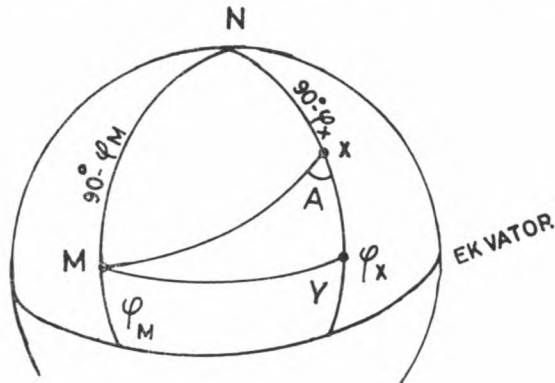
Bu kaidelerin ikincisi tam doğru, fakat ilki kaba ve yaklaşıktır. Sonra, belirli bir kentin gök küresi üzerinde Mekke'nin zenitinin yaklaşık bir tayini önerilmektedir: Bu kentlerin $\lambda_X - \lambda_M$ farkını bulun, ve bunu, İkizler Burcunun 4° ne tekabül eden gün için, yani, yaklaşık olarak, güneşin Mekke'de zenitte bulunduğu güne tekabül eden gün için gün yayının yarısından çıkarın. Önceki bölümlerde betimlenene göre, yükseklik olarak elde ettiğiniz farkı alın, ki yükseklikle azimutu belirlersiniz. Taşkent yazmasında X kentinin başka bir yaklaşık temsil şekli, *kible* doğrultusu olarak XM çizgisinin doğrultusunun alındığı, X merkezli bir çember içinde X ve M kentlerinin enlem ve boylamları ile çizilmiştir. Biz, şimdi, burada, İstanbul yazmasının 22. bölümünde, ve Taşkent yazmasının 2. bölümündeki bu problemin trigonometrik çözümünü vereceğiz. Arapça metin şöyledir:

عمل القبلة أيضا في كل عرض

تأخذ ما بين عرض مكة وعرض البلد الذى تريد. فاجعله جيبا ثم اضربه في مثله، ثم خذ فضل ما بين طول مكة وطول مدينتك، فاجعله جيبا واضربه في جيب تمام عرض مكة، واقسمه على قن أبدا، فما خرج فهو الجيب المعدل. فاضربه في مثله وزده على المضروب في مثله الذى حفظته. فما بلغ فخذ جذره فاحفظه. ثم اضرب الجيب المعدل في قن واقسمه على الجذر. فما بلغ فقوسه واحفظه. ثم أدر في المسجد الذى تريد دائرة هندية ثم اعرف خط الزوال. فان كانت مدينتك غربية عن مكة فعد مثل تلك القوس عن خط الزوال الجنوبي الى ناحية المشرق. فحيث انتهت فهو موضع القبلة من موضع العود الذى في وسط الدائرة. وان كانت مدينتك شرقية عن مكة فعد من ناحية المغرب وافعل كما فعلت اولاً.

22. bölüm. “Herhangi bir enlem için de *kible*'nin tayini. Mekke'nin enlemi ile bulunduğunuz kentin enlemi arasındaki farkı alın, bunun

sinüsünü alın, kendi kendisiyle çarpın, ve neticeyi aklınızda tutun. Sonra, Mekke'nin ve bulunduğunuz kentin boylamları arasındaki farkı alın, sinüsünü bulun, bunu Mekke'nin enlemini tümlevinin sinüsü ile çarpın, ve bunu 150 ile bölün. Elde ettiğiniz şey 'tadil edilmiş (tashih edilmiş) sinüs'dür. Bunu kendi kendisiyle çarpın ve aklınızda tuttuğunuz çarpıma ekleyin. Toplamın kare kökünü alın ve bunu aklınızda tutun. Bundan sonra, 'tadil edilmiş sinüs'ü en büyük sinüs ile çarpın, ve bunu az önce elde ettiğiniz köklü ifade ile bölün. Bölümün yayını alın ve bunu aklınızda tutun. Sonra, inşa etmek istediğiniz cami içine bir Hint dairesi çizin ve meridyen çizgisini belirleyin. Eğer bulunduğunuz kent Mekke'nin batısında ise, bu meridyen çizgisini güneye doğru doğu istikametinde bu yaya eşit olarak kesin. Bu yayın ulaştığı yer, çemberin ortasındaki güneş saatine (gnomon) göre *kible*'nin yeri olur. Eğer bulunduğunuz kent Mekke'nin doğusunda ise, yayı batı istikametinde kesin ve önceki gibi aynı yoldan hareket edin." (S. 187a). Eğer, Mekke'yi, belirli kenti, ve kuzey kutbunu sırasıyla M, X , ve N harfleri ile gösterirsek, *kible*'nin azimutu, NXM küresel üçgeninde NXM açısıdır (Şekil 1). "Tadil edilmiş sinüs" (ceyb el-mu'addal)—sinüs çizgisinin "düzeltilmesinin" sonucu, $\sin(\lambda_X - \lambda_M) = R \sin(\lambda_X - \lambda_M)$, yani $\cos\varphi_M$ ile çarpımı. R "noksansız sinüs"dür, bu eserde 150 ye eşit alınan yerin yarıçapıdır; Taşkent yazmasında bu 150 sayısı yerine *cumlet el-ceyb*— "noksansız (tam) sinüs" kelimeleri kullanılmıştır. $\cos\varphi_M \cdot \text{Cos}\varphi_M \cdot R$ 'dir. Bu çar-

Şekil . 1

pan, Mekke'nin paralelinin, arz küresinin büyük dairesinin çizgisel boyutlarına tekabül eden çizgisel boyutlarını elde etmek için, arz küresinin büyük dairesinin çizgisel boyutları ile çarpılması gereken sayıyı göstermektedir.

Burada verilen bu metod düzlem trigonometriye dayanmaktadır, yani, arz yüzeyinin bu kısmı M ve X kentleri ile düzlem farz edilmektedir. Mekke'nin paralelinin MY yayı "tadil edilmiş sinüs" $\text{Sin}\eta = (\text{Sin} [\lambda_X - \lambda_M] \text{Cos } \varphi_M) / R$ ile belirlenir. (hesaplanmasında, dünya yüzeyinin küresel olması hesaba katılmıştır). XY yayı, sinüs çizgisi $\text{Sin} (\varphi_X - \varphi_M)$ ile belirlenir, ve MY ve XY kenarlı dik üçgenin $\sqrt{\text{Sin}^2 (\varphi_X - \varphi_M) + \text{Sin}^2 \eta}$ hipotenüsü MX yayı olarak alınmıştır. Ayrıca, doğru kenarları ile bir dik üçgen olarak alınan MYX üçgeninde, A açısının sinüsü $\text{Sin} A = (MY/MX)R$ formülü ile bulunmaktadır. Hintliler tarafından meridyen çizgisinin ("öğle vakti çizgisi") tayini için bulunmuş olan "Hint çemberi", merkezde dik gnomon (güneş saati) ile ufuk düzlemi üzerine çizilmiş olan bir çemberdir: Meridyen çizgisi çemberin merkezi ile, gölge uç noktalarının çizdiği eğrinin çemberi kestiği noktalar arasında kalan yayın orta noktasını birleştirir.

İstanbul yazmasının 25. bölümünde, ve Taşkent yazmasının 5. bölümünde, 20 sütunlu ve 20 satırlı bir çizelge vardır, sütunların yukarısındaki 1,2, ..., 20 rakamları $\varphi_X - \varphi_M$ enlemlerinin farkını göstermektedir (bu rakamların üstünde "enlem" kelimesi yazılmıştır), satırların sağ tarafında bulunan 1,2, ..., 20 rakamları $\lambda_X - \lambda_M$ boylamlarının farkını göstermektedir (bu rakamların hizasında yukarıdan aşağıya "boylam" kelimesi yazılmıştır), bu farklara tekabül eden satır ve sütunların kesişme noktalarındaki karelerde, $\varphi_X - \varphi_M$ ve $\lambda_X - \lambda_M$ farklarında *kible*'nin A azimutu gösterilmektedir. Kahire'de Taymur kütüphanesinde 103/2 numarada (s. 101a-102a) kayıtlı yazmada "Abû Ca'fer Muḥammad ibn Mûsâ el-Hârezmî'nin yirmili çizelgesi (el-cedvel el-işrîni)" başlığı altında, buna çok benzer bir çizelge verildiğini görmekteyiz, bu durum, bu eserin Hârezmî'ye atfedilmesi için ilâve bir delil olmaktadır. Londra'da British Library'de 9116 numarada kayıtlı, aşağı yukarı 13. yüzyılda Yemen'de yazılmış olan yazmadaki bir zîc'de benzer bir çizelge vardır (7, s. 15-16).

MXN küresel üçgenine küresel trigonometri uygulayarak *kible*'nin azimutunun belirlenmesi, Abdu'r-Raḥmân aş-Şûfî'nin (yaklaşık 10. yüzyıl) "Usturlabın Kullanımı Üzerine Kitap"ında (10, s. 297-298),

ve El-Beyrûnî'nin "El-Kânûn el-Mes'ûdî"sinde (II, s. 425-427) başarıyla yapılmaktadır.

4. Yükselen Açılımın Belirlenmesi Üzerine İlk İnceleme

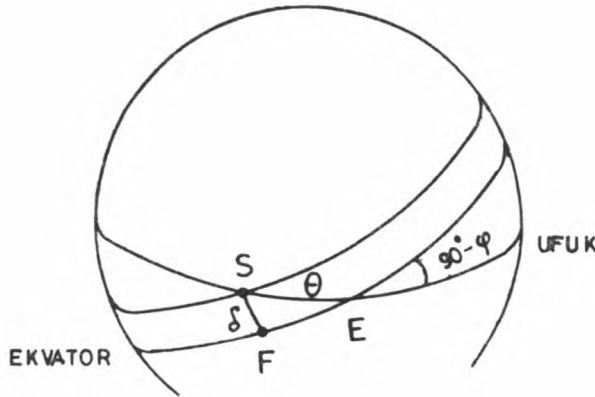
"Herhangi bir şehirde güneş doğuşunun azimutunun belirlenmesi" adını taşıyan 1. bölüm aşağıdaki gibi başlamaktadır:

معرفة سعة المشرق في كل بلد...

فاذا أردت معرفة ذلك تأخذ من نصف القطر ربعه وهو $\frac{1}{4}$ فتضربه في مثله، وتضرب جميع درج الميل في مثله، ثم تجمعها وتأخذ جذرها، فما كان فهو سعة مشرق تلك المدينة.

"Eğer bunu belirlemek istiyorsanız, çapın dörtte birini alın, bu 15 derecedir, ve bunu kendi kendisiyle çarpın. Ufka göre yükselim derecelerini kendi başlarına alıp kendileriyle çarpın. Sonra, bunları dörtte bir çap değerinin karesine ekleyin ve bu toplamın kare kökünü alın. Elde ettiğiniz şey, bu kentin güneş doğuşunun azimutudur." (S. 228b).

Eğer EF ile göksel ekvatoru, ve ES ile ufuk çemberini göstersek (şekil 2), güneşin doğuş noktası, bu iki çemberin kesiştiği E

Şekil. 2

noktasıdır. Eğer belirli bir günde güneş, göksel ekvatorun bir δ küresel mesafesinde bulunan gün çemberinin S noktasında ise (δ yayı güneşin ufka göre yükselimi olarak adlandırılmaktadır), güneş doğuşunun θ azimutu F açısı dik olan ESF dik küresel üçgeninin hipotenüsüdür, bu üçgenin SF kenarı δ yükselimine eşittir, ve E açısı verilen kentin φ enleminin 90° 'ye tümlevine eşittir. Bu nedenle, küresel sinüs teoreminden,

$$\sin\theta/R = \sin\delta/\cos\varphi, \quad (1)$$

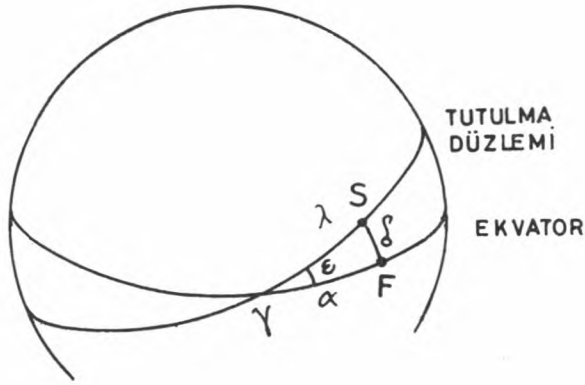
$$\text{yani,} \quad \sin\theta = R (\sin\delta/\cos\varphi) \quad (2)$$

Bölümün başlığında Hârezmî Batlamyos'a atıf yapmaktadır. Güneşin δ yükseliminin maksimum yükselime, yani ekliptik ve gök ekvatoru arasındaki açıya eşit olduğu zaman solstis günü için güneş doğuşu azimutunun belirlenmesi problemi Batlamyos tarafından, (1) formülüne eşdeğer bir kural verdiği "Almagest'in ikinci kitabının 3. bölümünde çözülmüştür (12, s. 65). Hârezmî burada, Batlamyos tarafından kullanılmış olan yarıçapın 60 parçaya bölümünü kullanmaktadır. (Hârezmî, genellikle yarıçapın 150'ye bölümünü kullandığından, bu incelemenin başlığında 60'a bölümü kullandığını söz konusu etmektedir): Hârezmî burada yarıçapın, 60'a bölümünden elde edilen parçalara "derece" demektir. Yukarıda söz konusu edilen problemde Hârezmî, Batlamyos gibi, solstis günü için, yani $\delta = \varepsilon$ için güneş doğuşunun azimutunu bulmaktadır. Bu durumda, o, ESF üçgenini bir düzlem üçgen olarak, ve belirli kentin enlemini Bağdat'ın enlemi $\varphi = 33^\circ$ 'ye eşit olarak göz önünde bulundurmaktadır. Bu nedenle, $90^\circ - \varphi \approx 57^\circ$, $EF \approx SF/\text{tg } 57^\circ \approx 24/1,6 = 15$; Hârezmî'nin bu kenarı 15 "derece"ye eşit düşünmesinin nedeni budur. Hârezmî, θ güneş doğuşu azimutunu ESF düzlem üçgeninin ES hipotenüsü olarak, yani $\theta = \sqrt{EF^2 + \delta^2}$ formülü ile tayin etmektedir.

Bundan sonra Hârezmî her zodyak burcu için, yani her ay için aynı problemi çözmektedir. Güneşin δ ekliptik boylamı ile ekliptikte bulunması durumunda, γSF dik küresel üçgeni için küresel sinüs teoreminden (şekil 3)

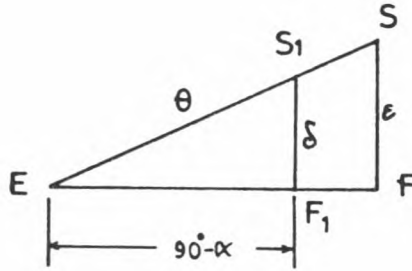
$$\sin\lambda/R = \sin\delta/\sin\varepsilon$$

Hârezmî, $\sin\delta/\sin\varepsilon$ yerine δ/ε oranını alarak yaklaşık bir değer bulmakta ve $\sin\lambda = R (\delta/\varepsilon)$ yi göz önüne almaktadır. Bu durumda

Şekil. 3

o, δ 'ya eşit S_1F_1 kenarı ile ES_1F_1 üçgeninin ES hipotenüsünü güneş doğuşunun azimutu olarak almaktadır. (Şekil 4). Bu nedenle, $\theta_1 = ES_1 = ES (\delta/\varepsilon) \approx \theta$. $\sin(\lambda/R)$, burada $R = 150$ kabul etmektedir.

Şekil. 4

5. Güneşin Azimutunun Belirlenmesi Üzerine İnceleme

2. bölümde Hârezmî, güneşin ufka göre yükseliminden azimutu bulmakta, ve bu problemin çözümünde düzlem değil küresel trigonometriyi kullanmaktadır. Biz, güney zodyak burçları için Hârezmî'nin kuralına tekabül eden formülü göstereceğiz:

معرفة السمّ من قبل الارتفاع للبروج الشمالية

إذا أردت ذلك فخذ الارتفاع فالحق من تسعين، فما بقي فاجعله جيباً، فما كان فهو جيب تمام الارتفاع. فاقسم عليه جملة الجيب، فما خرج فهو الاصل الاول. ثم اقسام جيب عرض البلد الذي تريد على جملة تمامه، فما خرج فاضربه في جيب الارتفاع الذي تعمل له السمّ. فما خرج فهو الاصل الثاني. فزد عليه جيب سعة المشرق للبرج الذي تعمل له أو الدرجة، فما بلغ فاضربه في الاصل الاول. فما بلغ فهو السمّ.

“Eğer bunu bulmak istiyorsanız, ufka göre yüksekliği alın ve 90’dan çıkarın, geriye kalanı sinüse çevirin. Elde ettiğiniz şey, ufka göre yüksekliğin tümlevinin sinüsüdür. Tümel sinüsü bununla bölün, elde ettiğiniz şey ‘ilk asıl’dır. Sonra, bulunduğunuz kentin enleminin sinüsünü onun tümlevinin sinüsü ile bölün. Elde ettiğinizi, azimut için bulduğunuz yüksekliğin sinüsü ile çarpın, elde edeceğiniz şey ‘ikinci asıl’dır. Buna zodyak burcunun doğuşunun azimutunun sinüsünü ya da dereceyi ekleyin. Toplamı ‘ilk asıl’ ile çarpın, elde edeceğiniz şey, azimutun tümlevinin sinüsüdür.” (S. 182b). Kuzey zodyak burçları için aynı problemin çözümünde Hârezmî, güney zodyak burçları için bulunduğu aynı “ilk ve ikinci asılları” bulmayı salık vermektedir. Bundan sonra Hârezmî şöyle yazar:

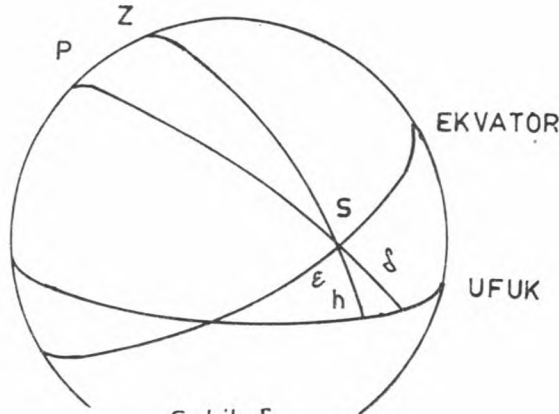
معرفة السمّ للبروج الشمالية

وهو أن تعمل الاصل الاول والثاني على ما أرينك. ثم خذ الاصل الثاني فانقصه من جيب سعة المشرق. فان كان أكثر من جيب سعة المشرق، فاق جيب سعة المشرق منه. فما بقي بعد ذلك فاضربه في الاصل الاول، فما بلغ فقوسه. فما خرج فهو السمّ. فإذا أردت أن تعلم جهة هذا السمّ شمالي هو أم جنوبي فانظر (فان كان الاصل الثاني اكبر من جيب سعة المشرق فالسمّ جنوبي)، وان كان الاصل الثاني مثل جيب سعة المشرق سوا فالسمّ على خط المشرق والمغرب، وان كان الاصل الثاني اقل من جيب سعة المشرق فالسمّ شمالي.

“İkinci asılı’ alıp bunu güneş doğuşu azimutunun sinüsünden çıkarın; eğer ‘ikinci asıl’ azimuttan daha büyük ise, azimutun

sinüsünü çıkarın, farkı 'ilk temel' ile çarpın ve çarpımın yayını alın, güney azimutunu elde edersiniz... Eğer 'ikinci asıl' güneş doğuşu azimutunun sinüsüne tam olarak eşitse, azimut doğu-batı çizgisi üzerindedir. Eğer 'ikinci asıl' güneş doğuşu azimutundan küçükse, azimut kuzey azimutudur." (S. 182b-183a).

Eğer tepe noktaları, güney zodyak burçlarından birinde, yani terazi burcunun başlangıcından koç burcunun başlangıcına kadar ekliptik yayı üzerinde, bulunan S güneş, P kuzey kutbu, ve Z zenit olmak üzere gök küresinin küresel üçgenini göz önüne alırsak (şekil 5), bu üçgende $\angle P = 90^\circ - \varphi$, $\angle S = 90^\circ - h$, $PS = 90^\circ + \delta$ ve küresel kosinüs teoreminden, $-\sin \delta = \sinh \sin \varphi + \cosh \cos \varphi \cos A$ ve $|\cos A| = (\sinh \sin \varphi + \sin \delta) / \cosh \cos \varphi$.

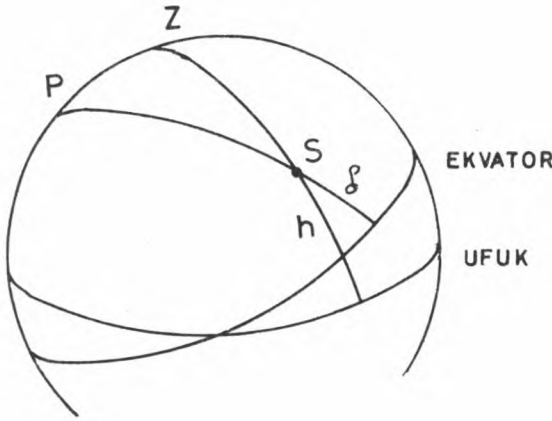

Şekil. 5

Hârezmî $\sin(90^\circ - h) = \cosh$ bulmaktadır, onun "ilk asıl"ı $R/\cosh = 1/\cosh$ 'dır, "ikinci asıl"ı $(\sin \varphi / \cos \varphi) \sinh = \tan \varphi \cdot \sinh$ 'dır. Yukarıda güneş doğuşunun θ azimutunun bulunuşunda, Hârezmî $\sin \delta / \cos \varphi = \sin \theta$ olduğunu buldu, bu yüzden Hârezmî'nin kuralı, yukarıda sözünü ettiğimiz küresel kosinüs teoreminden çıkan kurala denktir.

Güneşin kuzey zodyak burçlarından birinde, yani koç burcunun başlangıcından terazi burcunun başlangıcına kadar ekliptik yayı üzerinde bulunması halinde (şekil 6), $\angle P = 90^\circ - \varphi$, $\angle S = 90^\circ - h$, $PS = 90^\circ - \delta$ ve $\angle PS$ üçgeni için küresel kosinüs teoreminden $\sin \delta$

$= \sinh \sin \varphi + \cosh \cos \varphi \cos A$, ve $|\cos A| = \frac{\sin \delta - \sinh \sin \varphi}{\cosh \cos \varphi}$ bu ifade, bu durum için Hârezmî'nin kuralının eşdeğeridir. $h = 0$ durumu, "ikinci asıl" $\operatorname{tg} \varphi \sinh$ 'a $\sin \theta$ ilavesi ile elde edilen ifadenin $\sin \theta$ 'ya eşdeğer olması durumuna tekabül eder, $h > 0$ durumu, $\operatorname{tg} \varphi \sinh + \sin \theta > \sin \theta$ durumuna tekabül eder, $h < 0$ durumu, $\operatorname{tg} \varphi \sinh + \sin \theta < \sin \theta$ durumuna tekabül eder. Bu üç durumda güneş, sırasıyla, ufuktadır, ufkun üzerindedir ve ufkun altındadır.

Şekil. 6

$\triangle ZPS$ üçgeni için küresel kosinüs teoremine denk bir kural 5. yüzyıl astronomu Varâhamihira tarafından bilinmekteydi (13, s. 200-201), ve anlaşıldığına göre, Hârezmî bu kuralı bir Hint kaynağından öğrenmiş olmalı. Öyle anlaşılıyor ki, Şâbit ibn Kurrâ (9. yüzyıl) bu kuraldan Hârezmî aracılığı ile haberdar oldu, ve bu kuralı "Güneş saati denilen, Zaman Tayinine Yarayan Aletler Üzerine Kitâb"-ında gösterdi (6, s. 252-266), ve ondan Regiomontanus, El-Battânî'nin "Zic-i Sâbî" aracılığı ile öğrendi. Avrupalılar, küresel trigonometrinin bu teoremini Battânî vasıtasıyla bildikleri için, bu teoreme Avrupa'da genellikle "El-Battânî teoremi" denmiştir.

Güneşin ufka göre yüksekliğinden, belirli bir kentin enleminde, ve güneş doğuşunun azimutundan güneşin azimutunun belirlenmesi için Hârezmî'nin yukarıda verilen kuralı küresel trigonometrinin bu aynı teoreminin bir eşdeğeri olmaktan ibarettir, yani, güneşin

ufka göre yüksekliğinin; gün yayından, verilen bir günde ve saatte güneşin ufka göre yüksekliğinin belirlendiği saat açısından, güneşin öğle vakti yüksekliğinden belirlendiği Varâhamihira'nın kuralına denkdi; mamafi Hârezmi 4. bölümde Varâhamihira'nın kuralının kendisini vermektedir. Arapça metin şöyledir:

معرفة عمل السميت والظل والارتفاع

... نستخرج أولاً نصف قوس النهار لذلك اليوم، وجيب نصف قوس النهار المنكوس، وجيب ارتفاع نصف نهار درجة الشمس، وجيب تمام الارتفاع لنصف درجة الشمس لذلك اليوم، وجيب سعة مشرق درجة الشمس لذلك اليوم. فإذا عرفت هذه كله فأنظر الساعة التي تريد أن تعرف سمتها وارتفاعها وظلها. فإن كانت مستوية فاضربها في \bar{y} ، وإن كانت معوجة فاضربها في أجزاء ساعات ذلك اليوم. فما اجتمع فالقه من جيب نصف قوس النهار المنكوس فما بقي فهو الحصة، فاحضه. ثم اضرب هذه الحصة في جيب ارتفاع نصف نهار درجة الشمس، فما بلغ فاقسمه على جيب قوس النهار المنكوس. فما خرج فهو جيب ارتفاع تلك الساعة. فقوسه، فما كان فهو الارتفاع.

“Her şeyden önce gün yayının yarısını bulun, güneşin öğle vakti yüksekliğinin sinüsünü bulun, bu günde güneşin öğle vakti yüksekliğinin tümlevinin sinüsünü bulun, ve bu günde güneşin doğuş derecesinin azimutunun sinüsünü bulun. Eğer bütün bunları bulduysanız, azimutunu, yüksekliğini, ve gölge uzunluğunu bulmak istediğiniz saate bakın. Eğer bu saat eşit (ekinoksial) ise, bunu 15 ile çarpın, eğer mevsim saati ise, bunu bu günün saat kesirleri ile çarpın. Çarpımın sehmını, gün yayının yarısının sehminden çıkartın. Elde edeceğiniz şey ‘hisse’ (argument) dir, bunu aklınızda tutun. Sonra bu ‘hisse’yi güneşin derecesinin öğle vakti yüksekliğinin sinüsü ile çarpın. Çarpımı gün yarısının sehmi ile bölün. Bölüm olarak elde ettiğiniz, bu saatin yüksekliğinin sinüsüdür. Bunun yayını alın, yüksekliği elde edeceksiniz.” (S. 183a). “Eşit (ekinoksial) saatler” — günün $1/24$ 'ün eşit olan astronomik saatler, bu saatlerin 15 ile çarpımı derece cinsinden saat açısidir, çünkü göksel küre her “eşit saat” için 15° döner. “Mevsim saatleri” gündüz veya gecenin $1/12$ 'sine eşittir. Ortaçağda Doğuda bütün sivil yaşam ve müslüman ibadetleri “mevsim saatleri”ne göre belirlenmişti. “Saatlerin kesirleri” cümle-

sindeki “kesir (kısm)” kelimesi gök ekvatorunun dereceleri demektir, “saatin kısımları (kesirleri)” — gök ekvatorunun, ı “mevsim saati” içinde aldığı açılal yolun derece cinsinden miktarı. “Mevsim saatlerinin” sayısı ile “saatin kısımları”nın çarpımı da derece cinsinden saat açısına eşittir. $\alpha < 90^\circ$ açıları için “sehm” (Avrupa’da sinüs versus) *cosa* kosinüs çizgisinin *R*’ye tamamlayıcısıdır, ve $\alpha > 90^\circ$ için $R + cosa$ toplamının $2R$ ’ye tamamlayıcısıdır, “gün yayı” — güneş ufkun üzerinde iken gün dairesinin yayı; bu, gündüze tekabül eden gök ekvatorunun derecelerinin sayısına eşittir. Saat açısı meridyenden hesaplandığı için, gün yayının yarısı saat açısının maksimum değerine eşittir. Varâhamihira’nın kuralı bizim sembol sistemimizle şu şekilde yazılabilir :

$$\sin h = (\sin \text{versa} - \sin \text{vers } t) \cos \varphi \cos \delta$$

Eğer $\sin \text{versa} = 1 + t\varphi \text{ tg} \delta$ koyarsak, bu formülden Hârezmî’nin kuralını elde ederiz.

Bu kurallar aynı $\angle PS$ üçgeni, ve $t \leq \angle PS$ açısı ($A \leq P \angle S$ açısı için değil) için küresel kosinüs teoremine eşdeğerdur.

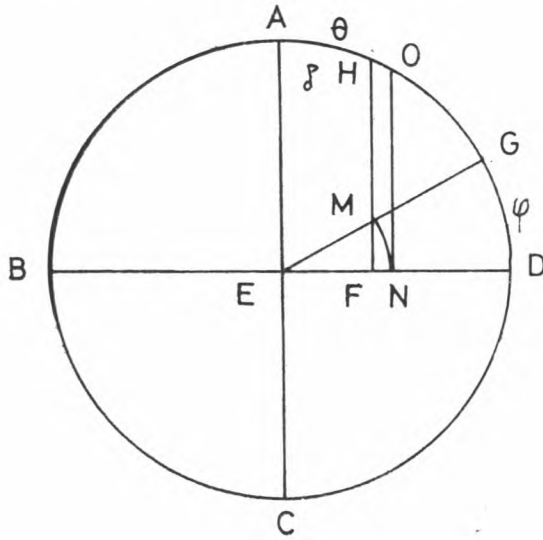
6. Yükselen Açılımın Belirlenmesi Üzerine İkinci İnceleme

Hârezmî 32. bölümde, güneş doğuşu azimutunun belirlenmesi probleminin çözümü için küresel trigonometrinin kurallarına denk olan kuralları uygulamaktadır. Arapça metin şu şekildedir :

عمل سعة أى مشرق شئت من البروج في أى عرض شئت بالهندسة

نخط دائرة عليها ابجد ونقسم قوس اذ ص جزأ ونعد من نقطة د على قوس الدائرة بقدر عرض البلد ونخرج منه خطا الى المركز وهو خط ه ز. ثم نعد من نقطة آ على قوس الدائرة بقدر ميل البرج الذى نريد أن نعمل له، ونخرج منه خطا يوازى خط آ ه، وهو خط ح ط ينتهى الى خط د ب الذى هو القطر. وننظر أين يقطع من خط ز ه، فكأنه قطعه على نقطة م. ثم نأخذ منه ونثبت رأس البركار في نقطة المركز وهى نقطة ه وننظر الرأس الآخر أين يقطع من خط د ه، فكأنه قطعه على نقطة ل. فنخرج من نقطة ل عمودا ينتهى الى قوس آ ز وهو عمود ل ع. فحيث انتهى فعد منه الى نقطة آ، فما كان فهو سعة المشرق للبرج الذى اردته.

“İstedığınız herhangi bir enlemden herhangi bir zodyak burcu için güneş doğuşunun azimutunun geometrik tayini.” Hârezmi'nin çözümü şöyledir: “Bir ABCD dairesi çizin (şekil 7), ve AD yayını 90 kısıma bölün. Daire üzerinde D noktasından itibaren, bulunduğunuz kentin enleminin büyüklüğüne sahip olan DG yayını göz önüne alın, ve bu G noktasından dairenin merkezini birleştirin, yani EG 'yi çizin. Sonra, daire üzerine A noktasından, azimutunu belirlemek istediğiniz zodyak burcunun yükseliminin büyüklüğüne sahip olan AH yayını göz önüne alın. Bu yayın bitiminden AE 'ye bir paralel çizin. Bu paralel, BD çapını kesen FH 'dir. Sonra, bunun EG 'yi kestiği yeri göz önüne alın, burası M noktası olsun. sonra, ME açıklığı ile bir pergel alın, pergelin bir ayağını merkeze, yani E noktasına yerleştirin, ve diğer ayağının EG 'yi kestiği yeri bulun. Burası N noktası olsun. N noktasından AG yayını kesen bir dik çıkın, bu ON dikmesidir. Dikmenin kestiği O noktasından A noktasına uzanan yayı göz önüne alın. Elde ettiğiniz şey, istediğiniz zodyak burcu için güneş doğuşunun azimutudur.” (S. 193b).

Şekil. 7

AH yayı δ 'ya eşit iken, DG yayı φ 'ye eşit olduğu için, $EF = \text{Sin} \delta$, ve $EM = R (\text{Sin} \delta / \text{Cos} \varphi)$ dir, ve eğer EN 'yi $\text{Sin} \theta$ ile gösterirsek, ESP dik küresel üçgeni için küresel sinüs teoremi ile elde ettiğimiz formül (2) den, AO yayı güneş doğuşunun θ azimutuna eşittir.

33. bölümde, güneşin δ yükselimi, güneş doğuşunun θ azimutundan ve $\text{Cos} \delta = R (\text{Cos} \theta / \text{Sina})$ formülüne eşdeğer bir kural ile güneşin a gün yayının yarısından belirlenmiştir, ki bu formül EF kenarı $90^\circ - a$ 'ya eşit, ikinci kenarı δ yükselimine eşit, ve hipotenüsü güneş doğuşunun θ azimutuna eşit olan EFS küresel üçgeni için (şekil 4) $\text{cos} \theta = \text{cos} \delta \text{ sina}$ "küresel Pitagor teoremi"ne eşdeğerdir.

Azimutların belirlenmesine ilişkin bölümler, Hârezmî'nin, küresel trogonometrinin teoremlerine eşdeğer birçok kurala sahip olduğunu göstermektedir, ve çok muhtemel olarak bu kuralların bazıları Hint astronomlarının kuralları ile küresel trigonometrinin gelişmesinde temel bir rol oynamış olan daha sonraki İslâm bilim adamlarının kuralları arasında ara halkalardır. Bazı bölümlerde Hârezmî'nin, küresel trigonometrinin kuralları yerine düzlem trigonometrinin tekabül eden kurallarını kullandığı gerçeği, bu bölümlerin küresel trigonometrinin uygulandığı bölümlerden önce yazılmış olduğunun bir kanıtı olabilir.

7. Coğrafî Çizelgeler

Hârezmî'nin, güneş doğuşunun azimutunun geometri ile belirlenmesi üzerine olan incelemesinden sonra verdiği, kentlerin coğrafi koordinatlarının çizelgesi 163 isim ihtiva etmektedir. (3 kent ekvatorun güneyinde, 22 kent ilk iklim bölgesinde, 14 kent ikinci bölgede, 18 kent üçüncü bölgede, 48 kent dördüncü bölgede, 43 kent beşinci bölgede, 11 kent altıncı bölgede, ve 4 kent yedinci iklim bölgesindedir). Burada verilen koordinatlar, genel olarak, Hârezmî'nin iyi bilinen "Yeryüzünün Görünümü" adlı kitabında bulunan kentlerin enlem ve boylamlarına tıpatıp uymaktadır [14], ve anlaşıldığına göre bunlar burada, kible'nin azimutunun belirlenmesi problemi ile ilişkili olarak verilmişlerdir (burada verilen kentlerin büyük çoğunluğu Bağdad halifeliğinin toprakları ile ilgilidir).

Muhtemelen, Hârezmî'nin usturlab ile azimutun belirlenmesi üzerine olan eserinin ikinci yarısında öğle vakti gölge uzunluklarının çizelgesi ile iklim enlemlerinin belirlenmesi üzerine olan bölüm (s. 199a-199b [2, s. 217-219]), bu çizelge için bir giriş olmalıdır.

Bu eserin ana bölümü, Hârezmî'nin azimutun belirlenmesi probleminin de göz önünde bulundurulduğu, usturlabın kullanımı üzerine olan eserine bir ek olarak düşünülebilir [8, 9].

8. Bir Kamp Etrafına Bir Çember Çizimi Hakkında İnceleme

“Bir kamp için pergel” (Berkâr el-hilla) adını taşıyan 37. bölüm gerçekten ilginçtir. Arapça metin şöyledir:

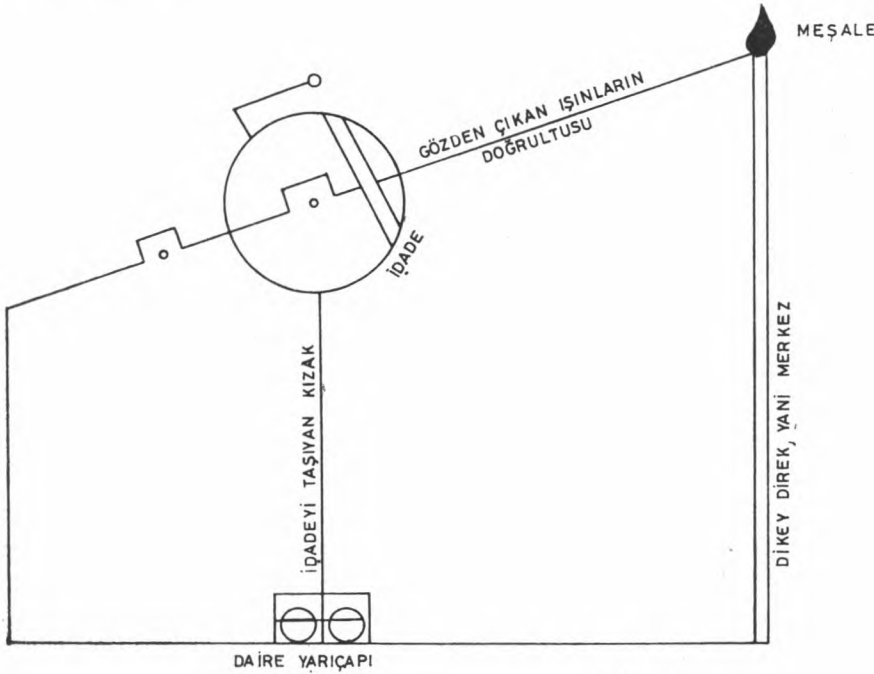
بركار الحلة

إذا اردت أن تدير دائرة لا تخرج في سعة البركار... فانظر الى الموضع الذي تريد أن يكون مركزا للدائرة، فركز فيه قناة على دائب مراه... ان كان ذلك نهرا، وان كان ليلا نصبنا على رأس القناة شعلة نار. ثم نتخذ عضادة كبيوة بكرسيين كيبوين وبتقبين واسعين مبسوطين. ثم ننظر الموضع الذي نريد أن يكون محيط الدائرة، فتتخذ عنده مسطرة قائمة على كرس ونعلق العضادة على رأس المسطرة، ونخط المرى ونرفعه حتي نرى العلم الذي نصبناه فوق القناة وهو مركز الدائرة. فحينئذ خرج من أبصارنا خطان شعاعيان نفذا من ثقبتي العضادة الى العلم. وباضطرار نعلم أنا ان قدمنا العضادة من موضعنا نحو المركز أو أخرناها عن نصبها ولم نغيو المرى لم نرى العلم ان نحن طلبناه بذلك الارتفاع لأن الخطين قد اختلفا. فاذا رأينا العلم من موضعنا فانا نديو العضادة والمرى مركب عليها كما هو، ونحن نرمق ذلك بالبصر. فما لم يغب العلم من ثقبتي العضادة والبصر فتحن على محيط الدائرة لامحالة فان غاب العلم عن ثقبتي العضادة وعن البصر ولم نتقدم من موضعنا ولم نتأخر عنه وغاب عنا فقد علمنا أن ذلك لانخفاضنا عن سطحنا الاول أو لارتفاعنا عنه. فبرى موضعنا الذي فقدنا فيه العلم بالموضع الاول. فاذا استويا رأينا العلم. وكذلك نأخذ كل قدرين. بعيدين أو ما اردنا.

Bir Kamp İçin Pergel

“Sıradan bir pergelin açıklığı ile çizilemeyen bir çember çizmek isterseniz, bu çemberin merkezi yapmak istediğiniz yeri bulun, buraya düşey bir kazık dakin, ve tepesine, eğer gündüz ise küçük bir bayrak ya da benzer bir şey koyun, gece ise, kazığın tepesine yanan bir kandil koyun. Bundan sonra, iki büyük ‘taht’lı ve iki geniş düzlem gez’i (arpacık, açıklık, delik) olan büyük bir izade alın. Sonra, çemberin geçmesini istediğiniz yeri belirleyin. Taht üzerine yerleştirilmiş düşey bir cetvel alın ve izadeyi bu cetvelin tepesine asın. İzadenin ibresini koyun ve bunu, kazığın tepesine koyduğunuz, yani çemberin merkezinde bulunan bayrağı görünceye kadar kaldırın. Bundan sonra,

gözümüzden bir ışın çıkar, ve izadenin her iki gezinden de geçerek bayrağa ulaşır. Biz, kesinlikle şunu biliyoruz ki, eğer ibrenin durumunu değiştirmeden izadeyi merkeze doğru ya da bize doğru oynatırsak, bu yükseklikte görmek istediğimiz bayrağı görmeyiz, çünkü bu iki çizgi farklıdır. Eğer bulunduğumuz yerden bayrağı görürsek, ibrenin pozisyonunu değiştirmeksizin, üzerinde sabit duran ibresi ile izadeyi döndürürüz, ve dikkatle bakarız: Eğer bayrak, izadenin iki gezinin ve gözümüzün çizgisinden ayrılmazsa, biz kesinlikle çember üzerindeyizdir. Eğer bayrak, biz yerimizden daha yakına ya da daha uzağa hareket etmez iken, iki gezin ve gözümüzün çizgisinden ayrılırsa, bizim ilk yerimize ya da yüksekliğimize göre yukarı ya da aşağı hareket etmemizin nedeni daha açıklık kazanır. Bundan sonra, bayrağı (gözden) kaybettiğimiz yeri ve bizim asıl yerimizi belirleriz (göz önüne alırız). Eğer bunlar aynı yer ise, biz tekrar bayrağı görürüz. Birbirinden uzak herhangi iki obje ya da istediğimiz başka benzer şeyler arasındaki uzaklığı aynı şekilde belirlemekteyiz.” (Şekil 8) (s. 197a-197b).

Şekil. 8

Yazar burada, büyük yarıçaplı daireleri, meselâ askeri bir kampı çeviren daireyi çizmenin bir metodunu tavsif etmektedir. Şekil 8'de üzerinde yanan bir meşale bulunan bir kazık, tekerlekli bir vagon üzerinde (metinde "taht" denmiştir) iki gözlem deliği bulunan büyük bir izade görüyorsunuz. Bu vagon üzerinde, tepesinde bir izade asılı düşey bir cetvel yerleştirilmiştir. Şekilde, izadenin ibresini hareket ettirebilen yuvarlak bir kol da görebilirsiniz. Gözlem delikleri vasıtasıyla kazığın tepesine bakan kimse çemberin merkezinden, yani izade aynı açı ile ufuk düzlemine eğildiği zaman kazığın ayağından sabit bir uzaklıktadır.

9. Zaman Bildiren Aletler (Saatler) Üzerine İncelemeler

Hârezmî tarafından tavsif edilen zaman tayin edici aletler özel olarak ayrıntılı bir inceleme yeihtiyaç gösterir. 27. bölümde, "binkân"ların, yani su saatinin bir tavsifi verilmiştir. Bölümün başlığında söz edildiği gibi, bir tekne ya da küvet, yani ortasında bir delik ile geniş bir yuvarlak kap tasvir etmektedir. Bu kapların yarıçapları (?) üzerinde her ay için "mevsim saatlerini" gösteren bir taksimatlandırma vardır, koç ve terazi burçları için taksimatlandırma, "eşit saatler"deki bir taksimatlandırma gibi aynı işi görür. "Binkân" kelimesi, kase kap, ve su saati anlamına gelen Farsça "pangân" kelimesinin Arapça'ya uyarlanmış şeklidir. Bu durum, bu aletin menşesini göstermektedir (daha sonraki Arapça eserlerde bu saate "binkâm" denmiştir; bu terim İbn el-Heyssem tarafından kullanılmıştı [5, c. 2, s. 255]). 28. bölümde, "çakıl taşları fırlatan binkân"ın bir tavsifi verilmiştir. Bu saatte su seviyesinin düşmesi, madeni bir levha üzerine düşen çakılları serbest bırakan ve saatin bitimini gösteren zil sesini çalan bir tertibi (dişliyi) harekete geçirir. Bu saatin adındaki *bundûq* ("çakıl") kelimesi de Farsça *fundûq* ("fındık") kelimesinin Arapça uyarlanmış şeklidir. 29. bölümde, "yukarı kaldırıcı tekerlek biçimindeki saat (su dolabı ile zaman tayinine yarayan alet)"in bir tavsifi verilmiştir. Bu alet, bir su saati ile gök küresinin orijinal bir terkididir. Bu saatin adındaki *dâlâb* ("su dolabı") kelimesi de Farsçadır. 30. bölümde, "saatlerin belirlenmesi için *mukhûla*"nın bir tavsifi verilmiştir. Bu alet, tepesinde yatay bir mili olan konik bir güneş saatidir. İçine rastık taşı (sürme) (kuhl) konacak bir kap anlamına gelen *mukhûla* adı, bu kabın biçiminin aynı olan saatin kesik koni biçimi ile açıklanabilir. 31. bölümde, "*miknasa* denilen güneş

saati ile ilişkili olarak yapılacak işlem” in bir tavsifi verilmiştir. Burada ve başka yerlerde mermer safiha anlamına gelen *rukhâma* kelimesini “güneş saati” kelimesi ile tercüme etmekteyiz. Düşey milli düzlem güneş saatinin bir çeşiti burada tavsif edilmektedir. *Kanîsa* (kilise, pagan tapınağı) kelimesinden gelen *miknasa* adı bu güneş saatinin dinsel ayınlar ile ilişkisini göstermektedir. 36. bölümde, kadran ile ilişkili işlemlerin bir tavsifi verilmiştir. Kadranın doğrusal kenarlarından biri üzerinde iki gez (diyopter), güneşi gösteren bu kenarın yardımı ile yerleştirilmiştir, bu durumda, kadranın merkezindeki sabit bir yüke bağlı ip, kadranın çevresi üzerinde güneşin yüksekliğine eşit bir yay keser, ve bu kenar ile ortak merkezli ve incelenen saate tekabül eden sabit t saat çizgisi üzerinde bir noktada aya tekabül eden bir yay keser. 52-59. bölümlerde, düşey milli sıradan ufki güneş saati üzerindeki saat çizgilerinin çizimi tavsif edilmiştir. Güneş saatine ilişkin çizelgeler kutupsal koordinatları göstermektedir (günün t zamanının ve farklı zodyak burçlarına (aylara) tekabül eden güneşin λ ekliptik boylamının fonksiyonu olarak, güneş saati düzlemi üzerindeki milin gölgesinin bitiş noktasının “gölge uzunluğu” ve “azimutu”). Sabit λ çizgileri hiperbol yaylarıdır (ekinoks günleri için — doğru parçası dilimleri), Hârezmî sabit t çizgisini (“saat çizgileri”) doğru olarak göz önüne almaktadır. Daha ayrıntılı çizelgeler 33 enlemi (Bağdad) ve 34 enlemi (Samarra) için verilmiştir.

B İ B L İ Y O G R A F Y A

1. Sezgin, F., *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, cilt 6, Astronomie Bis ca. 430 H., Leiden 1978.
2. Muḥammed ibn Mûsâ el-Hârezmî, *K 1200-letiyu so Dnya Rozhdeniya* (To the 1200 Anniversary of the Birthday), Ed., A.P. Youschkevitch, Nauka Akademisi, Moskova 1983 (Rusça).
3. Krause, M., *Stambuler Handschriften Islamischer Mathematiker. Quellen und Studien Zur Geschichte der Mathematik, Astronomie und Physik*, Bölüm B, cilt 3, 1936, s. 437-532.
4. Dold-Samplonius, Y., *Book of Assumption by Aqâṭun*, metin kritik edisyon, Amsterdam 1977.
5. Matvievskaya, G.P., Rosenfeld, B.A., *Matematiki i Astronomy Musulmanskogo Srednevekoviya i İh Trudy (VIII-XVII vv.)* (Ortaçağ İslâm Dünyası Matamatikçileri ve Astronomları ve Onların Çalışmaları (8.-17. yy), 3 cilt, Nauka Akademisi, Moskova 1983 (Rusça).
6. Şâbit ibn Qurra, *Matematicheskie Traktaty* (Mathematical treatises), Nauchnoe nasledstvo, cilt 8, Nauka Akademisi, Moskova 1984 (Rusça).
7. King, D.A., *El-Hârezmî and New Trends in Mathematical Astronomy in the Ninth Century*, The Hagop Kevorkian Center for Near Eastern Studies yayını, Arada bir çıkarılan müstakil makale dizisinden, No. 2, New York 1983.
8. Frank, J., "Die Verwendung des Astrolabe nach El-Hârezmî", *Abhandlungen zur Geschichte der Naturwissenschaften und Medizin*, No. 3, Erlangen 1922.
9. El-Hârezmî, Muḥammed, *Matematicheskie traktaty* (Matematiksel İncelemeler), Ed. S.H. Sirazhdinov, Taşkent; *Fan* (Nauk Akademisi bağlı kuruluşu) 1983 (Rusça).
10. Aş-Şûfi 'Abdu'r-Raḥmân b. 'Umar, *Kitâb el-'amel bil usturlâb*, Ed. M. Abdul mu'îd Khan, Haydarabad 1962.
11. Beyrûnî, Ebû Reyhân (El-Bîrûnî Ebû'r-Reyhân), "El-Kanûn el-Mes'udi", kısım 1, tercüme edenler P. G. Bulgakov, B.A. Rosenfeld ve M. M. Rozhanskaya, *Izbrannye trudy* (seçilmiş eserler), cilt 5, kısım 1, Taşkent : *Fan* 1973 (Rusça).
12. Ptolemaus, Cl., *Handbuch der Astronomie* Übers K. Manituius, önsöz ve tashihler O. Neugebauer tarafından yapılmıştır, cilt 1, Leipzig 1963.
13. *Istoriya Matematiki s drevneyshih vremen do nachala novogo vremeni* (Antik çağın başlangıcından yeni çağların başlangıcına kadar Matematik tarihi). *Istoriya matematiki s drevneyshih vremen do nachala XIX stoletiya* (Antik çağın başından XIX. yüzyılın başlangıcına kadar matematik tarihi), cilt 1, Ed., A. P. Youschkevitch, Nauka Akademisi, Moskova 1970 (Rusça).
14. Hans von Mzik, *Das Kitâb Şûrat al-ard des Abû Ga'far Muḥammad ibn Mûsâ al-Ḥuwârizmî*, Leipzig 1926.

NİNNİLERİMİZ

Prof. Dr. ÂMİL ÇELEBİOĞLU*

Klâsik Türk edebiyatı ve kültürü, İslâmî edebiyatlar içinde olduğu kadar dünya edebiyatı içinde de muhteva, şekil ve malzeme bakımından kanâatimizce tahmin edebileceğimizden daha zengin ve orijinaldir. Edebiyatımız, değil milletlerarası, kendi bünyesi dahilinde bile bütünüyle ele alınıp şekil ve muhteva hususiyetleri ortak ve farklı yönler vs. tarihî akışı takiben ilmî bir şekilde mukayese edebilmiş değildir.

Edebiyatımız muhtelif yönlerden bütünüyle ele alınmadıkça, bu kadar yüzyıllık geçmişi ve yüzbinlerce yazma eser ve malzeme bolluğu ve zenginliğine, rağmen, tarihî ve millî bir kültürün, edebiyatın hakikî karakterini, terkîbini, geleceğe verebileceği ilhâm, tecrübe ve istifadeyi tam mânâsıyla tesbit edemeyiz. Nitekim ilmî bakımdan bir takım tasnifler gerekli olmakla beraber Halk edebiyatı, ve Divân edebiyatı sınıflandırmalarında bunlar, ayrı ayrı değerlendirilmeye çalışılmış, aynı temele, aynı inanca, aynı kültüre bağlılık dikkate alınmayarak daha çok farklı hususlar üzerinde durulmuş; her üçü, bir sacayağı gibi tabii bir bütünlüğü ve tekâmülü tamamlarken bilhassa Dîvan edebiyatı ile halk edebiyatını, âdetâ başka toplumların, başka kültürlerin mahsulü gibi düşünmek isteyenler olmuştur.

Bir cemiyetin tekâmülünde, onun mâziden intikal eden bütün eser ve husûsiyetlerini tanıyabilmenin, değerlendirebilmenin rolü her hâlde mühim olmalıdır. Başka bir ifadeyle milletlerin karakterini, terakkî veya tereddîlerini, san'at eserlerinde, tarihî seyri içinde, adım adım tâkib ve tesbît etmek mümkündür. Bu bakımdan biz, diğer milletler arasında, en başta gelen, zengin ve mütenevvi bir kültür ve san'at mîrasına sahip bulunmakla beraber bu hazîneyi, henüz her yönüyle ve lâyıkiyle değerlendirebilmiş değiliz.

Musikî, tahayyül ve tefekkür âlemine açılan ilk kapı ve umûmiyetle şairi ve bestekârı annelerimiz olan ve onların, ümid ve arzu-

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü Öğretim Üyesi.

larını, yeis, keder ve ızdırablarını pırl pırl yansıtan bir aynaya benzeyen ninnilerimiz de bu hazinenin bir cüz'üdür.

Ninniler, en az iki-üç aylıktan üç-dört yaşına kadar annenin çocuğuna onu kucağında, ayağında veya beşikte sallayarak daha çabuk ve kolay uyutmak yahut ağlamasını susturmak için husûsî bir beste ile söylediği ve o andaki hâlet-i rûhiyesini yansıtır mahiyette, umûmiyetle mâni türünde bir dörtlükten meydana gelen bir çeşit türkülerdir. Ezgi itibariyle beşik sallama âhengine uygun olan ninniler söylenirken, yatırılmasından uyumasına kadar veya ağlamasının azalması ile artmasına göre çocuk, az veya daha süratli sallandığı gibi annenin sesi veya bestenin tonu da artar yahut azalır. Yani anne sesini, çocuğunun ağlamasına, gülmesine, konuşmasına göre ayarlar. Bu vesileyle çocuk, ilk millî mûsikî zevkini ve tesirini, ninnilerle, anadilinde ve ana kucağında almaktadır denebilir.

Ninnilerin ilk şairi ve bestekârı annelerdir. Daha çok erkekler tarafından yazılan ve millî, hamâsî duyguları terennüm eden Ziya Gökalp'ın ninnileri gibi halka mâl olmuş bazı taklidî ninnilerin mevcûdiyetine rağmen neticede ninnilerimiz, aynı zamanda abla, teyze, hala, babaanne, dadı vs. ve oyuncak bebeğe kız çocukları tarafından söylenilmekle bir anne daha doğrusu kadın edebiyat mahsüllerinden, belki en eski ve devam edegelen şifahî edebiyat ve mûsukî kültürümüzün en zengin dallarından birisidir. Bu bakımdan çocuk-anne ve çevresi ile ilgili muhtelif duyguların en saf ve samîmî bir şekilde ifadesini; Türk annesinin Hakk'a îman ve teslimiyetini, sevincini, ızdırabını, tebessüm ve gözyaşlarını, ye'sini, ümit ve hayâllerini birer birer ninnilerimizden tâkib ve tesbît edebiliriz.

Ninni veya nenni sözünün, Türkçede ne zamandan beri kullanıldığını kesin olarak biliyoruz. *Karacaoğlan*'ın:

*Mestânedir Karac'oğlan mestâne,
Güzel olan gül gönderir dostuna,
Yatır beni kız dizinin üstüne,
Nen eyle de kaşın gözün süzerek!*

dörtlüğüne dayanarak Anadolu sahasında, nen eylemek şeklinin, muhtemelen XV. yüzyıldan itibaren mevcud olduğu söylenebilir. *Divânü Lûgâti't-Türk*'de ninni karşılığında *balu balu* tâbiri geçmektedir. Bu yüzden ve diğer Türk lehçeleri de dikkate alınınca ninni

veya nen kelimesinin XI. asırdan sonra teşekkül ettiğini yahut dilimize girdiğini düşünebiliriz.

Âzerî Türkçesinde *laylay*, Çağatay Türkçesinde *elle*, Çavuşça'da *nenne*, Kazak Türkçesinde *eldiy*, Irak Türkmenlerinde *leyle*, Yeni Uygur (Doğu Türkistan) Türkçesinde *alley* gibi sözlerle ifade edilen bu kelime, Türkiye Türkçesinde, edebî dilde *ninni* olarak kullanılmakla birlikte konuşma dilinde, ağızlarda, daha çok *nenni*, daha az da *nennen* veya *nen* şeklinde telâffuz olunmaktadır. Arapçada *tehmîm*, *hemmeme*, *hemheme* kelimelerinin yanında konuşma dilinde *nenni*, *ninna* sözleri de kullanılmaktadır. Farsçada *ninniye*, *nânû*, *nanû*, *nini*'nin yanında daha çok *lâlât* veya *laylay* denilmektedir. Laylay kelimesi, Âzerî Türkçesinde olduğu gibi Kars, Erzurum ve civarında da söylenilmektedir. Almancası *wiegenlied*, Fransızcası *berceuse*, İngilizcesi *lullaby* olan ninninin, İtalyancası *ninna*, *ninne*, *nenia*, Lâtincesi *lenes nice*, *noenia*, Grekçesi *nqnnqrismata*, *nani*'dir. Görüldüğü üzere bir çok dilde ortaklık gösteren bu kelimenin, şimdilik kesin olmakla beraber Lâtince asıllı olduğunu veya ses taklidinden türediğini düşünmek mümkündür.

Nazım şekli açısından ninnilerimiz, tabiatıyla bir hayli istisnaları da olmakla beraber, umûmiyetle, millî ve en yaygın bir nazım birimi olan mâni tarzındadır. Bazan:

*Dağda tavşan kovarım,
Düştüm dizim ovarım,
Anne beni evlendir,
Komşu kızın severim!*

(Ankara)

gibi muhteva yönünden de mâni olan parçalarla *ninni* derlemelerinde karşılaşılmaktadır. Bazan da:

*Karanfil oylum oylum,
Geliyor servi boylum,
Servi boylum gelirse,
Şen olur benim gönlüm!*

benzeri mâniler de konuya uygun değişikliklerle :

*Karanfil oylum oylum,
Uyuyor benim oğlum,
Eğer oğlum uyursa,
Şen olur benim gönlüm!*

(Muğla)

şeklinde ninnileşmektedir. Hece sayısı bakımından yedi ve sekiz heceliler ekseriyettedir.

Ninnilerimizin karakteristik yönü, gerek doğrudan doğruya ninni olarak teşekkül eden parçalarda gerekse ninni gibi okunabilen herhangi bir şarkı veya türkünün başlarında, sonlarında bulunan, ilâve edilen bir kısım hususî ifade kalıplarının, nida ve terennüm unsurlarının bulunmasıdır.

Meselâ genellikle başlarda :

Dandini dandini dan ister,
Dandini dandini danadan,
Dandini dandini danalı bebek,
Dandini dandini danası,
Dandini dandini danaylı,
Dandini dandini dasdana,
E...e...e...e... (dedim),
E yavruma e...e...e...
Hû...hû...hû Allah,
Hû...hû... dervişler,
Hû...hû...hû dede,
Hû...hû...hû kuşu,
Kızım kızım... benim kızım (yavrum),
Ninni dedim...,
Ninni derim...,
Ninni desem...,
Ninni diyeyim...,
Ninni, ninni, ninni...,
Ninni ninni ninnice,
Ninnilerin benim olsun,
Ninnisine ninnisine,
Oğlum oğlum... benim oğlum (yavrum)...

gibi sonlarında da :

E...e...e...e...,
E...e...hû ninni,
Hû...hû...hû...,
Nen, nen, nen, neâ,
Ninni, ninni, ninni...,

Ninni yavrum! (kızım, oğlum, kuzum) ninni,
Öve (öve)...,
Piş...piş...piş...,
Uyu yavrum ninni,
Büyü yavrum ninni!

*

Uyusun da büyüün ninni,
Tıpış tıpış yürüsün ninni!

benzeri ifadeler geçebilir. Ayrıca “yavrum” hitabı en yaygın olanıdır. Bunun yerine bazan “arslanım, bebeğim, gülüm, oğlum vs.” denildiği gibi doğrudan doğruya çocuğun adı da zikr edilir. “Dandini dandini...hû...hû...” şeklinde giriş mahiyetindeki tekrarlar, müteâkip mısralara bir kafiye hazırlığı olmakla beraber aynı zamanda âhenge tempo tutan bir mûsikî karakteri de taşırlar. Bir nida veya mûsikî husûsîyeti olarak “ninni, hû hû” benzeri sözler, her mısra sonunda bir veya daha fazla mükerrer olabileceği gibi sadece ninnilerin başında yahut sonunda veya hem başta ve hem nihayette tekrarlanabilir. Ayrıca ninni yavrum ninni nakaratı, birinci mısra başına veya dördüncü mısra yerine, yahut her mısra arasına muntazaman veya mısralar arasına dağınık olarak ilâve edilebilmektedir. Normal ninnilerin ihtiva ettiği:

Ninni yavrum ninni!

Uyusun (kızım) ninni,
Büyüsün (kızım) ninni!

benzeri sözler, ninni karakterinde olmayan çeşitli manzumelere eklenerek bir bakıma onları da ninnileştirmektedir.

Muhteva yönünden ninnilerimizi, muhtelif yönlerde tasnif etmek mümkündür. Meselâ:

- 1 – Kız çocukları için söylenen ninniler,
- 2 – Erkek çocukları için söylenen ninniler,
- 3 – Hem kız hem erkek çocukları için söylenen ninniler; veya:
 - 1 – Çocuğu uyuturken söylenen ninniler,
 - 2 – Bebeğin kundağını açıp hoplatıp onu sevmek için söylenen ninniler (hoppalamalar, okşamalar, avutmaçlar),

3 – Bebeğin emeklemesi, yürümesi, konuşmaya başlaması, dişinin çıkması vs. dolayısıyla söylenen ninniler, okşamalar,

4 – Çocuğun veya yakınlarının hastalanması, ölümü sebebiyle söylenen ninniler gibi muhtelif tasnifler tesbit olunabilir. Biz ninnilerimizi:

1 – Dînî, kudsî ve fikrî mahiyette ninniler,

2 – Dilek ve temennî mahiyetinde ninniler,

3 – Sevgi ve alâka ifade eden ninniler,

4 – Övgü ve yergi mahiyetinde ninniler,

5 – Şikâyet ve teessür ifade eden ninniler,

6 – Ayrılık ve gurbet ifade eden ninniler,

7 – Va'd mahiyetinde ninniler,

8 – Tehdit ve korkutma mahiyetinde ninniler

olmak üzere ele almış bulunuyoruz.

1 – Dînî veya kudsî mahiyetteki ninnilerde *Kelime-i Tevhid*, *Besmele*, peygamber adları, *Hz. Peygamber*, *Hz. Ömer*, *Hz. Ali*, *Mevlânâ* vs. geçmekle birlikte daha ziyade bu tür ninniler, annenin, çocuk sahibi olabilme niyâzını veya çocuk sahibi olmakla Cenab-ı Hakk'a şükürünü dile getirir. Ayrıca bu gruba, aynı zamanda mevlidlerde veya çocukla ilgili merasimlerde okunan, *Hz. Peygamberle* ilgili ninni ilâhileri de ilave edilebilir.

*Erenlerin kılıcı,
Arşa çıkar bir ucu,
Her dertlerin ilacı,
Lâ ilâhe illallah, ninni!*

(İstanbul)

*Ninni ile uyuturum,
Allah diye büyütürüm,
Tevhîd ile yürütürüm,
Uyusun da büyüsün ninni,
Tıptış tıptış yürüsün ninni!*

(Konya)

*Gökyüzünde balkır kamer,
Nurları yerlere damar (damlar),
Yetiş İmdada Hz. Ömer,*

*O da sana himmet etsin,
Uyu yavrum büyü ninni!*

(Yalvaç)

*Şeyhler giyer yeşil aba,
Konya'daki Hünkâr baba,
Uykular yollasın sana, ninni!*

(Yalvaç)

NİNNİ İLÂHİSİ

*Hak Taâlâ emr eyledi,
Ak inciden aktır dışı,
Hüriler onun yoldaşı,
Seyyid-i sâdâtın başı,
Ninni Muhammed'im ninni,
Ninni can Ahmed'im ninni!*

*Hâri kızları geldiler,
Kundağın bile sardılar,
İsmin Muhammed koydular,
Ninni Muhammed'im ninni,
Ninni can Ahmed'im ninni!*

.....

(Ayaş)

Atasözlerini nakleden, onlardan ilham alınmış olan, bazı, bilhassa ictimai gerçekleri, değerlendirmeleri veciz bir ifadeyle dile getiren ninnilerimizi de bu grupta düşünebiliriz:

*Ana ninnisi yaman olur,
Sağ savrulur saman olur,
Oğlum sakla samanı,
Satılacak zaman olur.*

(Kastamonu)

*Nenni dedim Ali'ye,
Dil öğretir ayıya,
Düşman kazdığı kuyuya,
Bir gün olur kendi düşer.
Nenni yavrum nenni!*

(Akşehir)

*Arap atlar eşkin olur,
Akan çaylar coşkun olur,
Yerine düşmeyen gelin,
Ölmez ama şaşkın olur!*

(Burdur)

*Dandini dandini danası küçük,
Kuyruğu uzun kulağı güdük,
Âlemi sanma aptal hödük,
Ninni benim yavrum ninni!*

(Konya)

*Ninni demek ar olmaz,
Mü'min kalbi dar olmaz,
Ana şefkatsiz olmaz,
Uyusun yavrum ninni!*

(Kastamonu)

Ayrıca yer yer masal unsurlarını da havi efsanevi ve ağıt nev'inden olup ninni gibi de okunan veya ninni sözlerini ihtiva eden parçalar ise, bir hadiseye bağlı olarak teşekkül etmiş tahkiyevî manzumelerdir. Bunların bir kısmı, ninni kelimesini ihtiva etmekle birlikte, herhalde çocukları uyutmak için terennüm edilen ninnilerden değildir. Efsanevi ninnilerden *Taş Bebek* Ninnisi, bu nev'in Orta Asya, Azerbeycan vs. dahil olmak üzere en yaygın ve hacimlisidir. Bunun dörtlükleri, ayrı ayrı ninni parçaları olarak da tesbit edilmektedir. Bu efsane, cemiyetimiz ve çocuk sahibi olma, anne olma dileğinin ne derecede köklü olmasını göstermesi bakımından ehemmiyetli olduğu kadar velilerden yardım istenmesini, dolayısıyla, erenlere, büyüklere karşı hürmet ve iltica geleneğini yansıtmaya itibarıyla da mühimdir. Ölümle alâkalı ve yine yer yer ağıt karakterine bir kısım ninniler de bebeğin kendisinin, babasının veya annesinin ölümünü tessürî bir ifade içinde dile getiren manzumelerdir :

*Ağla (Zeyneb)im ağla, ninni,
Kara yazmalar bağla, nini,
Babası ölen çocuk hû, hû,
Haydi bağrını dağla, ninni!*

(Giresun)

*Kolumdan kolbağım düştü,
Sevim sevdam sana düştü,
Ağa baban şehit düştü,
Ninni nazlı gülüm ninni!*

(Eskişehir)

2 – Ninnilerimizin büyük bir bölümü dilek ve temennî mahiyetindedir. Bunları da tasnif etmek gerekirse şöylece sıralayabiliriz:

a) Bir veya daha fazla çocuk sahibi olma dileği. Bu tür ninnilerde, anne olma fitrî arzu ve iştîyâkının yanında, çocuğun istikbâline dair duygulardaki ve çocuksuz kadına karşı olan içtimaî basıyı yahut tesirleri de hissetmek mümkündür:

*Bir oğlum olsa da kestirse idim,
Al bayrağı kapısında estirse idim,
Emisini dayısını küstürse idim,
Ninni yavrum ninni!*

(Merzifon)

*Dandini dandini danaylı,
Maşrabası kalaylı,
Nolaydı olaydı olaydı,
Keşke de ikiz olaydı,
Bir evde sekiz olaydı*

Hû...hû...hû...!

(Çankırı)

b) Çocuğun uzun ömürlü ve nasîbinin bol olmasıyla yokluk ve gurbet görmesiyle, nazardan ve hastalıklardan korunmasıyla ilgili dualar ve dilekler:

*Aktır oğlumun aklığı,
Öter dağların kecliği,
Görmesin çocuğum yokluğu,
Ninni, ninni, yavrum nini!*

(Isparta)

*Bahçelerde olur bakla,
Güvercinler atar takla,
Mevlâ'm yavrumu bağışla,
Ninni yavrum ninni!*

(Bandırma)

*E, e, dedim yüceden,
Sesin çıkmaz bacadan,
Allah seni saklaya,
Ateşten kızılcadan, e,e,e!*

(Van)

c) Çocuğa kem gözle bakanlara, onu beğenmeyenlere karşı annenin, bedduasını, mukabelesini havi ninniler. Bunların az bir kısmı, bebeğin dolayısıyla annenin, çocuğuna karşı bedduası mahiyetinde görünmekle birlikte bu tür niniler, aynı zamanda, hicvî ve mizahî bir husûsiyet de taşırlar:

*Babasının adı şişman,
Anası getirdiğine pişman,
Cümle âlem yavruma düşman,
Düşmanların gözü kör olsun, ninni!*

(Bilecik)

*Dandini dandini daradan Allah,
Zülüf yaradan Allah,
Kim oğlumı sevmezse,
Kaldırsın aradan Allah!*

(Erzurum)

*Hû ... hû ... hû Allah,
Sesin kırılsın inşallah,
Geçmiş olası inşallah,
Nenni benim bebeğim nenni,
Nenni, nenni, nenenni!*

(Buldan)

ç) Annenin veya çocuğa bakan kimsenin daimî ve tabii temennîlerinden birisi de bebeğin ağlamaması, uslu durmasıdır. Aksi takdirde, gece gündüz devamlı bir şekilde çocuğuyla meşgul olmak zorunda kalan anne, uykusuz kalacağından, yorgun düşeceğinden ev işlerini, aşını ve eşini ihmâl edeceğinden dolayı kendisi de huysuz ve sinirli olacaktır. Bu itibarla anne, çocuğunun her an ağlayıp huysuzluk ve kendisini meşgul etmemesi için bu duygusunu, bazan yalvaran, bazan tehdit ve şikâyet eden, bazan ağlayan, bazan sevgi taşıyan, bazan isyankâr, bazan sabır dolu ifadelerle belirtir:

*Ağlama yat iki gözüm,
Beşik olsun sana dizim,
Uyusana körpe kuzum,
Uyu yavrum ninni!*

(Kastamonu)

*Bahçelerde sümbül yavrum,
Gül dalında bülbül yavrum,
Hemen ağlayıp durma,
Anan yüzün güldür yavrum!*

(Bafra)

*Ninni diyem ben de sana,
Naz eyleme sen de bana,
Ben nazını götüremem,
İlk bahara yitiremem!*

(Ayaş)

d) Aşağı yukarı aynı mevzu ile bağlantılı ve devamlı olarak anne çocuğunun bir an evvel uyumasını, büyümesini ve yürümesini temenni eder:

*Bahçelerden su gelir,
Tekkelerden hû gelir,
Yavrum yattı beşiğe,
Şimdi uykusu gelir!*

(İstanbul)

*Uyutayım yavrumu,
Büyüteyim yavrumu,
Yürüteyim yavrumu,
Ninni yavrum ninni!*

(Safranbolu)

*Ninni diyeyim uyusun,
Allah diye büyüsün,
Allah'ım izin ver de,
Çayır çimen yürüsün,
Ninni de kuzuma ninni!*

(Sarayönü)

e) Bir kısım ninniler de yiyecek ve içecek ve yemek içmekle, alâkalı istekleri muhtevîdir. Babadan, hala, teyze gibi akrabadan mama, şeker, lokum vs. getirmesi istenir:

*Alaylı alaylı alaylı bebek,
Maşrabası kalaylı bebek,
Mama getir bey babası,
Yavrum uyuyup büyüyecek!*

(İstanbul)

*Dandini dandini dana gelsin,
Ağrılığın hana gelsin,
Bey babası et getirsin,
Uşağım yesin cana gelsin!*

(Erzurum)

*Hû, hû, hû dede,
Oğlun kızın yok dede,
Kuruluktur yuvası,
Lokum getir dayısı,
Fıstık getir dedesi,
Hurma getir hacı babası,
Ninni yavrum ninni!*

(Denizli)

f) Giyim-kuşam, ziynet ve süs eşyası ve oyuncakla ilgili ninnilerde daha çok babadan, yer yer anneden, diğer akrabalarından don, fes, kadife pantolon, şalvar, beşibirlik, inci, çalgı, top gibi vs. çocuğun kız veya erkek oluşuna göre isteklerde bulunulur:

*Bakkallar satar pirinci,
Gerdamında bir top inci,
Senden ister hay babası,
Ninni kızım sana nini!*

(Konya)

*Dandini dandini dan ister,
Annesinden don ister,
Patiskayı beğenmez,
Pembe canfes don ister,
Uyusun da büyüsün ninni!*

(İstanbul)

*Hoş getir, hoş getir,
Kızıma babası top getir,
Kızım topunu oynasın,
Mini mini gönlünü eyesin, ninni!*

(Bandırma)

g) Bazı ninnilerimiz de gelin olma, evlenme, düğün, anne olma ile ilgili temennilere dairdir. Bu tür ninnilerde, mürüvvet görme arzusu ile annelerin ve zamanlarının çeşitli değer ölçülerini müşâhede edebiliriz. Netice olarak gerek kız gerek oğlan olsun anne için çocuğu, en kıymetli varlığıdır. Annelerin ideallerinden biri, belki birincisi çocukların dünya gözüyle evlendirmesidir. Bilhassa kız çocuklarıyla ilgili bu mevzudaki ninnilerde ise zenginliğe ehemmiyet verilmesi dikkat çeken bir husustur:

*Dandin dandin dağlara,
Kızım çıkmış yaylalara,
Yayla suyu serin olur,
Kızım içer gelin olur!*

(Erzurum)

*Ninni desem özüne,
Uyku girsin gözüne,
Dizilmedik bin altın,
Dürü gelsin kızıma, ninni*

(Bandırma)

*Horhoşun olsun oğlum,
Gül topun olsun oğlum,
Sıra söğüt dibinde,
Düğünün olsun oğlum!*

(Erzurum)

*Aşçılar aşını vursun,
Benim kızım sündürmede otursun,
Kızımın nişanlısı,
Yanı kılıçlı zabıt olsun!*

(Isparta)

ğ) Çocuktan, büyüdüğü zaman bir fayda beklenmesi, bir işe yardımcı olması nev'inden işle, hizmetle alâkalı:

*Ayda oğlum aydası ninni,
Ne zaman değer faydası ninni,
Yaz değmezse güz değer ninni,
Acele etmesin babası ninni!*

(Bursa)

*Ninni derim beni yakar,
Dudağından ballar akar,
Yavrum büyür bana bakar,
Ninni yavrum ninni!*

(Bursa)

*Oğlum oğlum al oğlum,
Ocağında kal oğlum,
Baban kalan kocaldı,
İşe güce sal oğlum;
Uyu yavrum ninni,
Büyü yavrum ninni!*

(Muğla)

örneklerin yanında:

*Ninni diyem ağlayam,
Ciğerimi dağlayam,
Büyü hayfım al babandan,
Sana ben bel bağlayam,
Ninni yavrum ninni!*

(Diyarbakır)

*Salın salın salıncak,
Oğlum bir beğ olacak,
Babasın öldürdüler,
Onun hayfın alacak!*

(Diyarbakır)

gibi ninniler istisnâî örneklerdir.

h) Annelerin çocuklarının istikbâli, meslek ve mevkileri bakımından en çok ve umûmî temennilerinden birisi de onların okuması, hâfız, âlim, devlet sahibi, büyük ve hayırlı adam olmalarıdır. Bu arada asker olma dileği, millî bir karakterimizin ninnilerimdeki bir tezahürüdür. Tahmin edilebileceği gibi bu mevzulardaki ninniler

daha ziyade erkek çocuklarıyla ilgilidir. Saraylı, vâli vs. olunması veya kızın saraylıya, beye varması gibi temenniler de cemiyetimizde eskiden beri memuriyete karşı devam edegelen bir alâkanın izleridir:

*Ak güvercin gök güvercin,
Kanatları mevcin mevcin,
Sen oku da benim kuzum,
Senin baban öder harcın,
Uyusun da büyüün ninni,
Tıpış tıpış yürüsün ninni!*

(Konya)

*Beşiğimin altı şişe,
İçinde yatar paşa,
Ninnilerle uyusun ninni,
Beşikten kalksın büyüün ninni!*

(Merzifon)

*Dandini dandini danaylı,
Kaplarmız kalaylı,
Kızım konak gelini,
Oğlum olsun saraylı!*

(Kastamonu)

*Ona ninni diye diye,
Oğlum gittikçe büyüye,
Yavrum gide mekteplere,
Askerliğe heves vere,
Sürmeli bir zâbit ola,
Cebi parayla dola!*

(Diyarbakır)

1) Maddî varlıklarla ilgili olarak çocuğun çiftlik, mal mülk, sahibi, babasının zengin ve bezirgân olması, bebeğin saray gibi yerde büyümesi, ona kul ve halayıkın hizmet etmesi, temennî edilen hususlardandır:

*Çiftlik dolu malın olsun,
Baban sana köle dursun,
Benim yavrum uyusun,
Ninni yavrum ninni!*

(Samsun)

*Ovada çiftliğin işlesin,
 Çörde davarın kışlasın,
 Allah hanene bağışlasın,
 Ninni yavrum ninni,
 Ninni kuzum ninni!*

(Ankara)

*Yer altındadır para kesesi,
 Bulsun oğlum gitsin tasası,
 Kevkiye tohum asası,
 Uyutur oğlunu anası!*

(Muğla)

3 – Çeşitli sevgi ve alâka tezahürlerini ihtiva eden ninnilerin bir kısmı, bebeğin uykusu, uyuması uyanması, belenmesi, büyütülmesi, ninni söylenmesi, sallanması vs. ile ilgilidir. Diğer bir kısmı, yemek, yiyecek ve içecek hakkındadır. Çorba, mama, şeker, kaymak, lokum yedirmek veya bunlarla beslemek ifadeleri içinde sevgi belirtileri dile getirilmektedir. Mâmafih bilhassa yiyeceklerle ilgili parçalar, daha çok okşama, nev'indedir.

Umûmî olarak çocuk sevgisini, kıymetini ve ihtimamını aksettiren ninnileri de ayırmak mümkündür. Bunlardaki çeşitli tavsiflerin yanında “Benim yavrum (taze) tomurcuk, bir tane, körpe (kuzu)” gibileri en sık geçenlerdendir. Bu gruptaki bir kısım ninniler ise annenin, çocuğunu esirgeme ve himaye duygularını, yavrusu için fedakârlığını, ondan ayrılmama, ayrı ise kavuşma his ve heyecanını, ayrıca kız ve oğlan çocuğu, anne, baba ve akrabayla alâkalı sevgi tezahürlerini yansıtmaktadır:

*Bahar gelir yaz gelir,
 Yaz gidince güz gelir,
 Annelerin ninnisi,
 Yavrusuna öz gelir!*

(Konya)

*Atam tutam ben seni,
 Kızlara katam ben seni,
 Havaya bulut gelende,
 Ağzıma atam ben seni!*

(Erzurum)

*Amasya'nın al kirazı,
Yola dökülür birazı,
Annesinin kar beyazı,
Ninni yavrum ninni!*

(Merzifon)

*Gel benim ağa yavrum,
Sallan gir bağa yavrum,
Koçum yok kurban kesem,
Canım sadaka yavrum!*

(Erzurum)

4 – Övgü-yergi veya övme ve yermeye ilgili ninnilerde bebek, umîmiyetle çeşitli teşbihlerle övülmektedir, yergi azdır. Çocuğun ağız, burun gibi uzuvları, kiraza, hurmaya, helvaya, daha ziyade meyve ve yiyeceklere benzetilmektedir. Ayrıca o, kalem veya hilâl kaşlıdır. Herkesten güzel, arslan, hûrî, melek ve beydir, paşa soy-ludur. Bazı istisnalar dışında baba medhedilir. Anne ise anne hari-cinde söylenilen ninnilerde çirkin, hırçın vs. olarak zemmedilirken hûrî, melek, hanım kişi, . . . diye de övülür. Teyze, hala, dayı, amca gibi akrabayla alâkalı övgü ve yergilerde daha çok anne tarafı, teyze, dayı medhedilir. Baba tarafı ise bilhassa hala, kaynana, ayrıca yenge zemmedilmektedir. Aynı zamanda bu hususiyet de ictimâî ve ailevî hayatımızın, duygularımızın izlerini tesbit etmektedir. Tekerleme kabîlinden olan övgü ve yergi tarzındaki bazı ninnilerin, övgü tü-ründen olanlarını sevgi; yergi mahiyetindekileri herhangi bir kız-gınlık sebebiyle söylenilmiş, yer yer nükte ve lâtife husûsiyetimizin belirtileri olarak görebiliriz:

*Ağzı da şeker halkası,
Burnu Medîne hurması,
Yanakları misket elması,
Gözleri nergis çiçeği,
Kaşları kudret kalemi,
Alnı da orta sinisi,
Benim de bebeğim salıncak beyi!*

(Tekirdağ)

*Ablası oya oyalar,
Anası cilâ cilâlar,
Babası avrat kovalar!
Ninni yavrum ninni!*
(Konya)

*Bahçelerde biter kayısı,
Altına dökülür iyisi,
Yavrumun hani koç dayısı,
Ninni yavrum ninni!*
(Konya)

*Amcası cevren bıyıklı,
Halası sallası sümüklü,
Tel takınsın teyzesi,
Karaman kuyruklu nenesi!
Hû ...hû ...hû!...*
(Çankırı)

5 - Şikâyet, teessür veya öfke ifade eden ninnilerimiz, bebeğin ağlamasından, uyumasından, bilhassa gece sabaha kadar uyumamasından, annenin onu uyutmak için devamlı sallayarak hem uykusuz kalması, hem de yorgun düşmesi dolayısıyla canından bezecek bir hale gelmesini, bu sebeple öfke ve şikâyetini belirtir mahiyettedir. Bebeğinden çektiği zahmetlerin dışında ayrıca anne, kocasının hayırsızlığından, halkın dilinden çevresinden de şikâyetçidir. Bu tür ve muhtelif üzüntü ve şikâyetlerini, ninnilerde dile getiren anne, tesellisini yavrusunu kendine dert ortağı edinmede bulur:

*Dağlar dağladı beni, ninni,
Gören ağladı beni, ninni,
Urgan zencir tutmazdı, ninni,
Al kundak bağladı beni, ninni!*
(Çankırı)

misâli ninnilerimiz, bağıryanık, gözü yaşlı annenin, bir takım âilevi sıkıntılara, geçimsizliklere sırf çocuğunun hatırına katlandığını, bu yüzden belinin bükük kaldığını, umûmî olarak annenin yavrusu için ferâgat ve fedâkarlığını; böylece kâh bir şikâyet veya sitem üslûbunu, kâh bir teessür ve ıztırab dolu serzenişlerini yansıtır:

*Asmanın altına yatak ettim,
Sallaya sallaya sabah ettim,
Uzun kış gecelerinde,
Uykum yoluna heba ettim!*

(Kastamonu)

*Balam bala dönüştü,
Yağa bala dönüştü,
Laylay balam laylay,
Layla layla demekten,
Bağrım kana dönüştü,
Laylay balam ay laylay!*

(Kars)

*Ninni derim naçar naçar,
Gökte kırlangıçlar uçar,
Baban duymaz hemen uyur,
Anan uykusuzluk çeker!*

(Kastamonu)

*Evve derim birim birim,
Dert yürekte dürüm dürüm,
Yavrum derdim sana derim,
Ninni yavrum ninni!*

(Konya)

6 – Ninnilerimizin ortak mevzularından biri de ayrılık ve gurbettir. Annenin, umûmî olarak ayrılıkla ilgili üzüntülerini ihtiva eden ninilerin dışında anne, bebeğinden ayrı kalmanın ızdırabını terennüm eder. Kocasını gurbette olan kadın, kocasına olan hasretini, onun geri dönmesini, çocuğuyla dertleşerek ifadeye çalışır. Gerek Dîvan gerek Halk edebiyatımızda olsun bütünüyle şiirimize hâkim olan müşterek mevzulardan biri de gurbettir. Bunun kaynağı muhayyel olmayıp tamamen ictimai hayatımızdan mün'akistir. Dün olduğu gibi bugün dahi, para kazanmak için kocasını gurbete giden nice taze gelinler yavrusuyla kocasının yolunu gözlemekte, bu konudaki duygularını ninnilerinde dile getirmektedir.

*Nennileri de benim oğlumun nennisi var,
 Almanya'da oğlumun,
 Körpece ufacak da babası var.
 Nen nen nen nen,
 Yiğidim nen nen nen!
 (Uşak)*

örneğinde görüldüğü üzere artık zamanımızın gurbeti, yurtiçi olmaktan çok yurtdışı olmuştur. Bebeğinin, kocasının ayrılığı veya onlara kavuşma duygularının yanı sıra genç anne, bilhassa bebeğin dayısı (kardeşi)nin hasretini çeker, onun gelmesini, yanında kuvvet olmasını arzular:

*Parmağında mühür var,
 Yüreğimde kahır var,
 Ben yavrundan ayrılalı,
 Yemeğimde zehir var!
 (Merzifon)*

*Ayva alır nar satarım,
 Halep'lere yük tutarım,
 Eller babasını arar,
 Ben araya lâf katarım!
 (Konya)*

*Ninni desem gözün süzer,
 Deste kirpik inci dizer.
 Senin baban gurbet gezer,
 Ninni yavrum ninni!
 (Bandırma)*

*Ay karşıdan doğup gelir,
 Gün boynunu eğip gelir,
 Dayısı Almanya'dan,
 Marklarını sayıp gelir,
 Ninni yavrum ninni!
 (Konya)*

7 - Vaa'd türünden ninnilerimiz ise yer yer temennî üslûbundadır. Çocuk ağlamadığı takdirde anne veya başkası, ona mama vereceğini, çörek, börek vs. alacağını, uyursa uyanınca kaldıracağını, beşiğine

güller dolduracağını söyler. Baba gurbette ise gelmesi için câmiye mum adanır. Çocuk uyursa anne, çifte kurban kesmeyi vaa'd eder:

*Bahçeye gül dikelim,
Çıkıp yollara bakalım,
Baban bir gün gelirse,
Câmiye mum dikelim,
Ninni yavrum ninni!*

(Konya)

*Dandini dandini daslarım,
Ben kızımı balla beslerim,
Benim kızım uyursa,
Kalkınca onu süslerim, ninni!*

(Aydın)

*Hoppala hoppala hoppala,
Yat ki baban top ala,
Ver topunu saklayım,
Belki o o'lar çala,
Uyusun büyüsün ninni,
Tatı tatı yürüsün ninni!*

(Urfa)

*Dandini dandini daslarım,
Ben kızımı balla beslerim,
Benim kızım uyursa,
Kalkınca onu süslerim, ninni!*

(Aydın)

*Irgalan dedim ırganan,
Dibine serdim yorgan,
Benim oğlum uyursa,
Keserim çifte kurban, ninni!*

(İzmit)

8 – Bazı ninniler de çocuğu tehdit edici mahiyettedir. Zâhiren de olsa bunlar, bebeğin ağlamaması, uyuması, anneyi meşgul etmemesi gâyesiyle korkutucu bir karakterde görünmektedir. Suçlarının bir bir babaya söyleneceği, akşam baba eve gelince hem anneyi hem kendisini döveceği vs. şeklindeki ifadelerle baba ile korkutularak

çocuğun, susaması ve uyuması istenir. Anne ile ilgili tehdîdî ninniler azdır. Çocuğu uyumadığı takdirde anne, bırakıp gideceğini, döveceğini iddia eder. Bu türden ninnilerde asıl tehditler, umacıyla veya derviş, bekçi baba vs. gibi insanla yahut kedi, kuçu (köpek), kurt, tilki, karga gibi hayvanlarla şimdi gelir, seni yer şeklinde tezahür etmektedir:

*Dandini dandini danalı bebek,
Altta pantol üstte yelek,
Hiç yaya gelmez bu nazlı melek,
Uyu babandan yersin kötek,
Nenni yavruma nenni!*

(Diyarbakır)

*Bağ budarım bağ budarım,
Dibinde keklük güderim,
Uyumazsan kor giderim,
Ninni yavrum ninni!*

(Eskişehir)

*Ninni ninni içci baba,
Arkasında yamalı aba,
Benim yavrum uyuyacak,
Gelme bize bekçi baba!*

(İstanbul)

*Ninni ninni der,
Gariş bülbül öter,
Seni köpeklere atarım ninni,
Ayaklarımı kırarım ninni!*

(Turgutlu)

Ninnilerimizde, bebek, anne ve çevre husûsiyetlerinin dışında çiçeklerle, hayvanlarla, zaman ve mekanla ilgili veya daha değişik konularda muhtelif malzemeler mevcuttur. Bilhassa bugün için unutilan, terkedilen, kaybolan veya çoğumuzun görmediği, duymadığı, bilmediği beşik çeşitleri, mahallî unsurlar, âdet ve an'anelerimizle, tarihî ve ictimai bir hayli husûsiyetle karşılaşabiliriz. Ninnilerimiz, lûgat yönünden olduğu kadar muhteva cihetinden de zengindir.

Şehir olarak *İstanbul* ve bazı yönleri meşhurdur. Anne, çocuğunun hâfız olmasını istiyorsa ona *Ayasofya* bülbülü diyecektir:

*Dandili dandili dandili,
Medreseler kandili,
Ayasofya'nın bülbülü,
Yavrum evin bir gülü!*

(İstanbul)

İstanbul, Anadolu ninnilerinde olduğu kadar Rumeli ninnilerinde hatta Yunan ninnilerinde bile geçer. O, bir kemâl ve hayâl şehridir, gurbet diyarıdır:

*İstanbul'un kuyuları,
Çayır çimen kıyıları, İstanbul'da efend'olmuş,
Benim oğlumun dayıları!*

(Isparta)

*İstanbul'un erenleri,
Koyuverin gelenleri,
Bâri Huda'm sen kavuştun,
Cümle hasret olanları!*

(Konya)

İstanbul'un dar ve virajlı yollarında, tramvay ve diğer vasıtalar için direk üstündeki aynaları hatırlayanlar, yaprak kınasını bilenler, herhâlde gittikçe azalmaktadır:

*İstanbul'un yol aynası,
Elinde yaprak kınası,
Güzel demiş bun'anası.
Nenni yavrum nenni!*

(Denizli)

Eskiden Karaman'ın tel helvasının meşhur olduğunu, günümüzde bile bilhassa köylerde bazı erkeklerin cep aynası taşıma merakını ninnilerimizden de tesbit edebiliyoruz:

*Karaman'ın tel helvası,
Annesinin al elması,
Babasının cep aynası,
Oğlum nenni nenni!*

(İçel)

Gümüş işlemeli nâlinin, gelin çehizi arasında bulunması, Erzurum vs. bazı yerlerde bu gelenek kısmen devam ediyorsa da, umumiyetle herhâlde bu hususiyet de gittikçe unutulmak üzere olan âdetlerimizden olmalıdır:

*Benim yavrum büyük konak gelini,
Ayağında sırma gümüş nalını,
Gelir anasına salını salını,
Uyusun yavrum ninni!*

(Çankırı)

Anonim ninnilerin dışında bir de edebiyatımızda, ninni ilhâmyla yazılmış şiirler bulunmaktadır. Bunları:

- 1 – Taklidî ninniler,
- 2 – Ninni ilhamıyla yazılan şiirler,
- 3 – Ninni başlıklı şiirler,

olmak üzere üç gruba ayırabiliriz.

1 – Taklidî ninniler, az veya çok anonim ninnilerimiz tesiriyle yazılmış edebî mahsüllerdir. Bunlar, üslûp, muhteva ve şekil bakımından asıl ninnilerden hemen ayrılırlar. Umûmiyetle çocuklara söylenmek için değil, edebî bir mahsul olarak kaleme alınmış şairi belli manzumelerdir. Dikkat çelen bir husus da nev'i ninnilerin Dîvan edebiyatında daha fazla görünmesidir. Bildiğimiz kadarıyla bu tür ilk örneğe, *Şeyh Gâlib* (1757-1799)in 1782-1783 yıllarında telif ettiği *Hüsn ü Aşk* adlı meşhur mesnevisinde rastlamaktayız. *Aşk* ile *Hüsn*, aynı gecede doğmuş, âileleri her ikisini birbirine nişanlamıştır. Beşikte ızdırap içinde kıvranan *Aşk*'a dadısı, uyuması için "Ey mâh uyu uyu ki bu şeb" diye başlayan muhammes (tardiyeye) tarzında bir şiir (ninni) okur:

*Ey mâh uyu uyu ki bu şeb
Güşunda yer ede bang-ı yâ Rab
Ma'lûm değil egerçi matlab
Öyle görünür ki hükm-i kevkeb
Sih-i siteme kebâb olursun*

*Ey gonca uyu bu az zamandır
Çarhun sana maksadı yamandır
Zîra katı tünd ü bî-amandır
Lâtf etmesi de velî gümandır
Hayfım bu ki pek harâb olursun*

*Ey nergis-i aşk hâb-ı nâz et
 Dâmân-ı kazâya düş niyâz et
 Bin havf ile çeşm-i cânî bâz et
 Encâm-ı belâdan ihtirâz et
 Bâzîçe-i inkulâb olursun*

*Gel mehd-i safâda râhat eyle
 Bir kaç gececik ferâgat eyle
 Fikr eyle sonun inâyet eyle
 Süt yerine kana âdet eyle
 Peymâne-keş-i itâb olursun*

*Mehd içre uyu ki ey semenber
 Kalmaz bu revîşde çarh-ı çenber
 Bir hâl ile gerdiş etmez ahter
 Seyr et sana az vakitde neyler
 Seyl-i gama âsiyâb olursun*

*Bîdarlık ile etme mu'tâd
 Uykudan olur olursa imdâd
 Bir zehr sunup bu çarh-ı cellâd
 Gâlib gibi kârın ola feryâd
 Bezm-i eleme rebâb olursun*

Şahsî tesbitlerimize göre Dîvan edebiyatında karşılaştığımız ikinci taklidî ninni, Şakir'in *Aşkîyye* adlı mesnevisindedir. *Hüsn ü Aşk*'tan onüç yıl sonra 1795 yılında telif olunan bu eserde aynı zamanda *Hüsn ü Aşk* tesiri de hissedilmektedir. Murabba tarzındaki bu şiir, Şeyh Gâlib'in tardiyyesine nazaran anonim ninnilerimize daha yakındır:

*Uyu uyu eyleme âh u fiğan
 Sonra duyar hâlimizi el yaman
 Râhat edip kes sesini bir zaman
 Nenni ağam nenni paşam nenni*

*Şimdi seni biz sevelim etme zâr
 Sonra sana yâd olur elbette yâr
 Bir iki gün büyü et karar
 Nenni ağam nenni paşam nenni*

*Vakt ola kim unutasın mâderin
Âteş-i aşk ile yanıp her yerin
Nice cefâlar edecek dilberin
Nenni ağam nenni paşam nenni*

*E e deyip uyuduğun eyle yâd
Hüsn-i cemâle olıcak ber-murad
Şâkir-i bîşâreyi de eyle şâd
Nenni ağam nenni paşam nenni¹*

Edebiyatımızda taklîdî ninni türünden sayılabilecek bir hayli örnekler mevcuttur. Bunlara: *Şeref Hanım*'ın, *Nigâr Hanım*'ın, *Ali Ekrem Bolayır*'ın, *Abdullah Tukay*'ın, *Ziya Gökalp*'ın, *Mehmed Emin Yurdakul*'un, *Necip Fazıl Kısakürek*'in, *Âşık Veysel*'in, *Bahtiyâr Vahab-zâde* vs.nin ilgili şiirlerini misâl olarak gösterebiliriz.²

2 - Az veya çok ninnilerden ilham alınarak yazılan umûmiyetle ninni başlıklı bu tür şiirlerin, çocukla, anneyle ilgili olanlarının yanında tamamen başka konularda yazılmış olanları da bulunmaktadır:

*Muhteşem gövdesinin, gökleri bulmakta boyu;
Saklamış yılları civciv gibi koltuklarına. . . .
Bir çınardır, uzanır . . . üstü açık, altı koyu
Bu ilâhî çınarın altında
Uyu Pîr'im uyu yârim, uyu Hünkâr'ım uyu.³*

.

3 - *Tevfik Fikret*'in "Ninni" başlıklı şiirinde olduğu gibi çocukla alâkalı olanlarına rağmen ninni başlığını taşıyan bu nev'i şiirler, muhtevalarında ninni veya uyku ile az da olsa bazı husûsiyetleri bulundurmakla birlikte, taklîdî ve anonim ninnilerle bir ilgileri olmayan muhtelif mevzularda yazılmış manzumelerdir.

Üç gruba ayırdığımız ninnilerle ilgili şiirler, daha çok aruz ve hece vezniyle yazılmıştır. Bir kısmı halk edebiyatı husûsiyetlerine, çocuk, anne atmosferine uygun olmakla beraber, bir kısmı da ninni

¹ Şâkir, Aşkîyye, Süleymaniye Ktp. H. Mahmud ef. bl. nr. 3801, yk. 4a.

² İlgili örnekler için. bkz., Âmil Çelebioğlu, Türk Ninnileri Hazinesi, İstanbul 1982, s. 367-405.

³ Ârif Nihat Asya, Kubbe-i Hadra, Ankara 1956, s. 29.

mahiyeti ile alâkası çok sathî yahut kelimedede kalmış olan, bazıları şiir itibarıyla kuvvetli, bazıları ise edebî yönden değersiz mahsullerdir. Ninnilerin mûsikî tarafı da dikkate alınrsa serbest tarzda yazılanlarının, muhtevada olduğu kadar âhenk bakımından da daha az başarılı olduğunu sanıyoruz.

Netice olarak diyebiliriz ki, edebiyat tarihimiz açısından taklidi ninnilerinin de bilhassa araştırılması gerekir. Zîra bu mevzuda, müstakil eserler meydana gelecek kadar malzemenin bolluğunu ve bâkirliğini tahmin ediyoruz. Bunların, halk ninnileri ile ortak münasebetleri ne derecede olursa olsun veya çocuklara okunmaktan çok birer edebî mahsûl yahut beste olarak hazırlanmış olsunlar veya ninni ilhâmıyla yazılmış olanların haricinde, ninnilerle hemen hiç bir alâkalı bulunmadan, sadece ninni başlıklı şiirlerin mevcudiyeti, millî bir kültürümüz, an'anemiz olan ve icabında bir ömür hatırlanabilecek bu zevkin, ana kucağından başlaması, ağıtlarımız da dahi yer almasıyla bile bize, ninni mevzunun yaygınlığını, tesir sahasını, söz ve saz olarak devamlılığını göstermektedir.⁴ Dolayısıyla edebiyatımızın gerçek zenginliğini, ihtişamını idrak edebilmek, hakkını verebilmek için mevzu ve mes'elelerin, umûmî ve bütün olarak da ele alınması, değerlendirilmesi icabeder ve bu yapılabildiği takdirde bazı peşin ve hissî hükümlerin, bazı fikir ve tahminlerin değışeceği, hiç olmazsa noksanlığının ortaya çıkacağı veya isabetli değerlendirmelerin delillendirileceği kanâatindeyiz.

⁴ Ninniler konusuyla ilgili olarak daha fazla bilgi, örnek, yabancı ninniler, bibliyografya ve ninni notları için. bkz., Âmil Çelebioğlu, Türk Ninnileri Hazinesi, İstanbul 1982.

ANADOLU TÜRK EVİ'NDEN YEREL BİR ÖRNEK : RİZE EVİ

SERAP ÜNAL-LELOĞLU *

Türk konutu; çeşitli uygarlıkların beşiği olmuş ve sanatında çeşitli uygarlıkların etkilerini taşıyan Anadolu insanının yarattığı, sağlıklı ve kullanışlı olmasının yanısıra, estetik açıdan da üstün düzeye ulaşmış mimari ürünlerden biridir. Biçimlenişinde bulunduğu yörenin inşa malzemesi, iklim ve coğrafi etkileriyle birlikte; mesela “haremlik”, “selamlık” gibi, uygun bir şekil ve plan da etkili olmuştur. Aile yapısı, gelenek ve göreneklere göre inşa edilen ve pek çok benzer nitelikte özellikler gösteren konutlarımız, hiç şüphesiz ki, buldukları yörenin iklimi, inşa malzemesi ve öteden beri devam eden konut fonksiyonelliğinin geleneksel etkisiyle, aynı zamanda büyük farklılıklar da ortaya koyar. Böylece yapıldıkları dönemin iklimi,¹ sokak dokusu, yerleşim düzeni bakımından birer belge niteliği kazanır.

Tüm bu özellikleriyle toplumun kültürünü yansıtan en önemli yapı grupları arasında yer alan konut, ne yazık ki, Sanat Tarihi araştırmacılarının uzun süre ilgi alanlarının dışında kalmış ve üzerinde pek düşünülmeyen bir konu olmuştur. Bu nedenle dini ve askeri mimariye nazaran toplum tarafından ötelenen konut mimarisi bilincinin zayıflığı ile, zaten dış etkilerden oldukça zarar görecektedir kadar narin mimari ürünler olan konutların daha fazla bakımsızlığa itilmesine ya da spekülasyon baskılarıyla tahrip edilmesine ve adeta “nefes alıp vermeleri”nin gittikçe güçleşmesine yol açmıştır. Sanat Tarihi bilimine önemli kaynaklar sunan Türk evinin lokal bir parçasının

* Serap Ünal-Leloğlu, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, Türk Sanatı Bilim ve Uygulama Kolu Uzman Yardımcısı.

¹ Bölgenin fazla yağmur almasının nedeni, dağlarla çevrili olması ve havanın rutubetini fazlalaştıran kızıl ağaçların bölgede bol miktarda bulunmasıdır. 20-25 yıldan beri, özellikle sahil şeridi boyunca kızıl ağaç fidanlarının sökülerek çay bahçesi haline getirilmesi nedeniyle yıllık yağmur miktarının azaldığı görülmektedir.

incelendiği bu çalışmada amaç, yavaş yavaş yok olan Rize evlerinin genel özelliklerini ortaya koymaktır.²

Kendine özgü düzenlerle diğer merkezlerden ayrılan Rize bölgesi iklimi, gelenek ve görenekleri, inşa malzemesi, coğrafi etkileri, öteden beri devam edip gelen inşa tekniği ve plân benzerliklerinin sonucu, belirli özelliklere sahip bir ev tipini karakterize eder. (Resim no. 1, 2, 10, 11, 12, 13, 14) 756 yılında İskit Türkleri tarafından kurulan ve ufak bir iskân yeri olan Rize bölgesi İran, Makedonya, Bizans ve son olarak Türk devletlerinin hakimiyeti altında yaşamış, bu devletlerin kültürünü özümsemiş ve bu kültürlerin etkisiyle gelenek ve göreneğini biçimlendirmiştir.

Fiziksel çevre özellikleri Rize konutunun biçimlenmesinde önemli etkenlerden biri olmuştur. Yıllık yağış miktarı 1,86 m. olan Rize'nin nemli ve ılıman bir iklime sahip oluşu ahşap malzemenin kullanımını zorunlu kılmış; bölgenin dağlık, girintili-çukurlu olan topografik yapısı ise, özellikle şehir dokusunun gelişmesinde etkili olmuştur. Oldukça engebeli bir araziye sahip olan bölgenin güneyini, doğu-batı doğrultusunda bir kavis çizen 3937 m. yüksekliğinde Kaçkar Dağları ile Tatus ve Soğanlı Dağları sınırlar. Rize il toprakları, bu dağların doruk çizgisiyle kıyı arasında yer alır.

Rize ve çevresinde yapılan incelemeler sırasında, eski yerleşimin oldukça dağınık olduğu gözlenmiştir. Konutlar, ya tek tek ya da gruplar halinde, ancak herbiri bağımsız olarak, fazla dik olmayan tüm yamaçlara yayılmıştır. Eski yerleşim, Safranbolu ve Kula bölgelerinde olduğu gibi toplu bir şehir dokusu göstermez. Bölgede herbir yerleşim birimi, kendini, yüksek olmayan bahçe duvarı ile sınırlayan oldukça büyük bir tarla veya bahçe ile, bunun içinde yer alan iki katlı yapı ve genellikle tek “nayla”dan³ oluşan bir hücre biçimindedir. Bu birimler, dağınık, yoğun olmayan bir kompozisyon şeklinde gelişir. Şehir

² Bölge hakkında yazılmış olan kaynak ve yayınların sayısı yok denecek kadar azdır. Konut mimarisini inceleyen iki yayından biri olan Necati Şen'in “Rize’de Beş Ev” adlı, 1976 yılı basımlı kitabı hem çok eski tarihlidir, hem de konuya mimarî açıdan yaklaşarak, daha çok inşa teknikleri üzerinde durmuştur. Diğer bir yayın ise, Gazanfer Erim’in Türkiyemiz Dergisinde yayınlanan “Rize Çevresinde Yerleşme ve Evler Tarihi” adlı makalesi olup, konuya yüzeysel bir yaklaşım gösterir.

³ Yapıdan ayrı, bahçe içinde yer alan, bahçe ürünlerinin depolandığı; yerden 4 ya da 6 taşıyıcı ayak ile yükseltilmiş olan ve ahşap malzeme ile inşa edilen yapıdır. Bazı bölgelerde “serander” olarak adlandırılır.

merkezi denizden yaklaşık 200 m. içeride, denize paralel uzanan bir ana cadde ile bu caddenin iki tarafına yerleştirilmiş iki, üç katlı dükkanlardan oluşur. Şehir içinde yer alan sokaklar ise, herbiri şehir merkezine açılan, denize dik doğrultuda yerleştirilmiş, parke taşlarıyla kapalı dar sokaklar biçimindedir. Sokakların iki yanında uzanan bahçe duvarının ardına gizlenmiş olan konutların kapıları doğrudan sokaklara değil, ince patikalara açılır. Bu patikalar çeşitli yönlerden gelerek birleşir ve bahçe kapılarına ulaşan ince bir patika halini alır. Evlerin yamaçlara dağılmasında, kendi aralarında gruplanmada, yerlerinin seçiminde dikkati çeken özellik, gerek yakın çevre ve gerekse geniş doğa içinde ortaya çıkan armonidir. Bu armoni, yapı malzemesini en rasyonel şekilde kullanan, yapı tekniği ve mimari ile, bulunduğu yeri zorlamayan, bunun yanı sıra ona tam uyan bir yerleşme düzeninden doğmaktadır.⁴

Bölgedeki konut mimarisinin karakteristik özellikleri beş alt başlık halinde incelenebilir.

1. Plân ve Konum:

Rize ve çevresinde yağışlı ve ılıman bir iklimin hüküm sürmesi nedeniyle, evler avlusuz olup, "İç Sofalı Plân Tipi"⁵ benimsenmiştir. Bu tip, odaların sofanın iki yanına dizilmesiyle hem sofa ünitesinden, hem de dış duvarlardan tasarruf etme imkânı tanıdığı için Anadolu'nun Konya, İstanbul, Bolu, Edirne, Gebze, Amasya, Bergama gibi pekçok bölgesinde benimsenen ve uygulanan bir tip olmuştur.⁶ Genellikle iki katlı bir kuruluş gösteren yapıların alt katı ahır olarak düzenlenmiştir. Bu kat, enine doğrultuda yerleştirilmiş dikdörtgen plânlı olup, arazinin topografik durumuna uyum sağlayacak biçimde, üst katın yarısı kadar bir alanı kaplar. Bu kata, genellikle yapının ön cephesine, ender olarak da "merdiven başı"⁷ bulunduğu cepheye açılmış olan bir kapıdan girilir. Tek bir üniteden oluşan mekanın bir köşesinden yukarı çıkan merdivenle, ortada taşıyıcı bir ayak bulunur.

⁴ Erim, Gazenfer, "Rize Çevresinde Yerleşme ve Evler Tarihi", *Türkiyemiz*, sayı 4, 1970, s. 29.

⁵ Eldem, Sedat Hakkı, *Türk Evi Plân Tipleri*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yay., İstanbul 1968, s. 25.

⁶ Eldem, Sedat Hakkı, a.g.e., s. 25.

⁷ Yapının dışında, mutfak ünitesinin önünde yer alan, enine düzende yerleştirilmiş dikdörtgen plânlı sahanlık. Taşlık.

Üst katta, “merdiven başı”nda bulunan ana giriş, bütün yapılarda doğrudan doğruya mutfağa açılır. Mutfak genellikle en büyük mekandır. Mutfakta, “merdiven başı”nın tam karşısında yer alan bir kapıdan, bu mekana paralel doğrultuda yerleştirilmiş olan “mabeyn odası”na⁸ geçilir. “Mabeyn odası” ile mutfağın taban döşemeleri, bir boşluğa değil, doğrudan zemine oturur. Bu iki mekanı, genellikle güney, güneydoğu ve güneybatı yönlerinden “kalkan duvarı”⁹ sınırlar. Mutfak hacminde, “kalkan duvarı”nın karşısında yer alan kapıdan, taban döşemesi alt kat boşluğu üzerine oturan hacimlerin bulunduğu bölüme geçilir. Bu kapı genellikle, büyükçe bir sofaya açılır. Sofa, derinlemesine doğrultuda dikdörtgen plânlı olup, yapının ön cephesine kadar uzanır. Sofanın karşılıklı iki tarafına, sayıları iki ile dört arasında değişen odalar yerleştirilmiştir. Genellikle, “mabeyn odası” ile sofaya açılan iki oda arasında bir ya da iki koridor bulunur. Bu koridorlardan biri bahçeye, diğeri ise, genellikle yapıyla bağlantılı ancak yapının dışında yer alan, tuvalet hacmine açılır. Bu hacim kare plânlıdır.

2. İç Biçimleniş:

Türk evinde zemin kat, yöresel istek ve ihtiyaçlara göre depo ahır, ambar, samanlık, mutfak ve taşlık olarak kullanılır. Örneğin, bu kat Tokat yöresinde kiler, depo ve mutfak gibi hacimleri içerirken,¹⁰ Rize ve çevresinde ahır ve samanlık olarak kullanılan tek bir hacimden oluşur. Bu katın tabanı sıkıştırılmış toprak olup, her cepheye açılmış, sayıları bir ile dört arasında değişen ve adeta menfez deliklerini andıran açıklıklar ile aydınlatılır. Bu açıklıklar, boyuna dikdörtgen formlu olup, demir parmaklıklara sahiptir ve genellikle açıklıkları sınırlayan taşların üzeri, çerçeve görünümü verecek biçimde koyu renge boyanmıştır.

Üst kata çıkış, alt katın içine yerleştirilmiş olan ahşap bir merdivenle ya da bahçeden “merdiven başı”na çıkan taş basamakları ile sağlanır. “Merdiven başı”nın zemini taş döşeli olup, çatı saçağının

⁸ Yapının diğer odalarından ayrı bir köşede, içinde gusülhanesi ve bazan küçük bir ocak bulunan, evin en yaşlı kişinin yattığı oda. Bazı evlerde artık oturma odası olarak kullanılıyor.

⁹ Evlerin yamaç tarafındaki cephesini oluşturan, yığma duvar tekniği ile inşa edilmiş, kuvvetli, masif duvar.

¹⁰ Akok, Mahmut, “Tokat Şehrinin Eski Evleri”, A.Ü.İ.F. Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Kürsüsü, *Yıllık Araştırma Dergisi*, sayı 2, 1957, s. 135.

uzantısını taşıyan ahşap bir sütunu bulunur. (Resim no. 2, 11, 15) İç biçimlenişte dikkati çeken en önemli özellik, yapılardaki ünitelerin tavan ve taban kaplamalarında karşımıza çıkar. Mutfak ünitesinin dışındaki tüm ünitelerin tavan ve taban kaplamaları ahşaptır. Diğer ünitelerin tabanlarından daha düşük seviyede olan mutfak tabanı, erken örneklerin tümünde sıkıştırılmış toprak olup, bir kısmına sonradan beton dökülmüştür. Geç dönem örneklerinde mutfak tabanının düzgün kesme taşlarla kaplanmış olduğu göze çarpar. Erken örneklerde, mutfak ünitesinin dışındaki tüm ünitelerin tavanı vardır. Tavanlar, ahşap kirişler üzerine ahşap plakalarla kaplama olarak yapılmıştır. Bu örneklerde mutfak tavansız olup, yukarıda çatı boşluğuna bağlanmıştır. Kimi konutların bu ünitesi yakın dönemde tavanla kapatılmıştır. Geç döneme, yani 20. yüzyılın başına tarihlendirilen örneklerde, mutfak ünitesi ahşap kaplamalı bir tavana sahiptir.

Yapıların mutfak ünitesinde, genellikle çok büyük bir “ateşlik”¹¹ bulunur. (Resim no. 18) “Kalkan duvarı”nda yer alan “ateşlik” bazan yapının dışına taşıntı yapan dikdörtgen bir ünite şeklinde, bazan da, mutfağın içine doğru uzanan iki yan duvar ile dablumbazlı bir bacadan oluşur. “Kalkan duvarı”nda, “ateşliğin” iki yanında, hatta bazan yan duvar içlerinde, lamba koymak için hazırlanmış küçük nişler yer alır. Ayrıca, “ateşliğin” karşısındaki duvarda, sofaya açılan kapının bazan iki yanı tümüyle, bazan da yalnız bir tarafı dolapla kaplanmıştır. Kapının üstünde ise, dolapları da taçlandıracak şekilde bir raf boydan boya uzanır. Dolap kısmının altında ortalama 20 cm. kadar bir boşluk bırakılır ve bu kısım pabuçluk olarak değerlendirilir. Yüksek dikdörtgen biçiminde, bazan çift kanatlı kepenekleri bulunan bir ya da iki sürmeli pencere mutfağı aydınlatır.

Mutfağın hemen yanında yer alan “mabeyn odası”, yapının diğer odaları ile aynı büyüklükte olup, genellikle “kalkan duvarı”na yerleştirilmiş olan küçük bir taş ocağa sahiptir. Bu odada çoğu zaman bir köşesi, kare plânlı bir “hamamcık”¹² olarak değerlendirilmiş

¹¹ Mutfak ünitesinde, “kalkan duvarı”na inşa edilmiş olan büyük ocak.

¹² Gusûlhane. Dışarıdan dolap etkisi uyandıran, kare plânlı ve çoğunlukla küçük bir penceresi bulunan ufak banyo.

bir dolap ile pencerelerin önünde yer alan bir “set”¹³ vardır. (Resim no. 19, 21) “Mabeyn odası” diğer odalardan kopuk, kendi başına, müstakil bir odadır. Diğer odalar, bir sofanın iki yanına dizilmiş olup, bu odalara giriş, ya köşelere çapraz yerleştirilmiş, ya da düz yerleştirilmiş dikdörtgen biçiminde ve çoğunlukla tek kanatlı dar kapılarla sağlanır. Hepsi aynı derecede önem taşıyan bu odaların en az birinde, köşesi “hamamcık” olarak değerlendirilmiş, yüklüğü ve genellikle üç tane “medine”si¹⁴ olan bir dolap bulunur. Odalarda ayrıca, pencerelerle çözülmüş olan duvarların önünde “set”ler yer alır.

Tuvaletler, yapıların dışına taşacak biçimde yerleştirilmişlerdir. Buraya, “mabeyn odası”nın yanına yerleştirilmiş olan bir koridor ile ulaşılır. Genellikle kare plânlı olan tuvalet ünitesinin zemini taş döşelidir ve küçük menfez delikleri ile aydınlatılır.

Yapılarda, oda sayısına göre pencere sayısı da artar. Ara odalarda da iki, köşe odalarda ise, en fazla beş pencere bulunur. “Mabeyn odası”nda biraz daha değişik bir uygulama ile karşılaşılır. Bu hacim, bir köşe odası olmasına karşılık, en fazla iki pencere ile aydınlatılır. Odaya daha fazla ışık dolması için bu pencereler bazan içeri doğru genişletilir. Rize evlerinde kullanılan pencereler sürmeli olup, yükseklikleri ortalama 1,50 m., genişlikleri ise ortalama 90 cm. dir. Bazı evlerde, sofaya açılan odalarda yer alan pencerelerin üstünde birer “kafa penceresi” bulunur. (Resim no, 2, 5) Bu açıklıklar, genellikle dikdörtgen kare ya da yatay yerleştirilmiş elips biçimli olur.

Yapıların içlerinde merdiven için ayrı bir yer düzenlenmiştir. Genellikle bu merdiveni sofadan ayıran bir kapı yerleştirilmiştir. Ancak, ender olarak merdivenin sofa içinde yer aldığı da görülür.

3. Yapı Tekniği ve Konstürüksiyon Kabuk:

Yapılarda iki teknik uygulama dikkati çeker. Bunlar a. Yığma, b. Ahşap iskeletli taş dolgudur. Yığma tekniğinin alt kat beden duvarlarında ve üst katın genellikle güney, güneydoğu ya da güneybatı yönlerini sınırlayan “kalkan duvarı”nda uygulandığı görülür. (Resim No. 1, 10, 12) Üst katın diğer cephelerini sınırlayan ahşap

¹³ Odanın döşemesinden 40-50 cm. yükseltilmiş olan, oturma ya da yatma fonksiyonu gören ahşap kısım.

¹⁴ Odalardaki dolapların bir kenarında bulunan, üst üste yerleştirilmiş küçük nişler. Mutfak dolabında bulunanlara “kaşıklık” denir.

iskeletli taş dolguda, “muskalı nakış” ve “dolap dolgu” olarak adlandırılan iki teknik uygulama dikkati çeker.¹⁵ Çatma konstrüksiyonda, dikmelerle çapraz bağlantıların üçgen şeklinde bölmeler meydana getirdiği “muskalı nakış”ta¹⁶ bu üçgen bölümlerin içi, sıvayla tuturulan küçük küçük taşlarla doldurulmuştur. (Resim no. 10,11) Gene bir duvar örgüsü tekniği olan ve çatma konstrüksiyonda, dikmelerle yatay bağlantıların kare bölmeler meydana getirdiği “dolap dolgu” da,¹⁷ bu kare bölmelerin içi küp biçiminde taşlarla doldurulmuş olup, bazan bu taşların üstleri yeşil ve mavi renkleriyle boyanır. (Resim no. 13, 15) “Dolap dolgu” tekniği ile inşa edilmiş olan yapılarda ilginç bir modüler sistemle karşılaşılır: “Dolap dolgu” denilen kare çerçeveli bölmelerden duvar oluşturulur. Pencere, kapı ve başka parçaların, hatta bütün ölçü ve oranlamaları, 25×25 cm. olan bu bölmeler esas alınarak, yani birim gibi kullanılarak meydana getirilir.¹⁸ Yapıların inşa tekniği ne olursa olsun, genellikle dış sıva uygulanmaz ve adeta birer modern mimarî ürünü gibi, yapı iskeleti dışardan görülebilir.

İç bölme duvarları, düşey kirişlerin bir yüzüne kaplanan ahşap levhalarla biçimlendirilmiştir. Oldukça dik eğimli kırma çatılar, asma makas denilen bir kiriş ve kaburga sistemi ile oluşturulmuştur.¹⁹ Çatıların saçak kısımları “debren” ve “kara saçak” olarak düzenlenmiştir.²⁰ Bir usta deyiimi olan “kara saçak” alt kısmı kapatılmamış saçaktır. (Resim no. 5) Bunda, çatıyı taşıyan kirişler gözükmektedir. “Debren” ise, altı kapatılmış saçığa verilen isimdir. (Resim no. 2) Bunda, boyuna doğrultuda yerleştirilmiş olan ahşap levhalar, çatıyı taşıyan kirişleri kapatır. Şehrin içinde yer alan yapılarda genellikle “debren” uygulanır. Kırsal bölgede ise “kara saçığın” uygulandığı dikkati çeker.

4. Malzeme:

Türk evinde plân özellikleri, katların işlevleri gibi malzeme de yöreye göre farklılık gösterir. Bu farklılıklar, iklim, arazinin to-

¹⁵ Özgüner, Orhan, *Köyde Mimarî-Doğu Karadeniz*, Ankara 1970, s. 36.

¹⁶ Özgüner, Orhan, a.g.e., s. 35.

¹⁷ Özgüner, Orhan, a.g.e., s. 35.

¹⁸ Erim, Gazanfer, a.g.e., s. 30, Şen, Necati, *Rize'den Beş Ev*, İstanbul 1967,

s. 45.

¹⁹ Şen, Necati, a.g.e., s. 42.

²⁰ Şen, Necati, a.g.e., s. 42.

pografik yapısı gibi doğal etkenlerle kolay bulunabilme özelliği ve gelenek-göreneklerden kaynaklanır. Kuzey Anadolu'da ahşap, Orta Anadolu'da kerpiç ve taş, Güney Anadolu'da taş ve ahşap, Batı Anadolu'da ise taş malzeme kullanılmıştır.²¹ Rize bölgesi, konut mimarisinde taş ve ahşap malzemeyi bir arada ve eşit ölçüde kullanan ender bölgelerden biridir. Erken örneklerde, içte tümüyle ahşap malzemenin kullanılmasına karşılık, dışta kaba yontulmuş, hatta çoğunlukla rustika özentili yonu taş ve ahşap bir arada kullanılır. Geç dönem örneklerinde de, içte tümüyle ahşap kullanılır, ancak dışta hiç ahşap malzemeye rastlanmaz. Çatıda kullanılan alaturka kiremit diğer bir malzeme türüdür. Bacalarda ise tuğla kullanılır.

5. Dekorasyon:

Anadolu insanı her zaman için, göz zevkine hitap edecek bir takım unsurlar aramış, yaşadığı ortamı güzelleştirmeye çalışmıştır. Geleneksel konut mimarimiz, bu insansal özelliği kanıtlayan pek çok örneğe sahiptir. Rize bölgesi konut mimarisinin, dekorasyon açısından üstün bir düzeye ulaşmış olan Kula, İstanbul, Vezirköprü ya da Mardin gibi bir takım merkezlerle karşılaştırıldığında mütevazî çizgilerle bezendiği dikkati çeker. Kapı kanatlarında, lento ve alınlıklarda, dolaplarda, pencere pervazlarında ve kafa pencerelerindeki kafes işçiliğinde görülen bu dekorasyon ahşap üzerine oyma tekniği ile meydana getirilmiştir. (Resim no. 7, 16, 17) Birkaç örnekte karşılaşılan bezeme ise, ucu sivri bir aletin düz ahşap bir yüzüne bastırılması ile elde edilmiştir. Ender olarak rastlanan dekoratif tavan örnekleri evlerin sofa üniteleri üzerinde yer alır. (Resim no. 20) Bu örneklerde, ya ayrıca işlenmiş dairesel, ahşap bir plaka tavana monte edilmiştir, ya da profilli çıtalarla çeşitli geometrik biçimler meydana getirilmiştir. Geometrik motifler, son derece yalın çizgilere sahip olup, baklava dilimleri, zigzak motifleri ve yıldız şekilleri olarak karşımıza çıkarlar. Bitkisel dekorasyon ise, "S" ve "C" kıvrımları yaparak, Barok bir karakter ortaya koyar. Bu tür bezemede zaman zaman fındık bitkisinin stilize edilmiş biçimi ile karşılaşılır. Diğer merkezlerde zaman zaman karşılaşılan figürlü bezemenin Rize bölgesinde hiç bulunmaması ilginçtir.

²¹ Doğan Kuban, "Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler" (1982) adlı kitabında Kuzeydoğu Anadolu'da yaygın olarak kullanılan ahşap hatıllı taş mimarisinin Güney Kafkasya ve Dağıstan ile akraba olduğunu belirtmektedir.

Anadolu evleri ilk bakışta, her bölgede, hatta bir bölgenin farklı yörelerinde çok değişik tiplere sahip gibi görünür. (Resim no, 8, 9) Bu durum genellikle tabiat şartları, kolay bulunan malzemenin yöreye göre değişmesi-Karadeniz bölgesinde ahşabın, güneydoğu bölgesinde ise taşın kullanılması gibi-ve tarih boyunca bir yörede yerleşen teknolojik alışkanlıklar gibi sebeplerden ileri gelir. Aslında evin kullanılışı, içinde yer alan hayat programı ve dolayısıyla fonksiyondan doğan biçimlenişler, ilk bakışta sanıldığı kadar büyük ve köklü farklar göstermez. Kuşkusuz, evi yaptıranların sosyal ve ekonomik durumları da, büyüklük, çok bölümlülük, bezeme ve malzeme kalitesi gibi konularda rol oynamaktadır.

Rize konutları, sokak dokusu, plân özellikleri, inşa tekniği, dekorasyon açısından tek tek ele alındığında Anadolu'nun diğer bölgeleriyle benzerlikler göstermesine karşılık, tüm bu özelliklerin bir araya gelmesiyle diğer bölgelerden farklı bir mimarî tarzı ortaya koyarlar. Ancak, halkın bilinçsizliği sonucu, bu geleneksel mimarî ürünler teker teker yok olmakta ya da tahrip edilerek yozlaştırılmaktadır. Buna en iyi örnek olarak, geçen yüzyılın başlarında yapıldığı tahmin edilen ve "Yayıcı Evi" olarak adlandırılan,²² şehir merkezinin güneybatısında, Değirmendere mahallesinde, 24/A numaralı yapı verilebilir.²³ (Resim no. 12) Büyük bir bahçe içinde yer alan ve iki katlı bir kuruluş gösteren yapının, kaba yontulmuş yığma taş dolgulu alt kat beden duvarları üzerinde yükselen üst katın duvarları "muskalı nakış" tekniğinde inşa edilmiş olup, üzeri açık renk bir sıva ile kapatılmıştır. Bu sıva üzerinde yer alan boyalı nakışlar oldukça dikkat çekicidir. (Resim no. 5,6) Duvarın üst köşelerine, simetrik yerleştirilmiş olan, bir vazo içinden fişkiran çiçek demetleri gerçeğe yakın çizgiler taşır. (Resim no. 5) Sadece ahşap malzemenin kullanıldığı yapının iç kısmında da benzer nitelikte, ancak anlamı çözülememiş motifler vardı. Bunlar arasında, kuzey köşe odasının, kuzeybatı duvarında, iki pencere arasına yerleştirilmiş ve kökleriyle tasvir edilmiş selvi motifi özellikle dikkat çekiciydi. 1985 yılının ortalarına kadar boş ve terkedilmiş bir durumda

²² Leloğlu, Serap, *Anadolu Türk Mimarisinden Karakteristik Bir Örnek, Rize Evleri*, AÜDTCF Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı yayınlanmamış lisans tezi, Ankara 1984, s. 66-84.

²³ İlk olarak 1983 yılının yaz ayları içinde incelenmiştir.

olan²⁴ bu yapı fakir bir aile tarafından işgal edilmiş ve içinde yer alan tüm boyalı nakışların üstü beyaz bir badana boyası ile kapatılmıştır.

Türk gelenek ve göreneklerinin, yaşayış tarzının birer belgesi niteliğinde olan konutlarımızın böylesine yok olması, toplumun bilincini ve kültür düzeyini yansıtan en önemli örneklerdir. Bu durumda, en kısa zamanda toplumun bilinçlendirilmesi, bu konutların onarılıp, işlevselleştirilerek, hatta manzara içindeki armoniyi bozmadan çoğaltılarak, bölgenin “kültürel bölge” ilan edilmesi kaçınılmazdır.

BİBLİYOGRAFYA

- Akok, Mahmut, “Tokat Şehrinin Eski Evleri”, A.Ü.İ.F. Türk ve İslâm Sanatları Tarihi Kürsüsü, *Yıllık Araştırma Dergisi*, sayı 2, 1957, s. 129-151.
- Dirimtekin, F., “Doğu Karadeniz Kıyıları”, *T.T.O.K. Belleteni*, sayı 25/304, 1970, s. 2-6.
- Eldem, Sedat Hakkı, *Türk Evi Plân Tipleri*, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Yay., İstanbul 1968.
- Erim, Gazanfer, “Rize Çevresinde Yerleşme ve Evler Tarihi”, *Türkiyemiz Dergisi*, sayı 4, 1970, s. 27-35, 48.
- Eruzun, Cengiz, “Doğu Karadeniz Bölgesinde Halk Mimarisi”, *Etnografya ve Bilimsel Filmler Sempozyumu'na Sunulan Bildiri Özetleri*, İstanbul 1973, s. 29-30.
- Kuban, Doğan, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1982.
- Küpelî, E., “Doğu Karadeniz Bölgesi Geleneksel Halk Mimarisinde Ahşap Karkas Yapılar Üzerinde Bir İnceleme”, *Birinci Uluslararası Türk Folklor Kongresine Sunulan Bildiri Özetleri*, İstanbul 1975.
- Leloğlu, Serap, *Anadolu Türk Mimarısından Karakteristik Bir Örnek, Rize Evleri*, A.Ü.-D.T.C.F. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü-Sanat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara 1984.
- Özgüner, Orhan, *Köyde Mimari – Doğu Karadeniz*, Ankara 1970.
- Rize İl Yıllığı*, 1973.
- Şen, Necati, *Rize'den Beş Ev*, İstanbul 1967.
- Yalçın, O., *Rize*, İstanbul 1970.

²⁴ Halk arasında “perili ev” olarak nitelendirilmesi, boş olarak durmasının nedenlerinden biridir.

TANITMA YAZILARI

JAMES HAMILTON, *Manuscripts ouïgours du IXe-X^e siecle de Touen-houang*. Textes etablis, traduits, et commentes par James Hamilton, Tom I, II, Fondation Singer-Polignac, Paris 1986.

Uygur tarihi ve Uygurca üzerine araştırmaları ile tanınmış ünlü Sinolog ve Türkolog James Hamilton'un tanıtacağımız bu yeni eseri Paris'te Ulusal Kıtaphıkta bulunan yayımlanmamış bütün Uygurca yazmalar ile Londra'da Britanya Müzesinde bulunan Tun-huang'dan getirilmiş Uygurca yazmaları bilim dünyasına tanıtmaktadır. Birinci ciltte, toplam sayısı otuz altı olan bu Uygurca yazmaların harf ve yazı çevrimleri ile Fransızca çevirileri ve yazma parçalarında geçen türlü kelime ve deyimler üzerine yapılan açıklamalar yer almaktadır. İkinci ciltte ise Uygurca yazmalarda geçen bütün kelimelerin analitik dizini ile yazmaların tıpkıbasımları bulunmaktadır. İkinci cilde, ayrıca, W. Bang tarafından işlenerek yayımlanan Sekiz Yükmeğin Londra nüshasının güzel bir tıpkıbasımını ile Orta Asya'nın X. yüzyıldaki durumunu gösteren büyük bir harita da eklenmiştir.

Tun-huang yakınındaki Bin Buda Mağaralarının 17 numaralıсында bulunan Eski Türkçe el yazmalarının toplam sayısı elliyi bulur. Bunlardan biri Mani alfabesi ile, iki veya üç tanesi Tibet, dört tanesi eski Türk runik yazısı ile, geri kalan otuz dokuzu da Uygur alfabesi iledir. Bu eski Türkçe eserler içinde ilk kez yayımlananı *Huastuanift* olmuştur (A. von Le coq, "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-huang", *JRAS*, 1911, ss. 277-314). Bunu, iki başka el yazması ile birlikte runik harfli *Irk Bitig* izlemiştir (Vilhelm Thomsen, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish 'runic' Script from Miran and Tun-huang", *JRAS*, 1912, ss. 181-227+3 fotokopi). Bundan iki yıl sonra, 1914'te, Clement Huart ile Paul Pelliot, Prens Kalyānamkara ile Pāpamkara'nın, iyi düşünceli prens ile kötü düşünceli prensin, öyküsünü ayrı ayrı yayımlamışlardı (Cl. Huart, "Le Conte bouddhique des deux ereres, en langue turque et en caracteres ouïgours" *JA*, XIe Serie, III, janv.-fevr., 1914, ss. 5-57; p. Pelliot, "Le Version ouïgoure de l'histoire des Princes Kal-

yānamkara et Pāpamkara”, *T’oung-Pao*, XV, 1914, ss. 225-272). Bu tarihten yirmi yıl sonra da ünlü Türkolog Willy Bang-Kaup, öğrencileri A. von Gabain ve G. R. Rachmati ile birlikte, Londra’da Britanya Müzesindeki *Sekiz Yükmek* adlı Uygurca *sūtra*’yı Türkçe Turfan Metinleri dizisinin altıncısı olarak yayımlamıştı: W. Bang, A. von Gabain, G. R. Rachmati *Türkische Turfantexte VI. Das Buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*, SPAW, 1934, X, ss. 93-192, 1 fotokopi.

Hocası Sinolog Paul Demieville’in yönetiminde hazırladığı “Çin Belgelerine Göre Beş Sülâle Döneminde Uygurlar” adlı tezi ile Üniversite Doktoru unvanını alan dostum ve meslektaşım J. Hamilton Uygur tarihi üzerindeki araştırmalarının yanı sıra Uygurca metinlere de ilgi duymuş ve C. Huart ile P. Pelliot tarafından 1914’te yayımlanan Prens Kalyānamkara ve Pāpamkara hikâyesini yeniden yayımlama işine girişmiştir. Bu eserin ilk yayınları üzerine yapılan eleştirilerden yararlanan Hamilton Londra’da Britanya Müzesinde bu hikâyeye ait bir yapraklık bir yazma parçası da bulmuş ve metne bu parçayı da katarak bu çalışmasını Paris Üniversitesi Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesine 3. Derece Doktora Tezi olarak sunmuştur (1968). Hamilton’un bu eseri 1871’de nefis bir şekilde basılmış, Yazıtlar ve Güzel Sanatlar Akademisi Bütçe Ödülünü de almıştır. İşte bu eserinden on beş yıl sonra, Hamilton, yazımıza konu olan yeni kitabını yayımlamış bulunuyor.

Eserin birinci cildinde on dört sayfalık bir giriş bölümünden sonra otuz altı Uygurca yazmanın harf ve yazı çevrimleri ile bunların Fransızca çevirileri ve açıklayıcı notlar yer almaktadır. Hamilton tarafından yayımlanan Uygurca yazmaların toplam sayısı 36 ise de bu yazmaların gerçek sayısı 38’dir; çünkü 15 ve 17 numaralı yazmalar aslında ikişer parçadan oluşmaktadır. Bu 38 yazma parçanın 25’i Paris’te, Ulusal Kitaplıktaki Pelliot koleksiyonunda, 13’ü ise Londra’da Britanya Müzesi Kitaplığında bulunmaktadır. Yazmaların çoğu, özellikle Pelliot koleksiyonuna ait olanların hepsi Çince Budist yazma tomarlarının veya tomar parçalarının arka yüzlerine yazılmıştır. Diğerleri, özellikle 1 ve 2 numaralı yazmalar kitap şeklindeki daha büyük Uygurca eserlerden kopmuş varak veya sayfalara benzemektedir (*Introduction*, s. XXI).

Yazmaların konularına ve içeriklerine gelince, bunların 13’ü dinî (Budist, Maniheizt ve başka) nitelikte eserlerdir. Dört yazma

karışık karakterlerde olup nazım parçaları, resmî veya diplomatik mektuplar, hesaplar, ata sözleri vb. gibi türlü konulardaki kayıtlardan oluşmaktadır. Geri kalan on dokuz yazma ise din dışı konularda yazılar, aile ve ticaret mektupları, ticarî kayıtlar vb. gibi parçalar-
dır. (*Introduction*, s. XXI-XXII)

Yazmaların tarihine gelince, hepsi de tarihsiz olan bu yazmalar için *terminus ad quem*, Hamilton'un da belirtmiş olduğu gibi, hiç şüphesiz yazmaların bulunduğu 17 numaralı mağaranın duvarla örülüp kapatıldığı XI. yüzyıl başlarıdır. Hamilton'a göre, yazmaların büyük bir kısmı, özellikle din dışı nitelikte olanlar (mektuplar, ticarî kayıtlar vb.) X. yüzyıla, dinî içerikli yazmalar da IX. yüzyılın ikinci yarısına ait olmalıdır (*Introduction*, s. XXII).

Yukarıda da belirtmiş olduğum gibi, Hamilton Uygurca metnin önce harf çevirimini, daha sonra da yazı çevirimini vermiş. Harf çevrimi ile yazı çevrimi karşılaştırılınca Hamilton'un belirli bazı kelimelerin söylenişleri konusunda diğer meslektaşlarından ayrıldığı anlaşılıyor. Bu kelimeler şunlardır:

- 'YKY = *ekki* "2" (2: 12 vb.)
 'YKYNTY = *ekinti* "ikinci" (5:5).
 YLYK = *ellig* "hükümdar" (1:3 vb.)
 'SYZ = *essiz* "talihsiz, zavallı, yazık" (1:30).
 YYTY = *yetti* "7" (1:2 vb.)
 YYTYNC = *yettinç* "yedinci" (1: 23 vb.)

Hamilton'un yukarıdaki kelimelerin Uygurcada çift ünsüzlü olduğu veya öyle söylendiği yolundaki görüşünü paylaşmak zordur. Birinci kelime ve onun türevi *ikinti* kelimesi gerek Brahmi gerekse Tibet yazılı metinlerde *i* ve tek *k* ile: *iki*, *ikirer*, *ikindi* vb. (TT VIII), *i-ki*, *i-kin-ti*~*yi-kin-ti* (Takao Moriyasu, "Etude sur un catécisme bouddhique ouïgour en écriture tibétaine", *Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University*, XXV, s. 8, 15 ve Dieter Maue und Klaus Röhrborn, "Ein 'buddhistischer Katechismus' in alttürkischer Sprache und tibetischer Schrift", *ZDMG*, 135, Heft 1, s. 81). Orhon Türkçesinde kapalı *e* ile olan, Yenisey yazıtlarında da kapalı *e* harfi ile yazılan bu kelime, daha sonra, *k* ünsüzünün ikizleşmesi ile, *ekki*, *ikki* şekillerine de değişmiştir (MK *iki*, *ikki*, Özb., YUyg. *ikki*, Yak, *ikki* vb. gibi). Bu ikizleşmenin sebebi kapalı *e* ünlüsünün uzunluğu ola-

bilir: **ēki* > *ekki*~*ikki*. Oğuz grubu Türk dillerindeki *iki* şekli daha eski *ikki*'den geliyor olmalıdır.

“Hükümdar” anlamındaki ikinci kelimenin etimolojisi *el-lig* olabilir; ama Uygurca metinlerdeki şekli hep tek *l* iledir İkizleşme örnekleri pek bol olan Brahmi yazılı metinlerde de kelime *elig* veya *eleg* şeklinde tek *l* ile yazılmıştır.

Hamilton'un *'SYZ* şeklinde yazılmış olan kelimeyi *essiz* okumasının nedeni belki de onun bu kelime için önerdiği etimolojidir. O bu kelimeyi *edgü* “iyi” kelimesinin kökü olan *ed*'den getiriyor: **ed-siz* > *essiz* (I, s. 15, not 1.15). Bu etimoloji, anlam bakımından kuvvetli ise de ses bilimi bakımından zayıftır; çünkü Eski Türkçe döneminden de önce bir **ds* > *ss* benzeşmesi pek mümkün görünmüyor. Kaldı ki, kelime Yenisey yazıtlarında ve Uygurca metinlerde hep tek *s* iledir; *esiz!* *esiz e!* “yazık”!, “heyhat!”.

Orhon Türkçesi *y(e)ti*~*yiti* “7” kelimesi de Uygurca metinlerde hemen daima *YTTY*, yani *yiti* şeklinde geçer. Bu kelimedeki *t* ünsüzünün ikizleşmesi daha sonra meydana gelmiş bir olaydır. İkizleşmenin sebebi de ilk hecedeki kapalı *e* ünlüsünün aslında uzun olmasıdır: **yēti* > MK *yeti*, *yetti*, Az. *yeddi*, Yak. *sette*, Çuv. *siççi* (< Vol. Bulg. *cieti* < **yēti*), Trk., Trkm. *yedi*. Buna göre, Clauson (*EDPT*, s. 856), Doerfer (*TDAY* 1975-76, s. 15) ve başkalarının bu kelimenin ana şeklini çift *t* ünsüzü ile tasarlamaları yanlıştır.

Hamilton'un paylaşamadığım diğer okuyuşları ilk hecesinde yuvarlak bir ünlü bulunan şu kelimelerdir: *qowraq*, *oğuş*, *ögüz*, *ön-*, *tüzü*, *tüzün*, *yoğur-*, *toğ-* ve *ürüg*.

Bunlardan birincisi Brahmi yazılı metinlerde daima *u* iledir: *quwrāg*, *quwrāh*, *hkuwrāg* (TT VIII, 97). Buna göre kelimeyi *u* ile okumak doğru olur.

İlk yayınlarda *o* ile *oğuş* okunan kelimeyi bugün genellikle okunduğu gibi *uğuş* okumak ve Alt. *uk* “soy, aile, köken”, Tuv. *uk* “boy, kabile, soy” kelimesine bağlamak doğru olur sanırım. Kelime Brahmi yazılı metinlerde de *u* iledir: *ūhūš* (TT VIII, s. 101). Yakutça *ūs* da *oğuş*'a değil, *uğuş*'a gider.

Öteden beri *ö* ile *ögüz* şeklinde okunan “ırmak” anlamındaki kelimeyi de *ü* ile okumak doğru olacaktır. Kelime Codex Cumanicus'ta *ogus* şeklinde yazılmış ise de halen yaşamakta olduğu Sarı Uygur

diyalektinde *ü* ile *ügüs* biçimindedir (Malov. s. 132, Tenişev, s. 217). Kelimenin Moğolca karşılığı *üyer* “ırmak taşması, taşma, taşkın; sel, dere” de *ö* ile değil, *ü* iledir.

“Çıkmak, yükselmek” anlamlarındaki dördüncü kelime Brahmi yazılı metinlerde hep *ü* iledir: *ün-*, *üm-*, *üntür-* (TT VIII, s. 102). Bu kelime Kumancada, Kıpçak grubu Türk dillerinde *ö* ile olmakla birlikte şu dillerde *ü* iledir: Yak. *ün-* “büyüme, yükselmek”, Tuv. *ün-* “çıkma; bitme, büyüme”, Uyg. *ün-* ay., Özb., *un-* (*ün-*) ay. Halaçça *in-* “çıkma” ve *i-* şekilleri de daha eski ve aslı bir *ün-* şekline gider. Kıpçakça *ö*’lü şekiller ile Türkmençe *ön-* şekli aslı kabul edilse bile Özbekçe ve Yeni Uygurca *ü*’lü şekiller nedeniyle söz konusu kelimeyi Uygurca metinlerde *ü* ile okumak daha doğru olacaktır.

Uygurca metinlerde *alku* “bütün, hep, hepsi, tamamıyla”, ile eş anlamlı olan *TWYZW* kelimesi önceleri *ö* ile *tözü* şeklinde okunmuşken son yıllarda yapılan yayınlarda genellikle *ü* ile *tüzü* biçiminde okunmaktadır. Hamilton da 2 numaralı metinde iki kez geçen bu kelimeyi *ü* ile okumuştur: *tüzü tüzün bodisavat* (2:21), *bu altı yegirmi bodisa β atlar alqu tüzü tüzün mançuşiri...* (2: 37-39). Uygurca *alku* ve *tüketi* “tamamiyle” ile eş anlamlı olan bu kelime Şinasi Tekin tarafından *tüz-ü*, yani *tüz-* “düzene koymak, tanzim etmek” fiilinin *-ü*’lü zarf şekli olarak açıklanmak istenmiştir (*Maytrisimit*, s. 284, 285). Hamilton (*Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince*, s. 134) ve Clauson da (*EDPT*, s. 573) bu etimolojiyi kabul etmişlerdir. Bu etimoloji anlam bakımından kabul edilemez; çünkü anlamı “tanzim etmek, düzenlemek” olan bir fiilden “bütün, hep, hepsi, tamamıyla” gibi anlamları olan bir kelime türeyemez. Ben Uygurca *TWYZY* kelimesini bu yıl Eylül ayında Giessen’de yapılan “Eğitim ve Türkoloji Sempozyumu”nda verdiğim bildiri Ana Türkçe **töz-* “koparmak, kökünden sökmek” fiilinden getirdim. Bu Ana Türkçe fiil Yakutça’da *tüös-* “sökmek, koparmak” olarak yaşamaktadır. Yakutça’da bu fiilin *r*’li şekli de vardır: *tüör-* “sökmek, koparmak”. Bunlardan daha ilginç olan Yakutça şekil *tüöre* kelimesidir. Bir zarf olan bu Yakutça kelimesinin anlamı “hep, hepsi, tamamı, tümü”dür: *Bihigi tüöre kinini kutta söbülehebit* “Biz hep(imiz) onunla aynı fikirdeyiz”. Yakutça *törüt* “büsbütün, bütün bütün, tamamıyla” zarfı da bence aynı fiilin bir türevidir: *Min mam törüt bilbeppin* “Ben bunu hiç bilmiyorum”.

Hamilton, 1 numaralı metinde geçen *TWYZYN* kelimesi hakkında yaptığı açıklamada bunun Arat’ın *Eski Türk Şiiri*, ss. 339-341’de

belirtmiş olduğu sebepler dolayısıyla *tözün* değil, *tüzün* okunması gerektiğini ileri sürüyor (s. 11, not 1.2). Ne var ki, Arat sözü edilen açıklamasında *tüzün* kelimesini Orhon yazıtlarında da geçen *tüz* (mutî, itaatkâr, halîm, selîm, yumuşak huylu vb.) sıfatından türettiği halde, Hamilton bu kelimeyi *tüz-* “aplanir, lissier, regulariser, mettre en bon ordre” fiilinden-ⁿ ile türetilmiş bir sıfat saymaktadır (aynı yer). Clauson da söz konusu kelimeyi *tüzün* okumuş ve *tüz-* fiilinin türevi saymıştır (*EDPT*, s. 576). Bence Uygurca metinlerde daha çok “asil, soylu” anlamına gelen bu kelimeyi *ö* ile okuyup *töz* “asil, temel, kök, köken” kelimesine bağlamak doğru olur (krş. Ar. *aşîl* < *aşl*). Aslında, bu kelime Brahmi yazılı metinlerde de *ö* ile geçmektedir: *tözöm yol* = *tözün yol* “asil yol” (TT VIII, 11). Clauson, bu kelimenin geçtiği Brahmi yazılı metinde yazının acayip olduğunu, örneğin *örtül-* fiilinin bile *ürtül-* şeklinde yazıldığını belirterek *tözöm* yazılışına fazla güvenmemek gerektiğini dolaylı olarak söylüyor (*EDPT*, s. 576). Clauson’un bu kanıtı bence onun görüşünü desteklemez. Çünkü Genel Türkçe *ört-* fiili Eski Uygurcanın devamı olan dillerde, Yeni Uygurca ile Özbekçede, *ü* iledir: Uyg. *ürt-*, Özb. *urt-* (*ürt-*).

Hamilton’un *o* ile *yogur-* okuduğu fiile gelince, bu kelimeyi galiba *u* ile, yani *yuğur-* biçiminde, okumak daha doğru olacaktır; çünkü bu fiil gerek eski gerekse yeni dil ve lehçelerde genellikle *u* iledir: *CC yur-* (< *yuğur-*), Trkm. *yuğur-*, Y. Uyg. *juğur-*, Kırg. *cür-*, Hak. *çür-*, vb. Bu Türkçe kelimenin Moğolca karşılığı da bu görüşümüzü destekler niteliktedir: *cigura-*, *cugura-*, Halha *dzūra-*.

Hamilton’un ünlüsünün niteliği konusunda tereddütlü olduğu kelimelerden biri de *toğ-* “naitre” kelimesidir (bkz. c. II, s. 254). İlk Uygurca yayınlarda Türkiye Türkçesindeki *o*’lu *doğ-* şeklinin etkisi ile genellikle *toğ-* okunan bu kelime son yıllarda yapılan yayınlarda daha çok *u* ile okunmaktadır. Bunun sebeplerinden biri ve belki de en önemlisi kelimenin Brahmi yazılı metinlerde *u* ile yazılmış olmasıdır (TT VIII, s. 100). Bence kelimenin Yeni Uygurca ve Özbekçe şekilleri olan *tuğ-* da en az bu kanıt kadar önemlidir.

Hamilton, 2 numaralı Uygurca metinde *amal* “sakin, sessiz, hareketsiz” sıfatının eş anlamlısı olarak geçen *’YWRWK* kelimesini de *ü* ile, *ürüg* biçiminde, okuyor: *ürüg amal yiltizlig* (c. I, s. 23). Bu ibareyi Fransızcaya “(le bodhisatva?) Pourvu de la Racine Sereine

et Tranquille” tarzında çeviren araştırmacı (s. 24) *ürüg* kelimesini “uzun süre” anlamındaki *ür* kelimesine bağlıyor ve Uygurca *ürük uzatı* “uzun uzadıya, sürekli olarak, devamlı olarak” ibaresindeki *ürük* (Hamilton *ürüg* okuyor) ile bir ve aynı sanıyor. Aynı birleştirmeyi, söz konusu kelimeleri *örüg* okumak suretiyle daha önce Clauson yapmıştı (*EDPT*, s. 222). Bence bu birleştirme anlam bakımından zayıftır. Aynı kelime bir yandan *uzatı* “uzun süre” zarfı, öte yandan da *amul~amal* “sakin, huzur içinde” sıfatı ile eş anlamlı olarak nasıl kullanılır? Hamilton’un *ürüg* okuduğu kelime, bence, Arat’ın *ETS*, s. 327-328’deki açıklamaları ışığında *örüg* okumalıdır. Arat’ın zikrettiği Şorça *örüg* “sakin” verisine ve diğer verilere şunlar da eklenebilir: Kırg. *örü* “dinlenme, istirahat” (<**örüg*), Yak. *örö-* “dinlenmek, istirahat etmek” (<**örü-*). Bu verilere dayanarak *örüg* “sakin” kelimesinin *örü-* “dinlenmek, istirahat etmek” anlamındaki fiilden -g ile türetilmiş bir isim-sıfat olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan, genellikle *ürük*, Clauson tarafından da *örüg* okunan Uygurca zarfı da *ü* ve *g* ile *ürüg* okumak doğru olacaktır sanırım, çünkü bu kelime Yakutçada *örü* biçiminde yaşamaktadır: *Manna örü tmni* “Burası daima soğuk(tur)”, *örü küöh mastar* “her zaman yeşil (olan) amaçlar”. Yakutça *örü* “daima, her zaman” zarfı şüphe yok ki daha eski bir *örüg* şekline, o da, büyük bir olasılıkla, en eski ve aslı *ürüg* şekline gider. Genel Türkçe *ü* ünlüsüne Yakutçada birkaç kelimedede *ö* ünlüsünün denk geldiğini biliyoruz: Uyg. (Br.) *ür* ‘uzun zaman, uzun süre’, Hak., Tuv., *ür* ay. Yak. *ör*, Genel Türkçe *kümüş* = Yak. *kömüs*, vb.

Yuvarlak ünlülü bu kelimeler konusundaki düşüncelerimden sonra 13 numaralı 5 satırlık kısa metinde geçen iki kelimenin okunuş ve yorumunda Hamilton’a katılmadığımı belirtmek isterim. Beş satırlık kısa metin şudur:

1. *tsuintakı la totok oğlu arslan sangun*
2. *bu kutlug varhar-ka kirü teg-intim burkan-*
3. *lar küç basut birzün esen tükel*
4. *tokuz on yaşayur karı atam-ka burkan*
5. *küçinge öz evke tegmez bolzun.*

Hamilton beşinci satırdaki *’WYÇ ’VK* kelimelerini yukarıda da görüldüğü gibi *öz evke* okuyor ve “a (sa/ma/notre?) propre maison” tarzında çeviriyor (I, 75-76). Bence bu bağlam içinde *öz evke* “ala maison, de soi-meme, a (sa/ma?) propre maison” gibi bir ibare

anlamsız olur. Bu kısa metinde, La Totok oğlu Arslan Sangun kutsal manastıra girdiğini belirttikten sonra 90 yaşındaki babası için bir iyi dilekte bulunuyor. Dilek (yüklem) olumsuz olduğuna göre (*tegmez bolzun* “değmesin, ulaşmasın, erişmesin”) bundan önceki ibare (özne) kötü anlamlı bir kelime çifti olmalıdır. Bu kelime çifti, bence, *üz evke*’den başkası olamaz. İlk kelime Uygurca metinlerde genellikle *buz* ile birlikte “kin, nefret” anlamında geçer: *üz buz bilig, üz buz köngül, üz buz kıl*– vb. (DTS, 629, EDPT, 279). Bu kelime çifti *öpke* ile de kullanılmıştır: *öpke üz buz köngül tutdum erser* “İçimde öfke, kin ve nefret duyguları besledim ise...” (EDPT, 279). Asıl anlamı “ak ciğer” olan, fakat daha başlangıçta “hiddet” anlamını da kazanmış olduğu anlaşılan *öfke* kelimesi Uygurca metinlerde genellikle ‘WYPK’ (*öpke*) ve ‘WYVK’ (*öve*) şekillerinde geçer. MK’da f’li *öfke* şekli de vardır (I, 195). Çağataycada *öyke* şekli de bulunan bu kelimenin ilk hece ünsüzü, büyük bir olasılıkla, *b* idi. Kelime başındaki ünlüye gelince, en eski metinlerden beri *ö* olan bu ünlü Kutb’un *Husrev u Şirin*’inde *e* olarak da tesbit edilmiştir: *evke, efke* (EDPT, 9). XIV. yüzyıl Harezmi Türkçesindeki bu *e*’li şekiller düzleşme sonucu meydana gelmiş olamaz. Bence Kutb’daki *evke, efke* şekilleri Uygurcadaki *ö*’lü şekillerden daha eskidir. Nitekim Altayistler, bu Türkçe kelimeyi Moğolca *ebçigü(n)*, *ebçigüü* “göğüs, göğüs kafesi” (Halha *öçüü(n)* “göğüs kemiği”) ve Tunguzca *ebte* “ak ciğer” kelimeleri ile karşılaştırıyorlar (Poppe, *Verg.*,) Bu veriler karşısında söz konusu metindeki ‘WK’ yazımının yanlış olmadığı, tersine, bunun, *öve* kelimesinin daha eski bir şeklini yansıttığı söylenebilir. Buna göre metnin son cümlesini “Sağ salim (olarak) doksan yaşına gelen ihtiyar babama, Buda’nın gücü sayesinde, kin ve nefret değmesin” tarzında çevirebiliriz.

Bu yazıya son vermeden Hamilton’un 26 numaralı metnin 10. satırındaki *M’NKRW*, yani *mangaru* “bana doğru, bana” kelimesini niçin *mengerü* okuduğunu anlayamadığımı da söylemeliyim. *Ben|men* zamirinin datif ve direktif halleri Eski Türkçede art ünlülü olarak *banga|manga* ve *bangaru|mangaru* değil midir?

Buraya kadar işaret ettiğim, okunmuş veya yorumlarına katılmadığım bazı kelimeler hakkındaki görüşlerimin Hamilton’un bu çok önemli eserinin değerini küçümsemeyi amaçlamadığını özellikle vurgulamak isterim. Amacım, uzun bir emek, ciddi ve titiz bir araştırma ürünü olan bu güzel eser dolayısıyla Türkologlar arasında

esasen tartışmalı olan bazı Eski Türkçe kelimeler üzerine kendisi ile fikir alış-verişinde bulunmaktı. James Hamilton'u, yayımlanmamış bütün Tun-huang Uygur yazılarını gün ışığına çıkaran, çevirileri, türlü kelimeler üzerine yaptığı değerli açıklamaları ,analitik sözlüğü ve tıpkıbasımları ile nefis bir şekilde bilim dünyasının istifadesine sunan bu eserinden ötürü içtenlikle kutlar ve değerli çalışmalarının sürmesini dileriz.

Prof. Dr. TALÂT TEKİN

DOĞAN KUBAN, *Muslim Religious Architecture, Part I: The Mosque and its Early Development Iconography of Religions, XXII, 2.* Leiden, E.J. Brill, 1974, 31 sayfa metin, 44 levha.

E. J. Brill tarafından 'Dinlerin İkonografisi' başlığı altında yayınlanmakta olan dizinin bir bölümü İslâm Dini Mimarisi'ne ayrılmıştır. Mimari dizisinde şimdiye kadar yayınlanan iki kitabın yazarı, sayın Prof. Doğan Kuban, birinci kitabın Önsöz'ünde, bu dizide İslâm kültürünün dinsel yönünü tanıtan yapıların ele alındıklarını ve bu doğrultuda da ilk kitabın cami mimarisine ve bunun erken gelişmelerine ayrıldığını belirtmektedir. İslâmiyetin doğuşundan sonra, bu yeni dinin gereksinmelerine uygun olarak şekillenen ibadet yapısı ve işlevle bağımlı mimari öğeleri irdeleyen birinci kitap 31 sayfa metin ve 44 levhadan oluşmaktadır. Metin kısmı, yaklaşık eş ağırlıkta iki bölüm ve levhaların ayrıntılı tanımlandıkları bir katalogu içermektedir.

Kitabın, s. 1-11 arasında yer alan, birinci bölümünde 'cami' konusu genelde ele alınmış ve alt başlıklarda sırasıyla; caminin işlev açısından tanımı, ilk cami, mihrab, minber, minare, maksura kubbesi, şadırvan, harimde ibadetle ilgili diğer öğeler, cami ile ilgili diğer işlevler ve camilerin aydınlatılması üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümün ilk alt başlığı işlev üzerine yoğunlaştırılmıştır. Din ve dünya işlerini kaynaştırarak, bunları bütüncül bir anlayışla ifade eden İslamiyet'in ibadet yapısı da yüzyıllarca sosyal yaşamın odak noktası olmuştur. Böylece cami, temel işlevi olan ibadet yanısıra, eğitim, toplanma, seyahat eden insanlara barınak ve fakirlere yemek dağıtılan bir sosyal merkez işlevini de yükümlenmiştir. İlk dönemlerde caminin ibadetle birlikte bünyesinde topladığı bu farklı işlevler, zaman içinde farklı yapılara dağıtılmıştır. Memlûk, Timur ve Osmanlı dönemlerinde ise bu farklı işlevli yapılar birbirlerine yakın yerleştirilerek külliye biçimlendirilmiştir.

Birinci Bölüm'ün alt başlığında 'ilk cami' üzerinde durulmaktadır (s. 1-3). Müslümanların Hicret'ten önce Mekke'de özel bir ibadet mekânlarının bulunmadığına işaret edilerek, Hicret'ten sonra Medine'de Hz. Muhammed ve ailesi için inşa edilen evin Zulla kısmının ibadet mekânı olarak kullanıldığı ve böylece özel olarak tanımlanmış bir mekânda sürdürülmeğe başlayan ibadetin, önce Kudüs daha sonra Mekke'ye yönelerek gerçekleştirildiği belirtilmektedir. Yön belirleme, namaz zamanlarını duyurma ve ibadetle ya da sosyal yaşamla ilgili belli başlı diğer gereksinimler, Hz. Muhammed'in evinde tam anlamıyla çözülememiş, ancak zaman içinde sayıları giderek artan ibadet mekânlarına eklemeye başlamıştır. Böylece, mihrab, minber ve minare gibi ibadet işleviyle doğrudan bağımlı tüm öğeler, cami mimarisindeki yerlerini yavaş yavaş almışlardır.

Çalışmanın bu aşamasında, ibadet sırasında cemaati yönlendirici niteliğiyle cami mimarisinin en önemli öğesi olan mihrab ele alınmakta, sırasıyla diğer öğeler

üzerinde de durulmaktadır. Cami'nin ayrılmaz parçaları haline gelen bu öğelerin nerede, ne zaman ve hangi amaçla kullanılmaya başlandıkları, zaman içinde ne tür çeşitlemelerinin yapıldığı ayrıntılı olarak incelenmektedir.

Mihrabın ilk olarak hangi amaçla cami de yer almağa başladığı konusundaki görüşler, bu elemanın kullanımında sembolik olabileceği kadar, yer kazanmak gibi daha güncel bir çözümün de bulunduğunu düşündürmektedir (s. 3-4). Yedinci yüzyılda inşa edilen ilk camilerde özel bir mimari öge olarak yer almayan mihrab, Emeviler döneminde inşa edilen camilerde genelleşmeğe başlamış ve zaman içinde gerek plân ve cephe düzeni, gerekse malzeme açısından çeşitlenmiştir. Bu bağlamda mihrabın iç mekânda yer almasının işlevsel nedenleri yanısıra, biçim, malzeme ve süslemeye yönelik çeşitlemeleri de kısaca tanımlanmaktadır.

Minber'in dördüncü alt başlıkta ele alınışında (s. 4-6), kelime anlamı ile birlikte, cami içindeki işlevi ve gelişmeleri incelemektedir. Minber'in camide yer almağa başlaması, Hz. Muhammed'in namazdan önce cemaata vaiz verme geleceğine bağlanmaktadır. Hz. Muhammed, cemaatin az olduğu dönemde, bir sütuna dayanarak konuşurken, cemaatin sayısı arttıkça daha yüksek bir yerde durma gereği belirmiş ve bu amaçla birkaç basamaklı bir iskemle olan minber kullanılmaya başlanmıştır. Giderek bu basit iskemle, cuma hutbesinin de buradan verilmesi ile özel bir anlam kazanmıştır. Zaman içinde, minberin basamakları yükseltilmiş, biçimsel özelliklerine, malzeme ve süslemesine önem verilmiş ve mihrab yanında, kendine özgü nitelikleri ile özel bir işlevi simgeleyen bir eleman daha kazanılmıştır. Çalışmanın bu aşamasında, özellikle Kuzey Afrika, Mısır ve Anadolu camilerindeki görkemli minberlere atıf yapılmıştır.

Cami mimarisinin önemli diğer bir ögesi olan minarenin de konum ve biçimsel özellikleri zaman içinde tanımlanmıştır (s. 6-9). Hz. Muhammed'in sağlığında ezanın, yükseltilmiş bir platform ya da bir çatıdan okunduğu, ek olarak Dört Halife döneminde de bu işlev için özel bir ögenin henüz kullanılmadığı belirtilmiştir. Şam'daki Ümeyye Camisi'nde ise, önceki işlevin parçası olan çan kuleleri, giderek ezan için kullanılmaya başlanmış ve buradan kaynaklanan minare olgusu farklı dönemlerde ve farklı kültür çevrelerinde çeşitlemelere uğramıştır. Özellikle biçim, malzeme ve mimari süslemede belirginleşen yöresel farklılıklar, her yöre için kolaylıkla tanımlanabilen minare çeşitlemelerini ortaya çıkarmıştır.

Birinci Bölüm'ün yukarıda kısaca tanımlanan bu alt başlıklarında, cami yapısı ile birlikte mihrab, minber, ve minare'nin cami mimarisinin ayrılmaz parçaları haline gelmelerindeki süreç irdelenmiş ve cami yapısının gereksinim duyulan temel öğelerinin eklemesiyle, zaman içinde gelenekselleşecek biçimine nasıl ulaştığı sergilenmiştir. Bunları izleyen alt başlıklarda maksura kubbesi (s. 8), şadırvan (s. 9) ve iç mekânda işlevle ilgili diğer öğeler (s. 9-10) aynı analitik yöntemle incelenmekte, tanımlanmakta, kullanıma ve yöreye özgü özellikleri üzerinde durulmaktadır. Bunların yanısıra, camilerin aydınlatılması (s. 10), cami ile ilgili diğer yapılar (s. 10), özel anlam ve değer kazanan camiler (s. 10-11) ve son olarak da kimlerin cami yaptırdıkları (s. 11) incelenen konular arasındadır.

Kimlerin cami yaptırdıkları konusu, toplumdaki sosyal kademelenmeye, giderek değişen dinsel ve sosyal görüşlere ve kurumların şekillenmesine ışık tutmaktadır. Şöyle

ki, cuma namazının kılındığı Ulu Cami'ler, önceleri yalnız halife ya da vali'ler tarafından yaptırılırken ve her kentte yalnızca bir tane Ulu Cami bulunurken, zaman içinde bu tutum değişmiştir. 'Mescid yaptırana Allah Cennet'te bir ev yaptırarak' inancı doğrultusunda, zengin müslümanların yaşadıkları kentlere kendi adlarına cami yaptırma eğilimleri çoğalmıştır. Bu yapıların sürekliliğini sağlamak üzere kurulan vakıflar da İslâm mimarisindeki hareketlenmede olumlu yönde etkili olmuştur.

Kitabın ikinci bölümünde, s. 12-24 arasında, 'erken cami mimarisinin gelişmesi' irdelenmektedir. Bu bölümde yazılı metne ek olarak incelenen yapıların bazılarında ait plan, kesit, cephe ve görünüş çizimlerine de yer verilmiştir. Bölüm'ün girişinde, gerek ilk caminin kimliği, gerekse Hz. Muhammed'in yaşam sürecinde çeşitli yerlerde inşa edilen mescid ve musalla'lar ve bunlar arasında önem kazanananlar ele alınmıştır. Bu ön örneklerin varlıkları yazılı kaynaklardan bilinmekle birlikte, genellikle İslâm cami geleneğine bir başlangıç olarak Hz. Muhammed için Medine'de inşa edilen evin benimsendiği; bu yapıda yaşama ve ibadet mekânlarının içiçe olmalarının İslâmiyetin getirdiği temel ilke olan ibadet ve sosyal yaşamın kaynaklaşması düşüncesini vurguladığı ve belki de bu nedenle ilk cami olarak benimsendiği görüşü üzerinde durulmuştur. Giderek, erken İslâm döneminde, yapısal özellikler ve süsleme öğelerinde çeşitlenmeler bulunmakla beraber, cami plânlarının temel şeması, sütun ve ayaklarla taşınan bir düz çatı ile örtülmüş ibadet mekânı ve bunu izleyen bir açık avlu olarak biçimlenmiştir. Çoğu örnekte, kapalı mekândan avluya geçiş, kemerli bir revakla sağlanmıştır.

İlk Arap istilaları sırasında, fethedilen yerlerde önceki kültürlerle ait dini yapıların camiye çevrilmeleri, doğal olarak, farklı plânlarda yapıların cami olarak kullanımını getirmiştir. Bu nedenle de yukarıda tanımlanan cami şeması daha çok Arapların yeni kurdukları kentlerde ve yeni inşa edilen camilere uygulanmıştır.

Kitabın ikinci bölümünde, yukarıda özetlenen genel girişten sonra, Emeviler öncesi (s. 12), Emeviler döneminde Irak ve Suriye (s. 13-16), erken Abbasiler döneminde Irak ve Suriye ve yine aynı dönemde Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'daki camiler (s. 17-21), ve bunlarla çağdaş İnan ve doğusundaki örnekler ele alınmıştır (s. 21-23).

Yazılı kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Emeviler öncesi Basra (M. S. 635), Kufe (M. S. 636) ve Fustat'da (M. S. 641-642) inşa edilen ilk camiler çok basit yapılardır. Bu sadelik belki de Hz. Muhammed'in 'insanların zenginliğini bitirecek en gereksiz icraat yapılaşmadır' şeklindeki bir telkininden kaynaklanmaktadır. Ancak, Emeviler'in başa gelmelerinden sonra, bu görüşün tersine mimarlık 'toplumun dünyadaki kudret ve zenginliğini yansıtmak için kullanılan bir araç' olmak yönündeki görevini yüklenmiştir. Böylece M. S. 665'de Basra, M. S. 670'de Kufe camileri yeniden inşa edilmiş, ancak eski plân şemaları korunmuştur. Her ikisinde de beş sahına ayrılan harim bölümü, taştan ayaklarla taşınan düz ahşap çatılarla örtülmüştür. Fustat'taki cami ise M. S. 673 yılında yenilenirken yine benzer bir plân şeması izlenmiştir. Şam'da, I. Velid döneminde, önceki döneme ait bir yapının yeni işleve uygun olarak düzenlenmesi sonucu oluşan Ulu Cami, özgün plân şema-

sını koruyan en eski cami olarak ele alınmakta, plân, geçiş ve üst örtüsü yanısıra elemanları, malzeme özellikleri de ayrıntıda tanımlanmaktadır (s. 14-15). Bu örnekte geleneksel cami şemasına bir yenilik getirilmiş, kible'ye paralel uzanan iki sahnı, mihrab önünde ve mihraba dik yönde uzanan bir diğeri ile iki eşit parçaya bölünmüştür. Plândaki bu yeniliğe ek olarak, Ümeyye Camisi'nin Suriye'deki bütün dini yapılardan daha görkemli olması gibi özel bir amaçla mimari bezemeye de özen gösterilmiştir. Bunlar arasında, en kayda değer olanlar, hakiki ve hayâl ürünü kent görünümelerini resimlendiren mozayik kaplamalardır.

Şam'daki Ümeyye Camisi'nin yukarıda kısaca özetlenen ayrıntılı tanımını yine I. Velid döneminde inşa edilen Medine ve Kudüs camileri ile Emeviler döneminde Halep ve Harran'da inşa edilen Ulu Camiler izlemektedir. Emeviler döneminden örneklenen camilerin tanımlanmasından sonra varılan sonuçta, 'cami mimarisinde tutarlı bir görünüşün yedinci yüzyıl başında geliştiği' belirtilmektedir. İslâm dininin sade ve değişmez yapısı, cami plânlarının temel şemasını çok çabuk şekillendirmiş, ancak İslâm dinini benimseyen toplumlarda, daha önce var olan mimari geleneklerle bağımlı olarak yöresel farklılıklar gelişmiştir. Bu farklılıklar özellikle yapı malzemeleri ve yapım tekniklerinde belirginleşmiştir.

Emevi camilerini izleyen ikinci alt başlıkta, erken Abbasi dönemi camileri üzerinde durulmaktadır. Bağdat'ta ve Rakka'da inşa edilen ilk örneklerden kısaca söz edildikten sonra, esas olarak Halife Mütevekkil tarafından inşa edilen iki yapı ele alınmıştır. Bunlardan Samarra'da inşa edilen ve İslâm cami mimarisinde en geniş alanı kaplayan cami olarak tanınan Ulu Cami, büyüklüğü kadar yapı malzemesi ve kıvrılarak yükselen minaresi ile de görkemli bir örnek sunmaktadır. Samarra yakınında inşa edilen Ebu Dulef Camisi ise çeşitli yönleriyle ve yine kıvrılan minaresiyle Ulu Cami'ye benzerlik göstermekte, ancak harim kısmının bölünmesinde daha uyumlu bir tasarım göze çarpmaktadır.

Abbasiler döneminde Mısır, Kuzey Afrika ve İspanya'da inşa edilen camilerin tasarımı çeşitlemeler sunmakla birlikte, genelde hepsi çok sütunlu harim ve avlu ikilisi yanında yükselen tek minare şemasını yinelemektedir. Çeşitlemeler farklı yörelerin geleneksel yapım teknikleriyle bağımlı olarak ortaya çıkmıştır. Giderek, bazan taşıyıcı sütunların yerini ayaklar almış veya düz ahşap çatılara kemerli geçişler sağlanmıştır. Bu yörelerde saptanabilen çeşitlemeleri örneklemek üzere, M. S. 780 yılında Kudüs'te inşa edilen Aksa Camisi, Kuzey Afrika'da Kurtuba'da ilk olarak M. S. 780 yılında inşa edilen ve daha sonra genişletilen Ulu Cami, Kayravan'da Seydi Okba Cami'si, Mısır'da Fustat'ta M. S. 876-879 yılları arasında inşa edilen Tolunoğlu Camisi incelenmektedir. Bu yapılarda özellikle plân, mimari öğeler, malzeme ve bezemeler ele alınmıştır.

Emevi ve Abbasi camilerinin tanımlarını, İslâmiyetin ilk çağlarında inşa edilen İran camileri izlemektedir, Suriye yöresinde olduğu gibi, İran yöresinde de, ilk aşamada farklı işlevli yapılar camiye çevrilmiş, giderek bunları yapılar izlemiştir. İran yöresinde, Damghan'daki Tarı Hâne, sekizinci yüzyıldan zamanımıza gelen en erken camidir. Burada da çok sütunlu bir harim ve avlu ikilisinden oluşan plân şeması, malzeme ve yapı sistemi ile bağımlı olarak Suriye örneklerinden çok farklı bir görünüm sunmaktadır.

Erken İslam camilerinin tanıtıldığı bu ikinci bölümün genel sonucunda (s. 23), din yanısıra sosyal ve kültürel yaşantının odak noktası olan caminin, yedinci yüzyılda Irak ve Suriye'de şekillenen temel şemasının onuncu yüzyıla kadar süregittiği ve tüm İslâm aleminde cami tasarımı için temel ilkeleri oluşturduğu görüşü benimsenmiştir. Bu temel şemasının, yöresel mimari gelenekler doğrultusunda çeşitlenebilecek esnekliğe sahip olması, daha sonraki dönemlerde, yöresel çeşitlemelere olanak vermiştir. Giderek, ön örneklerde önceki kültür birikiminden yararlanılarak varılan sentez, daha sonra İslâm dinini benimseyen her toplumun kendi cami mimarisinde kendi sentezine ulaşmasını sağlamıştır. Yöresel çeşitlemelerin başlangıç noktası olarak, harim bölümünde mihrab önündeki mekânda şekillenen değişimler kabul edilmektedir. Bu görüş s. 24'de verilen beş çizimle de desteklenmiştir.

Sayın Prof. Kuban'ın iki bölüm olarak sunduğu metin kısmını s. 25-31 arasında yer alan ve kitabın arkasına eklenen 44 levhanın tanımlandığı bölüm izlemektedir. Her levha, kısa bir katalog metni olarak ele alınmış, genelde ve ayrıntıda yapıya ilişkin belli başlı özellikler belirtilmiştir. Bu bağlamda tanımlar, Lev. I-X arasında yer alan mihrablar, Lev. XI-XV arasında yer alan minberler, Lev. XVI-XXV arasında yer alan minareler, Lev. XXVI-XXXIII arasında sırasıyla yer alan maksura kubbesi, şadırvan, müezzin mahfili ve benzeri öğeleri içermektedir. Lev. XXXIV-XIIV arasında yer alan erken İslâm dönemine ait cami örneklerinden bazılarının genel görünüşleri de kısaca tanımlanmıştır.

Prof. Doğan Kuban'ın yukarıda içerik açısından tanıttığımız bu çalışması, erken İslâm dönemi mimarisinin en önemli yapısı olan ve İslâm dininin temel ilkeleri doğrultusunda şekillenen cami mimarisini bütünüyle ve bütünü şekillendiren mimari öğeleri ile ele almakta ve özellikle bu öğelerin nereden kaynaklandıkları ve nasıl geliştikleri üzerinde durmaktadır. Kitabın önemli vurgusu, 'cami mimarisinde erken dönemde, duyulan gereksinimler doğrultusunda yapılan eklemeler ve değişikliklerle bir senteze ve temel bir plân şemasına ulaşıldığı, bu temel şemanın biçimlenişini izleyen aşamada ise yöresel gelenekler doğrultusunda çeşitlemeler yapılarak yöresel sentezlere gidildiği' görüşüdür. Yöresel çeşitlemeleri vurgulayan bu görüş, İslâmiyeti kabul eden çeşitli toplumların mimarilerine topluca bakan, yöresel çeşitlemeleri gözardı eden bazı araştırmacıların görüşlerine yeni değerlendirmeleri getirmektedir. Erken İslâm dönemi camilerini daha esnek değerlendiren, İslâmiyetten önceki mimari birikimleri yadsımayan bu görüş giderek benimsenmiştir.

Doç. Dr. ÖMÜR BAKIRER
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi
Mimarlık Bölümü

DOĞAN KUBAN, *Muslim Religious Architecture, Part II: Development of Religious Architecture in Later Periods Iconography of Religions*, XXII, 3. Leiden, E.J. Brill, 1985, 49 sayfa metin, 43 levha.

E. J. Brill tarafından yayınlanmakta olan 'Dinlerin İkonografisi' dizisinde, İslâm Dinî Mimarisi üzerindeki ikinci kitap 'Dini Mimari'nin Geç Dönemlerdeki Gelişmesi' başlığı altında, yine Prof. Doğan Kuban tarafından hazırlanmıştır. Birinci kitabın düzenini izleyen bu ikincide, s. 1-40 arasında iki bölüm halinde metin, s. 41-49 arasında levhalar kataloğu ve en son 43 levha yer almaktadır.

Birinci bölüm, s. 1-26 arasında, Cami mimarisinin yörelere göre gelişmesi üzerine yoğunlaştırılmıştır. Alt başlıklar: Fatımiler döneminde Mısır; Dokuzuncu yüzyıldan sonra Kuzey Afrika'da cami; Mısır'da Memlûk Mimarisi; İran-Türk kültür çevresinde cami mimarisi; Hindistan yarımadasında camiler; Anadolu-Türk bölgesinde cami mimarisi olmak üzere sıralanmaktadır. Metne, incelenen yapıların bir kısmının plânları da eklenerek yazımsal tanımlar görsel malzeme ile pekiştirilmiştir.

Fatımiler döneminde Mısır başlığı altında, bu dönemin iyi tanınan El-Azhar, El-Hakim ve El-Akmar camilerinin plân özellikleri anlatıldıktan sonra, bu dönemde Mısır'da kendine özgü bir cami türünün başladığı üzerinde durulmaktadır. Fatımiler döneminin getirdiği bu özellik, cami yanında baninin türbesinin de yer alması ile biçimlenen cami-türbe ikilisi olarak tanımlanmakta ve iyi bir örnek olarak da M. S. 1085 yılında inşa edilen El-Cuyûşi Camisi verilmekte ve tanımlanmaktadır. El-Cuyûşi Camisi'nin plân şemasında izlenen bu yeni unsurlar, giderek Memlûklu cami mimarisinde de devam edecektir.

Kuzey Afrika'da inşa edilen camiler çok sütunlu geniş bir harim, revaklı avlu ve kare gövdeli minareden oluşan plân şemaları ile erken geleneğe bağımlı iken, dokuzuncu ve onikinci yüz yıllar arasında inşa edilenler kendi başlarına ele alınabilecek yeni özellikler getirmişlerdir. Tunus, Cezayir, Fas ve Rabat'ta iyi bilinen örneklerin oluşturduğu bu kümede avlular küçültülmüş, taşıyıcı sütunların yerini ayaklar almış ve düz ahşap çatılar at nalı biçimli kemerler üzerine oturtulmuştur. Yapı malzemesi olarak genellikle tuğla kullanılan bu yapıların iç mekânlarında tuğla yüzeyler bezemeli alçı kaplamalarla örtülmüştür.

Üçüncü alt başlıkta, s. 5-7 arasında, onüçüncü yüzyılda Doğu Akdeniz'in en güçlü devleti olan Memlûkluların Mısır'daki dini yapıları incelenmektedir. İlk örnek olarak, 1267-69 yılları arasında inşa edilen Baybars Camisi ele alınarak geriye ve ileriye dönük özellikleri tartışılmış, daha sonra Memlûklu mimarisinin gelişme döneminde, caminin farklı işlevlerde yapıların şekillendirdiği bir külliye haline gelmesi üzerinde durulmuştur. Böylece cami, yanına medrese, hankâh ve baninin türbesinin de eklenmesiyle, bağımsız bir yapı olma niteliğini yitirmektedir. Bu plân türünü en iyi sergileyen Sultan Hasan Cami-Medresesi'nde ise cami, medresenin tek bir eyvanına indirgenmiştir. Aynı plân şemasının çeşit-

lemeleri onüçüncü ve ondördüncü yüzyıllardan diğer bazı örneklerde devam etmektedir.

Memlûklü dönemi cami mimarisinin anlatımında, yukarıda özetlenen plân değişiklikleri yanısıra, iç ve dış mekânlarda alçı kullanımı, çift renkli mermer kaplamaların özellikle geç dönemde yoğunlaşmaları, ahşap işçiliği ve son olarak da minareler üzerinde durulmuştur.

Dördüncü alt başlıkta, s. 7-14 arasında daha ayrıntılı ele alınan İran-Türk kültür bölgesinde gelişen cami mimarisi kronolojik düzende incelenmiştir. İlk olarak, bu yörenin belirgin özelliği olarak bütün yapı türlerinde kerpiç ve giderek tuğlanın benimsendiği üzerinde durulmuş ve tuğlanın özellikle Selçuklular döneminde en başarılı kullanım biçimini bulduğu belirtilmiştir. Malzemenin getirdiği ve çabuk üretim yanısıra sağlamlık, anıtsal ölçeğe kolay uyabilme, bezemeye yatkınlık gibi özelliklere bağlı olarak şekillenen yapısal biçimler, onbirinci yüzyıldan sonra İran ve çevresinin mimarisine yöresel çeşitlemeler getirmiştir.

İran camisi, bazı Kuzey Afrika camileri gibi yakın çevresi ile bütünleşen bir yapı kümesidir. Çeşitli nitelikte ve çoğu kez farklı dönemlerde eklenen mekânlardan oluşur, ancak her zaman kullanılan ve değişikliğe uğramadan yinelenen eleman yapının odak noktasını oluşturan dört eyvanlı avlu şemasıdır.

İran yöresinde, İslâm dininin benimsenmesini izleyen ilk çağlarda, çok sütunlu cami şeması yanısıra tek eyvanlı ve kubbeli tek üniteli, yalnız kubbeli tek üniteli olmak üzere cami çeşitlemeleri yapılmıştır. Ancak, dört eyvanlı avlu ve mihrab önü kubbeli birimi temel elemanlar olarak alan ve devamlı bunları yineleyerek gelişen plân şeması bu yöreye özgü camiye şekillendirmiştir. Giderek, İran ve Orta Asya'daki önemli camilerde aynı plân şemasının uygulandığı belirtilmekte ve bunlara örnek olarak İsfahan'daki Mescid-i Cuma verilmektedir. Onikinci yüzyıldan Gulpayagan, Ardistan, Kazvin, Zevare Mescid-i Cuma'larında da aynı sema farklarla yineleşmiştir.

İran'da Selçuklu geleneğinin oluşturduğu bu cami şeması İlhanlılar döneminde de yine bazı değişikliklerle devam etmiştir. Bu değişikliklerden en önemlisi giriş eyvanı üzerine çift minare eklenerek, cephe düzeninde yapılmıştır. Çift minare düzeni ondördüncü yüzyılda da devam etmektedir, ancak minareler cami külesine eklenince boyutları küçülmüş ve giderek önemlerini tamamen kaybetmişlerdir.

Aynı alt başlıkta, Türk-İran yöresinin bir diğer yapı türü olarak, önemli dini törenlerde kullanılan musallalar üzerinde durulmuştur. Geniş, bazen açık, bazen de etrafları duvarlı çevrili ibadet mekanları olan musallalarda kible yönünde maksura kubbesinin yer aldığı örnekler de vardır.

Timurlu İmparatorluğu'nun kuruluşu ile politik güç Orta Asya, Horasan ve Afganistan'a kaymış, Semerkant, Herat, Buhara ve Belh'te yeni kültür merkezleri kurulmuştur. Bu dönemde çağdaş Mısır mimarisinde olduğu gibi büyük medrese kuruluşları cami işlevini bünyelerine almağa başlamışlar ve anıtsal tek cami yapıları sayıca azalmıştır. Bunlar arasında, 1398-1404 yılları arasında Semarkant'ta inşa edilen Bibi Hatun Camisi en görkemli örnek olarak verilmektedir.

İran'da Safaviler döneminde anıtsal mimarinin yeniden canlandırıldığı üzerinde durularak bu dönemde plânlama açısından yeni atılımlar yapılmadığı, buna karşın boyutlar, iyi işçilik ve bezemelerle erken eğilimlerin dışına çıktığı belirtilmektedir.

Hindistan'da cami mimarisi alt başlığı, s. 14-18 arasında, geç onikinci ve onyedinci yüzyıllar arasındaki camileri ele almaktadır. Arapların Hindistan yarımadasına sekizinci yüzyılda ulaşmalarına karşın, Hindistan'da ilk Müslüman devlet ancak onikinci yüzyılın ikinci yarısında Muhammed tarafından kurulmuş, bunları çeşitli Türk-Afgan sülaleleri izlemiş ve onbeşinci yüzyılda Bâbü'ün Türk-Moğol İmparatorluğu geliştirmiştir. Çeşitlilik, malzeme zenginliği, bezemeye yönelik yaratıcılık ve üstün işçilik gibi nitelikleriyle, Hindistan'da İslâm dönemi mimarisi eşsiz bir sanatsal ilham kaynağıdır. Diğer taraftan bu yöre, geleneğe bağlılık ve yöresel geleneğin sürekliliği ile de diğer İslâm ülkelerinde gelişen mimari türlere en az bağımlı olanıdır.

Hindistan'da onikinci yüzyıl sonunda inşa edilen ilk camiler, erken İslâm döneminde gelişen cami plân şeması ile Hint dünyasının geleneksel bezeme dünyasını birleştirerek ön örnekleri sunmuşlardır. Ancak bu örneklerin ileriye dönük etkilerinin sınırlı olduğu söylenmektedir. Khaji döneminde (M.S. 1290-1320), camiye anıtsal giriş yanısıra avlusuz mescid şemasını getirmiştir ki, özellikle ikincisi Hint cami mimarisine özel bir katkıdır. Tuğlug döneminde (M. S. 1320-1412) ise çoğu cami'de açık avlu şeması benimsenmiş, ancak bu avlu, bazen Khugi Mescid'de olduğu gibi iç avluya dönüşmüştür. Bu dönem camileri plân türleri ne olursa olsun, dışa taşan girişleri, köşe kuleleri, pahlı duvarları ile anıtsal ancak arkaik bir görünüm sunmaktadırlar. Tuğlug döneminde gelişmeler bütün yörelere dağılmış ve her yörede bazı eklemeler yapılmıştır.

Hindistan'da cami mimarisinin 1526'da Bâbü tarafından kurulan Moğollar döneminde klasik stil olgunluğuna eriştiği görüşü de irdelenmekte ve Akbar'ın yaşam yeri olan Fathpur Sikri'de inşa edilen cami mescid, bu dönem cami mimarisinin iyi örneği olarak verilmektedir. Kubbeli bir eyvanı hatırlatan merkezi mekân ve yan sahnularla bölümlenmiş harim kısmı ile üç tarafı revaklı odalarla çevrilmiş geniş bir avludan oluşmaktadır. Bu cami plân olarak Orta Asya prototiplerine yakın benzerlikler taşımakla birlikte, ayrıntılar ve özellikle taş işçiliğine duyarlılıkta Hint mimarisinin kendine özgü niteliklerini sergilemektedir.

Anadolu-Türk yöresinde cami mimarisi alt başlığı s. 18-26 arasında geç onbirinci yüzyıla, ondokuzuncu yüzyıllar arasında cami mimarisindeki gelişmelere kısa bir bakış sunmaktadır. Anadolu'da cami mimarisinin gelişmesinin Hindistan yarımadasında olduğu gibi ve belki de ondan daha karmaşık olduğu ve bu yörede yeni mimari türünün yalnız İslâm kültürü ile değil, aynı zamanda geç Roma ve Bizans kültürleri ile de kaynaşarak geliştiği belirtilmiştir. Onbirinci yüzyıl sonunda inşa edilen ilk camiler, çok sütunlu harim şemasını yinelemektedir ki, bunlara örnek olarak Sivas Ulu Camisi ile Suriye geleneğini bazı farklılıklarla sürdüren Silvan (Mayafarıkın), Kızıltepe (Dunaysır) ve Diyarbakır Ulu Camileri verilmektedir. Anadolu'da cami mimarisine getirilen yenilik, avlunun giderek küçülmesidir. Kayseri Ulu Camisi, daha sonra değişikliklere uğramasına karşın, bu cami türünün erken örneklerindedir. Dıştan fazla görkemli olmayan çok sütunlu

harimde iç mekana ışık sağlamak için ortada bırakılan açıklık, küçültülmüş bir iç avlu anlamı taşımaktadır.

Anadolu cami mimarisinin yeni türü, belki de en iyi 1228-29 yılları arasında Mengüceker tarafından inşa edilen Divriği Ulu Camisi'nde izlenmektedir. Dikdörtgen plânlı yapı beş sahına ayrılmış, mihrab önündeki birim kubbeli, orta birim ise açıklık olarak şekillendirilmiştir. Diğer kare plânlı üniteler, tonozlarla örtülmüştür.

Anadolu mimarisinin bu erken döneminde uygulandığı belirtilerek, Van ve Erzurum Ulu Camileri ile Niğde Alaaddin Camisi bunlara örnek olarak verilmektedir.

Osmanlı döneminde cami tasarımının ana şeması, iç mekânın tek kubbe altında düzenlenmesine öncelik veren bir gelişme içindedir. Selçuklu döneminde başlayan küçük ölçekli, tek kubbeli denemelerin Osmanlı mimarları tarafından geliştirildiği ve İslâm mimarisinin cami geleneği ile Anadolu'nun kubbeli mimarisini kaynaştıran bir gelişme sürecinden geçirildiği görüşü ile bu gelişmede iki temel yön izlendiği belirtilmektedir. Bunlardan ilki, maksura kubbeli, avlulu cami şemasıdır ki 1437-47 tarihli Edirne Üç Şerefli Camisi'ne kadar kesintisiz devam etmiştir. Üç Şerefli Camisi'nde kubbeli bölüm yapının odağı haline gelmektedir. Tek kubbenin vurgulanması yönünden onaltıncı yüzyılda en iyi örnekler verilecektir.

Cami mimarisinin ikinci gelişmesi için, çok işlevli ya da zaviyeli cami türü verilmiştir. Selçuklu dönemi medrese plânlarının bir çeşitlemesi olarak bakılabilecek bu yapı tipinde orta mekân yanısıra yan üniteler ve eyvan da kubbelidir. Mihrab önündeki mekân ise yükseltilmiş, böylece dua mekânına ayrıcalık verilmiştir.

Osmanlılar döneminde cami mimarisinin gelişmesi, yukarıda tanımlanan bu iki cami türüne bağlanmakta ve birinci türün yanısıra tek kubbeli, merkezi mekân arayışının giderek geliştiği belirtilmektedir. Fatih Camisi'nden başlayarak (1463-70), onaltıncı yüzyıl süresince başkentte sırasıyla Beyazıt (1501-06), Şehzâde (1543-48), Süleymaniye (1550-57), Yeni Cami (1597, bitişi 1663) ve Sultan Ahmed (1609-16) Camilerinde uygulanmıştır. En başarılı örnek ise 1569-57 yılları arasında Edirne'de inşa edilen Selimiye Camisi'dir.

Osmanlı mimarisinde cami ve camide merkezi mekân arayışını ele alan bu alt başlık, son olarak Osmanlı dinî mimarisinde bezeme konusunu ele almakta ve Osmanlı mimarlarının bezemeye fazla ilgi duymadıkları görüşünü getirmektedir. En çok kullanılan çini dahî belirli programlara uygun ve mimari öğeleri vurgular bir dağılım göstermektedir. Çini yanında mermer ve alçı da kısıtlı olarak kullanılmıştır.

Kitabın ikinci bölümü, s. 27-40 arasında, cami dışında kalan diğer dinî yapıları ele almaktadır. Bu bölümün girişinde türbe, medrese ve zaviye gibi yapı türlerinin daha geç bir gelişme gösterdikleri, fakat mimari açıdan da önemsiz olmadıkları belirtilmekte ve bunların tipoloji sorunları üzerinde durulmaktadır.

Türbelerin menşei üzerinde durulurken, İslâm dininin, kutsal kişilere hatta Hz. Peygambere dahî tapınmayı benimsemediği ve bu nedenle de gerek Hz. Peygamberin, gerekse dört Halife'nin mezarları üzerine ilk dönemde bina inşa edil-

mediği açıklanmaktadır. Dokuzuncu yüzyıldan sonra ise bu geleneğin tersine, banilere türbe inşa etmek gelenek haline gelmektedir. Böylece türbe, özellikle Doğu İslâm ülkelerinde, diğer anıtsal yapılar arasında önemli bir yer almıştır. Ancak bu gelişme, İslâm felsefesinden değil, daha eski temelleri olan halk inancından kaynaklanmaktadır. Türbelerin mimari biçimlenişinde, yine kubbenin esas öge olduğu ve tek üniteli, kubbeli türbe biçimlerinin Sasanî yapı geleneği kadar, Suriye yapı geleneğinden de kaynaklanmış olabilecekleri görüşü üzerinde durulmaktadır. Buradan başlayarak, İslâm mimarisinde en eski tarihli anıtsal türbe yapısı olarak bilinen Samarra yakınındaki Kubbet-üs Süleybiya'nın mimari kurgusu incelenmektedir. Bunu izleyen paragraflarda ise, İran ve Anadolu'da, daha sonra da Mısır ve Kuzey Afrika'da türbe örnekleri ele alınmış ve mimari özellikleri tanımlanmıştır.

Eğitim kuruluşları olan medreseler s. 33-37 arasında yer almaktadır. İslâm'da eğitime yönelik ilk yapılar üzerinde durulduktan sonra, medreselerin gelişmeleri ele alınmıştır. Ganzeli Sultan Mahmud'un Nişapur'da inşa ettirdiği dört medrese ve Sultan Tuğrul'un yine aynı kentteki medresesini Selçuklu Sultanı Melikşah'ın veziri Nizam-ül-Mülk'ün Bağdat, Şiraz, İsfahan, Nişapur, Herat ve diğer bazı Selçuklu kentlerinde inşa ettirdiği ve Nizamiye adı verilen medreseler zinciri izlemektedir. İslâm hukukunun öğretiliği önemli merkezler olan Nizamiyelerin Selçuklu politik yönteminin temelini oluşturdukları ve benzer eğitim kuruluşlarının onikinci yüzyıldan sonra Suriye ve Anadolu'da da çoğaldıkları üzerindeki bilgiler, tarihsel gelişimi ve çerçeveyi oluşturmaktadır.

Medrese plânları farklı yörelerde farklı gelişmeler göstermiştir. Ancak, sınıflar, toplantı birimleri, öğrenci hücreleri, açık veya kapalı avlu hepsinde yinelenen ve işleve yakından bağımlı mekânlardır. Bağdat'taki Mustansariye Medresesi gibi büyük ölçekli medreselere kütüphane, hamam, mutfak gibi mekânlar da eklenmiştir. Öğrenci odaları ve toplanma mekânları olan eyvanlar, avlu çerçevesinde sıralanırken her zaman simetrik bir düzen izlenmemiştir.

Medreselere ilişkin genel tanımları, medrese plânlarının gelişmesi üzerinde daha önce ileri atılmış görüşlerin tartışılması ve İran, Anadolu ve Mısır'da onüçüncü yüzyıl sonuna kadar inşa edilen medrese örnekleri üzerindeki değerlendirmeler izlenmektedir.

İkinci bölümde son olarak, s. 37-40 arasında ribat, hankâh ve zaviyeler üzerinde durulmuştur. Bu yapı türlerinin menşe, gelişme ve mimari kurgularının incelenmesini kervansaraylar, medrese, hankah, zaviyeli camiler izlemektedir.

Dini mimarinin geç dönemlerdeki gelişmesini ele alan ikinci kitabın son bölümü olan levhalar kataloğu, s. 40-49 arasında yer almakta ve metin içinde yer alan 34 plân ile arkadaki 43 levhanın tanımlarını vermektedir. Levhalarda verilen Mısır, Kuzey Afrika, İran, Hindistan ve Anadolu camilerinden seçilen örneklerin genel görünüş, cephe, iç görünüş fotoğrafları ayrıntılı olarak ve kaynakçaları ile birlikte sunulmuştur.

Prof. Doğan Kuban'ın bu ikinci kitabı, cami mimarisinde yöresel gelişmelere kısaca değinen birinci kitabı pekiştirir niteliktedir. İslam dinini benimseyen toplumların cami mimarisine getirdikleri çeşitlendirmeler tarihsel çerçeve içinde ele alın-

mıştır. Farklılıkların nedenleri, yörelerin geleneksel mimarilerinden nasıl etkilendikleri ve nasıl geliştikleri sunularak cami mimarisinin yüzyıllar içindeki gelişmeleri sergilenmiştir. Kitabın ikinci bölümü ise, cami dışında kalan diğer yapı çeşitlerini aynı şekilde irdelemekte ve yine yöresel çeşitleme ve gelişmeler üzerinde durmaktadır. Prof. Kuban'ın uzun bir zaman sürecini ve dağınık bir coğrafi dağılımı içeren bu çalışmasında, konuya hakim olanların ele alış biçimi, örnekleri iyi tanımanın rahatlığı izlenmektedir.

Doç. Dr. ÖMÜR BAKIRER
Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Mimarlık Fakültesi
Mimarlık Bölümü

JEAN-LOUIS BACQUÉ-GRAMMONT, *Le Livre de Babur. Babur-Name* (بابرنامه) *Mémoires du Premier Grand Mogol des Indes (1494-1529)*. Présenté et traduit du turc tchaghatay par Jean-Louis Bacqué-Grammont, Directeur de L'Institut français d'études anatoliennes à Istanbul. Annoté avec la collaboration de Mohibbul Hasan. Miniatures mogoles inédites du XVIe siècle photographie de Roland et Sabrina Michaud, Paris 1985. (satışa verilışı Mart 1986), büyük boy 379 Sayfa. Collection Orientale de L'Imprimerie Nationale Dirigée par André Miquel, professeur au Collège de France.

Asya tarihi içinde Babur'un müstesna bir yeri bulunmaktadır. Kıtası O başta bulunduğu sıralarda büyük bir evrim içerisinde bulunuyordu. Bir taraftan komşuları ile çeşitli ilişkiler içinde bulunurken, Osmanlı Türkleri de güçlü bir devlet meydana getirdikleri için Asya kıtası ile yakından ilgi kuruyorlar, bütün bunlara ek olarak da Avrupa kıtasından kalkıp gelen bir yığın denizci de Asya kıtasında yeni bir etki alanı yaratıyorlardı. Bu durum konuları artık yerel olmaktan çıkarp, her bir hareketin dünya çapına yayılmasına yol açmakta idi. Babur'un egemen olduğu yerler de yüzyıllar boyu Avrupa ile Asya kıtalarını birbirine bağlayan yerlerdi ve Hindistan tarihinin en eski çağlardan beri kültür ve malzeme üreten bir yöresi idi. Fakat yeniçağ tarihinin başladığı dönemlerde, bir hareketlilik ve canlılık başlamış bulunuyordu ki, bunun tarihsel kaynakları pek çoktur ve Babur da bunlardan birisidir. Okumuş, dinlemiş, kendisini çok iyi yetiştirmiş ve güçlü bir devlet adamı olarak varlığını duyurmuştur. Fakat en önemlisi; duydukları ve edindiği izlenimler fikir yapısında bir ataklık meydana getirmiştir ki, bunun üzerine yazdığı anıları cihan tarihinde iz bırakmıştır. Kendi adını taşıyan bu anılar değişik zamanlarda okundu ve çok sayıda yazma nüshaları çıkarıldıktan sonra kitaplıklara da girdi. Bununla yetinilmedi değişik sanatkarlar tarafından da minyatürler yapılarak eserin ne kadar sevilip yayıldığı ispat edildi. Böyle bir değerli eser üzerinde geçen yüzyıldan beri araştırmalar yapılmaktadır. Ülkemizde de Babur'u büyük ölçüde tanıtan kişi de hiç şüphesiz Fuad Köprülü idi. Önce şiiirlerini tanıttı ve daha sonra da *İslâm Ansiklopedisi* yayınlanmağa başladığı zaman da Babur maddesini yetkiyle kaleme aldı. Anımsadığım kadarıyla onun çalışmalarını ileri götürecek bir araştırmacımız yetişmedi. Ne var ki eski Türk tarihi yadigârlarından biri sayılan bu anı kitabı hiç değilse dilimize yetkiyle kazandırıldı. *Vekayi. Babur'un hâtrâtı* (1943-1946) başlıklı eseri yayınlayan Türk Tarih Kurumu için dil bakımından Reşit Rahmeti Arat, tarihsel özet için de Yusuf Hikmet Bayur çalıştılar. Bu yayın daha sonra notlar ve giriş kısımları çıkarılarak üç cilt halinde acaip bir yayın olarak, daha sonra da 1985 yılı Aralık ayında tek cilt olarak yayımlandı. 45 yıl sonra daha iyi bir yayın beklerken, eskisini feci bir hale getiren zihniyet içinde yaşamış olmak gerçekten elem vericidir. Batı dünyasında çıkan yayını gördükten sonra söylenecek başka bir şey bulamıyorum.

Eseri yayına hazırlayan Bacqué-Grammont ülkesindeki bir geleneğin de sürdürücüsüdür. Daha geçen yüzyılın sonlarında Fransızlar Babur'a çok önem verdiler ve eserini bilimsel yöntemlerle yayınlamakla doğu kültürüne ne kadar âşina olduklarını ortaya koydular. Aradan geçen yüzyıldan sonra bu kez daha ileri bir yöntemle, eser gene Fransa'da başarılı bir yayın olarak ortaya konmaktadır. Parlak kağıda, bu kez minyatürler ve fotoğraflar da konularak yapılan bu yayın için zengin bir kaynakça verilmektedir. (s. 27-30). Notlar sayfaların dip tarafına veya kitabın sonuna değil de sayfaların yanına verilmiştir. Böylece boşluklar hoş bir hava yaratmaktadır. Minyatürler tarihsel olayları yansıtmaya yanında, günümüzde çekilen fotoğraflar ile de pekiştirilmiştir. Bu işi başaran karı-koca gezginler, kısa bir zaman önce memleketimizi ziyaretleri sırasında bir de sergi düzenleyip, vardıkları sonuçların bir kısmını geniş kitleye tanıttılar. Harita ve planlar da ihmal edilmemiştir. Böylece 1493 yılından başlayıp otuzbeş yıl kadar süren bir süre tekrar tarih, yazın, güzel sanatlar, etnoloji, folklor, sulama tekniği gibi konulara sunulmuştur. Sunucunun bir destan olarak nitelediği bu eser bir toplumu etraflıca anlatan tükenmez bir kaynaktır. Yeter ki, iyice incelemek ve elimizdeki kitap gibi açıklayıcı notlarla sunulsun. Bunu başaran sayın Bacqué-Grammont uzun süreden beri devam ettirdiği çalışmasının önemli bir evresini tamamlamış bulunuyor. 1980 yılında gene bu eser üzerinde UNESCO tarafından verilen görevi tamamlayıp geniş bir çevreye yaymıştı. Şimdi ise, yukarda konu ettiğim bahisler üzerinde çalışacak bilim adamlarına yeni bir eser daha armağan etmiş bulunmaktadır ve bu sayede tarihimizin önemli bir dönemine yeni bir ışık getirmektedir ki, uzantısının daha uzun yıllar etrafını aydınlatacağını yayınladığı minyatürler gibi parlak bir izlenim bırakacağı şüphesizdir.

Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

TURHAN BAYTOP, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul 1985, 472 Sayfa. Metin içi resimlerle beraber. İstanbul Üniversitesi Yayınları No. 3358. Eczacılık Fakültesi No. 47.

Bir süre önce “Bitkiler” üzerine yaptığı yayını ile yakından tanıdığımız sayın Baytop, bu kez de çok az işlenen bir konu üzerine yetki ile eğilmiş ve çok değerli bir eser kazandırmıştır. İnsanları doğa ile giriştiği mücadele sırasında uğradığı felâketler karşısında nasıl bir çaba içinde işleyen tarihin, değişik alanlarda da yapılan çalışmaları ihmal etmemesi gerekir. Sıhhati ile karşılaştığı olumsuz etkileri bertaraf etmek için uğraşan insan, tıp ilmini dev adımlarla ilerletirken, ona malzeme sağlayan dalları da beraber geliştirmiştir. Eczacılık da bunun en başında gelmektedir. Doğada bulunan malzemeyi doğrudan kullanmaktan da öte, değişik fomüller ile daha iyisini bulma çabası insanlara böyle bir meziyet kazandırmıştır. Ruhsal bunalımları önlemek için değişik büyüçülük girişimlerinde bulunmak, bilimsel bir hava kazandırmış ve ayrıca folklor konusunu da ilerletmiş ise de, gerçekçi malzemeye eğilmek, insanın his ve düşünce kabiliyetini harekete geçirmiştir. Bundan dolayı da eczacılık da insanlığın hizmetinde büyük adımlar atmıştır ki, şimdi elimizdeki kitapta bunun evrelerini görmekteyiz.

Başlıktan da anlaşılacağı üzere, araştırmacı ülkemiz ile yetinmemiş, konunun ilk denemelerden itibaren Türkler arasında nasıl ele alındığına ve sonradan da Anadolu Beylikleri ve Osmanlılar döneminde nasıl geliştiğini ortaya çıkarmıştır. İnsanlığın bilinen en eski yazılı metinleri Mezopotamya’da geliştiği için, konunun kaynakları da burada ele geçmeğe başlamıştır. Ele geçen tabletlerin zamanla deşifre edilmesi ve dilbilgisi açısından eleştiri süzgecinden geçirilmesinden sonra nasıl ve hangi konuları içerdiği, bu dönemi inceleyen bilim adamları tarafından yetkiyle araştırılmıştır. Sayın Prof. Baytop da meslekdaşları eliyle geliştirilen bilgilerin özeti aktardıktan sonra Ortaçağ dönemine geçmektedir. Bu çağda İslâm dünyasının büyük bir hamle yaptıktan sonra tıp ilminde başdöndürücü bir atılım içine girmesi, bilim tarihi açısından olduğu kadar, insanlığın belirli bir becerisinin hangi koşullarda geliştiğini yansıması bakımından da önemlidir. İlişki kurdukları Eskîçağ metinlerini dillerine kazandıran İslâm düşünürleri tıp çalışmalarını ileri götürürken komşu uygarlıklara da etkide bulundular. Böyle ileri bir tıp düzeyi içinde doğa maddelerinin de kullanılması ve hatta daha da ileri gidip yapılış özellikleri incelendikten sonra insan sağlığına hangi yollarla etki edeceği de öne sürülmüştür ki, insanın doğa karşısındaki mücadelesi yeni boyutlar kazanmıştır. Bu devirlere ait kaynak bilgisi yanında maddi kalıntılar da çoğalmağa başlamıştır. İlaçların nasıl hazırlandığı ve kaç gram malzemenin hassas ölçüler ile tartılış da görüntülü bir biçimde elimizdedir. Koleksiyoncular kadar meslek erbabını da yakından ilgilendiren bu kalıntıların resimlerini kitabına koyan sayın araştırmacı, kültür tarihi araştırmalarına da malzeme vermektedir. Anadolu’da kullanılan ölçü aletlerine de yer verilmesi, yazılı belgeleri güçlendirme yanında veremedikleri bilgileri de beraberinde getiriyor. Bu malzeme arasında dirhemlerin özel bir yeri bulunmaktadır (s. 63-65). Zira bir tek

bu meslek erbabını değil fakat aynı zamanda iktisat tarihi ile sanat tarihi üzerinde çalışanların da dikkat edecekleri bir kalıntıdır. Bu kalıntıların bir uzantısı da, satış merkezleridir. İnsan sağlığı üzerinde bitkilerin oynadıkları rolün sosyal yaşamda özel bir yer tutması üzerine alışverişi de bir ticaret maddesi ve hatta günlük davranışların ayrılmaz bir parçasını oluşturması üzerine yeni maddeler meydana getirilmeğe başlamıştır. En kıymetli örneklerini de Osmanlı başkentinde görmemiz doğaldır. Mısırçarşısı diye tanınan bu merkezin çeşitli yönleri detaylı olarak işlenmiştir. Bunların bir özetini elimizdeki kitapta bulduktan sonra kendi konusunun geliştirilmesi ve daha da ötesi arşiv belgeleri ile güçlendirilmesini görmekteyiz.

Eczacılık konusu, okulların bağımsız olarak kurulmasından sonra yeni bir görünüm kazandı. Önceleri Avrupa'da başlayan bu eğitimin memleketimizdeki uzantısından sonra çalışmalar daha da ilerledi ve yeni bir görünüm kazandı. Bu gelişme üzerine eğitimimiz için yeni alan açıldı. Bunu da Fransa'dan aldığımız için terimler ve kavramlar bu dilde geliştirildi. Ülkemizde yaşamakta olan azınlık gruplar da hem dil üstünlükleri hem ticaret becerileri ölçüsünde bu alana girdiler. Daha yakın zamanlarda bile İstanbul'da azınlıklar tarafından işletilen eczanelerden ilaçlarımızı alıyorduk. İlk eserlerimiz bile kendi dilimizden çok batılı eserlere göre hazırlandığı için dil bozukluklarına uğradık. Bunu da önlemek Cumhuriyetimizin kuruluşundan sonra nasip oldu. Bunların gelişmesini kitabında detaylı bir şekilde bizlere yansıtan Baytop'un bu başarısını candan kutlamak, meslektaşlarına düşmekle beraber kültür tarihi evrimi üzerinde çalışanlara da düşmektedir. Bir meslek kitabı meydana getirirken değişik alanlara da kaynak sağlamak her araştırmacının şansı değildir. Bu kere bunu sağlayan yazarı, sağladığı temel kaynak bilgilerinden dolayı tebrik ederken tarih gelişmesi içinde araştırmacıların daha ne kadar çok malzeme ile karşılaşacaklarını haber vermesi bakımından da yararlı olduğunu anımsatmalıyız.

Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

ALESSANDRO MANZONI, *I Promessi Sposi. Storia Milanese del Secolo XVII*, (Nişanlılar. XVII. yüzyıl Milano tarihi), Milano 1985 (satışa verilmesi Ocak 1986) 473 sayfa. A cura di Giorgio De Rienzo. Illustrazioni (resimlendirenler) Nino e Silvio Gregori. Introduzione di Luigi Santucci. Milano'daki Paoline yayınevi. Ederi 45.000 lire'tir.

Roman için günümüzün tarihi, tarih için de geçmişin romanıdır diyen bir söz, edebiyat dünyasında pek yaygındır. Roman kavramının edebiyat akımları içine girip de insan ruh, düşünce, his ve sair görüntülerinin yansıtılmasından sonra, geniş bir okur kitlesi de meydana getirilmiş, bu sayede insanların okumaya duydukları ihtiyaç çoğalmıştı. Buna paralel olarak da tarih ile romanı birleştiren kişiler de yetişmiştir ki, tarihsel roman gibi değişik bir akım edebiyatı etkisi altına almıştı. Olayların, tek bir hayal dünyasında değil de belirli çevrelerde geçtiğini göstermesi yanında, roman kahramanlarının nasıl olması gerektiği de yazar tarafından değişik yorumlanmış, bu sayede yazar da kendi içinde bulunduğu ortamı anlatma yolunu seçmişti. Hatta daha ileri gidilerek belirli kahramanlık olaylarının, erdemleri yansıtan davranışları açıklayan ve romanlarda anlatan kişiler yetişmişti. Konumuz edebiyat tarihi için değil, tarihsel romanın özelliği ve bunun insanlar tarafından nasıl yorumlandığını belirten kıymetli bir eserdir.

İtalyan edebiyatının en seçkin şair ve nesir yazarları arasında özel bir yer tutan Alessandro Manzoni (1785-1873) kaleme aldığı Nişanlılar adlı romanını tarihsel bir ortam içine koymakla, hem belirli bir olayın gelişmesini yansıtmış, bu arada roman kahramanlarına da özel bir karakter kazandırmıştır. Olay 17'nci, yüzyılda geçer. Milano kentini etkisi altına alan veba salgını sırasında bölgenin içine düştüğü kötü durumu çizerken, bu hastalığın adeta canlı bir resmini de ortaya koyar. Bununla beraber roman kahramanları olayların can alıcı kısmıdır. Zor duruma düşen bir işçinin evlenmek istediği zaman kaba güçlerin engellemeğe kalkışma çabaları sırasında olaya karışan kişilerin tutumu ile insanların ruh ve mücadele yetenekleri üzerinde durur. Romanın özeti elbette bu kadar değildir, fakat esas üzerinde durmak istediğim, eserin yayını için yapılan çabalardır.

A. Manzoni eserini önce 1821 yılında kaleme aldı. Fakat üslup olarak beğenmedikten sonra tekrar yazdı ve son şekli ile 1840 yılında tamamlandı. Bu tarihte Luigi Sacchi adında Milano'lu bir ressam ve hakkâk çağının resimlerini koyduğu gibi, 1840-1842 yılları arasında da Francesco Gonin adlı başka bir ressam tarafından da resimlenip satışa verildi. Şimdi kitap piyasasında yüksek fiyatlarla satılan bu eserlerden sonra çeşitli kişiler bu görkemli kitabı resimlendirdiler. Görebildiklerim şu kişilerin yaptıkları yayınlardır: Gaspare de Fiore, Roma 1957 - Pierino da Terriolo, Bergamo 1981 - Giogio de Chirico, Milano 1981, 3 cilttir. Bunlardan başka çeşitli edebiyat tarihi araştırmacıları eserin her bir satırını yorumlayıp yeni yeni yayınlar meydana getirdiler ki iki sayısını çıkarmak olanaksızdır. Romanın liselerde örnek metin olarak okutulmasının da kitap piyasasında geniş bir yer tut-

tuğunu da belirtmeliyim. 1983-1985 yılları arasında doğumunun 200. yılı vesilesiyle de Manzoni üzerinde çok yayın yapıldı ve eserde geçen sözcükler fişlenmeden de öte, bilgisayara verilmek suretiyle bir işleme tâbi tutuldu. Bu durumda çağdaş bilimsel yenilikler, klâsik eserleri de incelemede araştırmacılara yol göstermeğe başlamıştır. Dante Alighieri'nin *Kutsal Komedya* adındaki devasa eseri de 1965 yılında IBM makinalarına verilmek suretiyle içinde geçen bütün sözcük ve kavramlar bir kez daha incelendi. Diğer eserlerden hangisinin bilgisayara verildiği hakkında haberim olmadı.

Elimizdeki yayın da sayısız yorumlara bir tanesini daha katmakta ve basım da güzel bir kağıda iyi bir baskı ile gerçekleştirilerek, okuyanları hem düşünce hem his bakımından canlı tutmaktadır. Fakat en önemli tarafı da hiç şüphesiz resimlendirilmesidir. İki kardeş sanatçı eliyle yaratılan tablolar kendilerinden öncekilere bir yenilik getirmektedir. Daha önce yapılanlarda tarih ortamı ön plânda bulunurdu. Şimdi ise insanların çehreleri daha belirgin bir hale getirilerek, âdeta Rönesans dönemi resmi canlandırmaktadır. Kişilerin ruhsal ve sosyal durumlarını da yansıtan tablolar bazan bütün bir sayfayı kaplamakta, bazan geleneksel bir tutum olan tek figürü benimsemiştir. Büyük tabloların hepsi renkli, küçük olanlar da siyah-beyazdır.

Her bir bölümün başına konan büyük harfler geleneksel bir tutumun uzantısıdır. Kitabın insanlık hizmetine girmesinden, hemen sonra büyük harf konusuna çok önem veren İtalyan basımcılar, sonra yüzyıllarca yayınladıkları kitaplarda da bir güzellik vermek için tutumu unutturmamışlar. Basımevlerinin tam otomatik sisteme geçtiği çağımızda geleneklere bağlılık ve daha doğrusu gelenekle yeniliği birleştirmek sanatçılara düşen bir görevdir. Bir bu örnek bile sanat yuvası olarak tanıdığımız İtalya'da sanatçıların yaratıcılığı ve geliştiriciliğine örnektir.

Alessandro Manzoni tarihe çok önem veren bir edebiyat adamı idi. En önemli konularını tarihten almıştı. Napolyon Bonapart'ın ölüm haberini alır almaz "15 Mayıs" adlı devasa şiirini kaleme almıştı. Piyeslerinde de tarih önemli bir yer tutar. Şimdi elimizde bulunan bu romanda da tarih çok büyük bir yer kapsar. Bunu da kaleme aldığı sunuş kısmında da tarih ilmini göklere çıkarmakla gösterir. Romanını yazarken XVII. yüzyıla ait bir yazmadan yararlandığını söylemekte ve bütün eserde "elimizdeki yazma şöyle anlatılır" cümlesini sıkça kullanmaktadır. İlk satırında da şöyle der: "Tarihi, zamana karşı soylu bir savaş olarak sayabiliriz. Çünkü yılların elinde bulunan tutsakları, hatta bir ceset getirilmiş insanları çağırır, yaşama döndürür. Tetkikten geçirdikten sonra tekrar savaşa sürer." Bu satırları 1821 yılında kaleme aldığı ilk yayında şöyle sunmuştu: "Tarih, ölüme karşı soylu bir savaştır denilebilir. Çünkü mezara konan ölü yılları tekrar geri çağırır, onları yeniden inceledikten sonra bir daha savaşa emrini verir." Bir tek bu örnek bile Manzoni'nin tarihe verdiği önemi yansıtır. Bu yeteneğe bir de üslup başarısı eklenince, her zaman için elde tutulacak bir metin meydana getirmiştir. Ondan sonra gelenler de bu güzel yadigarı yaşatmak için ellerinden geleni yaptılar. İşte bir tanesi de bu kitaptır.

Manzoni üzerine yapılan çalışmaları düzenli bir şekilde izlemek için Milano'da bir merkez meydana getirildi. Centro Nazionale Studi Manzoniiani diye adlandırıldı.

lan bu merkez, yayınladığı bülten (bolletino) sayesinde müellif hakkında yapılan inceleme, makale, toplantı ve en önemlisi metin yayınlarını kısa bir zaman sonra haber vermektedir. İtalyanlar ayrıca Dante ve Boccaccio gibi çağları aşarak günümüzde bile özgünlüklerini koruyan fikir ve edebiyat adamları için araştırma merkezleri meydana getirdiler, özel dergiler tahsis edip sürekli olarak yayınlıyorlar. Böylece yayın dünyası da canlı tutulduğu gibi, bu kişiler üzerinde araştırma yapmak isteyenler kısa zaman içinde zengin malzemeye kavuşmaktadırlar. Böyle güzel bir davranışı ülkemizde de başlatmak için bir 'Evliya Çelebi' veya 'Kâtib Çelebi' enstitüsü kurulabilir. Yapılan araştırmaları toplayabileceği gibi, eserlerini doğru metinler halinde yayınlamasını terbiye edebilir ve hatta ilerde çalışma yapacaklara da iyi bir birikim sağlayabilir. Bu temennimizi yazmağa neden olan eseri, alanında seçkin bir örnek olarak anımsayacağız.

Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

VENEZIA E I TURCHI, Milano 1985, 300 Sayfa. Yayınlayan: Verona'daki Banca Cattolica del Veneto. Satış sorumlusu Milano'daki Electa Editrice. Ederi yazılı değil. Kataloglarda 150.000 liret olarak gösterilmiştir.

İtalya'da son yıllarda bankaların kültür konularına para ayırması bakımından bir dizi teşvik tedbirleri alınması üzerine; bazı yerel bankalar çevrelerinin kültür ve sanat varlıklarına eğildiler. Bunlar arasında Verona'daki Banca Cattolica del Veneto da Venedik tarihinde iz bırakan önemli olaylar ile, Venedik Cumhuriyeti'nin ilişki kurduğu devletlere ait konuları inceleyen eserleri yazdırma girişiminde bulundu. Haberim olan yayınlar arasında Marco Polo, Venedik Doge'leri, Venedik ve Viyana, Venedik ve Milano başlıklı eserler bulunmaktadır. Çıktığından kısa bir süre sonra haberim olan kitap da Venedik ve Türkler başlıklı bu eserdir. Alışılmış boyutlara uymayan bu kitap parlak kuşe kağıda basılmıştır. Hazırlayanın adı yoktur. Resimler, haritalar, gravürler ve fotoğraflar kitabın değişik sayfalarına serpiştirilmiştir. Genellikle araştırmalar ile ilgili olmasına dikkat edilmiştir. Herbiri sanat konularında olduğu kadar tarih konularına da yardımcı olmaktadır. Katkıda bulunanlar ve işlenen konular sırasıyla şunlardır:

Alberto Tenenti, "Profilo di un conflitto secolare" (s. 9-37) [Yüzyıllık karşılığın görünümü]. Venedik deniz tarihi mütehasısı olan Tenenti, iki ülke arasındaki savaşları kendisine göre belirli evrelere ayırıyor ve Türklerin hangi koşullar içinde Venedik Cumhuriyetine karşı başarılı olduklarını Venedik kaynaklarına göre açıklıyor.

Ugo Tucci, "Tra Venezia e mondo turco: i mercanti" (s. 38-55) [Venedik ve Türk dünyası arasında bulunan tüccarlar]. Ekonomi ve para tarihi üzerindeki çalışmaları ile tanıdığımız U. Tucci, çok iyi bildiği ve hakkında özel makaleler yazdığı Venedik tüccarlarının,¹ şark ekonomisi, dolayısıyla Türk topraklarındaki faaliyetine değiniyor. İlk kısımda 'Türk şark'ında Venedikli tüccarlar'a ayrılmıştır. Çok iyi tanıdığı Venedik kaynaklarına göre tüccarların faaliyeti, kullandıkları malları sıralamaktan başka, Venedik yönetici ve temsilcilerinin Türkler ile yapılan ticaretteki görüşlerine de yer veriyor. Çok büyük bir cesaretle "Venedik'deki Türk tüccarları"nı yazmış bulunuyor (s. 55). 1534 yılında Venedikli sekreter Ludovisi, "Türkler tüccar değildir. Olanlar da deniz'de büyük bir riski göze alacak cesaret sahibi değildir" tarzında bir cümle kullanmıştır. Bu sözcüklerle başlayan bölüm, Türklerin Venedik kentindeki faaliyetlerine ayrılmıştır. Bu konuda daha

¹ Ortaçağlarda İtalyan tüccarlarının oynadığı ekonomik rol yanında, siyasi ve kültürel çabalar da son yıllarda epey derin incelenmiştir. Bu çalışmalara katkılarda bulunan Tucci, bizim de tarihimizi ve ekonomimizi aydınlatan eserler kaleme aldı: *Lettres d'un marchand vénitien, Andrea Berengo*, Paris 1957. *Mercanti, navi, moneta nel Cinquecento veneziano*, Bologna 1981. Bu kitabında makalelerini bir araya getirdi. Bunu öneren F. Braudel de bir önsöz yazmıştır.

önce bazı çalışmalar yapıldı. Bunları kaydetmek yerine Tucci'nin verdiği bilgileri izleyecek olursak: 1546 yılında Türkler bir evde veya otelde kötü meslek seçmiş kadınlarla beraberdir"ler. Fakat doğrudan hangi malları nereden ve nasıl getirdiklerine dair haberler çok kıtır. Tek bilgi 1563 yılında İskenderiye'den un yüklü bir Türk gemisinin doğrudan geldiğidir. 1571 yılında Venedik şehrindeki Türk tüccarların sayısı epey çoğalmıştı. İnebahtı deniz savaşının sonucunun ulaşmasından sonra Venedik'de meydana gelen olayları göz önünde tutan Venedik Senato'su onlara özel bir yer aradı. Yapılan incelemelerden sonra Canal Grande üzerinde bir yer saptandı. Venedik şehrini tam orta yerinde bir S harfi gibi kesen bu su yolu üzerinde, çok eskiden inşa edilen bina 1621 yılında Türklere tahsis edildi. 19 uncu yüzyılın ortalarına kadar burada Türk tüccarların kalmasından dolayı "Fondaco dei Turchi" [Türklerin Hanı] diye anıldı. Günümüzde bile bu ad değiştirilemedi. Tek merak edilecek konu, burada kaç Türk tüccarın kaldığıdır. Ayrıca ne gibi faaliyet gösterdikleri de meraka değer. Tucci, bu konuları merak edenlere kaynaklara dayanmak suretiyle anahatlarını çizmektedir. 1838 yılına kadar Türk tüccarlar Venedik'de faal idiler. Bu bölümde belge niteliğinde fotokopiler de vardır. 38 ile 42 sayılı resimler arasında C. Vecellio'nun eserinden alınma örnek bulunmaktadır. Türk kıyafetleri diye adlandırılan resimler Venedik'li tüccar, hamal, İstanbul'da Frenk tüccar, hizmetkâr, Ermeni tüccar resimleri ıktibas edilmiş. 43 ile 47 sayılı resimler arasında Grevembroch adlı Hollanda asıllı bir Venediklinin, 18 inci yüzyılda yaptığı resimlere ayrılmıştır. Eserin özgün nüshası Venedik Şehir Kütüphanesinde ve yakın bir geçmişte Filippi adında bir yayıncı tarafından basılı hale getirildi. Bir de Türk tüccarın resmi konsaydı iyi olurdu. 48 ile 53 sayılı resimler arasında Fondaco dei Turchi'nin fotoğraflarını görmekteyiz. 51 sayılı resimde bulunan gravür en tanınmış olanıdır. Bu çizimin düşsel olmadığı tarihsel fotoğraflarla bellidir. Binanın şimdiki görünümü ve plânları da fotoğraflarda bulunmaktadır. Türklerin bıraktığı anıları kökünden yıkan bir restorasyon olayından sonra, ne özgün şekline benzetilen ne de tarihsel bir anı taşıyan bu bina Türk adını Venedik'de daha uzun zaman devam ettirecektir. 54 sayılı resim, Venedik ile yapılan ticaretin özelliklerini yansıtan 1534 tarihli bir eser, 55 sayılı resim de tartı ve ölçü aletlerini gösteren 1591 tarihli bir başka eserin kapağının yayınıdır.

Bruno Simon, "I rappresentanti diplomatici veneziani a Costantinopoli" (s. 56-69) [İstanbul'daki Venedik diplomatik temsilcileri]. Yeni yetişen türkologlardan olan makale sahibi, Venedik Arşivi'nin önemini takdir ederek yetişmekte ve bu alanda ürünler vermektedir. Kitapta bulunan makalesinde hiç bir dipnotu kullanmamıştır. Balyos'luk görevinin ne olduğunu ve İstanbul'daki statüsünü tarihsel evre içinde çizmiştir. Kullanılan resimler de konu ile ilgilidir. 59 ve 60 sayılı resimler Balyos'un Galata'dan İstanbul tarafına geçişi ile padişahın huzuruna kabulü hakkındadır. 62 ile 63 sayılı resimlerin yerleri karışmakla beraber 'tuğra' için örnektir. Buradaki 1573 tarihli andlaşmanın metnini Erdem dergisinin beşinci sayısında yayınladım. 67 sayılı resim Türk elçisidir. 68 ile 76 sayılı resimler arasında İstanbul'da Venedik Sarayı diye bilinen ve şimdi İtalya Başkonsolosluğu olarak kullanılan binanın plânlarıdır.

Antonio Carile, "La crudele tirannide: archetipi politici e religiosi dell'immaginario turchesco da Bisanzio a Venezia" s. 70-85 [Bizans'dan Venedik'e geçen Türk imajının siyasal ve dinsel ilkörneği: gaddar tiranlık].

Makale uzun görünmekle beraber, resimler biraz fazla yer tutmaktadır. Tanınmış İtalyan bizantolog Agostino Pertusi tarafından yetiştirilen yazar, Bizans ve ilk dönem Venedik kaynaklarını tarayarak Türk dünyasının yarattığı etkiyi inceliyor. Türklerin, Orta-Doğu topraklarında gerçekleştirdikleri yayılma siyaseti, Moğolların harp alanlarındaki başarıları, Batı dünyasını tedirgin etmesi yanında, yeni de eserlerin meydana getirilmesini sağlamıştı. Bizans da bu kültüre aracı oldu. Tabii ki büyük ölçüde olumsuzdu. Bunun üzerine Balkan topraklarında yaşayan Yunan, Slav, Rumen toplulukları arasında Türk karşıtı akımlar ve önyargılar güçlü olduğu için dinlerine sıkıca bağlıdılar. Kullanılan resimler Türk harp silahları ile Türk ordusu ve askeri hakkında doğu minyatürleri hem de batılı ressam-lardan alınmadır.

Gino Benzoni, "Il farsî turco ossia l'ombra dei rinnegati (s. 91-133) [Türk olmak veya dönmenin gölgesi]. Venedik tarihi mütehassısı olan G. Benzoni, araştırmalarında Türk sorununa daima yer verir. Bunlardan iki tanesi üzerinde tanıtmaya yazmış yazma olanağı buldum.² Şimdi bir kez daha yazmak şansını buldum. İki ülke arasındaki ilişkilerde önemli bir yer tutan dönemler üzerinde durmaktadır. Bilhassa Türk tarafında gelenlerin sayısı daha çok olduğu için başlık bile anlamlıdır. Zira Türk tarafında kazanç fırsatı daha da fazladır. Bunun için Türk dünyasının olduğu kadar İslâm dünyasının da bir kültürel baskı ile faziletten yoksun oldukları Avrupa'da tanıtılmağa gayret edilir. Buna karşılık gene de Çağaloğlu adını alan Cicala gibi bir ileri gelen kişi bile Türk hizmetine girer ve aklını da kullanırsa en üst makamlara kadar çıkabilir. Onun için dönemler büyük bir güvenlik altına girmiş olurlar. Türk gölgesi onları her zaman için korur. Karşılıklı gidip gelmeler, harp yıllarında çok kısa dönemlerde kısıntıya uğramakla beraber, belirli bir zevk ve alışkanlık alışverişini beraberinde taşırdı. Metni çok uzun olan makalede zengin dipnotları bol kaynak vermektedir. Kaynak bilgisi çok engin bir kişi olan Benzoni, az cesaret edilecek bir konuda tarafsız davranır. Bu tip dönemler kendi ülkelerinde kötü koşullar içine düşmektense, başka bir toplumda becerilerini ortaya koyarken, çalışma ve azmin insanları nasıl büyük bir arama içine ittiğini gösteriyor. Konular resimler arasında sultanlar hizmetindeki kişiler, önemli bazı devlet adamları ile görevliler bulunmaktadır. Fâtihten Sultan Mehmed'in İtalyan sanatkarlar Costanza da Ferrara ve Gentile Bellini tarafından yapılan madalyonlarının resimleri de ihmal edilmemiştir.

Paolo Preto, "Il mito del Turco nella letteratura veneziana" (s. 134-143) [Venedik edebiyatında Türk efsanesi]. Venedik dünyasındaki Türk konusu üzerinde kalın bir kitap meydana getirdikten sonra³ daha başka konuları incelemeye kalkışan Preto, Türk kavramından bir türlü ayrılamadı. Şimdi de mütehassısı olduğu bir konuyu derinleştirerek ele almaktadır. İtalya birliğini meydana getirmeden önce, değişik yörelerde gelişen diller, kendilerine özgü edebiyat da yaratmıştı. Bu sayede Venedik lehçesi yanında edebiyatı da kendi kurallarının olanakları

² *Dizionario Biografico degli Italiani* cildinde Cicala (çağaloğlu Sinan Paşa) maddesini ve ayrıca Venedikli siyaset ve tarihçilerinin seçme metinleri kitabı hk. *Belleten* n. 187 s. 887 vd. *Erdem* n. 4 s. 307-309.

³ *Venezia e i Turchi*, Firenze 1975.

içinde geliştirdi. Bilhassa savaşlar sırasında ve sonunda faaliyete geçen halk şairleri ile sanatçılar, şiir ve düzyazı halinde ürünler veriyorlardı. Bunların bir derlemesinden yola çıkan araştırmacı, özellikle onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda meydana getirilen eserler üzerinde durmaktadır. Kullanılan fotoğraflar da eserlerin birinci sayfalarıdır. Girit harbi ve bitişinden kısa bir süre sonra başlayan Mora harbi, Venedik’de çok sayıda eserin yazılmasına neden olmuştu. 1718 yılında imzalanan Pasarafça andlaşmasından sonra artık savaş durumu bittiği için, Venedik edebiyatında önyargılı değil, Türk hayranlığı ve saygınlığı ile dolu eserler kaleme alındı. Fransız zevkinin de yayılması üzerine egzotik ve doğulu konuları daha da yaygınlaştı. Bunların hepsine Carlo Goldoni üstün gelir. Dilimize de çevirilen İzmir Empezaryosu yanında ‘turquire’ dolu başka tiyatro eserleri yazan Goldoni, ülkemizde de tanınan ve sevilen bir Venedik’li edebiyat adamıdır.⁴

Giampiero Bellingeri, “Venezia e i veneziani nella letteratura ottomana” (s. 144-153) [Osmanlı edebiyatında Venedik ve Venedikliler]. Türk kaynaklarında Venedik ile ilgili bilgilerin derlenmesini beklediğimiz bu araştırmada, Osmanlı şiir çevreleri ile karşılaşırız. Kullanılan resimler Ippolito Caffi’den alınmadır.

G. Bellingeri-G. Vercellin, “Del mappamondo turco a forma di cuore” (s. 154-159) [Kalp biçimindeki Türk haritası hakkında]. Venedik’deki Marciana kütüphanesinde bulunan Türk haritası uzun zamandan beri inceleme konusu olmuştu. Tunus’lu Hacı Ahmed adlı birisine yaptırıldığı hakkında bilgi tatmin edici değildi. Bunun esas müellifinin Michele Membrè adında Kıbrıs doğumlu bir Venedik vatandaşının⁵ olduğu ileri sürülmektedir. Kullanılan resimler, Venedik Şehir Kütüphanesinde (Museo Civico Correr) bulunan Arap harfli bir Avrupa haritası ile Mekke görüntüsü içeren bir harita ile, konu edilen tartışmalı haritadan üç görüntüdür.

Sanat tarihini ilgilendiren üç araştırma arka arkaya sıralanmıştır:

Massimo Villa, “Gentile e la politica del ‘sembiante’ a Stambul” (s. 160-185) [Gentile Bellini ve İstanbul’daki çehre portresi siyaseti]. XV inci yüzyıl resim ve minyatür sanatında sultanların portreleri önemli bir yer tutar. Yazar, Fâti Sultan Mehmed tablolarını tahlil ederek diğer özelliklere de değinmektedir. Konulan örnek resimler Bellini’nin eserlerine, Topkapı Sarayı’ndaki minyatürlerine, Venedikli ressamların çok iyi başardıkları toplu resimlere ve içlerindeki doğulu kişilere ayrılmıştır. Venedik resimlerindeki doğulu kişiler, zaman zaman inceleme konusu olur. Bunların gerçek mi yoksa düşsel mi oldukları hâlâ tartışılır.

Giovanni Curatola, “Tessuti e artigianato turco nel mercato veneziano” (s. 186-195) (Venedik) pazarlarında Türk kumaş ve mamülleri]. Türk sanat eserlerinin Venedik pazarlarında nasıl yer tuttuğunu araştıran Curatola,

⁴ Lutfi Ay, “Doğumunun 250. yılı münasebetiyle Carlo Goldoni (1707-1957)”, *Tercüme* 61 (Ocak-mart 1958) s. 161-172. Yakın bir geçmişte Ankara’da yayınevi Goldoni’nin üç eserini yeniden yayınladı, *Otelci Güzeli (Mirandola)*, *Gelin-Kaynanan-İzmirli Imprezaryo*, 1984, H. Marlalı-M. Koruyan, 278 sayfa.

⁵ M. Membrè, 1539 yılında İran üzerine uzun bir rapor yazdı. Uzun zaman el sürülmeyen bu metin, yeni notlar eklemekle birlikte yayımlandı.

belge kayıtları kadar, el sanatlarının ürünlerine ve sanat tarihi içindeki yerine de değinmekte, kıymetli kayıtlar ortaya kaymaktadır. Verilen örnekler arasında Venedik'te bulunan Türk halıları özel bir yer tutar. Kaldı ki bu konuya da özel bir yer ayrılmıştır: "Il tappetto turco nella pittura veneziana" nel XV e XVI secolo" (s. 196-209), [Onbeşinci ve Onaltıncı asırlarda Venedik resminde Türk halıları]. Metin kısmı yalnız 196 ıncı sayfadadır. Diğer sayfalarda Venedik'li ressamların halıları nasıl resmettiklerine dair örnekler bulunmaktadır.

Marco Morin, "La battaglia di Lepanto" (s. 210-231) [İnebahtı savaşı]. Türk-Venedik ilişkilerine ait bir kitapta İnebahtı deniz savaşına yer vermemek olanaksızdır. Denizcilik tarihinde ve ayrıca Akdeniz uygarlığında müstesna bir yer tutan bu deniz muharebesinin daha çok çalışacak yönleri bulunmaktadır. Bunlara değinen yazar, önce yerini saptamayla başlar. Çünkü çarpışma tam İnebahtı limanı önünde değil biraz ötesinde meydana gelmişti. Bunun için deniz adamları ve coğrafyacılar tam bir belirleme için uzun zamandan beri çalışmaktadırlar. Ayrıca katılan gemilerin çeşitliliği ve ne kadar malzeme, insan, yardımcı taşımaktaydılar? Zengin malzemeye ve yapılan sayısız araştırmaya karşın tam bir açıklama yapılmadığı üzerinde durmakta ve bunu örtmek için kendisi aramağa girişmiş ve gemi çeşitleri, kullanılan top çeşitleri ve mermileri, savaş düzeni üzerinde durmuştur. Yararlanılan basılı ve basılmamış kaynaklar, makalenin derin bir araştırma konusunun ciddi hazırlandığını gösteriyor. İlgili resimler de sırasıyla şöyledir: n. 243 Avrupa ve Afrika portulanı. 244 sayılı resim XVI ıncı yüzyılda yapılmış bir Girit adası haritası, 245 ve 246 sayılı resimlerde Türk kalita ve şaykası denildikten sonra Coronelli adlı kozmografin coğrafya kitabına atfı yapılmıştır. Halbuki Cicogno 1971 diye tanınan Şehir Kitaplığındaki kodeks içindeki resimlerdi. (Bir tek bu karışıklık bağlanabilir. Takımadalar ve Venedik gemileri örneklerinden sonra doğulu kavramı ile işlenen deniz arsları, top örnekleri, Venedik tersanesinin tarihsel bir gravürü ve bazı rölyeflerden başka 266 sayılı tabloda Fransesco Morosini'nin resmi bulunmaktadır. 267 sayılı resim onun denize açılması sonrası da Sakız adasının 1659 yılında kuşatılmasına aittir.

Fulvio Salimbeni, "I Turchi in Terraferma" (s. 232-243) [Venedik kara tarafındaki Türkler]. Türkler Venedik kentine çok yaklaştılar. Bilhassa 1499 yılında Türk akıncıları Venedik'in meşhur çan kulesini kara tarafından fark edecek kadar yanaştılar. Bu bilgiler Venedik kaynaklarında bulunur. Sonraki yıllarda ne kadar yaklaşıldığı belli değildir. Bununla beraber Türk akıncılarını önlemek için Venedik şehrine yakın bölgelerin şehirlerinin etrafındaki surlar güçlendirildi, geçit yerleri kontrol altına alındı. Araştırmacı konuyu bir edebiyat malzemesi ile açmaktadır. Sonra tarihsel kayıtlara geçiyor. Kullandığı resimler güçlendirilen şehirlerle ilgilidir.

"Fortificazioni e strategie veneziane nelle guerra contro il Turco" s. 244-249. Yazar adı bulunmayan bu araştırma, o sıralarda Venedik'de düzenlenen bir sergiden alındığı anlaşılıyor. Metin çok kısa. Belge niteliğinde olan resimler önemlidir. Her zaman Türk etkisi altında bulunan Kandiye, Magosa, Ülgün, Novi, Kotor kaleleri ve Türk akıncılarını önleyecek tedbirleri belirleyen Dalmaçya, Mora haritaları bulunmaktadır.

Robert Mantran, “Venezia e i Turchi (1650-1797)” (s. 250-267) [Venedik ve Türkler. 1650-1797], İki devlet arasındaki siyasal ilişkilerin incelendiği bu araştırmada, Türk kaynaklarına daha yakın olan Mantran, Osmanlı devletinin iç durumunu açıklamaktadır. Mütihassısı olduğu dönemi, İtalyan okurlara açıklayan Mantran, dipnotu kullanmıştır. Türklerin o tarihler arasında hangi iç sorunlarla uğraştıklarını açıklayan bu araştırmada, dış siyaset olaylarına da yer verilmiştir. Çeşitli yazılarında konuyu işleyen yazar için zor bir konu değildir. Bu bölümde kullanılan resimler: İstanbul’un şimdiki durumuna dair iki fotoğraf, Veli Can’ın İstanbul minyatürü, Piri Reis’in Amerika haritası, At Pazarı için bir halk resmi, Saray içi minyatürü, Bozdoğan Kemerli ile ordugâhın resmi, Elçi Hanı diye tanınan kervansarayın 16 ncı yüzyıla ait bir minyatürü yanında İnebahtı deniz savaşının haberinin Venedik kentine ulaşması üzerine yapılan geçit törenine ait gravür bulunmaktadır. En görkemli tablo da 264 üncü sayfada bulunan İstanbul’un bir toplu resim ile yapılan manzarasıdır.

İsimsiz, “Tradizioni e costumi turchi tra osservazione e pregiudizio” (s. 268-279) ile Giovanni Morelli’nin, “Povero Bajazetto” (s. 280-293) adlı makaleler sanat üzerinedir. İlki, ‘görünürde ve önyargıda Türk gelenek ve hurafeleri’ başlığı ile az yer tutan bir yazı ile daha çok resimlere dayanarak Türk giyim ve kuşamı üzerinde görüntüler veriyor. İkincisi ise, Timur-Bâyezid mücadelesinin Avrupa’ya yansıyan haberleri üzerine meydana getirilen piyesler üzerinde duruyor. Notların da bulunması değişik bir tutumdur.

Eserde görüntü ön plana alınmıştır. Bu bir bakıma basımı üstlenen bankanın tutumudur. Bilgi kadar günümüz insanının görüntüye verdiği önemi de dikkatten uzak tutmamalıyız. Tanıdığımız ve bildiğimiz resimler kadar, şimdiye kadar haberi olmayan epey malzeme bu kitap aracılığı ile bilim dünyasına sunulmaktadır. Venedik’deki Marciana kitaplığı kadar Şehir Kitaplığı (Museo Civico Correr)’nin Türk tarihi bakımından pek çok malzeme bulunduğu ortaya bir kez daha çıkmış bulunuyor. Bu çalışma yanında, tarihçilerin işine yarayacak kayıtların ağırlığı olan bir toplu eserin hazırlanmasını da beklemekteyiz. Böyle masraflı bir basım işini gerçekleştirenleri her bakımdan kutlamak kaçınılmazdır. Venedik kaynaklarının değeri üzerinde yapılan çalışmalara bir yenisini katan bu çalışma tarihimizin değişik yönlerini işlemek isteyecek olanlar epey kaynak bulacaklardır. Bu alandaki yayınların çoğalmasını beklemek hakkımızdır.

Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

BERNARD LORY, *Le Sort de l'Héritage Ottomane en Bulgarie. L'Exemple des Villes Bulgares 1878-1900*, İstanbul 1985, VIII+235 sayfa. Publié par l'initiative et avec le concours de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul et de l'Association pour le Développement des Études Turques (Paris). Varia Turcica serisinin I'inci cildir. Yayımlı dağıtmayı üstlenen İstanbul'daki Isis yayınevindir. Ederi yazılı değil.

İçinde bulunduğumuz yıllarda yakın komşumuz olan Bulgaristan ile aramızda keskin bir uyumsuzluk havası yaratıldı. Bilhassa 1984 yılı sonunda başlayan, ülkedeki Türk varlığına yapılan aşırı baskılar büyük boyutlara ulaştı ve geleneksel Türk-Müslüman isimlerinin değiştirilmesi ve insanların zorla Bulgar adı almaları yanında, yüzyıllardan beri sürdürdükleri geleneklerinden vazgeçmeleri, silah zoruna varan davranışlarla istendi. Bir ülkenin iç sorunlarına karışmak ve devletlerin siyasi tutumlarını eleştirmek hassas bir konudur. Ayrıca gizli devlet sırlarını henüz bilmediğimiz için, daha fazla konuşmamız mümkün değildir. Tuhaf olan taraf, Balkan Yarımadası'nda en iyi komşuluk ilişkileri içinde olmamız gereken Yunan ve Bulgar toplulukları ile ilişkilerin gergin bir duruma girmesidir. Yüzyılların getirdiği kalıntılarla yaşayan beraberlik havası daha güçlü olması gerekirken, acı bir uzlaşmaz tutum gün geçtikçe kuvvetleniyor. Halbuki bilimsel çalışmalar her yönü ile halk toplulukları arasında beraberliği gösterir. Bu çalışmalarını daha ileri düzeye götürmek için araştırma merkezleri meydana getirilir, yeni yayınlar da hızla devam ettirilir. Toplumların kendilerine özgü devlet yöntemleri kurup tarih sahnesine çıktıklarını her evrede görmekteyiz. Bunu yaparken geçmişi topluca unutmaya kalkışmanın bir yararı olmadığı belli olmakla beraber, şovenizm dediğimiz aşırı tutku insanları bazan etki altına alıyor ve bu devlet yapısına da uzanıyor. Halbuki tarihsel anılar çok defa insanların toplu yaşayışta nasıl güzel eserler ortaya çıkardığını ispat ediyor ki, şimdi elimiz altında duran eser bunlardır.

Eser, esas olarak şehir'i örnek almakta, Balkanlardaki Türk etkisine değinmektedir. Türkler uzun süre buralarda yoğun bir biçimde bulundular. Bu arada da Bulgaristan topraklarında kendilerine özgü bir yönetim düzeni yarattılar. Bunun sonucu Türk nüfus şehirlerde yaşarken Bulgar çiftçisi ise köy ve sair kırsal kesimlere çekildi. Buralarda çalışmaları belirli bir dağınıklık ve düşünce düzeyinde bir sarsıntı meydana getirdi. Bununla birlikte tarihimizde Vidin ayaklanması diye tanınan olay bile, böyle bir dağınıklığa karşın, gene de insan oğlunun isterse nasıl bir organize hareket kuracağını ortaya koymaktadır.¹ Şehirlerde yaşamakta olan Türk yöneticiler ve ileri gelenler de, merkezi yönetime bağlı kalmakla beraber, kendi başlarına buyruk tavır takınmaları eksik olmuyordu. Aradaki bağların kopması ve İstanbul'dan sağlanan desteğin yok olması üzerine çoğunluğa sahip Türkler kısa

¹ Halil İnalçık, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Ankara 1943.

zamanda yok oldular ve yönetim Bulgarların eline geçmeğe başladı. İşte yazar bu hususları ele almıştır. Osmanlı'nın her türlü etkisinden kurtulmağa kalkışılması, Bulgarca'da yeni terimlerin ortaya atılması ve geleneklerin değiştirilmesine geçildi. Bu nasıl gerçekleşti? Öncelikle tarım reformu uygulandı (s. 83-88). Köylüler toprak sahibi yapılırken ürettikleri malları da Bulgar tüccarlar ve celepler satmağa başladılar. Ticaret dengesi de Türkiye'den diğer komşu ülkelere doğru kaymağa başlayınca, yeni önlemler yaratmağa başladılar. Uygulanan yasaların büyük bir kısmı ise Osmanlı döneminden kalma idi. Köylerde uygulanan tefecilik sistemi bile uzun zaman değiştirilemedi. Fakat Türkler elinde bulunan toprakların ve vakıfların yönetiminde, nasılsa, kalan verimli arazi köylüye dağıtılmağa başlanınca durum değişti. Bu değişiklik şehirlere de yansıdı, Türklerin evleri ellerinden alındı (s. 122-144). Yeni yaşama uyum sağlamak için kendi yöntemlerini geliştirmeye çabalayan Bulgarlar, gene de alıştıkları terimleri ve özellikleri uzun zaman üzerlerinden atamadılar. Gelenekler ve alışkanlıklardan vazgeçmek hiç de kolay değildi. Bunu da ancak okul yoluyla gerçekleştirmek, yeni yetişen nesle değişik bir yol çizmek için yer adlarının (s. 185 vd.) ve eğitim yöntemlerinin değiştirilmesine geçildi. Varılan sonuç çok hoş oldu. Bulgarlar şehirlere göçüp yönetici oldular. Türkler kırsal kesimlerde eski geleneklerini devam ettirdiler. Bu kez tarım ürünleri iyi para edince Türk köylüler zenginleşmeğe başladılar. Yıllarca tarım küçümsendi ve sanayi ürünlerine değer verildi. Halbuki birbirlerinden ayrılmaz parçalardır. Türklerin yeni yaşam koşullarına ayak uydurması ve geleneklerine bağlı kalmaları, arada yapılan anlaşmalar ile pekiştirilince yeni sorunlar birbirini izledi. Lozan Barışı sırasında karşılıklı nüfus değişimi planlanmakla beraber Balkan Paktı gibi tutumlarla, Bulgaristan Türk varlığı ayakta tutuldu. Bu gelişmenin ilk izlerini bir gazeteci yerinde gözledi.² Bunun kökenleri ise, Bulgar prensliğinin kurulmasından hemen sonra Bulgarların belirli bir ekonomik düzeye kavuşmasıdır ki; aslı olmadığı elimizdeki kitaptan anlaşılıyor. Evlerinde istemeden de olsa Türk geleneğini sürdüren ve hatta hukuk alışkanlığını bile aynen devam ettiren Bulgar devleti, ne kadar istese de, bu varlığı kesinkes ortadan kaldırmaz. Tarihsel kanıtların bıraktığı izler kitaplıklar ve arşivlerde buldukça izi silinmez.³ Bir mutfak mirasının bile bıraktığı izler acaba kolay mı silinir (s. 134-140)? Çağdaş gelişmeler içinde belki yenileşmeyi öne süreriz. Fakat bu yenileşme ve esas itibarıyla güncelleşme Bulgar geleneğini de beraberinde ortadan kaldırır. Geleneklere bağlılık tutuculuk değil, maddeleşmeye karşı toplumun ve insanların kendilerini korumasıdır. Komşudan iyi bir şey almak hiç de ayıp değildir. Tuhaf olan, bir yerden kaçayım derken başka bir yönetimin peyki olmak ve bu arada bir kültür kalıntısını toptan inkârdır. İki ülke arasında yapılan sözleşmelerin ve görüşmelerin hiç kıymeti olamaz. Bunları yürürlükte tutmak, karşılıklı anlayışla olur.

² Yaşar Nabi (Nayır), *Balkanlar ve Türklük*, Ankara 1936, s. 126, Bulgaristan Türkleri.

³ Bu konuda son zamanlarda epey yayın yapıldı, B.N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri*, Ankara 1985. O. Kesioğlu, *Bulgaristan'da Türkler*, Ankara 1985. P. Tuğlacı, *Bulgaristan ve Türkiye*, İstanbul 1983. *Batılı Gözüyle Balkanlarda Türk Şehir ve Eserleri*, Ankara 1986.

Kitap bu tarz çalışma için önyargısı olmayacak biri tarafından hazırlanmış ve tarafsız bir kuruluş tarafından da yayınlanmıştır. Bunu başaranlar diğer ülke kitaplıklarına girip bilim adamlarını harekete geçirmiş bulunuyorlar ki, amaç gerçekleşmiştir.

Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Venezia e la Difese del Levante. Da Lepanto a Candia. 1570-1670, (Venedik Cumhuriyeti ve Doğu topraklarının korunması. İnebahtı Deniz Savaşı'ndan Girit Harbi'nin sonuna kadar. 1570-1670), Venedik 1986, büyük boy 275 sayfa. Ederi 40.000 liretdir. Venedik Belediyesi'nin Kültür Dairesi (Assessorato alla Cultura) tarafından düzenlenmiş serginin kataloğu ve bilimsel kitabıdır. Yayının satışını üstlenen: Arsenale Editrice. Metin için tablolar ve resimler de bulunmaktadır.

Venedik Belediyesi bir süreden beri Venedik tarihinde önemli izler bırakan olaylar, konular, kişiler hakkında sergiler düzenlemektedir. Bu kez de Doğu yöresinin nasıl korunduğuna dair bir yenisini kattı. Düzenlenen dönemler genellikle XVI'inci ve XVII'inci yüzyılları kapsar. Bu dönemler Venedik Cumhuriyeti'nin Rönesans hareketi ile Barok devirleridir ki kültür, sanat, fikir eserleri ve yaratıcılık bakımından en olgun yıllarıdır. Bu devirleri içeren sergilerde Türklerin de bulunması kaçınılmazdı. Bu sergiler sırasında Türklere de pekâlâ yer verilmişti. Bir veba konusu için düzenlenen sergide bile umulmadık kayıtlarla karşılaşmış, sanat olaylarında da Türkler özel bir yer tutmuştu. Bu sergide de muhakkak Türk dünyası geniş bir yer tutacaktı ki, ihmal edilmediğini görüyoruz.

Eser bir sergi kataloğu olarak hazırlanmakla beraber, bilimsel yönü de belirli bir ağırlığa sahiptir. Konular gelişigüzel değil, düzenli bir çaba ürünü olarak işlenmiş, sergi için kullanılan malzeme de konunun mütehassısı olmayan kişilere yol gösterici olmuş, âşına kişiler için de her zaman kaynak olacak bir malzeme olarak kazandırılmıştır. Renkli resim ve haritalar da çekicilik yaratması yanında tarih malzemesi olarak da yarayacaktır. Sıra ile tanıtmaya zevkli bir çaba olarak kabul ettim.

“Biz sizden Kıbrıs adasını almakla bir kolunuzu kestik. Siz bizi İnebahtı'da yenmekle sakalımızı traş ettiniz. Kesilen sakal daha gür çıkar, kesilen kol ise yerine gelmez”.

İnebahtı önlerinde ağır bir yenilgiye uğrayan Türk donanması, devlet kademelerinde bir karamsarlığa yol açmakla beraber, bunu önleyecek bir kişiliğe sahip olan Sokollu Mehmed Paşa, İstanbul'da bulunan Venedik Cumhuriyeti'nin Baljos'u Marc'Antonio Barbaro'ya bu cümleyi söylemekle,¹ büyük bir etki yaratmış, o dönemden başlayarak günümüze dek tarihçileri etkilemiştir. Bu nedenle kitap için bir sunuş yazısı yazan kültür dairesi başkanı bu çok anlamlı deyişi koymaktan kendisini alamamıştır (s. 7). Bir yüzyıllık dönemi kapsayan olaylar ve gelişmeler dizisi sırasında Venedik Cumhuriyeti, Kıbrıs ve Girit gibi iki önemli adasını Os-

¹ Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Târîhi*, Mütercimi Mehmet Atâ, 6'ncı cildi 1332, s. 274.

manlı Devleti'ne karşı koruyamadı. Bununla beraber iyi ilişkiler için de büyük çaba gösteren taraf gene Venedik Cumhuriyeti'dir (s. 9). Bu da bilimsel kurulun görüşüdür.

Bundan sonra gelen sayfalarda işlenen konular arasında, tablolarda, gravürlerde ve sâir sanat eserleriyle kitaplarda Türk kavramı ve etkisi açık olarak görülmektedir. Bunlardan her birisinin özetini çıkarmak bile sayfalar doldurulacağı için, tarihimizi çok yakından ilgilendirenlere değinmekle yetiniyorum:

Paolo Preto, "La guerra segreta: spionaggio, sabotaggi, attentati" (gizli harp, casusluk, sabotajlar, suikastler). Kalemeye aldığı kalın ve hacimli eserinden sonra Türk konusundaki çalışmalarına devam eden müellif,² arşiv malzemesinden yararlanıp, ortaya çok değerli bir çalışma sunmaktadır (s. 79-85). Vardığı sonuçlara göre, Venedik Cumhuriyeti İstanbul'da ve Raguza (şimdi Dubrovnik) da devamlı bir casus şebekesi bulundurmaktadır. Haberleşmelerini kandilerine özgü bir şifre (*cifre*) ile sürdürmektedirler. Türkler anlamaz zannedilmekle beraber 1492 ve 1567 yıllarında Venedikli casuslar Türk servisleri tarafından yakalandılar. 1570 yılında Kıbrıs adası için iki taraf arasında harp patlak verince, Venedik değişik bir casus şebekesi meydana getirdi. Bunlar da İstanbul'da yarı özgür bir durum içinde bulunan, Venedikli temsilci Marc'Antonio Barbaro'nun verdiği bilgileri Venedik Cumhuriyeti yöneticilerine taşıdılar. Türkler bu yazışmalardan bazılarını ele geçirmekle beraber, suç unsuru belgeler bulunamadığı için geniş bir takibat yapılmadı. Harp bitip sulh dönemi başladıktan sonra da casus haberleri düzenli olarak istendi. En önemli faaliyetleri de Girit Harbi (1645-1669) sırasında görüldü.

Türkler de bir casus şebekesi kurdular (s. 80-81). Bunlar da büyük ölçüde museviler ile dönmeler arasından seçilirdi. Araştırmacı tek kendi kaynaklarına bağlı kalıyor. Bu gelişmeler sırasında da 13/14 Eylül 1569 günü akşamı Venedik tersanesinde büyük bir patlama meydana geldi. Venedikliler yaptıkları sert bir takibata karşılık, Türklerin mi başardıklarına dair bir ipucu bulamadılar. Bu olay da tarihte hep bir sır olarak kaldı. Museviler Kıbrıs Harbi sırasında Osmanlı tarafına epey haber taşıdılar. Venedikliler de engel olmağa çabaladılar. Girit Harbi sırasında da Venedik topraklarında bazı kişiler Türk casusu diye cezalandırıldılar.

Araştırmacı değişik arşiv kayıtlarına göre Türklere karşı Dalmaçya kıyıları ile Ege adalarında yapılan bazı suikast olaylarına değinmektedir (s. 81-82). En özgün taraflarından birisi de 'kimya ve bakteriyolojik harp' kısmıdır (s. 83-84). Notlar s. 84-85'dedir. Sergi için konulan belgeler s. 92-96 arasında, 117 ile 147'inci numaralar arasındadır. N. 118 kullanılan cifre granda (büyük şifre) ile ilgilidir. N. 120, Soltan (Simone) Sach adında bir Ermeni İstanbul'da çalışmayı kabul etmiş ise de parasını alamadığı için istekte bulunmakta. N. 122'de Mustafa adında çok yetenekli bir Türk casusunun 6 Nisan 1574 günü zehirlenmesi kararı alınmış bunun 1576 yılı Temmuz ayında gerçekleştirdiği haberi bulunmaktadır. N. 136, 1570 ve 1571 tarihlerinde Kıbrıs adası ile Dalmaçya kıyılarında bazı kuyuların zehirlenmesi ile ilgili bir karar bulunmaktadır. Bu konu 140 numaraya kadar devam eder.

² *Venezia e i Turchi*, Firenze 1975.

En seçkinlerini verdiğim örnekler, yazarın ne kadar önemli bir konuya eğildiğini göstermektedir.³

S. 86-89 arasında L. Pezzolo'nun "XVI'nci ve XVII'inci yüzyıllarda Doğu'da Venedik Cumhuriyeti'nin askeri yapısının durumu" başlıklı makalesi bulunmaktadır. Ege Denizi, Girit Adası ve Dalmaçya kıyılarında bulunan Venedik askerlerinin sayılarını gösterir. S. 97 ile 183 arasında Girit adası üzerine yapılmış araştırmalar, notlar, resimler, kataloglar, kitaplar, haritalar ve sair notlar bulunmaktadır. 1204 yılında Venedik Cumhuriyeti'nin yönetimi altına geçen bu adayı XVI'nci yüzyılın ikinci yarısından sonra Venedik Cumhuriyeti çok güçlendirdi ve sürekli olarak da yöneticilerden yazılı raporlar istedi. Bu malzeme günümüzde çok işe yaramaktadır. Yazılı bilgiler kadar resim ve haritaların da yapılması, çağında okunduğu gibi günümüz tarihçileri tarafından da kıymetli bir malzeme oldukları ortaya konulmuştur. Bunlar arasında tarihimize örnek ve kaynak olacak bazı kayıtları şöyle özetleyebilirim: s. 158'deki 246 sayılı resim Türklerin Suda limanına yaptıkları akımı görüntüleyen bir akuareldir.⁴ N. 248 ve 249 ise Girit Harbi sırasında basılan iki kitabın kapağıdır. İlki, 12.5.1649 tarihli Foça önündeki deniz savaşını, ikincisi de 1650'de Venediklilerin sağladıkları geçici bir başarıya ait konuyu içerir. Kitap ve görüntü yayınları daha sonraki sayfalarda da bulunmaktadır. En son buldukları sayfalar 182 ve 183'dür. 275 ile 283 numaralı özetlerde dört tablonun yayını ve açıklaması da: Türklerin 13 Haziran 1645 günü yaptıkları ilk çıkartma haberi ve dört kitabın başlığını (sırasıyla Paolo Paruta, Rycout, Valiero ve Brusoni'nin eserleri) verir. Fişlemeyi yapan Paolo Preto'nun ve bu dönem araştırmacılarının vazgeçemeyecekleri kaynaklardır. Girit adası üzerine yazılan en hacimli eser de Giuseppe Gerola tarafından kaleme alınmıştı. Burasının Osmanlı Devleti'nden ayrılıp da özel bir statüyle idareye geçilmesinden sonra bir heyet ile birlikte ziyaret eden araştırmacı, çalışmaları sonunda "*Monumenti Veneti nell' Isola di Creta*" adlı dört büyük cilt tutan bir külliyat meydana getirmişti. Bu zat ve diğer çalışmalar ile ilgili kayıtlar s. 221-224 arasındadır.

"Tarihsel görünümüne katkılar" kısmında ise sırasıyla şu araştırmalar bulunmaktadır:

Robert Mantran, "L'Impero Ottomano, Venezia e la Guerra (1570-1670)", s. 227-232 (Osmanlı İmparatorluğu, Venedik Cumhuriyeti ve Harp. 1570-1670). XVII'inci yüzyılın ikinci yarısında İstanbul adlı büyük kitabını⁵ hazırlarken Venedik arşivlerinden geniş ölçüde yararlanan sayın profesör, bu alandaki çalışmalarına sonradan da devam etti ve makaleler kaleme aldı. Şimdi bir İtalyan okura göre Osmanlı tarafının durumunu yazmıştır. Herhangi bir dipnot ve kaynakça konmamıştır. M. Kuapton ise Venedik Cumhuriyeti'nin durumunu yazmıştır (s. 232-241). A. Tenenti de "La Pirateria" (korsanlık) konusunu bir kere daha ele

³ Bu konuda daha önce Lamansky, *Secrets d'état de Venice*, 1884 adlı eserinde dikkati çekmişti.

⁴ Venedik'deki Marciana Kitaplığı'nda Girit Harbi ve bir süre sonra patlak veren Mora Harbi ile ilgili iki hacimli akuarel demeti bulunmaktadır. Bir özetini hazırlamaktayım.

⁵ Biraz geç kalmakla beraber bu kitap yakın bir geçmişte dilimize kazandırıldı.

almıştır (s. 242-246). Tarihçilik alanında bu konunun en yetkili araştırmacılarından biri sayılan Tenenti de kaynak koymamış. W. Walters de Venedik'deki Palazzo Ducale (Doc'lar Sarayı) de bulunan tabloların tarihsel değeri üzerinde duruyor (s. 247-254).

Zeyil kısmında da çeşitli derlemeler bulunmaktadır: I. Steriotou, "Studi ellenicisulle fortificazioni venete del '500 e del' 600. Repertorio bibliografico" (XVI'ncı ve XVII'inci yüzyıllarda yapılmış Venedik kaleleri hakkında Yunan araştırmaları. Kaynakça düzenlemesi) s. 257-263. Yunanlılar, Venedik Devlet Arşivi'nde bulunan malzemeye çok önem verdiler ve Venedik şahrindeki eski bir ortodoks manastırını da restore edip araştırma merkezi haline getirdiler. Buranın yayın organı bir dergiden başka, 1947 yılında da Girit Araştırmaları (Kretika Chronika, Χρητικά Χρονικά) adında bir de dergi yayınlamağa başladılar ve ayrıca Girit tarihi üzerinde 1965 yılından başlayarak sempozyumlar düzenlediler. Bundan dolayı ortaya Venedik'te bulunan malzemeye dayalı pek çok eser çıktı. Toplu bir kaynakçanın zorluğunu ve çok fazla sayfa kaplayacağını göz önünde tutan, düzenleyiciler, konuyu 'kalelerin durumu' ile sınırlandırmışlardır. Yunanca makaleler Latin harfleri ile yazılmıştır. Bir de çevirileri verilseydi, çalışma daha yararlı olacaktı. Girit üzerine hazırlanmış Türk kaynakları zaman zaman inceleme ve yayın konusu oldu. İzmir doğumlu olan Nikola Stavrinidis adında çalışkan birisi basılı kaynaklar kadar Girit'de bulunan Şer'iye Sicillerini dört büyük cilt halinde Yunan diline çevirdi ve ayrıca dergilere de bir çok Türk kayıtları çevirdi. Bunların hiçbiri bu kitapta bulunmamakla beraber *Türkologischer Anzeiger* ciltlerinde görmekteyiz. Bu sayede en azından bibliyografik bir haber olarak öğreniyoruz.

Paolo Preto "Venedik ve Doğu: 1570 ile 1671 yılları arasında zaman-dizimi" (s. 267-269) hazırlamıştır. 18 Mart 1570'de Kıbrıs'ın bir çavuş (bunun Kubad Çavuş olduğu belirtilebilirdi) aracılığı ile istendiğine dair bir kayıtlarla başlayan kronoloji 30 Ekim 1671 günü Dalmaçya'da Türk-Venedik sınırını belirleyen anlaşma haberi ile son bulur.

Kaynakça s. 270 ile 274 arasındadır. Yeni bir yöntem olan, önce tarihi koymak, sonra müellif adı ve başlık verme düzeni denenmiştir.

Venedik tarihi için vazgeçilmez bir klavuz mahiyetini yıllarca sürdürecektir olan bu kitap, önceki yayınlarda olduğu gibi parlak bir kağıda çok güzel bir baskı ile basılmıştır. Sergide görev alan sorumlulardan birisinin verdiği sözlü bilgiye göre, gelen malzemenin ancak üçtebiri kullanılmış ve belirli bir tasarrufa gidilmiştir. Bu kadar bilgi bile iki ülke ilişkileri bakımından ne kadar çok malzemeye sahip olduğumuzu belirtmesi açısından yeterlidir. Venedik Belediyesi bu başarısıyla kültür ve bilim çalışmalarında önemli bir adım atmış bulunuyor.

Doç. Dr. MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

Pietro Corsi (ed.) ve Paul Windling (ed.), *Information Sources in the History of Science and Medicine*, Londra, 1983, s. XVI 531.

Bu kitap toplam 23 makaleden meydana gelmiş 4 ana bölümden oluşmuştur.

Kitabın ilk kısmındaki makaleler; felsefe, din, bilim, siyaset ve bilim ve felsefe tarihi disiplinlerini ele alıp, onların aralarındaki karşılıklı münasebeti inceler. Bir başka deyişle, bu kısımda adı geçen disiplinler ve aralarındaki münasebet söz konusu edilmektedir.

Bu kısımdaki ilk makale editör Pietro Corsi tarafından kaleme alınmıştır: *History of Science, History of Philosophy and History of Theology* (s. 3-26).

Yazar burada, ilkin söz konusu disiplinler yani, bilim tarihi, felsefe tarihi ve teoloji tarihi arasındaki münasebeti verir. Makale özellikle bu disiplinlerin yakın geçmişiyle ilgilenenlere dikkate değer açıklamalar sunmaktadır. Ayrıca, makalenin sonunda, ilgilenenlerin çalışmalarına yardımcı olabilecek bir bibliyografya verilmektedir.

Bu kısmın ikinci makalesi Charles Webster tarafından kaleme alınmış *Historiography of Medicine* adını taşır (s. 29-42). Yazar burada tıp tarihi konusundaki faaliyetler hakkında bilgi vermektedir. Bu arada çeşitli tıp kongrelerinden de söz eden Webster, VI. Milletler Arası Tıp Kongresinin bir resmini de verir. (Leyden'de 1927 yılında yapılmıştı).

Eserin üçüncü makalesi Arnold Pacey tarafından kaleme alınmış olan *The History of Technology*'dir (s. 44-60). Burada yazar ilkin teknoloji tarihinden neyin anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. O, teknoloji tarihi demek; aletler, makineler vs. tarihi mi yoksa sanayi tarihi mi olmalıdır sorusunu da cevaplandırmak istemiştir ki, teknoloji tarihi fabrikalar ya da ticaretin gelişim tarihi olamaz; makineler ve mühendislik tarihi olmalıdır.

Bu kitabın dördüncü makalesi Michael Mac Donald'ın *Antropological Perspectives on the History of Science and Medicine* adlı makalesidir. (s. 61-80). Bu makalede yazar, antropolojiyle bilim ve tıp tarihi arasında ne gibi bir münasebet kurulabileceğinden bahsetmektedir.

Yine bu kitabın birinci kısmının beşinci makalesi L. J. Jordanova'nın *The Social Sciences and History and Medicine* adlı makalesidir (s. 81-96). Yazar bu makalede sosyal bilimlerle bilimin ve de tıp tarihinin ilişkilerini anlatmaktadır.

Kitaptaki altıncı makale Margaret M. Growing'in *The History of Science, Politics and Political Economy* adlı makalesidir. (99-115). Bu makalede bilim, ekonomi ve siyaset arasında, daha çok son 40 yıl içindeki münasebet ele alınıp açıklanmıştır. Bu münasebetle konuyla ilgili olarak kurulmuş olan araştırma enstitüleri konusunda da bilgi verilmektedir. Diğer makalelerde olduğu gibi, bu makalenin sonunda da güzel bir bibliyografya yer almaktadır.

Eserdeki yedinci makale, Paul Wood'un *Philosophy of Science in Relation to History of Science*'dir. (s. 116-133).

Burada yazar, ilkin, 1750 ve günümüze kadar, yani onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından günümüze kadar bilim ve felsefenin gelişim çizgisini verir ve bilimsel anlayışta ne gibi bir değişiklik meydana geldiğini açıklar. Nihayet tarih ve bilim felsefesi arasında ne gibi bir münasebet olduğunu ele alır.

Kitabın ikinci kısmı üç makaleden meydana gelmiştir. İlk kısımda olduğu gibi, buradaki makaleler de farklı farklı yazarlar tarafından kaleme alınmış olup, arkalarında bibliyografyalar bulunur.

Bu bölümün ilk makalesi, kitabın editörü Pietro Corsi'nin *Guide to Bibliographical Sources*'u olup, (s. 137-156), burada yazar, ilkin bibliyografik yardımcılarından bahseder. Burada bibliyografik bilgiler temin edebileceğimiz, çeşitli eser adları zikredilmektedir. Burada sadece bibliyografik eserler yer almaz, aynı zamanda çeşitli dergi adları verilerek konuyla ilgili bilgi tamamlanmaya çalışılmaktadır. Ayrıca makalenin arkasına ilave edilen bibliyografya da yine konuya ilgi duyan kişi açısından önem taşır.

İkinci kısmın ikinci makalesi, ve kitabın dokuzuncu makalesi, Paul Weindling'in *Periodical Literatur and Societies* adını taşımaktadır. (s. 157-171). Burada çeşitli bilim tarihi ve tıp tarihi dergileri hakkında bilgi verilmektedir. Makalenin arkasında yer alan bibliyografyası ise daha ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler için yol gösterici mahiyet taşır.

Bu kısmın son makalesi, ve kitabın onuncu makalesi, yine Paul Weindling'in *Research Methods and Sources* yazısıdır. (s. 173-194). Burada araştırma yöntemleriyle ilgili eserlerden bazıları hakkında bilgi verilir, ve kitabın diğer makalelerinde de olduğu gibi, konuyla ilgili ayrıntılı bir bibliyografya sunulur.

Kitabın üçüncü kısmında, dokuz makale bulunmaktadır. Bunlar daha çok özel konulara dönüktür. Bunlardan onbirinci makale, Gian Arturo Ferrari'nin Mario Vegetti ile birlikte kaleme almış olduğu *Science, Technology, and Medicine in the Classical Tradition*'dir (s. 197-220). Matematik, astronomi, fizik, mekanik ve eski tıp konusundaki yapılmış ve yapılan araştırmalar konusunda bilgi vermektedir.

Kitabın onikinci makalesi, C.B. Schmitt'in bir makalesi olup, *Recent Trends in the Study of Medieval and Renaissance Science* adını taşımaktadır. (s. 221-240). Daha çok, makalede söz konusu tarihler arasında araştırma çalışmalarından ve konuyla ilgili neşriyattan söz edilir.

Onüçüncü makale ise G.L., E. Turner'ın *Scientific Instruments* adlı makalesidir. (s. 243-258). Teknoloji tarihi çalışmalarından ve kütüphanelerden söz edilir. Tahmin edileceği gibi söz konusu edilen teknik müzeleri ile bu konudaki eserlerin bulunduğu kütüphanelerdir.

Ondördüncü makale matematik bilimlerle ilgilidir. S.A. Jayawarden'in *Mathematical Sciences* adlı bu makalesi matematik bilimlerin tarihi ile ilgili olarak bilgi verirken, kitabın onbeşinci makalesi olan Simon Schaffer'in *History of Physical Sciences* adlı makalesinde (s. 285-314) fiziki bilimlerin tarihi gelişimi, onaltıncı makalede ise kimya tarihi hakkında bilgi verilmektedir. (W. Brock, *History of Chemistry*, s. 317-346).

Onyedinci makalede, yani David Ellison Allen'in *Life Science: Natural History*. (s. 349-360) tabii bilimler tarihi öz olarak verilir; onsekizinci makalede ise (Marga-

ret Pelling, *Experimentalism and the Life Science*, s. 361-378) 1800 tarihinden günümüze kadar olan tabii bilimler adına yapılan gelişmeler ele alınmıştır.

Kitabın ondokuzuncu makalesi, tıpla ilgili olup, Margaret Pelling'in *Medicine Since 1500* adını taşımaktadır.

Eserin dördüncü kısmında, daha çok coğrafik bölgelere göre bilim ve tıp tarihi konularında yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilmektedir; konuyla ilgili bibliyografyalar sunulur.

Buradaki ilk makale Edward H. Beardsley'in *The History of American Science and Medicine*. (s. 411-435), ikinci makale Emillie Savage-Smith'in *Islamic Science and Medicine* adlı makalesidir. (s. 437-455). Burada bir iki paragraf genel bilim tarihine ayrılmış, daha sonra konu ile ilgili bilgi verilmeğe başlanmış ve diğer makalelerde de görüldüğü gibi, bibliyografya verilmiştir.

Kitabın yirmi ikinci makalesi, T.J. Patterson'un *Science and Medicine in India* (s. 457-475) ve kitabın makalesi Christopher Cullen'in *Science and Medicine in China* (s. 476-499) adlı makalesidir.

Eserin sonundaki *Bibliography of Journals* kısmı. (s. 501-508). G. Sarton'un *A Guide to the History of Science, A First Guide for the Study of the History of Science with Introductory Essays on Sciences and Tradition* adlı 1952'deki yazısından yararlanılarak hazırlanmıştır. Bu kitapta, bu bilgilere "Historical Abstracts"da çıkan bilim, teknik, coğrafya ve keşiflerle ilgili bibliyografya ilave edilmiştir. Bilindiği gibi bu abstraktlar 1955 yılından itibaren üç kısım halinde basılmıştır: 1-*A Modern History Abstracts* (1450-1914), 2-*Twentieth Century Abstracts* 3-*America: History and Life*.

Eserin sonunda ise, onun kullanımına bir hayli yardımcı olabilecek nitelikte bir indeks ilave edilmiştir. (s. 508-530).

Yukarıda verilen ayrıntılı bilgiden de anlaşılacağı gibi, bu eser araştırmacılara, daha çok el kitabı olarak hizmet etmek üzere, onlara bibliyografik yönden yol göstermek için kaleme alınmıştır. Genellikle kitapta son döneme, yani ondokuzuncu yüzyıla daha çok ağırlık verilmektedir. Yukarıda zikredilen konularda, ondokuzuncu yüzyıl ve de yüzyılımızda yazılıp, basılmış eserler de sunulmuştur.

O halde netice olarak, diyebiliriz ki, bu eser tarihî perspektif içinde bilim ve felsefe araştırması yapacak olanlar için iyi bir rehber niteliğindedir.

ESİN KÂHYA

MERKEZİMİZDEN HABERLER

Dr. EMEL ESİN'İ KAYBETTİK

Dr. MÜJGÂN CUNBUR*

Atatürk Kültür, Dil, Tarih, Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Asıl Üyesi, değerli sanat tarihçimiz ve bilim kadını Dr. Emel Esin Hanımefendi'yi 26 Şubat 1987 günü kaybettik. Bu değerli insanın unutulamaz dostluğu yanında, içimize çöken acısı ve çalıştığı alanlarda bıraktığı boşluk gerçekten büyüktür.

Dr. Emel Esin'i bana merhum hocam Prof. Necati Lugal 1951 yılında tanıtmıştı. Sonra Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü genel kurullarında pek çok kereler yanyana bulduk. Konferanslarını, çeşitli bilim toplantılarında bildirimlerini dinleyip yararlanmak imkânını buldum.

Katıldığı yurtdışı toplantılardan mutlaka bir raporla döner, toplantı hakkında ayrıntılı bilgiler verir, milletimiz, kültürümüz aleyhine olabilecek hususlara özellikle dikkatleri çekerdi.

Zengin derinlikleri olan bir iç dünyasına sahip, nazik, alçakgönüllü bir insandı. 1914 yılında İstanbul'da doğmuştur. Emel Esin'in babası Ahmet Ferit Tek, İkinci Meşrutiyet yıllarında İttihat-Terakki Partisi mensubu olarak Parlamentoda Kütahya'yı temsil etmiştir. Türkçülük akımının ateşli taraftarlarından olan Ferit Tek, 1913 yılında kurulan Türkocağının ilk genel başkanlığını yapmıştır. Millî Mücadele'ye katılmış, gerek bu yıllarda gerekse Cumhuriyetin ilânından sonra çeşitli yurtiçi ve yurtdışı görevlerde bulunmuş, bir ara Millî Hükûmetin Paris temsilcisi olmuş, bir ara Maliye Bakanlığı yapmış, 1925-1930 arasında Londra Büyükelçiliği'ne getirilmiştir. Bir ara Varşova Büyükelçiliği yapan Ahmet Ferit Tek'in son görevi, II. Dünya Savaşı yıllarında Tokyo Büyükelçiliğidir. Harbin sonunda emekli olarak memlekete dönmüş, 1979 yılında İstanbul'da ölmüştür.

* Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Üyesi.

Emel Esin'in annesi Müfide Ferit Tek (1892-1971) ise Fecr-i Âti dönemi kadın yazar ve romancılarındandır. *Aydemir* ve *Pervaneler* adlı tanınmış romanları olan Müfide Ferit Milli Mücadele'ye taraftar bulmak için yaptığı konuşma ve yazdığı makaleler bakımından ayrıca üzerinde durulmaya değer bir yazarımızdı. Eşinin Paris'te bulunduğu sırada da konferanslarıyla bu büyük mücadeleye Fransızlar'ın sempatisini kazandırmak için çalışmıştır.

Bu değerli anne ve baba kızlarını büyük bir özenle yetiştirmişlerdir. Emel Esin yüksek öğrenimini Paris'te "Ecoles des Sciences Politiques" in tarih bölümünde yapmış, Sorbonne'dan da yüksek matematik sertifikası almıştır. Daha sonra Paris ve Viyana Güzel Sanatlar Akademilerinde mimari, resim, mozayik, vitray ve gravür öğrenimi gören Emel Esin, daha sonraki yıllarda Prof. Necati Lugal'den Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, Zeki Velidi Togan'dan Orta Asya tarihi, Herbert Jansky'den Ortaçağ Türkçe metinleri derslerini almıştır. "Le Dragon dans l'Iconographie Turque" adlı teziyle Paris Üniversitesi'nde sanat tarihi doktoru ünvanını kazanmıştır.

Babasının Tokyo'daki görevi sırasında sefaret baş kâtibi Seyfullah Esin'le evlenmiş, Orta Asya'ya ilk seyahatini 1942 yılında yapmış, Çin medeniyetini ve Orta Asya medeniyet hazinelerini yakından görmüştür. Bu seyahat onda Türk sanatına karşı ilgi uyandırmıştır. Eşinin Birleşmiş Milletler'deki büyük elçiliği sırasında Amerika Birleşik Devletleri'nde bulunmuştur. Yine eşinin büyük elçilikleri sırasında Kahire, Bonn ve Yeni Delhi'de bir süre yaşamış, Yeni Delhi'deyken ikinci Orta Asya seyahatini yapmıştır. Bu seyahat Emel Esin'in Türk kültür ve sanatını değerlendiren ilk yazılarının çıkmasına ve *Türkistan Seyahatnamesi* adlı eserinin yazılmasına sebep olmuştur. Bu eser 1959'ta Türk Tarih Kurumu'nca bastırılmıştır. *Türk Kültürü El Kitabı* adlı eserin II 1a cildinde çıkan yazıları ise şunlardır:

"İslâmiyetten Önce Orta Asya'da Türk Resim Sanatı", "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk Sanatı", "Ötüken İllerinde Milâdi 8. ve 9. Yüzyıllarda Türk Âbidelerinde Sanatkâr Adları".

Bu yazıları Orta Asya Türk sanatına ışık tutan çok değerli çalışmalardır. *Türk Kültürü El Kitabı*'nın II 1b cildinde "İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş" adlı incelemesi yayımlanmıştır.

O'nun *Selçuklu Devrine Ait Resimli Bir Anadolu Yazması*' adlı çalışması 1959'da, üzerinde derin tesirleri görülen Hac hatıralarını anlatan *Lebbeyk* adlı eseri 1968'te, *Turkish Art in Cyprus* adlı kitabı 1969 da basılmıştır.

Türk Kültürü'nün 34, 70, 82 ve 90. sayılarında çıkan "Alp Şahsiyetinin Türk Sanatında Görünüşü" adlı büyük makalesi de derinliğine bir incelemedir. O'nun 1963'te Londra'da basılan "*Mecca the Blessed and Madinah the Radiant*" adlı eseri, Müslümanlığın Mukaddes şehirlerini tanıtır.

Dr. Emel Esin, 1983 yılında Atatürk Kültür, Dil, Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi asıl üyeliğine seçilmiştir. Atatürk Kültür Merkezi için hazırlamakta olduğu *Uygur Türk Medeniyeti Tarihi*, *Hakanî Türk Medeniyeti Tarihi*, *Oğuz Türklerinin Kültür ve Sanat Tarihi* adlı eserleri tamamlanmadan beklenmeyen bir anda gelen, şifası da mümkün olmayan bir hastalık bu değerli ilim kadını aramızdan ayırdı. Dr. Emel Esin 2 Mart 1987 Pazartesi günü Üsküdar Yeni Cami'de kılınan cenaze namazından sonra Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilmiştir.

Dr. Esin için aile dostlarından Prof. Osman Okyar şunları yazıyor:

"Emel Esin'in bilim şahsiyetini tayin eden özelliklerden biri, bir yandan Doğu illeri ve kültürüne, diğer yandan Batı dilleri ve kültürüne hakim olmasıydı. Böylece çok değişik kaynaklardan istifade ederek geniş bir ufuk ve perspektif içinde çalışabiliyordu.

Sosyal bilimlerde çalışan sanat tarihi ve kültür meselelerini araştıranlar için bilhassa Türk sosyal bilimcileri için sadece Batı dil ve kaynaklarına bağlı kalmayıp, Doğu düşüncesine ve kaynaklarına inebilmek çok önemlidir. Bu sayede kültür üstünlüğü ve geriliği şeklindeki kompleksler siliniyor. Böylece tarihleri ve yerleşme yerleri itibariyle Doğu ile Batı arasında bir köprüünün üzerinde bulunan Türkler insanatları ve kültürleri daha iyi anlaşılabilir. Denilebilir ki, Emel Esin böyle bir senteze yaklaşmış nadir sosyal bilimcilerimizden biri oldu"¹

¹ O. Okyar, Emel Esin'in Ardından, *Yeni Form*, cilt 8, sayı 181, 15 Mart 1987, s. 49-50; ayrıca bak. B. Ayvazoğlu : Emel Esin Hanım'a Dair, *Tercüman*, 3 Mart 1985, s. 11.

Evet, Dr. Esin Batı dillerinden İngilizce, Fransızca, Almanca yanında Rusçayı, anlayacak kadar Bulgarca'yı da biliyordu. Farsça ve Arapça O'nun kaynak dillerindendi. Geniş ilmi kapasitesi yanında, bu çeşitli dil bilgisi de O'nu Doğu ile Batı arasında bir köprü insan yapmıştı. Batının metodunu kavramış, kendi millî ve manevî değerlerine tutkun bir insandı. Prof. Okyar yazısını şöyle tamamlıyor:

“Emel Esin'in kaybı ile Türk kültür ve sanat tarihine derinliğine ve mukayeseli olarak inmeğe çalışan, bu tarih üzerinde ülkenin içinde ve dışında konuşabilen kıymetli bir araştırmacı aramızdan ayrıldı. Elime yeni geçen “Tarihî Akış İçinde Erzurum” sempozyumunun programına bakarken arkeoloji ve sanat tarihi bölümünde 12 Mart 1987 tarihli celsede Dr. Emel Esin'in “Erzurum Çifte Minare Üslubunun bir Prototipi, Selçuklu Sultan Sancar'ın Türkistan'da yaptırdığı 1108 Tarihli Car-Kurgan” isimli bir tebliğin kaydını okudum. Emel Esin'in güzel Çifte Minare Medresesi ile Türkistan'daki Car-Kurgan abidesi arasında yapacağı mukayese bizlere Anadolu'daki Türk Sanatı ile Türkistan'daki Türk sanatı arasındaki bütünlüğü yaşatacaktı. Ne yazık ki sevimli şahsiyeti ve kuvvetli bilgisi ile Emel Esin, Erzurum'da aramızda olmayacaktır. Çalıştığı sahada, onun gibi geniş bir kültüre ve ufka sahip yeni araştırmacıların yetişmesini temenni edelim”.

Erzurum'da Emel Esin aramızda bulunamadı, bu değerli insanı sevenler, sayanlar rahmetle andılar. Durağı cennet olsun, eserlerinden yararlananlar O'nu daima rahmetle anacaklar, bir diplomat kızı ve bir diplomat eşi olan bu çalışkan kadın, hayatını sadece ve sadece Türk sanat ve kültürüne vakfetmiştir, diyeceklerdir.

Dr. Emel Esin'in Diğer Eser ve Yazıları

- Ahmed Ferid Tek (1877-25. XI.1979), *Türk Kültürü*, cilt 10, sayı 110, Aralık 1971, 57-62. s.
- Ak-beşim, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, Ankara 1967.
- Almanya'da İslâm Araştırmaları Kongresi, *Türk Edebiyatı*, cilt 3, sayı 34, Ekim 1974, 10-13. s.
- Altuncu İran Sanatı Kongresi (10-16 Eylül 1972), *Türk Kültürü*, cilt 11, sayı 121, Kasım 1972, 52-57. s.
- Altun-yış, *Journal of Turkish Studies*, vol. IV, Harvard 1980.
- Anadolu Medreseleri I, *Türk Kültürü*, cilt 8, sayı 95, Eylül 1970, 63-64. s. (Abdullah Kuran'ın eseri hak.)

- And, *K. Erdmann Hatıra Kitabı*, Edebiyat Fakültesi Türk Sanatı Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1970.
- An Angel Figure in Miscell. coll. H. 2152 of Topkapı, *E. Diez Hatıra Kitabı*, Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1959.
- Annem Muharrir Müfide Ferit Tek, *Türk Kadını*, cilt 7, sayı 81/82, Şubat/Mart 1973, 9-13. s.
- L'Armé à décor zoomorphe du guerrier turc, *Protokollband der XII. Tagung der Permanent International Altaistic Conference*, Berlin 1974.
- Ater till Kasghar, *Türk Kültürü*, cilt 18, sayı 215/216, Eylül/Ekim 1980, 56-57. s. (G. Jarring'in kitabı hak.)
- Ay-bitig, *Central Asiatic Journal*, XIV/1-3, Wiesbaden 1970.
- Ay bitüği, *Permanent International Conference of Altaistic*, 1967.
- Bağdaş ve Çökmek, Türk Töresinde İki Oturuş Şeklinin Kadim İkonografisi, *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1969/1970, 231-242. s.
- Balık and Ordu, *Central Asiatic Journal*, XXVII/3-4, Wiesbaden 1983.
- Barak Reisin Şahadeti, *Millî Kültür*, sayı 35, Ağustos 1982, 11-13. s.
- Bedük börk, *Communications to the Ninth Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Napoli 1970.
- Bengü-taş, *Studia Turcologia*, Memoriae Alescii Bombaci di cata, Napoli 1982.
- Beşinci Milletlerarası Türk Sanatı Kongresi (22-27 Eylül 1975). Budapeste), *Türk Kültürü*, cilt 14, sayı 157, Kasım 1975, 37-43. s.
- Bezekli Külliyesinde Dokuzuncu Tapınak, *Türkiyemiz*, cilt 13, sayı 37, Haziran 1982, 41-42. s.
- Birinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (15-20.X.1973, İstanbul), *Türk Edebiyatı*, cilt 2, sayı 24, Aralık 1973, 11-13. s.; *Türk Kültürü*, cilt 12, sayı 134, Aralık 1973, 22-25. s.
- Birmanya'da Esarete Ölen Şehitlerimizi Ziyaret, *Türk Kültürü*, cilt 6, sayı 72, Ekim 1968, 111-130. s.
- Böri, *Millî Türkoloji Kongresi*, (I, İstanbul 6-9.2.1978), 1980, 419-452. s.
- Böri Tigin Tamgaç Bugra Hakan İbrahim'in (H. 444-60/1052-68) Samarkand'da Yaptırıldığı Âbideler, *Sanat Tarihi Yıllığı*, cilt 8, 1978, 37-55. s.
- Buddhist and Manichean Turkish Art*, İstanbul 1967, M. Eğitim Basımevi.
- Butân-ı Halaç (M. VII-X. Yüzyıllarda Halaç Kültürünün Sanat Eserlerinde Akisleri), *Türkiyat Mecmuası*, cilt 17, 1972, 25-67. s.

- Büke (The Cosmic Significance of the Dragon in Early Turkish Iconography), *Cultura Turcica*, cilt 5/7, 1968/1970, 76-108. s.
- The Collection of Islamic Art of Prince Sadruddin Agha Khan, *Sanat Tarihi Yıllığı*, cilt 11, 1981, 191-196. s. (A. Welch'in kitabı hak.)
- The Contribution of Jelaleddin Rumi to the Development of Turkish Culture, *Mevlana Yıllığı*, 1963, 44-53. s.
- The Culture of the Turks the Initial Inner-Asian Phase*. Ankara 1985 Turkish Historical Press. 67 s.
- Cumhuriyeti Kuranlardan Ferid Tek'in Bitmeyen Son Makalesi, *Türk Edebiyatı*, cilt 2, sayı 22, Ekim 1973, 11-12. s.
- Dr. Hâmid Zübeyr Koşay'ın Eserleri Hakkında Düşünceler, *Türk Kültürü*, cilt 13, sayı 156, Ekim 1975, 8-10. s.
- Emekli Büyükelçi Seyfullah Esin (1902-1982), *Türk Kültürü*, cilt 21, sayı 233, Eylül 1982, 56-64. s.
- Farâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt 6, sayı 3/4, 1976, 81-139. s.
- Farhâr-ı Hallah (Karluk Budist Sanatı), *Türkiyat Mecmuası*, cilt 18, 1973/1975, 79-140. s.
- Ferhunde Demler, Eski Âlemler (Sadullah Paşa Yalısı Hakkında Araştırmalara Zeyl), *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 14, Ekim 1981, 112-136. s.
- Die Geschichte der Oguzen des Raschid ad-Din, *Türk Kültürü*, cilt 10, sayı 111, Ocak 1972, 47-48. s. (K. Jahn'ın eseri hak.); *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt 5, sayı 1/4, 1973, 320-321. s.
- Gök-Türklerin Ecdâdından Tsü-k'ü Meng-sün (M. 367-433) Devrinde Sanat, *Türk Kültürü*, cilt 9, sayı 100, Şubat 1971, 66-86. s.
- Hicret'in 15. Asrı Münasebeti ile Ezan-ı Muhammedî, *Türk Edebiyatı*, sayı 89, Mart 1981, 36-37. s.
- The Hijra and its cultural consequences, *Cultures*, VII/4, Hegira Number, UNESCO 1980,
- A History of Pre-Islamic and Early Islamic Turkish Culture*, İstanbul 1980.
- The Hunter Prince in Turkish Iconography Asiatische Forschungen –Die Jagd bei den altaischen Völkern, *Vortraege der VIII, Permanent International Altaistic Conference*, Wiesbaden 1968.
- İbni Sînâ Çevresinde Türk Kültürü, *Uluslararası İbni Sînâ Sempozyumu*, (Bildiriler), Ankara 1984, 531-562. s.

- Oğuz Destanı, Reşîduddin Oğuznamesinin Terceme ve Tahlili, *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, cilt 5, sayı 1/4, 1973, s. 319. (Z. V. Togan'ın kitabı hakkında)
- Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, cilt 6, sayı 10/11, 1968, 135-215. s.
- La Peinture Persane, *Belleten*, cilt 26, sayı 102, Nisan 1962, 375-381 s. (Basil Gray'ın kitabı hakkında)
- Proceeding of the XXVI to Congress of Orientalist, *Türk Kültürü*, cilt 8, sayı 96, Ekim 1970, 54-56. s.
- Prof. Necati Lugal'in Tedris Ettiği Terceme-i Darîrî ve Bu Eser için Yapılan Resimler, *Necati Lugal Armağanı*, Ankara 1968, 247-273. s.
- Profesör Herbert Jansky (1898-1981), *Türk Kültürü*, cilt 20, sayı 236, Aralık 1982, 43-45. s.
- Al-Qubbat'at-Turkiyya, *Atti del III Congresso di Studi Arabi i Islamici*, Napoli 1967.
- Quelques aspects des influences de l'Art des Ancien Nomades Eurasiens et de l'Art du Turkestan Pré-Islamique sur les Arts Plastiques et Picturaux Turcs, *International Congress of Turkish Art*, (I, 1959), 1961, 102-127. s.
- Ribât-i Melik Hakanî Sülâlesinden İbrahim-oğlu Çu Tigin İkinci Nasr Şemsü'l-Mülk ve Harçang'de H. 471/1078'de Yaptırdığı Külliye, (=Ribât-i Malik, A Monument Erected at Harçang, Buhâra, by the Hakânid (Hakanî, Turk) Monarch Çu Tigin Nasr II Şamsu'l-mulk, son of İbrahim in H. 471/11078) *Erdem*, cilt 2, sayı 5, Mayıs 1986, 405-443. s. 6 planş.
- Sadullah Paşa Yalısının Bağlı Olduğu Gelenek, *Türkiyemiz*, cilt 6, sayı 16, Haziran 1975, 2-7, 45. s.
- Sadullah Paşa Yalısının Tarihçesi, *Türkiyemiz*, cilt 7, sayı 19, Haziran 1976, 13-17, 45. s.
- Safranbolu'da Unutulmuş Bir Mescid, *Türk Edebiyatı*, sayı 43, Mayıs 1977, 24-26. s.
- Selçuk Devrine aid Resimli bir Anadolu Yazması*, Güzel Sanatlar Akademisi Türk Sanatı Tarihi Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1963.
- Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisinde Menşeleri, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, cilt 1, 1969, 161-182. s.
- Selçuklulardan Önceki, Proto-Türk ve Türk Keramik Sanatına Dair, *Sanat Tarihi Yıllığı*, cilt 9/10, 1979/1980, 107-154. s.

- Semâ, *Türk Edebiyatı*, cilt 3, sayı 36, Aralık 1974, 12-14. s.
- Sogd'da Türkler (VI-VIII. Asırlara aid Son Maddî Kültür Buluntuları Işığında Konuya Yeniden Bakış), *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliği Özetleri* (II, İstanbul 4-9.X.1976), 41-42. s.
- Son Çağatay Devrinde Doğu Türkistan'dan Resimli bir Han Silsilenamesi (Prof. Zeki Velidi Togan'ın İran'da Bulduğu bir Yazma), *İslâm Tetkikleri Enstitüsü dergisi*, cilt 5, sayı 1/4, 1973, 171-204. s.
- Strani i Naridi Vostoka, *Türk Kültürü Araştırmaları*, cilt 11/14, 1973/1975, 281-286. s. (Tanıtma)
- Şvenska Forsknings Institutet i İstanbul Meddeland, *Türk Kültürü*, cilt 15, sayı 174, Nisan 1977, 59-61. s.
- Tengrilik, *Sanat Tarihi Yıllığı*, cilt 12, 1983.
- Le Thème de l'Intronisation dans les Inscriptions et la Littérature Turques, *Journal Asiatique*, cilt 269, Paris 1983.
- Tabari's Report on the Warfare with the Türğiş, *Central Asiatic Journal*, XVII/2-4, Wiesbaden 1973.
- Töz and Munçuk, *Central Asiatic Journal*, XVI/1, Wiesbaden 1972.
- Turkic and Ilkhanid Universal Monarch Representation and the Cakravartin, *Proceeding of the XXV th Congress of Orientalists*, vol 2, Delhi 1968,
- The Turkish bakşi and Muhammad Siyah Kalam, Communications to the Eleventh PIAC, *Acta Orientalia*, cilt 32, Kopenhag 1971.
- Turkish Miniature Painting*, Art Treasures of Asia Series, Rutland, Vermont and Tokyo 1959.
- Türk Ay-yıldızının Menşei Hakkında, *Türk Edebiyatı*, sayı 96, Ekim 1981, 12-13. s.
- Türk Budhist Resim Sanatının Tarihçesi, *Birinci Milletler-Arası Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1979, cilt 3. s. 419 v.d.
- Türk Dinî Mimarî Geleneği, *Millî Eğitim ve Kültür*, cilt 3, sayı 11, Ağustos 1981, 59-66. s.
- Türk Hümanizmi ve Nazik'in Destanı, *Türk Dünyası*, cilt 3, sayı 13, Nisan/Haziran 1969, 17-24. s.
- Türk-İslâm Mimarisinin Türkistan'daki İlk Abideleri, *Türk Dünyası*, sayı 2, Mayıs/Temmuz 1966, 1-10. s.
- Türk Kosmolojisi, Erken Devir (=Early Turkish Cosmology)*, İstanbul 1979.

- Türk Kültür Tarihî İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara 1985, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 10 s, 12 planş. "Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Türk Kültüründen Görüntüler Dizisi Sayı 3".
- Türk Kültürü, *Türk Kültürü*, sayı 43, Mayıs 1966, 35-49. s.
- Türk Mimarî Geleneği Çevresinde Sadullah Paşa Yalısı, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Bülteni*, sayı 312, Ocak/Mart 1972, 11-25. s.
- Türk Sanat Tarihinde Kara-hanlı Devrinin Mevkii, *VI. Türk Tarih Kongresi*, 20-26 Ekim 1961, 1967, 100-130. s.
- Türk Sanatında Alp Şahsiyetinin Görünüşü, *Türk Kültürü*, cilt 6, sayı 70, Ağustos 1968, 775-803. s.; cilt 7, sayı 82, Ağustos 1969, 102-126. s.; cilt 8, sayı 94, Ağustos 1970, 80-92. s.
- Türkistan Kültür Tarihine Umumî Bir Bakış, *İlim, Kültür ve Sanatta Gerçek*, cilt 1, sayı 3, Temmuz 1973, 36-62. s.
- Türkistan'da İslâmiyetin Burkan Dini ile Karşılaşması, *Türk Kültürü Araştırmaları*, sayı 162, Ankara, 1977-1978.
- Türklerin Orta Asya'dan Getirdiği Üniversalist Devlet Mefhumu, *Papers of the First International Social and Economic History of Turkey*, Ankara 1980.
- "Türk'ul-Acem'lerin Eseri Samarra'da Cavsak ul-Hakanî'nin Dıvar Resimleri, *Sanat Tarihi Yıllığı*, cilt 5, 1972/1973, 309-358. s.
- Uluslararası Mevlâna Semineri (15-17 Aralık 1973), *Türk Edebiyatı*, cilt 3, sayı 26 Şubat 1974, 15-20. s.
- Yahya Kemal ve Hümanizma, *Türk Yurdu*, cilt 49, sayı 3, Mayıs 1959, 53-54.
- A Yalı on the Bosphorus, seen in the light of the development of related Turkish Architecture, *Communications to the Second Congress of Turkish Art*, Venice 1963.
- Yeni bir Hümanizm Görüşü, *Türk Yurdu*, cilt 49, sayı 1, Mart 1959, 10. s.
- Yirmibeşinci Şarkiyat Kongresinde Türk Sanat Tarihi, *Türk Yurdu*, cilt 50, sayı 6, Eylül 1960, 51-52. s.; 2. cilt, sayı 7, Ekim 1960, 43-44. s.; 2. cilt, sayı 8, Kasım 1960, 45-47.s., *Yeni Musiki mecmuası*, cilt 13, sayı 153, Kasım 1960, 643-645, 668-669. s.
- Yusuf Akçura Hakkında Bilinmeyen Kaynaklar ve F. Georgeon'un Araştırması, *Türk Kültürü*, cilt 17, sayı 200/202, Haziran/Ağustos 1979, 44-53. s.
- Zerefşan Kıyılarında (Türk Meliğinin Şehri) Kökşibagan'da Hakanlı Devrinden bir Mescid. *Türk Kültürü*, cilt 9, sayı 98, Aralık 1970, 64-88. s.

K O N F E R A N S L A R

A – Merkezimizin adına Türk Dil Kurumu Salonunda verilen konferanslar:

- Doç. Dr. Zafer İlbars : Kültür ve Kadın
8 Ocak 1987
- Prof. Dr. Nurhan Atasoy : Türk Sanatında Çiçek Motifi
22 Ocak 1987
- Mehmet Özbek : Türk Halk Müziği
19 Şubat 1987
- Dr. Müjgân Cunbur : Anadolu Gazileri ve Edebiyatımız
5 Mart 1987
- Doç. Dr. Işın Yalçinkaya : Karain'in Anadolu İskân Tarihindeki Yeri
ve Önemi
- Prof. Dr. Oktay Aslanapa : Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatının
Gelişmesi
2 Nisan 1987
- Perihan Balcı : Eski Türk Evleri
16 Nisan 1987

B – Üyelerimizin Merkezimiz dışında verdiği konferanslar:

- Doç. Dr. Berin Yurdadoğ : Atatürk ve Millî Birlik (Polatlı Lisesi)
11 Kasım 1986
- Dr. Müjgân Cunbur : Kadın şairlerimiz
Nisan 1987 (Adana, Burdur)
- Dr. Müjgân Cunbur : Atatürkçülük
30 Mart 1987 (Ankara Açık Cezaevi)
- Prof. Dr. Sevim Tekeli : Bir Kültür Merkezi olarak Diyarbakır
Nisan 1987, (Diyarbakır)
- Doç. Dr. Berin Yurdadoğ : Atatürk ve Eğitim Görüşü
13 Nisan 1987 (Samsun)
- Prof. Dr. Nurhan Atasoy : Türk Sanatında Çiçek Motifi
Nisan 1987 (Gaziantep)
- Prof. Dr. Nurhan Atasoy : Türk Minyatüründe Günlük Hayat Sahneleri
Nisan 1987 (Van)
- Prof. Dr. Necati Öner : Dille ilgili Sorunlarımız
17 Nisan 1987 (Kayseri)
- Prof. Dr. Nihat Nirun : Kültür ve Şahsiyet
15 Mayıs 1987 (Edirne)

SEMPOZYUMLAR

1. Merkezimizin Başkanı Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ile İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezince İstanbul'da 3-5 Nisan 1987 günlerinde düzenlenen "Osmanlı Döneminde İlmî ve Meslekî Cemiyetler" konulu Birinci Millî Bilim Tarihi Sempozyumu'na 1870'de İstanbul Üniversitesi açılış töreninde Münif Paşa'nın yaptığı açış konuşması üzerine bir bildiri sunmuştur.

2. Dr. Müjgân Cunbur Erzurum'da 14.3.1987 tarihinde düzenlenen Tarih İçerisinde Erzurum Sempozyumuna "Yabancı Gözü ile Erzurum" konusunda bir bildiri sunmuştur.

KÜTÜPHANE

Merkezimiz tanınmış yazar Şevket Rado'nun kütüphanesini satın almıştır. Bu suretle kitaplığımız çok değerli olan bu koleksiyonla zenginleşmiş bulunmaktadır.

AYRILMA VE ATANMA

Merkezimiz Sekreteri Mihin Lugal görevinden kendi isteği ile ayrılmıştır.

Azize Aktaş Sanat Tarihi Uzman Yardımcılığına atanmış ve 26 Şubat 1987'de göreve başlamıştır.

MERKEZİMİZE ARMAĞAN EDİLEN CEMAL KÖPRÜLÜ KİTAPLARI*

- RAABE, WILHELM, *Der Hungerpastor*, Roman, Berlin, 479 sayfa.
- RABE, HEINRICH, ve RIEFFEL, CHARLES, *Deutsch-Französisches Satzlexikon*, Für Praxis und Unterricht, Berlin, 661 sayfa.
- RABELAIS, *Oewres*, Paris 1940, Flammarion, 2 cilt. (Les Meilleurs Auteurs Classiques).
- RABELAIS, *Pages Choisies*, Paris, 2 cilt. (Classiques Larousse).
- RACINE, *Bayazıt*, Çeviren: R. N. Darago, Ankara 1946, 98 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 103).
- RACINE, *Britannicus*, Paris, 62 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- RACINE, *Iphigénie*, Paris 1935, 86 sayfa.
- RACINE, JEAN, *Théâtre* (1639-1699), Montréal, Variétés, 2 cilt.
- RAGIP, RIFKI, *Almanca-Türkçe Büyük Lûgat*, İstanbul 1931, 795 sayfa.
- RANKE, FRIEDRICH, *Tristan und Isold*, München 1925, 283 sayfa. (Bücher des Mittelalters 3).
- RANKE, LEOPOLD VON, *Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, Wien, 1287 sayfa.
- RANKE, LEOPOLD, *Deutsche Geschichte*, München 1924, 5 cilt.
- RANKE, L. VON, *Reform Devrinde Alman Tarihi*, Çeviren: Cemal Köprülü, İstanbul 1953 - 1970, 1. ve 2. ciltler. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Alman Klâsikleri 83).
- RÂVENDÎ, MUHAMMED B. ALİ B. SÜLEYMAN, *Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), Farsça'dan çeviren: Ahmed Ateş, Ankara 1957, 1. cilt. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- RÉAU, LOUIS, *L'Europe Française Au Siècle des Lumières*, Paris 1938, 487 sayfa.
- REBOUX, PAUL, *Liszt ou les Amours Romantiques*, Paris 1940, Flammarion, 272 sayfa.
- Reform - Sprachmethode "Mertner", *English für Deutsche*, Kempten I. A. 1921, 2., 3. ve 4. ciltler.
- RÉGLA, PAUL DE, *La Turquie Officielle Constantinople*, 3e édition, Paris 1891, 438 sayfa.
- REHM, WALTHER, *Geschichte des Deutschen Romans*, Berlin 1927, 2. cilt (Sammlung Göschen 229, 956).
- REINHARDSTOETTNER, KARL VON, *Portugiesische Literaturgeschichte*, Leipzig 1904, 150 sayfa. (Sammlung Göschen 213).
- RENAN, E., *Bilimin Geleceği*, Çeviren: Z. İshan, İstanbul 1951, 1. cilt 326 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 189).
- RENAN, *Havariler*, Çeviren: Ziya İshan, İstanbul 1948, 81 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 145).

*Erdem 6'da yayınlanan liste'nin devamı.

- RENAN, *İsa'nın Hayatı*, Çeviren: Z. İshan, Ankara 1945, 271 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 99).
- RENAN, *Nutuklar ve Konferanslar*, Çeviren: Ziya İshan, Ankara 1946, 213 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri).
- RENAN, ERNEST, *Vie de Jésus*, Édition Populaire, Paris, 262 sayfa.
- Resim ve Heykel Müzesi*, İstanbul 1951, 37 sayfa. Millî Eğitim Bakanlığı Yayını.
- REYNOLD, GONZAGUE DE, *Le XVIIe Siècle, Le Classique et le Baroque*, Montréal 1944, 280 sayfa.
- Rhétorique A Hérennius, Ovrage Longtemps Attribué A Cicéron*, Texte revu et traduit, Avec introduction et notes par Henri Bornecque, Paris, Garnier, 288 sayfa.
- RIBOT, TH., *Essai sur l'Imagination Créatrice*, 7e édition, Paris 1926, 304 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).
- RICHEPIN, JEAN, *La Glu*, Illustrations d'Après les Aquarelles de Laurent-Desrousseaux, Paris, 124 sayfa.
- RICHER, JEAN, *Gérard de Nerval*, Poètes d'Aujourd'hui, Paris 1950, 221 sayfa.
- RICHTER, RAOUL, *Friedrich Nietzsche sein Leben und sein Werk*, Leipzig 1922, 356 sayfa.
- Ricordodi Pompei*, 32 Vedute.
- RIDEAU, ÉMILE, *Descartes, Pascal, Bergson*, Paris 1937, 246 sayfa.
- RIEHL, W. H., *Naturgeschichte des Deutschen Volkes*, Leipzig 1935, 407 sayfa.
- RIESS, RICHARD, *Krank am Kriege*, Konstanz 1917, 84 sayfa.
- RİFAT, OSMAN, *Edirne Sarayı*, Yayınlayan: Süheyl Ünver, Ankara 1957, 196 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- RİLKE, R. M., *Malte Laurids Brigge'nin Notları*, Çevirenler: Tietze ve B. Necatigil, İstanbul 1948, 283 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Alman Klâsikleri 61).
- RIMBAUD, ARTHUR, *Les Illuminations*, Paris 1944, 176 sayfa.
- RIMBAUD, ARTHUR, *Oeuvres, Vers et Proses, Poèmes Retrouvés*, Préface de Paul Claudel, Paris 1947, 318 sayfa.
- RIMBAUD, ARTHUR, *Poésies*, Édition critique introduction et notes par H. de Bouillane de Lacoste, Paris 1947, 261 sayfa.
- RIMBAUD, ARTHUR, *Une Saison en Enfer*, Edition Critique, Introduction et notes par H. de Bouillane de Lacoste, Paris 1943, 130 sayfa.
- RIVANE, GEORGES, *Influence de l'Asthme Sur l'Oeuvre de Marcel Proust*, Préface de Henri Mondor, Paris 1945, 186 sayfa.
- RIVAROL, *Discours sur l'Universalité de la Langue Française*, Paris, 75 sayfa. (Classiques Larousse).
- RIVAROL, P. DE, *Discours sur l'Universalité de la Langue Française*, Édition critique, Avec une introduction et des notes par Marcel Hervier, Paris 1929, 143 sayfa.
- ROBIQUET, JEAN, *L'Impressionnisme Vécu*, Paris 1948, 188 sayfa.
- Rodin Sculptures*, Londres 1951, Phaidon, 115 sayfa.
- RÖHL, HANS, *Wörterbuch Zur Deutschen Literatur*, Berlin 1931, 279 sayfa.
- ROISEL, *L'Idée Spiritualiste*, 2. édition, revue et augmentée, Paris 1901, 194 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).
- ROLLAND, ROMAIN, *L'Ame Enchantée*, IV L'Annonciatrice (Anna Nuncia), Paris 1932, 368 sayfa.

- ROLLAND, ROMAIN, *Musiciens d'Autrefois*, 12e édition, Paris, 303 sayfa.
- ROLLAND, ROMAIN, *Vie de Beethoven*, Paris, Hachette, 151 sayfa.
- ROLLAND, ROMAIN, *Vie de Tolstoï*, Paris 1928, Hachette, 241 sayfa.
- ROMAINS, JULES, *Lucienne*, Psyché, Paris 1922, 255 sayfa.
- Le Roman des Quatre*, Paris 1930, Le Livre de Demain, 113 sayfa.
- Le Romantisme et les Lettres*, Paris 1929, 281 sayfa.
- RONCARD, *Oeuvres Choiesies*, Texte revu sur l'édition de 1584, (La dernière édition donnée par Ronsard) par Léo Larguier, Paris 1937, Flammarion, 354 sayfa. (Les Meilleurs Auteurs Classiques Français et Étrangers).
- Rosenblätter, Lieder und Sprüche des Volkssängers und Improvisators Assim-Agha Gül Hanendé*, Leipzig, 143 sayfa.
- ROSTAND, EDMOND, *Cyrano de Bergerac*, Çeviren: S. E. Siyavuşgil, Ankara 1942, 303 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Edebiyatı 1).
- ROSTAND, EDMOND, *Cyrano de Bergerac*, Illustrations de Pierre Lissac, Paris 1939, Hachette, 252 sayfa.
- ROTH, KARL, *Sozial- und Kulturgeschichte des Byzantinischen Reiches*, Berlin 1919, 112 sayfa. (Sammlung Göschen 787).
- ROUSSEAU, J.-J., *Les Confessions*, Édition Intégrale, Introduction, notes et index par Ad. Van Bever, Paris, Garnier, 3 cilt.
- ROUSSEAU, J.-J., *Discours sur l'Origine de l'Inégalité Parmi les Hommes*, Paris, 79 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- ROUSSEAU, J.-J., *Emile* (Livre Second), Paris 1936, 92 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- ROUSSEAU, J.-J., *İlimler ve Sanatlar Hakkında Nutuk*, Çeviren: S. Eyüboğlu, Ankara 1943, 46 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Klâsikleri 50).
- ROUSSEAU, J.-J., *Julie ou la Nouvelle Héloïse*, Paris, Garnier, 2 cilt.
- ROUSSEAU, J.-J., *Julie yahut Yeni Héloïse*, Çeviren: H. Varoğlu, İstanbul 1943, 1. cilt 213 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Klâsikleri 48).
- ROUSSEAU, J.-J., *Lettre A D'Alembert sur les Spectacles*, Paris 1926, Garnier, 333 sayfa.
- ROUSSEAU, J.-J., *Lettres Écrites de la Montagne*, Paris, 218 sayfa.
- ROUSSEAU, J.-J., *La Nouvelle Héloïse* (Extraits), Paris, 2 cilt. (Classiques Larousse).
- ROUSSEAU, ANDRÉ, *Ames et Visages du XXe Siècle, Le Paradis Perdu*, Colette-Chardon-ne-Giraudoux-André Gide, Paris 1936, 251 sayfa.
- ROUSSEAU, ANDRÉ, *Littérature du Vingtième Siècle*, Paris 1938, 267 sayfa.
- ROUSTAN, M., *La Littérature Française*, Paris, Mellottée, 2. cilt: Le Dix-Huitième Siècle, 436 Sujets Proposés. 3. cilt: Le Dix-Neuvième Siècle, 1235 sujets proposés. 4. cilt: Moyen Age et XVIe Siècle Sujets Généraux, 605 Sujets Proposés.
- Rubâyyât-ı Melûl*, Şerheden: Hilmi Ziya Ülken, İstanbul 1951, 78 sayfa.
- RÜTTENAUER, BENNO, *Weltgeschichte in Hinterwinkel*, Leipzig 1925, 73 sayfa.
- RYLANDS, GEORGE, *The Ages of Man, Shakespeare's Image of Man and Nature*, London 1960, 300 sayfa.
- SACHS, KARL, *Sachs-Villatte Enzyklopädisches Französisch-Deutsches und Deutsch-Französisches Wörterbuch*, Berlin 1911, 2. kısım: Deutsch-Französisch, 975 sayfa.
- SADETTİN NÜZHET, *XVII^{inci} asır Sazsairlerinden Pir Sultan Abdal*, İstanbul 1929, 75 sayfa.

- SADÎ, *Rubailer ve ilk gazeller*, Çeviren: Nuri Gencosman, Ankara 1947, 71 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Şark-İslâm Klâsikleri 15).
- SAGAN, FRANÇOISE, *Aimez-Vous Brahms...* Roman, Paris 1961, 187 sayfa.
- SAHR, JULIUS, *Deutsche Literaturdenkmäler, des 16. Jahrhunderts*, Berlin 1912, 3. cilt 159 sayfa. (Sammlung Göschen 36).
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, Moyen Age, Les Origines de la Langue et de la Littérature Françaises, Paris, Garnier, 375 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIIe Siècle des Poètes, Paris 1926, Garnier, 339 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIe Siècle, Les Prosateurs, Paris 1926, Garnier, 374 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIIe Siècle, Ecrivains et Orateurs Religieux, Paris 1928, Garnier, 492 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français* XVIIe Siècle, Memorialistes-Épistoliers Romanciers, Paris 1930, Garnier, 390 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIIe Siècle, Philosophes et Moralistes, Paris 1928, Garnier, 388 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIIe Siècle, Les Poètes Dramatiques, Paris 1927, Garnier, 406 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIIe Siècle, Les Poètes, Paris 1927, Garnier, 388 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIIIe Siècle, Auteurs Dramatiques et Poètes, Paris 1930, Garnier, 281 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIIIe Siècle, Philosophes et Savants, Paris 1932, Garnier, 2 cilt.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XVIIIe Siècle, Romanciers et Moralistes, Paris 1930, Garnier, 380 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XIXe Siècle, Chateaubriand, Paris 1932, Garnier, 333 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XIXe Siècle, Madame de Staël, Paris 1932, Garnier, 266 sayfa.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XIXe Siècle, Philosophes et Essayistes, Paris, 1930, Garnier, 3 cilt.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XIXe Siècle, Les Poètes, Paris 1926-1932, Garnier, 3 cilt.
- SAINTE-BEUVE, *Les Grands Écrivains Français*, XIXe Siècle, Les Romanciers, Paris 1927, Garnier, 2 cilt.
- SAINTE-BEUVE, C.-A., *Portraits Littéraires*, Paris, 3 cilt.
- SAINTE-BEUVE, *Port-Royal* (Extraits), Paris, 95 sayfa. (Classiques Larousse).
- SAINTE-BEUVE, C.-A., *Port-Royal*, Paris, Hachette, 1-5. ciltler ve 7. cilt.
- SAINTE-PIERRE, BERNARDIN DE, *Paul ile Virginie*, Çeviren: Ali Kâmi Akyüz, Ankara 1944, 163 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Klâsikleri 82).
- SAINTE-PIERRE, BERNARDIN DE, *Paul et Virginie*, Paris, Garnier, 249 sayfa.
- Saint-Simon par Lui-Même*, Images et textes présentés par François-Régis Bastide, Paris 1953, 191 sayfa.
- SALLE, BERTRAND DE LA, *Alfred de Vigny*, Paris 1939, A. Fayard, 419 sayfa.

- Les Salons au XVIIIe Siècle, Choix de Lettres*, Paris, 64 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- SALZI, PIERRE, *La Sensation, Etude de sa Genèse et de son Rôle dans la Connaissance*, Paris 1934, 198 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).
- SAMAIN, ALBERT, *Au Jardin de L'Infante*, Augmenté de Plusieurs Poèmes, Paris 1926, 250 sayfa.
- SAMTER, ERNST, *Die Religion der Griechen*, Leipzig 1914, 84+16 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt 457).
- SAND, GEORGE, *Le Chêne Parlant*, Paris 1924, 290 sayfa.
- SAND, GEORGE, *Elle et Lui*, Paris 1929, 248 sayfa.
- SAND, GEORGE, *Histoire de Ma Vie*, Paris, 4 cilt.
- SAND, GEORGE, *Journal Intime* (Posthume), Publié par Aurore Sand, Paris 1926, 232 sayfa.
- SAND, G., *Lettres d'Un Voyageur* (Extraits), Paris, 90 sayfa. (Classiques Larousse).
- SAND, GEORGE, *Malgré tout*, Roman, Préface d'André Maurois, Avant-propos de Christophe Ryelandt, Photos de Lucien de Meyer, Charleville 1953, 207 sayfa. (Les Cahiers Ardennais 15).
- SAND, GEORGE, *Mauprat*, Collection Gerfaut, Texts Intégral, 441 sayfa.
- SAND, GEORGE, *La Petite Fadette*, Paris 1932, 1. cilt 63 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- SANDERS, DANIEL, *Handwörterbuch der Deutschen Sprache*, Leipzig 1924, 887 sayfa.
- SANDERS, DANIEL, *Wörterbuch der Hauptschwierigkeiten in der Deutschen Sprache*, Berlin, 454 sayfa.
- SARTRE, JEAN-PAUL, *L'Existentialisme Est un Humanisme*, Paris 1946, 141 sayfa.
- SARTRE, JEAN-PAUL, *Les Jeux Sont Faits*, Paris 1947, 194 sayfa.
- SAULNIER, VERDUN-L., *La Littérature Française du Siècle Romantique* (de puis 1802), Paris 1945, 135 sayfa. (Que Sais-Je).
- SAUTHEY, ROBERT, *Nelson'un Hayatı*, Çeviren: Nesrin Ağış, İstanbul 1952, 353 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelere İngiliz Klâsikleri 60).
- SAVCI, SELÂHATTİN, *Gül Bağları*, Şiir, Denizli 1942, 20 sayfa.
- SAVCI, SELÂHATTİN, *Türklük ve Savcı*, Şiir, İstanbul 1937, 58 sayfa.
- SCARRON, *Le Roman Comique* (Extraits) Paris, 117 sayfa. (Classiques Larousse)
- SCHAEFER, HANS HEINRICH, *Goethes Erlebnis des Ostens*, Leipzig 1938, 181 sayfa.
- SCHAEFER, RENÉ, *Dieu l'Homme et la Vie d'Après Platon*, Neuchâtel 1944, 217 sayfa.
- SCHANZ, FRIDA, *Licht*, Ein Märchengedicht, Giessen, 49 sayfa.
- SCHADE, KURT, *Schatten*, Konstanz 1916, 60 sayfa.
- SCHAEFFEL, VICTOR VON, *Ekkehard*, Çevirenler: Ş. B. Kurt ve H. Örs, Ankara 1949, 457 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelere Alman Klâsikleri 67).
- SCHAEFFEL, J. V., *Der Trampeter von Säckingen, ein Sang vom Oberrhein*, Stuttgart 1890, 280 sayfa.
- SCHAEFFER, THASSILO DE, *Mystères et Oracles Helléniques*, Traduction Française du André Jundt, Paris 1943, Payot, 185 sayfa.
- SCHERER, EDMOND, *Études Critiques sur la Littérature Contemporaine*, Paris 1863, 370 sayfa.
- SCHERER, WILHELM, *Geschichte der Deutschen Literatur*, Berlin, 831 sayfa.
- SCHERR, JOHANNES, *Geschichte der Englischen Literatur*, Leipzig 1874, 263 sayfa.

- SCHILLER, *Hile ve Sevgi*, Çevirenler: Z. Özveren ve L. Ay, İstanbul 1951, 180 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 77).
- SCHILLER, *İnsanın Estetik Terbiyesi Üzerine Mektuplar*, Çeviren: M. Özgü, Ankara 1943, 170 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 10).
- SCHILLER, *Maria Stuart*, Çeviren: R. Bilgin, İstanbul 1944, 189 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 11).
- SCHILLER, *Otuz Yıl Savaşı Tarihi*, Çeviren: H. Dilevurgun, İstanbul 1947-1948, 2 cilt. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 55).
- SCHILLER, F., *Wallenstein'in Ölümü*, Çeviren: S. B. Göknil, İstanbul 1952, 166 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 46).
- SCHILLER, *Wilhelm Tell*, Çeviren: S. B. Göknil, İstanbul 1946, 166 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Alman Klâsikleri 31).
- Schillers Sämtliche Werke*, Yayınlayan: G. Karpeles, Leipzig, 4 cilt içinde 12 cilt.
- SCHINZ, ALBERT, *La Pensée de Jean-Jacques Rousseau*, Essai d'Interprétation Nouvelle, Paris 1929, 521 sayfa.
- Schleiermacher, Werke*, Ausgewählt und eingeleitet von Hermann Mulert, Berlin 1924, 460 sayfa.
- SCHMID, WILLY, *Concerts*, Notes Sur la Musique et Sur Quelques Musiciens, Neuchâtel 1941, 248 sayfa.
- SCHMIDT, HEINRICH, *Philosophisches Wörterbuch*, Leipzig 1931, 476 sayfa.
- SCHNEIDER, LOUIS, *Der Kurmärker und die Pikarde*, Müzik: H. Schmidt, Leipzig, 24 sayfa.
- SCHNEIDER, MANFRED, *Italien, Kunst, und Wanderfahrten*, Berlin, 341 sayfa.
- SCHNEIDER, RENÉ ve GUSTAVE COHEN, *La Formation du Génie Moderne dans L'Art de L'Occident*, Arts Plastiques-Art Littéraire, Paris 1936, 501 sayfa. (L'Évolution de L'Humanité Synthèse Collective 48).
- SCHREMPF, CHRISTOPH, *Lessing als Philosoph*, Stuttgart 1921, 193 sayfa.
- SCHRÖER, M. M. ARNOLD, *Grundzüge und Haupttypen der Englischen Literaturgeschichte*, Berlin 1927, 2 cilt. (Sammlung Göschen 286, 287).
- SCHWAB, GUSTAV, *Gedichte*, Leipzig, 588 sayfa.
- SCHWARTZKOPFF, WERNER, *Sagen und Geschichten aus dem Alten Frankreich und England*, München 1925, 318 sayfa. (Bücher des Mittelalters 2).
- SCHWEGLER, ALBERT, *Geschichte der Philosophie*, Yayınlayan: J. Stern ve R. von Delius, Leipzig, 514 sayfa.
- SCOTT, WALTER, *Waverley oder Es ist Sechzig Jahreher*, Deutsch von M. v. Borch, Leipzig, 579 sayfa.
- SÉCHÉ, ALPHONSE, *La Vie des "Fleurs du Mal"*, 1928, 208 sayfa.
- SEECKT, GENERALOBERST VON, *Gedanken eines Soldaten*, Berlin 1929, 179 sayfa.
- SEGOND, LOUIS, *La Sainte Bible*, Qui Comprend l'Ancien et le Nouveau Testament Traduits sur les Textes Originaux Hébreux et Grec, Genève 1946, 218 sayfa.
- SEILLIÈRE, ERNEST, *Sur la Psychologie du Romantisme Allemand*, Paris, 256 sayfa. (Collection Les Essais Critiques 38).
- SELL, KARL, *Christentum und Weltgeschichte bis zur Reformation*, Leipzig 1910, 118 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt 297).
- Les Sept Merveilles d'Istanbul*, 1951, Direction Générale de la Presse, de la Radiodiffusion et du Tourisme, 40 sayfa.

- SEVÜK, İSMAİL HABİB, *Tanzimattanberi Edebiyat Tarihi*, İstanbul 1942, 443 sayfa.
- SHAKESPEARE, W., *Beğendiğimiz Gibi*, Çeviren: Orhan Burian, Ankara 1943, 134 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler İngiliz Klâsikleri 4).
- SHAKESPEARE, WILLIAM, *Jules César Antoine et Cléopatre*, Traduction de François-Victor Hugo, Entièrement revue et annotée par Christine et René Lalou, Paris 1938, 244 sayfa. (Bibliothèque de Cluny, volume 23).
- SHAKESPEARE, W., *Julius Caesar*, Çeviren: N. Sevin, İstanbul 1942, 252 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler İngiliz Klâsikleri 1).
- SHAKESPEARE, WILLIAM, *Macbeth, Othello*, Traduction de François-Victor Hugo, Entièrement revue et annotée par Christine et René Lalou, Paris 1938, 230 sayfa. (Bibliothèque de Cluny, volume 22).
- SHAKESPEARE, W., *Othello*, Çeviren: O. Burian, Ankara 1943, 166 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler İngiliz Klâsikleri 3).
- SHAKESPEARE, WILLIAM, *Roméo et Juliette, Hamlet*, Traduction de François-Victor Hugo, Entièrement revue et annotée par Christine et René Lalou, Paris 1939, 278 sayfa. (Bibliothèque de Cluny, volume 28).
- SHAKESPEARE, WILLIAM, *Le Songe D'Une Nuit D'Été, Le Marchand de Venise*, Paris 1938, 183 sayfa. (Bibliothèque de Cluny, volume 24).
- SHAKESPEARE, W., *Venedik Taciri*, Çeviren: N. Sevin, Ankara 1943, 168 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler İngiliz Klâsikleri 2).
- SHAKESPEARE, W., *Yanlışlıklar Komediisi*, Çeviren: Avni Givda, Ankara 1943, 94 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler İngiliz Klâsikleri 8).
- Shakespeares Sämtliche Dramatische Werke*, Çeviren: Schlegel ve Tieck, Yayınlayan: R. Prölss, Leipzig, 4 cilt içinde 12 cilt.
- SHAW, B., *Candida*, Çeviren: O. Tahsin Günden, İstanbul 1942, 143 sayfa. (M. E. B. Devlet Konservatuvarı Neşriyatı 11).
- SHAW, BERNARD, *İnsan, Üstüninsan*, Çeviren: Cevat Şakir Karaağaçlıgil, İstanbul 1949, 303 sayfa. (M. E. B. Devlet Konservatuvarı Yayınları 49).
- SIEBECK, HERMAN, *Aristoteles*, Stuttgart 1922, 156 sayfa.
- SIEBECK, HERMAN, *Goethe als Denker*, Stuttgart 1922, 215 sayfa.
- SIEGFRIED, ANDRÉ, *L'Âme des Peuples*, Paris 1950, Hachette, 220 sayfa.
- SIENKIEWICZ, HENRYK, *Die Familie Polaniecki*, Roman, Çeviren: Paul Seliger, Leipzig, 383 sayfa.
- SIENKIEWICZ, HENRYK, *Kovadis*, Çeviren: Şaziye Berin Kurt, İstanbul 1952, 768 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Polonya Klâsikleri 2).
- SIENKIEWICZ, HENRYK, *Quo Vadis?* Erzählung aus der Zeit Neros, Çeviren: P. Seliger, Leipzig, 2 cilt.
- SIENKIEWICZ, HENRYK, *Töton Şövalyeleri*, Çeviren: M. Şamgul, İstanbul 1949, 1. cilt 624 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Polonya Klâsikleri 1).
- SİLÂHDAR FİNDIKLI MEHMET AĞA, *Nusretnâme*, Sadeleştiren: İ. Parmaksızoğlu, İstanbul 1966, 1. cilt 3. fasikül ve 2. cilt 1. fasikül,
- SILBERSCHMIDT, MAX, *Venedik Menbalarına Nazaran Türk İmparatorluğunun Zuhuru Zamanında Şark Meselesi*, Çeviren: Köprülüade Ahmed Cemal, İstanbul 1930, 201 sayfa.
- SİNANOĞLU, SUAT, *Türkiye'nin Kültür Problemi*, Ankara 1955, 18 sayfa.

- SMITH, ADAM, *Milletlerin Zenginliği*, Çeviren: Haldun Derin, İstanbul 1949, 2 cilt. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler İngiliz Klâsikleri 56).
- SMITH, BETTY, *Le Lys de Brooklyn* (A Tree Grows in Brooklyn), Traduit par Maurice Beerblock, Paris 1947, Hachette, 431 sayfa.
- SMITH, MADELINE BABCOCK, *The Lemon Jelly Cake*, Boston 1952, 240 sayfa.
- Socrate Sa Vie, Son Oeuvre*, Avec un Exposé de sa Philosophie par André Cresson, Paris 1947, 127 sayfa.
- SOPHOKLES, *Aias*, Çeviren: G. Thudichum, Leipzig, 59 sayfa.
- SOPHOKLES, *Antigone*, Çeviren: G. Thudichum, Leipzig, 57 sayfa.
- SOPHOKLES, *Antigone*, Çeviren: S. Ali, Ankara 1941, 95 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Yunan Klâsikleri 5).
- SOPHOKLES, *Elektra*, Çeviren: G. Thudichum, Leipzig, 67 sayfa.
- SOPHOKLES, *König Ödipus*, Çeviren: G. Thudichum, Leipzig, 76 sayfa.
- SOPHOKLES, *Ödipus auf Kolonos*, Çeviren: G. Thudichum, Leipzig, 79 sayfa.
- SOPHOKLES, *Philoktetes*, Çeviren: Nurullah Ataç, Ankara 1941, 106 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Yunan Klâsikleri 2).
- SOPHOKLES, *Philoktetes*, Çeviren: G. Thudichum, Leipzig, 63 sayfa.
- SOPHOKLES, *Die Trachinierinnen*, Çeviren: G. Thudichum, Leipzig, 57 sayfa.
- SOPHOKLES, *Trakhis Kadınları*, Çeviren: Şaziye Berin Kurt, Ankara 1941, 82 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Yunan Klâsikleri 3).
- SOREL, ALBERT, *Avrupa ve Fransız İhtilâli*, Çeviren: N. S. Örik, İstanbul 1949-1951, 1.-3., 5. ciltler. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 166).
- SOREL, CÉCILE, *Les Belles Heures de Ma Vie*, Monaco 1946, 320 sayfa.
- SORET, FRÉDÉRIC, *Conversations Avec Goethe*, Documents présentés par A. Robinet de Cléry, Paris 1932, 261 sayfa.
- SORG, ROGER, *Cassandre Ou le secret de Ronsard*, 5e édition, Paris 1925, Payot, 263 sayfa.
- SOUCHÉ, A., M. DAVID ve J. LAMAISSON, *Les Auteurs du Nouveau Programme*, Explications Françaises Lectures Suivies et Dirigées, Classe de Quatrième, Deuxième Année des E. P. S., Paris 1939, 287 sayfa.
- SOUCHON, PAUL, *Autour de "Ruy Blas"* Lettres Inédites de Juliette Drouet à Victor Hugo, Paris 1939, 254 sayfa.
- SOUCHON, PAUL, *Juliette Drouet*, Inspiratrice de Victor Hugo, Paris 1942, 254 sayfa.
- SOUCHON, PAUL, *Olympio et Juliette*, Lettres Inédites de Juliette Drouet à Victor Hugo. Paris 1940, 253 sayfa.
- SOUCHON, PAUL, *La Plus Aimante* ou Victor Hugo, entre Juliette et Mme Biard, avec des Lettres Inédites, Paris 1941, 316 sayfa.
- SOUCHON, PAUL, *Les Prophéties de Victor Hugo*, Paris 1945, 284 sayfa.
- SOUDAY, PAUL, *Les Livres du Temps*, Paris 1913-1914, 2 cilt.
- SOYMEN, MEHMET ve HULUSİ AHMED SCHMIEDE, *Kleiner Islamischer Katechismus*, Ankara 1960, 76 sayfa.
- SÖZMEN, ASIM, *Hicviyyeler Arasından D. P. Panoraması*, Ankara 1960, 14 sayfa.
- SÖZMEN, ASIM, *Hicviyeler Arasında Yassıada'ya Kadar*, Ankara 1960, 32 sayfa.
- SPAMER, ADOLF, *Wesen, Wege und Ziele der Volkskunde*, Leipzig 1928, 67 sayfa.
- SPENGLER, OSWALD, *Jahre der Entscheidung*, München 1933, 165 sayfa.

- SPAMER, ADOLF, *Die Volkskunde als Wissenschaft*, Stuttgart 1933, 46 sayfa.
- SPENGLER, OSWALD, *Antike und Abendländische Tragik*, Leipzig, 40 sayfa.
- SPINOZA, BENEDICTUS DE, *Die Ethik*, Leipzig 1909, 274 sayfa.
- SPINOZA, *Etika*, Çeviren: H. Z. Ülken, İstanbul 1945, 1. cilt 254 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelere Lâtince Klâsikler 2).
- STAËL, Mme DE, *De L'Allemagne*, Paris, 124 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- STAËL, MADAME DE, *De L'Allemagne*, Nouvelle édition, Paris 1932, Garnier, 2 cilt.
- STAËL, Mme DE, *Dix Années d'Exil*, Paris, 64 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- STAËL, MADAME DE, *Dix Années d'Exil*, D'Après les Manuscrits, avec une introduction, des notes et un appendice par Paul Gautier, Paris 1904, 421 sayfa.
- STAËL, Mme DE, *De la Littérature, De L'Allemagne* (Extraits), Paris, 95 sayfa. (Classiques Larousse).
- STAPPER, PAUL, *Questions Esthétiques et Religieuses*, Paris 1906, 208 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).
- STEINBECK, JOHN, *A l'Est d'Eden*, (East of Eden), Roman traduit d'Américain par J. C. Bonnardot, Paris 1954, 748 sayfa.
- STEINHAUSEN, GEORG, *Germanische Kultur in der Urzeit*, Leipzig 1917, 134 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt 75).
- STENDHAL, *De L'Amour*, Texte établi et annoté par Henri Martineau, Paris 1938, 459 sayfa. (Bibliothèque de Cluny, volume 21).
- STENDHAL, *Armance*, Précédé d'une notice biographique par R. Colomb, Paris 1927, 205 sayfa.
- STENDHAL, *Kırmızı ve Siyah*, Çeviren: N. Ataç, İstanbul 1942, 2. cilt 391 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelere Fransız Klâsikleri 2).
- STENDHAL, *Racine et Shakespeare*, Études sur le Romantisme, Paris, 321 sayfa.
- STENDHAL, *Racine et Shakespeare* (Extraits), Paris, 103 sayfa. (Classiques Larousse).
- STENDHAL, *Le Rouge et le Noir*, Chronique du XIXe Siècle, Edition Complète, Paris 1928, 512 sayfa.
- Stendhal, *Choix de textes et introduction* par Jean Starobinski, Fribourg 1943, 209 sayfa.
- Stendhal, *Raconté par Ceux Qui l'Ont Vu*, Documents recueillis par P. Jourda, Préface de Paul Hazard, Paris 1931, 233 sayfa.
- STERN, JEAN, *Belle et Bonne, Une Fervente Amie de Voltaire* (1757-1822), Paris 1938, Hachette, 253 sayfa.
- STEUERWALD, KARL, *Untersuchungen zur Türkischen Sprache der Gegenwart*, Berlin 1963-1966. 3 cilt.
- STEVENSON, R. L., *Dr. Jekyll ile Mr. Hyde*, Çeviren: Z. Lâçinler, Ankara 1944, 140 sayfa.
- STIELER, KARL, *Ein Winter-Idyll*, Stuttgart, 47 sayfa.
- STORM, THEODOR, *Unterm Tannenbaum*, Berlin 1931, 110 sayfa.
- STRAUB, L. W., *Aufsatzentwürfe*, Berlin 1912, 147 sayfa. (Sammlung Göschen 17).
- STRINDBERG, AUGUST, *Açık Deniz Kenarında*, Çeviren: B. Necatigil, İstanbul 1951, 276 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelere İskandinav Klâsikleri 11).
- STRINDBERG, *Olof Hoca*, Çeviren: Mesut Atsız, İstanbul 1951, 160 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelere İskandinav Klâsikleri 12).

- STRZYGOWSKI, J.-H. GLÜCK ve FUAT KÖPRÜLÜ, *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi*, Çeviren: A. Cemal Köprülü, Ankara, 205+XXXVIII sayfa. Türkiye İş Bankası Yayını.
- SUARÈS, ANDRÉ ve PAUL CLAUDEL, *Correspondance 1904-1938*, Préface et notes par Robert Mallet, Paris 1951, Gallimard, 269 sayfa.
- SUARÈS, ANDRÉ, *Trois Grands Vivants, Cervantès, Tolstoi, Baudelaire*, Paris 1938, 304 sayfa.
- SULTAN VELED, *Maarif*, Çeviren: M. Tarıkâhya, Ankara 1949, 365 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Şark-İslâm Klâsikleri 19).
- SÜHREVERDİ, *Nur Heykelleri*, Çeviren: Saffet Yetkin, İstanbul 1949, 42 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Şark-İslâm Klâsikleri 21).
- SWIFT, J., *Gulliver'in Seyahatleri*, Çeviren: İrfan Şahinbaş, Ankara 1943, 1 ciltde 2 cilt. (Dünya Edebiyatından Tercümeler İngiliz Klâsikleri 37).
- ŞAHİNBAŞ, İRFAN, *İngiliz Tiyatrosu Tarihi*, Ankara 1950, 1. cilt: Tiyatronun Gelişmesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- ŞÜKÛN, ZİYA, *Farsça-Türkçe Lûgat*, Gencinei Güftar, Ferhengi Ziya, İstanbul 1944, 2 cilt. Maarif Vekâleti Yayını.
- TABARANT, A., *La Vie Artistique Au Temps de Baudelaire*, 4. édition, Paris 1942, 514 sayfa.
- Tableau de la Littérature Française, XVIIe-XVIIIe, Siècles*, Paris 1939, Gallimard, 489 sayfa.
- TACITUS, C., *Agricola'nın Hayatı*, Ankara 1943, 58 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Latin Klâsikleri 5).
- TACITUS, CORNELIUS, *Sämtliche Werke*, Wien 1935, 807 sayfa.
- TAGORE, RABINDRANATH, *L'Offrande Lyrique (Gitanjali)*, Traduction d'André Gide, 42e édition, Paris 1939, Gallimard, 140 sayfa.
- TAINÉ, H., *La Fontaine et Ses Fables*, Paris, Hachette, 346 sayfa.
- TAINÉ, H., *Nouveaux Essais de Critique et d'Histoire*, Paris, Hachette, 376 sayfa.
- TAINÉ, H., *Les Origines de la France Contemporaine, Le Régime Moderne*, Paris 1904, Hachette, 3 cilt.
- TAINÉ, H., *XIX. Yüzyılda Fransa'da Klasik Filozoflar*, Çeviren: M. Katırcıoğlu, İstanbul 1951, 355 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeler Fransız Klâsikleri 190).
- TANER, HALDUN, *On İkiye Bir Var*, İstanbul 1954, 94 sayfa. Varlık Yayınları.
- TANPINAR, AHMET HAMDİ, *Beşşehir*, Ankara, 217 sayfa.
- TANPINAR, AHMET HAMDİ, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1949, 1. cilt. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- TANSEL, FEVZİYE "Ahmed Cemal Köprülü (19 Mayıs 1893-1 Şubat 1979)", *Bellekten*, cilt 43, sayı 172 (1979).
- TANSEL, FEVZİYE, ABDULLAH, "Doğumunun 78. Yıldönümü Münâsebetiyle Prof. Dr. Fuad Köprülü'nün İlk yazısı, Basın Hayatı'nın Başlangıcına Dâir Bilgimizi Düzeltten ve Tamamlayan Yeni Notlar", *Bellekten*, cilt 33, sayı 129.
- TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH, *Hususî Mektuplarına Göre Namık Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara 1949, 172 sayfa.
- TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH, "Memleketimizin Acı Kaybı-Prof. Dr. Fuad Köprülü", *Vakıflar Dergisi*, sayı 7.

- TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH, "Memleketimizin Acı Kaybı Prof. Dr. Fuad Köprülü", *Bellekten*, cilt 30, sayı 120.
- TANSEL, SELÂHATTİN, *Osmanlı Kaynaklarına göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasî ve Askerî Faaliyeti*, Ankara 1953, 356 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- TASSÉ, HENRIETTE, *Les Salons Français*, Préface de Firmin Roz, Avignon 1930, 1. cilt.
- Tarih I, Tarihten evvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar*, İstanbul 1931, 454 sayfa. Maarif Vekâleti Yayını.
- TEGETHOFF, ERNST, *Märchen Schwänke und Fabeln*, München 1925, 386 sayfa. (Bücher des Mittelalters 4).
- TERENTIUS, *Kardeşler*, Çeviren: Nurullah Ataç, İstanbul 1943, 80 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Lâtin Klâsikleri 3).
- Teşkilâtı Esasiye Kanunu*, Ankara 1953, T. B. M. M. 26 sayfa.
- TETZNER, F., *Deutsches Wörterbuch*, Leipzig, 331 sayfa.
- TETZNER, F., *Wörterbuch Sinnverwandter Ausdrücke*, Leipzig, 468 sayfa.
- THACKERAY, *Henry Esmond*, Çeviren: K. Ş. Saru, İstanbul 1951, 2. cilt 314 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme İngiliz Klâsikleri 57).
- Théâtre de Jean Racine*, Notices et Annotations par Henri Clouard, Paris, Larousse, 2. cilt.
- THEURIET, ANDRÉ, *La Chanoinesse*, Paris 1934, Nelson, 378 sayfa.
- THEURIET, ANDRÉ, *Reine des Bois*, Paris 1937, Nelson, 288 sayfa.
- THIBAUDET, ALBERT, *Histoire de la Littérature Française de 1789 A Nos Jours*, Paris 1936, 587 sayfa.
- THIBAUDET, ALBERT, *Réflexions Sur la Littérature*, Paris 1938, Gallimard, 263 sayfa.
- THIBAUDET, ALBERT, *Réflexions sur la Littérature*, Paris 1941, Gallimard, 2. cilt.
- THUKYDIDES, *Peloponnesos'lularla Atina'luların Savaşı*, Çeviren: Halil Demircioğlu, Ankara 1950, 1. kitap. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- TIECK, LUDWIG, *Çizmeli Kedi*, Çeviren: F. Elpe, İstanbul 1948, 86 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Alman Klasikleri 64).
- TIEGHEM, PAUL VAN, *Mukayeseli Edebiyat*, Çeviren: Yusuf Şerif Kılıçel, Ankara 1943, 181 sayfa.
- TIEGHEM, PHILIPPE, VAN, *Petite Histoire des Grandes Doctrines Littéraires en France*, Paris 1946, 302 sayfa.
- TILD, JEAN, *Théophile Gautier et Ses Amis*, Paris 1951, 283 sayfa.
- TINAYRE, MARCELLE, *Madame de Pompadour*, Paris 1936, Flammarion, 127 sayfa.
- TINAYRE, MARCELLE, *Madame de Pompadour*, Paris 1938, Flammarion, 210 sayfa.
- TINAYRE, MARCELLE, *Notes d'Une Voyageuse en Turquie*, Paris, 394 sayfa.
- TOKSÖZ, CEMİL, *Ephèse, Son Histoire et Ses Légendes*, Ankara 1958, 86 sayfa.
- TOLSTOÏ, LÉON, *Anna Karénine*, Paris 1932, Nelson, 2 cilt.
- TOLSTOÏ, LÉON, *Enfance et Adolescence*, Traduction de Sylvie Luneau, Présenté par Marcel Aymé, Paris 1961, 247 sayfa.
- TOLSTOÏ, LÉON, *La Guerre et la Paix*, Roman historique traduit du Russe, Paris, Hachette, 3 cilt.
- TOLSTOÏ, LEO, *Krieg und Frieden*, Roman, Bern 1942, 2 cilt içinde 4 cilt.
- TOLSTOÏ, L. N., *Leinwandmesser*, Leipzig 1861, 73 sayfa.
- TOLSTOÏ, LÉON, *Les Récits de Sébastopol*, Paris 1933, Payot, 223 sayfa.

- TOLSTOÏ, LÉON, *Résurrection*, Roman, Paris 1950, 190 sayfa.
- TOLSTOÏ, LÉON, *La Sonate A Kreutzer*, Genève 1944, 187 sayfa.
- TOLSTOÏ, LÉON, *La Sonate A Kreutzer*, Roman, Traduction de R. Hofmann et S. Quevremont, Paris 1947, 191 sayfa.
- TOLSTOY, LEO, *Anna Karenina*, Çeviren: A. Bekir Sıtkı, İstanbul 1959, 1. cilt.
- TOLSTOY, *Balodan Sonra*, Çeviren: Nafia Tanur, İstanbul 1948, 49 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Rus Klâsikleri 61).
- TOLSTOY, L., *Çocukluk*, Çeviren: Rana Çakıröz, Ankara 1945, 167 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Rus Klâsikleri 21).
- TOLSTOY, L. N., *Halk için Hikâyeler*, Çeviren: Oğuz Peltek, Ankara 1944-1949, 3 cilt. (Dünya Edebiyatından Tercüme Rus Klâsikleri 55).
- TOLSTOY, L. N., *Harb ve Sulh*, Çeviren: Z. Baştımar, Ankara 1945, 2. cilt 182 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Rus Klâsikleri 2).
- TOLSTOY, L., *İvan İlyiç'in Ölümü*, Çeviren: N. Y. Taluy, Ankara 1945, 104 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Rus Klâsikleri 22).
- TOLSTOY, L., *Karanlığın Kudreti*, Çeviren: Rana Çakıröz, Ankara 1945, 135 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Rus Klâsikleri 25).
- TOURGUENIEV, *Premier Amour*, Nouvelles et Poèmes en Prose, Traduction de R. Hoffmann, Paris 1947, 292 sayfa.
- Les Travaux et les Jours*, Dans l'Ancienne France, Paris 1939, Bibliothèque Nationale, 113 sayfa.
- TREITSCHKE, HEINRICH VON, *Geschichte der Deutschen Literatur von Friedrich dem Grossen bis zur Märzrevolution*, Berlin 1927, 243 sayfa.
- TRINTZIUS, RENÉ, *La Vie Privée de J.-J. Rousseau*, Paris 1938, Hachette, 252 sayfa.
- Tristan und Isolde*, Leipzig, 1. cilt: Höfisches Epos von G. von Strassburg, 2. cilt: Ein Gedicht in Romanzen von Karl Immermann.
- TROTIGNON, LUCIEN, *De Jérusalem A Constantinople*, Journal d'un Voyageur, Paris 1892, 251 sayfa.
- TROYAT, HENRI, *Dostoïevsky*, Rio de Janeiro 1940, 2 cilt.
- TSCHECHOW, ANTON, *Die drei Schwestern*, Drama, Leipzig, 79 sayfa.
- TUNA, SAİP, *Bayrağa Hasret*, Ankara 1961, 46 sayfa.
- TURGENYEV, *Hikâyeler*, Çevirenler: H. Turgut ve Şahin Akalın, İstanbul 1951, 1. cilt ve 3. cilt. (Dünya Edebiyatından Tercüme Rus Klâsikleri 66).
- TURGENYEV, *Rudin*, Çeviren: M. Tezel, İstanbul 1951, 220 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercüme Rus Klâsikleri 69).
- TURHAN, CENGİZ, *Kocatepeden Ses*, İstanbul 1935, 35 sayfa.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Devirler/İsimler/Eserler/Terimler, Dergâh Yayınları, 1976-, 1. cilt ve 2. ciltten 5 fasikül.
- TÜRGELDİ, ALİ FUAD, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1949, 315 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- TÜRGELDİ, ALİ FUAD, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, Yayına hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara 1957, 2. cilt. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Türk Tarih Kongresi*, 1, Temmuz 1932, Maarif Vekâleti ve Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından tertip edilmiştir, 631 sayfa. Maarif Vekâleti Yayını.
- Türk Tarih Kongresi*, 3, 15-20 Kasım 1943, Ankara 1948, 830 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.

- Türk Tarih Kongresi*, 4, 10-14 Kasım 1948, Ankara 1952, 606 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- TWAIN, MARK, *Ausgewählte Skizzen*, Leipzig, 2 ve 3. cilt 160 sayfa.
- UHLANDS, *Gedichte und Dramen*, Stuttgart 1889, 220+324+196 sayfa.
- ULLMANN, REGINA, *Feldpredigt Dramatische Dichtung in einem Akt*, Leipzig, 36 sayfa.
- UNAMUNO, MIGUEL, DE, *Sis*, Çeviren: Behçet Necatigil, 1948, 286 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümeleler İspanyol Klâsikleri 1).
- UNDERHILL, EVELYN, *Mystik*, München 1928, 681 sayfa.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Midhat ve Rüşti Paşaların Tevkiplerine Dair Vesikalar*, Ankara 1946, 187 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *İsmail Hakkı Paşa ve Tâif Mahkûmları*, Ankara 1950, 235 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, Ankara 1943-44, 2 cilt. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- UZUNÇARŞILI, İSMAİL HAKKI, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945, 621 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- ÜLKÜTAŞIR, M. ŞAKİR, *Cevdet Paşa, Hayatı-Şahsiyeti-Eserleri* (1822-1895), Ankara 1945, 65 sayfa.
- VACHEROT, E., *Essais de Philosophie Critique*, Paris 1864, 452 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).
- VALENCE, ODETTE ve SAMUEL PIERRE-LOTI-VIAUD, *La Famille de Pierre Loti ou l'Éducation Passionnée*, Paris 1940, 230 sayfa.
- VALENTINO, HENRI, *Madame D'Épinay* (1726-1783), Une Femme d'Esprit Sous Louis XV, Paris 1952, 345 sayfa.
- VALLET, H.-E., *Goethe I.-Le Premier Faust*, Paris, 87 sayfa. (Expliquez-moi...).
- VAUTEL, CLÉMENT, *Voyage Au Pays des Snobs*, Paris 1928, 293 sayfa.
- VERCORS, *Le Silence de la Mer et Autres. Récits*, Paris 1956, 182 sayfa.
- VERNEUIL, LOUIS, *Nemo Bankası*, Çevirenler: Lûtfi Ay ve Fehmi Baldaş, Ankara 1949, 208 sayfa. (M.E.B. Devlet Konservatuvarı Yayınları 50).
- VERLAINE, PAUL, *Choix de Poésies*, Avec un Portrait de l'Auteur par Eugène Carrière, Paris 1920, 360 sayfa.
- Vest Pocket Webster Dictionary*, Cleveland 1957, 188 sayfa.
- VIERKANDT, ALFRED, *Staat und Gesellschaft in der Gegenwart*, Leipzig 1916, 161 sayfa.
- Les Vies des Hommes Illustres de Plutarque*, Traduites du Grec par Amyot, Introduction par Emile Faguet, Paris 1933-35, Nelson, 2 cilt.
- VIGNY, ALFRED DE, *Les Destinées Poèmes Philosophiques* (Extraits), Choisis, présentés et annotés par Maurice Weiler, Paris 1943, 64 sayfa.
- VIGNY, A. DE, *Poésies Choiesies*, Paris, 122 sayfa, (Classiques Larousse).
- VIGNY, ALFRED DE, *Servitude et Grandeur Militaires*, Paris 1933, 178 sayfa.
- VIGNY, ALFRED DE, *Stello*, Paris, Nelson, 279 sayfa.
- VILLON, FRANÇOIS, *Poésies*, Genève 1945, 166 sayfa. (Collection des Chefs-D'Oeuvre).
- VIoux, MARCELLE, *Louise de la Vallière*, Paris 1938, 262 sayfa.
- VISCHER, FRIEDRICH THEODOR, *Aesthetik oder Wissenschaft des Schönen*, München 1922-1923, 6 cilt.
- VISCHER, FRIEDRICH THEODOR, *Kritische Gänge*, München 1922, 6 cilt.
- VOGEL, *Nachschlagebuch der Deutschen Sprache*, Berlin 1916, 568 sayfa.

- Das Volksbuch von den Lalenbürgern*, (Schildbürgerbuch), Yayınlayan: K. Pannier, Leipzig, 180 sayfa.
- VOLTAIRE, *Facéties*, Introduction et notes de M. Henri Guillemin, Genève, Milieu du Monde, 315 sayfa.
- VOLTAIRE, *Felsefe Sözlüğü*, Çeviren: Lûtfi Ay, İstanbul 1943-1944, 2 cilt. (Dünya Edebiyatından Tercümelere Fransız Klâsikleri 46).
- VOLTAIRE, *Feylesofça Konuşmalar ve Fıkralar*, Çeviren: F. Baldaş, Ankara 1948, 2. cilt 282 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelere Fransız Klâsikleri 141).
- VOSSLER, KARL, *Italienische Literaturgeschichte*, Berlin 1927, 148 sayfa. (Sammlung Göschen 125).
- VOLTAIRE, *Lettres Choisies*, Paris, 2 cilt. (Les Classiques Pour Tous).
- VOLTAIRE, *Lettres Philosophiques ou Lettres Anglaises*, Avec le texte complet des Remarques sur les Pensées de Pascal, Introduction, notes, choix de variantes et rapprochements par Raymond Naves, Paris 1939, Garnier, 304 sayfa.
- VOLTAIRE, *Méropé*, Paris 1925, 71 sayfa. (Les Classiques Pour Tous).
- VOLTAIRE, *Saföğlan*, Çeviren: F. Baldaş, İstanbul 1943, 125 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelere Fransız Klâsikleri 45).
- VOLTAIRE, *Siècle de Louis XIV*, Paris, Flammarion, 2 cilt.
- VOLTAIRE, *Le Siècle de Louis XIV*, Extraits, Paris 1935, 109 sayfa.
- VOLTAIRE, *Zaîre*, Tragédie, Paris 1935, Hachette, 79 sayfa.
- Voltaire Raconté par Ceux Qui L'ont Vu (De Paris A Genève), Souvenirs, Lettres, Documents, etc... Réunis, annotés et accompagnés de résumés biographiques par J.-G. Prod'Homme, Préface de Edouard Herriot, Paris 1929, 286 sayfa.
- VOLZ, G. B., *Friedrich der Grosse im Spiegel Seiner Zeit*, Berlin, 3 cilt.
- VORLÄNDER, KARL, *Immanuel Kant, der Mann und das Werk*, Leipzig 1924, 2 cilt.
- VOSS, RICHARD, *Die Auferstandenen*, Roman, 2. cilt 259 sayfa.
- VOSS, RICHARD, *Kentaurenliebe die Toteninsel*, Leipzig, 93 sayfa.
- VOSS, RICHARD, *Narzissenzauber, Das Wunderbare*, Leipzig, 112 sayfa.
- VUILLEMIN, JULES, *Essai Sur la Signification de la Mort*, Paris 1948, 318 sayfa. (Bibliothèque de Philosophie Contemporaine).
- WAGNER, RICHARD. *Kleine Aufsätze*, Leipzig, 117 sayfa.
- WALTER, GÉRARD, *André Chénier, Son Milieu et Son Temps*, Paris 1947, 386 sayfa.
- WALZEL, OSKAR, *Deutsche Romantik*, Leipzig 1923-1926, 2 cilt. (Aus Natur und Geisteswelt 233).
- WALZEL, OSKAR, *Die Deutsche Literatur von Goethes Tod bis zur Gegenwart*, Berlin 1929, 238 sayfa.
- WALZEL, OSKAR, *Henrik Ibsen*, Leipzig, 57 sayfa.
- WASSERMANN, JAKOB, *L'Affaire Maurizius*, Traduit de l'Allemand par Jean-Gabriel Guidau, Paris 1954, 577 sayfa.
- WEBER, WALTER, *Deutsch für Ausländer*, Lehrbuch der Deutschen Sprache für Ausländer, Wolfenbüttel 1937, 130 sayfa.
- Websters New Illustrated Dictionary*, Home-School-Office, New York 1943, 370 sayfa.
- Weltliteratur der Gegenwart 1890-1931*, Berlin 1931, 2 cilt.
- WESSELY-SCHMIDT, *Deutscher Wortschatz nebst Fremdwörterbuch*, Berlin 1930, 1543 sayfa.
- WICHERT, ERNST, *Aus eigenem Recht*, Vaterländisches Schauspiel, Leipzig, 99 sayfa.

- WIESE, LEOPOLD VON, *Soziologie Geschichte und Hauptprobleme*, Berlin 1931, 136 sayfa. (Sammlung Göschen 101).
- WILDE, OSCAR, *Ehemmiyetsiz Bir Kadın*, Çeviren: N. Sevin, İstanbul 1948, 113 sayfa. (M.E.B. Devlet Konservatuarı Yayınları 46).
- WILDE, OSCAR, *Le Portrait de Dorian Gray*, Traduction nouvelle par Edmond Jaloux et Félix Frapereau, Paris 1925, 332 sayfa.
- WILDE, OSCAR, *De Profundis*, Précédé de Lettres Écrites de la Prison par Oscar Wilde à Robert Ross, Traduits par Henry-D. Davray, Paris 1926, 272 sayfa.
- WILLE, BRUNO, *Unsere Grossen Dichter und Schätze aus ihren Werken*, Berlin 4 cilt.
- WIRTH, OSWALD, *Le Symbolisme Hermétique dans ses rapports avec l'Alchimie et la Franc-Maçonnerie*, Paris 1931, 222 sayfa.
- WITKOWSKI, G.-J., *Les Accouchements A la Cour*, Paris, 415 sayfa.
- WITTEK, PAUL, *Menteşe Beyliği*, 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik, Çeviren: O. Ş. Gökyay, Ankara 1944, 191 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını.
- WITTSTOCK, ERWIN, *Königsboden*, München 1941, 548 sayfa.
- WOLF, FRIEDRICH AUGUST, *Prolegomena zu Homer*, Çeviren: H. Muchau, Leipzig, 262 sayfa.
- WOLFF, M. I., *Goethe*, Leipzig 1921, 126 sayfa.
- WOLZOGEN, HANS VON, *Die Edda*, Götterlieder und Heldenlieder, Aus dem Altnordischen, Leipzig, 408 sayfa.
- WUNDT, MAX, *Griechische Weltanschauung*, Leipzig 1929, 123 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt 329).
- WUNDT, WILHELM, *Die Nationen und Ihre Philosophie*, Ein Kapitel zum Weltkrieg, Leipzig 1915, 154 sayfa.
- YALÇIN, BÜRHAN SADIK, *Çeşme*, Şiirler-Nesirler, İstanbul 1949, 96 sayfa.
- YAŞAR KEMAL, *İnce Memed*, 2. basım, İstanbul 1957, 412 sayfa.
- YAŞAR KEMAL, *Teneke*, İstanbul 1959, 95 sayfa. Varlık Yayınları.
- Yazma ve Eski Basma Kitapların Tasnif ve Fişleme Kılavuzu ve İslâm Dîni İlimleri Tasnif Cetveli*, İstanbul 1958, 50 sayfa.
- YENER, FARUK, *Müzik Kılavuzu*, İstanbul 1970, 323 sayfa. Milliyet Yayını.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi*, Hazırlayanlar: Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil, İstanbul 1974, 1. cilt: 1839-1865, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.
- YETKİN, SUUT KEMAL, *Estetik Dersleri*, Ankara 1942, 1. cilt: Estetik Tarihi. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını.
- Yirminci Asr İngiliz Kültürünün Bazı Cepheleri*, Türk-İngiliz Kültür Derneği ile İngiliz Kültür Heyeti Himayesinde Verilen Konferanslar, Çeviren: Ahmet E. Uysal, Ankara 1958, 78 sayfa.
- YÖNTEM, ALİ CANIB, *Edebiyat*, Lise ve Muallim Mektepleri için, İstanbul 1940, 320 sayfa.
- Yunus Emre Divanı*, Hazırlayan: Faruk K. Timurtaş, İstanbul 1972, 239 sayfa. Tercüman 1001 Temel Eser.
- 100 *Ünlü Türk*, İstanbul 1971, 13 fasikül, Hürriyet Gazetesi Yayını.
- Das Zeitalter Goethes Menschen und Werke*, Ein Bilderwerk von Hans Ludwig Oeser, Berlin 1932, 247 sayfa.

- ZIEGLER, THEOBALD, *Schiller*, Leipzig 1916, 97 sayfa. (Aus Natur und Geisteswelt 74).
- ZİYA GÖKALP, *Şiirler ve Halk Masalları*, Hazırlayan: F. A. Tansel, Ankara 1952, 397 sayfa. Türk Tarih Kurumu Yayını, Ziya Gökalp Külliyyatı-1.
- ZOLA, ÉMILE, *Nana*, Paris, 2 cilt.
- ZOLA, ÉMILE, *Le Rêve*, Paris 1951, 254 sayfa.
- ZOLA, ÉMILE, *Tazi Payı*, Çeviren: H. Varoğlu, İstanbul 1947, 489 sayfa. (Dünya Edebiyatından Tercümelemler Fransız Klâsikleri 154).
- ZOOZMANN, RICHARD, *Lasst Uns Lachen*, Berlin, 344 sayfa.
- ZWEIG, STEFAN, *Amok Ou Le Fou de Malaisie*, Buenos Aires 1944, 178 sayfa.
- ZWEIG, STEFAN, *Destruction d'Un Coeur*, La Gouvernante, Le Jeu Dangereux, Traduction de A. Hella et O. Bournac, Paris 1931, 219 sayfa.
- ZWEIG, STEFAN, *Marie Stuart*, Traduit de l'Allemand par Alzir Hella, Paris 1958, 500 sayfa.

ESKİ HARFLERLE YAZILMIŞ KİTAPLAR

- ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, 404 sayfa. Maarif Vekâleti Neşriyatı.
- ABDURRAHMAN ŞEREF, *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye*, İstanbul 1315, 1. cilt.
- ABDÜLHALİM MEMDUH, *Bedriye*, İstanbul 1304, 43 sayfa.
- ADIVAR, HALİDE EDİB, *Dağa Çıkan Kurt*, İstanbul 1338, 110 sayfa.
- ADIVAR, HALİDE-EDİB, *Harab Mabetler*, İstanbul 1327, 217 sayfa.
- AHMED HAŞİM, *Göl Saatleri*, İstanbul 1337, 63 sayfa.
- AHMET ŞUAYIP, *Hayat ve Kitaplar*, 2. basım, İstanbul 1329, 407 sayfa.
- AHMED VEFİK PAŞA, *Lehce-i Osmâni*, İstanbul 1306, 1455 sayfa.
- AKİF PAŞA, *Muharrerât-ı Hususîyye-i Âkif Paşa*, İstanbul 1301, 80 sayfa.
- ALFIERI, *Hükümdar ve Edebiyat*, Mütercimi: Abdullah Cevdet, Cenevre 1905, 340 sayfa.
- ALİ RIZA ve ALEKO, *İngilizcenin Şive-i Ef'âli*, İstanbul 1324, 406 sayfa.
- ALTINAY, AHMET REFİK, *Köprülüler*, İstanbul 1331, 143 sayfa.
- Altun Armağan* 2, İstanbul 1329, 64 sayfa. Türk Yurdu Dergisi Yayını.
- ARSEVEN, CELÂL ESAD, *Fransızcadan Türkçeye ve Türkçeden Fransızcaya Sanat Kamusu*, İstanbul, 1340, 338 sayfa.
- ARSEVEN, CELÂL ESAD, *Istılâhât-ı İlmiyye Encümeni Tarafından Sanâyi-i Nefîsede Mevcut Kelimât ve Ta'birât için Vaz' ve Tedvini Tensih Olunan Istılâhât Mecmuasıdır*, İstanbul 1330, 109 sayfa.
- ÂŞIK PAŞA-ZÂDE, *Tevârih-i Âli Osmandan Aşıkpaşazâde Tarihi*, İstanbul Hicrî 1332, 318 sayfa.
- ATATÜRK, GAZİ MUSTAFA KEMAL, *Nutuk*, Ankara 1927, 543 sayfa.
- BÂKİ, *Divân-ı Mevlânâ Bâki*, 137 sayfa
- BARTHOLD, VLADIMIROVIC, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, 242 sayfa.
- BERKSOY, KEMAL CENAP, *Fizyoloji "Griziyat"*, 2. tab-1, İstanbul 1330, 762 sayfa.
- BEYDEBA, *Hulâsa-i Humâyunnâme*, Hulâsa eden: Ahmet Mithat, İstanbul 1304, 600 sayfa.
- BOIRAC, EMİLE, *İlm-i Mantık*, Mütercimi: Reşat Nuri, İstanbul 1330, 123 sayfa.

- CORCİ ZEYDAN, *Medeniyet-i İslâmîyye Tarihi*, Mütercimi: Zeki Magâmız, İstanbul 1328-30, 1 ciltde 5 cilt.
- ÇAMLIBEL, FARUK NAFİZ, *Dinle Neyden*, İstanbul 1335, 63 sayfa.
- DEBIDOUR, ANTONIN, *Avrupa'nın Diploması Tarihi*, İstanbul 1327, 1. fasikül 192 sayfa.
- DRIAULT, EDOUARD, *Şark Meselesi, Bidâyet-i Zuhûrundan Zamanımıza Kadar*, Mütercimi: Mehmed Nafiz, İstanbul 1328, 509 sayfa.
- DURKHEIM, EMILE, *Din Hayatının İptidât Şekilleri*, Mütercimi: Hüseyin Cahit, İstanbul 1923, 456 sayfa.
- El Kavânin el Külliye li Zapt el-Lûgat el Türkiyye*, Yayımlayan: Kilisli Rifat, İstanbul 1928, 94 sayfa.
- ERSOY, MEHMET ÂKİF, *Safahât*, İstanbul 1342, 6. kitab: Asım, 332 sayfa.
- ERTUĞRUL, İSMAİL FENNİ, *Fransızcadan Türkçeye Lügatçe-i Felsefe*, İstanbul 1341, 935 sayfa.
- ESRAR DEDE, *Divân-ı Belâgat-Unvân-ı Estrar Dede*, İstanbul Hicrî 1257, 160 sayfa.
- EŞREF, *Şâh ve Padişah*, 2. basım, Rusçuk 1908, 16 sayfa.
- FAİK REŞAD, *Tarih-i Edebiyat-ı Osmâniyye*, İstanbul, 1. cilt.
- FÂZİL, ENDERÛNÎ, *Divân-ı Fâzıl*, Kahire Hicrî 1258, 331 sayfa.
- FORLANDER, KARL, *Felsefe Tarihi*, Çevirenler: Mehmet İzzet ve Orhan Sadettin, İstanbul 1927-28, 2 kısım.
- FOUILLÉE, ALFRED, *Tarih-i Felsefe*, Tercüme edenler: Baha Tefvik, Ahmed Nebil, İstanbul, 348 sayfa.
- FUZULÎ, *Külliyât-ı Divân-ı Fuzulî*, İstanbul Hicrî 1291, 241 sayfa.
- Gıda-i ruh yahut Cep Mecmuası*, İstanbul 1311, 536 sayfa.
- GIBBONS, HERBERT ADAMS, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Tercüme eden: Ragıp Hulûsi, İstanbul 1928, 281 sayfa.
- GOETHE, *Faust*, Mütercimi: Galib Bahtiyar, İstanbul 1926, 208 sayfa.
- GÖKSEL, ALİ NÜZHET, *Oluş Biten Şeyler*, Diyarbekir 1340, 87 sayfa.
- HALLECK, REUBEN P., *Ruhiyat ve Râhî Hars*, Mütercimi: Avni Başman, İstanbul 1339, 448 sayfa.
- HAMMER-PURGSTALL, JOSEPH FREIHERR VON, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi*, Mütercimi: Mehmet Âta, İstanbul 1329-1335, 1. cilt, 3. cilt, 5. cilt, 7. cilt ve 9. cilt.
- HASLUCK, F. V., *Bektâşilik Tetkikleri*, Mütercimi: Ragıp Hulûsi, İstanbul 1928, 158 sayfa.
- HAYYÂM, ÖMER, *Rübâiyyât-ı Ömer Hayyâm*, Çeviren: Hüseyin Daniş Pedram, İstanbul 1927, 328 sayfa.
- HAYYÂM, ÖMER, *Rübâiyyât-ı Ömer Hayyâm*, Mütercimi ve 1. kısım-ı edebinin muharriri: Hüseyin Daniş Pedram, 2. kısım-ı felsefinin muharriri Rıza Tefvik Bölükbaşı, İstanbul 1922, 368 sayfa.
- HERSEKLİ ARİF HİKMET, *Divan*, İstanbul 1334, 296 sayfa.
- HÖFFDING, *Tecrübe Üzerine Müesses Psikoloji*, Mütercimi: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1924, 2 cilt.
- İNANÇALP, MUALLİM CEVDET, *Şark İlyadası Şehnâme*, İstanbul 1928, 88 sayfa.
- KAM, ÖMER FERİT, *Âsâr-ı Edebiyye Tetkikâtı Dersleri*, 336 sayfa, Teksir.
- KAM, ÖMER FERİT, *Vahdet-i Vücûd*, İstanbul 1331, 171 sayfa.
- KANAD, HALİL FİKRET, *Goethe ve Faust*, İstanbul 1339, 68 sayfa.

- KARAOSMANOĞLU, YAKUP KADRİ, *Rahmet*, İstanbul 1338, 62 sayfa.
- KARAY, REFİK HALİT, *İstanbul'un İçyüzü*, İstanbul 1336, 243 sayfa.
- KELEKYAN, DİRAN, *Kaamus-ı Fransevî*, Musavver Türkçeden Fransızcaya Lûgat, İstanbul 1911, 1373 sayfa.
- KISAKÜREK, NECİP FAZIL, *Örümcek Ağı*, İstanbul 1925, 64 sayfa.
- Kıtab-ı Mukaddes yani Ahd-ı Atik ve Ahd-ı Cedîd*, İstanbul 1885, 1422 sayfa.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, *Hayat-ı Fikriyye*, İstanbul 1328, 208 sayfa.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, *Bugünkü Edebiyat*, İstanbul 1924, 329 sayfa.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, "Meddahlar, Türklerde Halk Hikayeciliği Tarihine Ait Bazı Maddeler", *Türkiyat Mecmuası*, 1. sayı.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri ve Dîvân-ı Türki-i Basit*, İstanbul 1928, 162 sayfa.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, "Oğuz Etnolojisine dair Tarihi Notlar", *Türkiyat Mecmuası*, sayı 1.
- KÖPRÜLÜ MEHMED FUAD, *Tevfik Fikret ve Ahlakı*, İstanbul 1918, 40 sayfa.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, İstanbul 1918, 446 sayfa.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, 1. cilt.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1920-21, 2 cilt.
- KÖPRÜLÜ, MEHMED FUAD ve ŞAHABETTİN SÜLEYMAN, *Malûmat-ı Edebiyye*, İstanbul 1330, 1. cilt.
- LANE-POOLE, STANLEY, *Düvel-i İslâmiyye*, Tercüme eden: Halil Edhem Eldem, İstanbul 1927, 640 sayfa. Maarif Vekâleti Yayını.
- LE BON, GUSTAVE, *Ruhû'l-Akvâm*, Mütercimi: Abdullah Cevdet, Kahire 1907, 296 sayfa.
- LÜTFİ, *Tarih-i Lütfi*, Naşiri: Abdurrahman Şeref, İstanbul 1329, 8. cilt.
- Mâniler*, İstanbul 1928, 270 sayfa. İstanbul Darülfunununu Türkiyat Enstitüsü.
- M. CELÂLEDDİN CEVRÎ ve SİNEÇÂK DEDE, *Ceztretü'l-Mesnevî*, İstanbul 1269, 181 sayfa.
- MEHMED GALİP, *Sadullah Paşa yahut Mezardan Nidâ*, İstanbul 1909, 124 sayfa.
- MEHMED SALÂHÎ, *Kaamus-ı Osmânî*, İstanbul 1329, 1 cilt de 4 kısım.
- MEHMED TEVFIK, *Esâtîr-i Yûnâniyyân*, İstanbul 1329, 762 sayfa.
- MUALLİM NACİ, *Demdeme*, İstanbul 1303, 54 sayfa.
- MUALLİM NACİ, *Lûgat-ı Naci*, Naşiri: K. Faik, İstanbul 1317, 1426 sayfa.
- MÜFTÜOĞLU, AHMED HİKMET, *Hâristân*, İstanbul 1324, 318 sayfa.
- Müntahabât-ı Cedîde*, Seçen: Mustafa Reşid, İstanbul 1303, 2. kısım.
- Müntahabât-ı Sahâif-i Nefîse*, Seçen: Mehmed Cevdet, İstanbul 1914, 319 sayfa.
- NAMİK KEMAL, *Âkif Bey*, oyun beş fasıl, İstanbul 1290, 188 sayfa.
- NAMİK KEMAL, *Celâleddin Hârzemşâh*, Kahire 1292, 276 sayfa.
- NAMİK KEMAL, *Rönan Müdafaanâmesi*, İstanbul 1326, 56 sayfa.
- NEDİM, *Nedim Dîvânı*, Câmii ve Musahhihi: Halil Nihad Boztepe, İstanbul 1338, 374 sayfa.
- NEF'î, *Dîvân-ı Nef'î*, 207 sayfa.
- NEŞİMÎ, SEYYİD ÖMER, *Nesimî Dîvânı*, İstanbul Hicri 1260, 184 sayfa.
- ONGUNSU, AHMED HAMİT ve MUSTAFA MUHSİN TEKER, *Kurân-ı Cedîde, Asr-ı Hâzırda, İstanbul'un Fethinden Zamanımıza Kadar*, 2. tab' İstanbul 1926, 734 sayfa.

- OTTO, EMILE, *Bedreka-i Lisân-ı Fransevî*, Mütercimi: Beşir Fuad, İstanbul 1329-1342, 1 cilt de 2 kısım.
- PEDRAM, HÜSEYİN DÂNIŞ, *Talîm-i Lisân-ı Farisî*, İstanbul 1331-1334, 2-4. Kısımlar.
- PEDRAM, HÜSEYİN DÂNIŞ, *Talîm-i Lisân-ı Farisî*, İstanbul 1331, 138 sayfa.
- RECAİZADE MAHMUD EKREM, *Talîm-i Edebiyât*, İstanbul 1299, 398 sayfa.
- REY, AHMED REŞİD, *Nazariyyât-ı Edebiyye*, Mekteb-i Sultani için neşredilmiştir, İstanbul 1328, 2 cilt.
- ROUSSEAU, JEAN-JACQUES, *Mukavele-i İctimâiyye yahud Hukûk-ı Siyâsiyye Kavâid-i Esâsiyyesi*, Mütercimi: A., İstanbul 1329, 240 sayfa.
- SADIK VİCDÂNÎ, EBU RIDVAN, *Sıfî ve Tasavvuf*, İstanbul 1340, 62 sayfa
- SADIK VİCDÂNÎ, EBU RIDVAN, *Tomar-ı Turûk-ı Âliyye*, İstanbul 1338, 1. cüz: Melâmîlik.
- SÂDÎ, *Zübde-i Gülistân*, Çeviren ve Yorumlayan: Osman, İstanbul 1307, 352 sayfa.
- Sâlnâme-i Devlet-i Âliyyeyi Osmâniyye*, 51. yıl, İstanbul Hicrî 1313, 1044 sayfa.
- SARI ABDULLAH, *Cevâhir-i Bevâhir Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, İstanbul 1287-88, 5 cilt.
- SEYİD EMİR ALÎ, *Musavver Tarih-i İslâm*, Mütercimi: M. Rauf, İstanbul 1329, 1. cilt.
- SÜLEYMAN NAZÎF, *Namık Kemal*, Konferans, İstanbul 1922, 52 sayfa.
- SÜNBUZLADE VEHBÎ, *Nuhbe-i Vehbî*, İstanbul, 143 sayfa.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Hurdeçîn*, İstanbul Hicrî, 1302, 56 sayfa.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kaamûs-ı Türki*, İstanbul 1317-1318, 2 cilt.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Resimli Kaamûs-ı Fransevî*, Fransızcadan Türkçeye Lügat Kitabı, 3. basım, İstanbul 1318, 2240 sayfa.
- ŞEYH GALİB, *Dîvân-ı Şeyh Galib Kaddese Surrehu*, Kahire, Hicrî 1252, 124+164+92 sayfa.
- ŞEYHÎ, *Dîvân-ı Şeyhî*, İstanbul, Hicrî 1291, 63 sayfa.
- ŞUÛRÎ, *Ferheng-i Şuûrî*, Farişiden Türkçeye Mükemmel Lügat Kitabı, İstanbul, Hicrî 1314, 480 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Arzî'ler*, İstanbul 1925, 70 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Bir Sefilenin Hasbühâli*, İstanbul 1326, 44 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Finten*, İstanbul 1334, 496 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *İlhâm-ı Vatan*, İstanbul 1334, 95 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Makber ve Ölü*, İstanbul 1922, 151 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Ruhlar*, İstanbul 1338, 67 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Sardanapal*, İstanbul 1335, 170 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Tarik yahut Endülüs Fethi*, İstanbul 1335, 240 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Tayflar Geçidi*, İstanbul 1335, 114 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Tezer yahut Melik Abdurrahmân-üs-Salis*, İstanbul, 127 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Yabancı Dostlar*, İstanbul 1924, 1. kısım. 43 sayfa.
- TARHAN, ABDÜLHAK HÂMİD, *Yabancı Dostlar*, İstanbul 1924, 2. kısım.
- TEBRİZÎ, HÜSEYİN, *Burhân-ı Kaatî*, Mütercimi: Âsım Efendi, 1251, Bulak Matbaası, 642 sayfa.
- TEVFİK FIKRET, *Rübâb-ı Şikeste*, Yeni tab-ı, İstanbul 1326, 411 sayfa.
- VAHİD, *Bâzı İstilahât-ı Mühimme-i Sinâiyye Hakkında Mütalaât*, İstanbul 1331, 33 sayfa.

- YAHYÂ, ŞEYHÜLİSLÂM, *Divân-ı Yahyâ*, İstanbul 1334, 342 sayfa.
- YALÇIN, HÜSEYİN CAHİT, *Hayât-ı Muhayyel*, İstanbul 1326, Kanaat Kitâbhânesi, 315 sayfa.
- YALTKAYA, MEHMED ŞEREFEDDİN, *Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin*, İstanbul 1925, 80 sayfa.
- YÖNTEM, ALİ CANİP, *Edebiyat*, İstanbul 1926, 492 sayfa.
- YUNUS EMRE, *Divân-ı Âşık Yunus Emre*, İstanbul 1320, 188 sayfa. Kitabın kenarında Şeyh Hayyat Vehbî'nin *Kenz el-miftâh* adlı eseri vardır.
- ZİYA GÖKALP, *Türkleşmek İslâmlaşmak Muasırlaşmak*, İstanbul 1918, 63 sayfa.
- ZİYA GÖKALP, *Türk Medeniyeti Tarihi, İslâmiyetten Evvel Türk Medeniyeti*, İstanbul 1341, 351 sayfa. Maarif Vekâleti Yayını.
- ZİYA PAŞA, *Harâbât*, İstanbul 1291, 1. cilt.
- ZİYA PAŞA, *Külliyât-ı Ziya Paşa*, Nazım Kısım, Derleyen ve notlar ekleyen: Süleyman Nazif, İstanbul 1924, 304 sayfa.
- ZİYA PAŞA, *Tercî-i Bend ve Terkiib-i Bend*, İstanbul 1327, 15 sayfa.

SÜRELİ YAYINLAR

- Akademi Fikir Hareketleri*, cilt 1, sayı 1-7 (1946).
- Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, cilt 1 (1942)-cilt 11, sayı 1 (1953).
- Hayat Tarih Mecmuası*, cilt 1, sayı 1-6 (1965).
- İstanbul, Kültür Dergisi*, sayı 32-71 (1945-46). Eksik sayılar: 34, 40, 61.
- Kalem*, Aylık Sanat ve Edebiyat Mecmuası, sayı 1-12 (1938-39). Eksik sayılar: 3, 4, 10.
- Kant Studien*, cilt 42 sayı 1-3 (1942-43) ve cilt 43 sayı 1-2, 3 (1943).
- Kubbealtı Akademi Mecmûası*, yıl 1, sayı 1-4 (1972)-yıl 7, sayı 1-4 (1978). Eksik sayılar: yıl 3, sayı 2, 3, 4 (1974).
- Kültür Haftası*, sayı 1-11 (1936).
- Milliyet Sanat Dergisi*, sayı 70 (1974)-sayı 195 (1976).
- Mitteilungen zur Osmanischen Geschichte*, cilt 1 sayı 1, 2-3, 4 (1921-22).
- Oluş*, Haftalık Edebiyat ve Fikir Mecmuası, sayı 1-31 (1939). Eksik sayılar: 21, 23.
- Şadırvan*, Çıkaran: Behçet Kemal Çağlar, sayı 1-35 (1949). Eksik Sayılar: 4, 16, 28.
- Tercüme*, Maarif Vekâleti, cilt 1, sayı 1 (1940)-cilt 5, sayı 29-30 (1945) ve Şiir Özel Sayısı: cilt 6, sayı 34-36 (1946). Eksik sayı: cilt 4, sayı 20-21 (1943).
- Ülkü*, Halkevleri Dergisi, cilt 1, sayı 1 (1933)- cilt 9, sayı 49-54 (1937) ve cilt 16, sayı 91-96 (1940).
- Varlık*, Milliyetçi ve Memleketçi Fikir Mecmuası, cilt 7, sayı 134 (1939)-sayı 234 (1943) ve sayı 274-275 (1944)-304-305 (1946). Eksik sayılar: 162, 170, 205, 207, 209, 211-218, 221-222, 224-227, 229-230, 233, 290-91.
- YALÇIN, HÜSEYİN CAHİT, *Fikir Hareketleri*, yıl 1, sayı 1 (1933)-sayı 28 (1934), sayı 53 (1934)-sayı 94 (1935), sayı 115 (1935)-sayı 136 (1936).
- Yeni Tarih Dergisi*, sayı 1-14 (1957-58) ve sayı 30-43 (1959-60).
- Yeni Türk Mecmuası*, İstanbul Halkevi, sayı 1-8 (1932-33). Eksik sayı: 5.

ESKİ HARFLERLE YAZILMIŞ SÜRELİ YAYINLAR

- Bilgi Mecmuası*, sayı 1 (1329).
Darülehân Mecmuası, sayı 1 (1924).
Dârülfünûn Edebiyat Fakültesi Mecmuası, 2. yıl sayı 1, 3 (1922).
Dergâh, cilt 1-4, sayı 1-42 (1921-1923) 2, 25 ve 40. sayılar yoktur. Mevcut sayılarında sayfaları eksiktir.
Genç Yolcular, sayı 1 (1919).
Hayat, cilt 1-5 (1926-1929), Mevcut sayılar: 1. cilt: 1-13, 2. cilt: 50-52, 3. cilt: 53-78, 4. cilt: 79-104, 5. cilt: 105, 106, 108-111, 115, 117, 119, 122, 124, 128.
Îlâhiyat Fakültesi Mecmuası, 1. yıl, sayı 1 (1925).
İmdâdü'l-Medad, cilt 1, sayı 3-6 (1303).
Küçük Mecmua, Diyarbakır, sayı 2-32 (1922-23).
Mecmua-i Ebüzziya, 30-31. yıl, cilt 1-15 (Hicrî 1329-1330). Mevcut sayılar: 94-102, 106, 110-122, 125-149, 159. 133. sayının 145-160. sayfaları eksik.
Millî Tetebbular Mecmuası, cilt 2, sayı 4 (1331).
Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, 1. cilt (1326).
Türkiyât Mecmuası, 1. cilt (1925).
Yeni Mecmua, 1. yıl (1917-1918), Mevcut sayılar: 1, 2, 6, 7, 10-16, 18, 21, 32, 33, 36-51, 53-84. Ayrıca 1-26 sayının indeksi vardır.

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ
DERGİSİ
8. sayısı çıktı

İÇİNDEKİLER

Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel İlkelerinden Lâiklik (Panel)	219
Yöneten : PROF. DR. UTKAN KOCATÜRK	
Konuşmacılar : PROF. DR. TURHAN FEYZİOĞLU	
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ	
PROF. DR. BÜLENT DÂVER	
ORD. PROF. DR. REŞAT KAYNAR	
PROF. DR. HAMZA EROĞLU	
PROF. DR. AHMET MUMCU	
PROF. DR. ERGUN ÖZBUDUN	
ORD. PROF. DR. SADI IRMAK : Atatürk ve Meclis	247
PROF. DR. TURHAN FEYZİOĞLU : Mustafa Kemal Atatürk, Oeuvre Et Influence	287
PROF. DR. İSMET GİRİTLİ : Atatürkçü Çağdaşlaşmada Bilim ve Teknoloji	359
PROF. DR. AHMET MUMCU : Atatürkçü Düşünce Sistemi'nde Millî Birliğin Yeri	371
E. GEN. FAHRİ ÇELİKER : Bitlis'in Kurtuluşu ve Mustafa Ke- mal Paşa	379
PROF. DR. TURHAN BAYÇU : Yabancı Gözüyle Atatürk ve Türk İnkılâbı (Çeviri)	393
E. TÜMG. MUZAFFER ERENDİL : Atatürk'ün Güvendiği Gençlik ve Eğitim	401
BEKİR TUNAY : Atatürk ve Millî Birlik	409
PROF. DR. ZİYA BURSALIOĞLU : Atatürk, Barış ve Eğitim	421
NİYAZİ AHMET BANOĞLU : Atatürk'ün Sipariş Ettiği Bazı Ki- taplar	425
YRD. DOÇ. DR. İHSAN GÜNEŞ : Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nden Halk Fırkası'na Geçiş	427
ENGİN BERBER : Kurtuluş'tan Sonra İzmir'de Yunan İşgal Dönemine Tepkiler	443
BÜLENT ÇUKUROVA : 15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi	461
HABERLER :	473

Fiyatı : 1000 TL., Abone ücreti : Yıllık (3 sayı) 3000 TL.
İsteme adresi : Atatürk Araştırma Merkezi P. K. 60
Kavaklıdere - ANKARA

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU

B E L L E T E N

198. sayısı çıktı.

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :

Sayfa

KÖYMEN, PROF. DR. M. ALTAY: Türkiye Selçukluları Devleti'nin Ekonomik Politikası	613
ÇUBUKÇU, PROF. DR. İBRAHİM A.: Gazzalî ve Felsefesi	621
TERZİOĞLU, PROF. DR. DR. ARSLAN: Tıbbî Terminolojinin Tarihine ve Esaslarına Kısa Bir Bakış (4 resimle birlikte)	637
KAYA, POLAT: Asyalı Türk Halkı ile Amerika Kıt'alarının Yerli Halkları Arasında Olumlu Dil ve Kültürel Bir Akrabalık Hakkında Araştırma (Özet)	647
—————: Search for a Probable Linguistic and Cultural Kinship Between the Turkish People of Asia and the Native Peoples of Americas ..	650
ERCAN, DOĞ. DR. YAVUZ: Devşirme Sorunu, Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi	679
GUBOĞLU, MİHAİL: Kanuni Sultan Süleyman'ın Boğdan Seferi ve Zaferi (1538 M. = 945 H.)	727
RADO, ŞEVKET: Hazine-i Birun Kâtibi Ahmet bin Mahmud Efendi'nin Tuttuğu Prut Seferine Ait Defterden Koparılan Sahifelerde Neler Vardı? (3 belge ile birlikte)	807
ÖNSOY, DOĞ. DR. RIFAT: 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Suriye'nin Sanayi ve Ticareti	825
BALTALI, DR. KEMAL: 1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devletine Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler	833
GÜREL, ZİYA: Kurtuluş Savaşında Demiryolculuk VI (2 resimle birlikte) ..	861
ROGERS, G. M.: Demetrios of Ephesos : Silversmith and <i>Neopoiios</i> ?	877
ÖZTÜRK, MÜRSEL: Hacı Bektaş-ı Veli	885

Konferanslar :

ÖZGÜNEL, COŞKUN: Cumhuriyet Dönemi Türk Arkeolojisi	895
KIRZIOĞLU, PROF. DR. M. FAHRETTİN: Millî Destanlarımızdan Dede-Korkut Oğuznamelerinin Tarih Belgesi Bakımından Değerleri (1 harita ile birlikte)	915

Bibliyografya :

TEKİN, OĞUZ: Hyla A. Troxell: <i>The Coinage of the Lycian League</i>	929
1985 Yılıının İkinci Yarısında Kitaplığımıza Gelen Kitap ve Dergiler	933

Fiyatı: 1000 TL., Abone ücreti: Yıllık (3 sayı) 3000 TL.

İsteme Adresi: Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No. 1

Sıhhiye - ANKARA

TABLE OF CONTENTS

Articles	<u>Pages</u>
MÜJGÂN CUNBUR: Atatürk and National Solidarity (in Turkish)	1
JÁNOS HARMATTA: On the Problem of the Language of the Avars (Translated from Hungarian into Turkish by Hicran Akin)	11
———: De La Question Concernant la langue des Avars (Traduit par Gönül Yılmaz)	33
———: Turkish Runic Inscription in Eastern Europe (Translated from Hungarian into Turkish by Hicran Akin)	57
———: Inscriptions Roniques Turques en Europe Orientale (Traduit par Gönül Yılmaz)	77
OKTAY ASLANAPA: The Turkish Art of Carpet Making (in Turkish)	99
MAHMUT ŞAKIROĞLU: Records About Turkish History and Culture from Archives and Libraries of Venice (in Turkish)	111
AYDIN SAYILI: Central Asian Contributions to the Earlier Phases of Hospital Building Activity in Islam (in English and with Turkish translation by Ahmet Cevizci)	149
A. A. AHMEDOV, J. AD-DABBĀGH, B. A. ROSENFELD: Istanbul Manuscripts of Al-Khwārizmī's Treatises (in English with Turkish translation by Melek Dosay)	163
AMİL ÇELEBİOĞLU: Our Lullabys (in Turkish)	211
SERAP ÜNAL-LELOĞLU: A Local Sample From Anatolian Turkish House Building: Rize House Building (in Turkish)	239
 Book Reviews	
Essay Review	
TALAT TEKİN: James Hamilton: <i>Manuscripts Ouigours du IXe-Xe siècle de Touen-houang</i>	249
 Reviews	
ÖMÜR BAKIRER: Doğan Kuban, <i>Muslim Religious Architecture, Part I; The Mosque and its Early Development; Iconography of Religions</i>	259
———: Doğan Kuban, <i>Muslim Religious Architecture, Part II; Development of Religious Architecture in Later Periods; Iconography of Religions</i>	265

MAHMUT H. ŞAKIROĞLU: Jean-Louis Bacqué-Grammont, <i>Le Livre de Babur. Babur-Name ; Mémoires du Premier Grand Mogol des Indes (1494-1529)</i> .	271
————: Turhan Baytop, <i>History of Turkish Pharmacy</i> (in Turkish)	273
————: Alessandra Manzoni, <i>I Promessi Sposi. Storia Milanese del Secolo XVII</i>	275
————: <i>Venezia e i Turchi</i> ,	278
————: Bernard Lory, <i>Le Sort de l'Héritage Ottomane en Bulgarie. L'Exemple des Villes Bulgares 1878-1900</i>	285
————: <i>Venezia e la Difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670</i>	288
ESİN KÂHYA: Pietro Corsi, Paul Windling (ed.): <i>Information Sources in the History of Science and Medicine</i>	293

News of our Center

MÜJGÂN CUNBUR: In Memory of Emel Esin	297
Conferences	309
Books Received as Gift : Nazlı and Cemal Köprülü Collection (R-Z) . . .	311

12 – *Yayıcı Evi*, kuzeydoğu cephesi. Yapının yaşama ünitesi muskalı nakış tekniği ile inşa edilmiş olup, üzeri sıva ile kapatılmıştır. Bu cephede yer alan boyalı nakışlar dikkat çekicidir.

13 – Şehir merkezinin güneybatısında Yeni Köy mahallesinde 112 numaralı yapı olan *Mataracı Evi*'nin yaşama ünitesinin duvarları kafa pencerelerine kadar dolap dolgu, kafa pencerelerinin bulunduğu kısım ise muskalı nakış tekniği ile inşa edilmiştir.

10 – Şadoğlu Evi, kuzeydoğu cephesi. Yapının yaşama ünitesi muskalı nakış tekniği ile inşa edilmiştir.

11 – Şadoğlu Evi, güneydoğu cephesi ve merdiven başı. ⁷

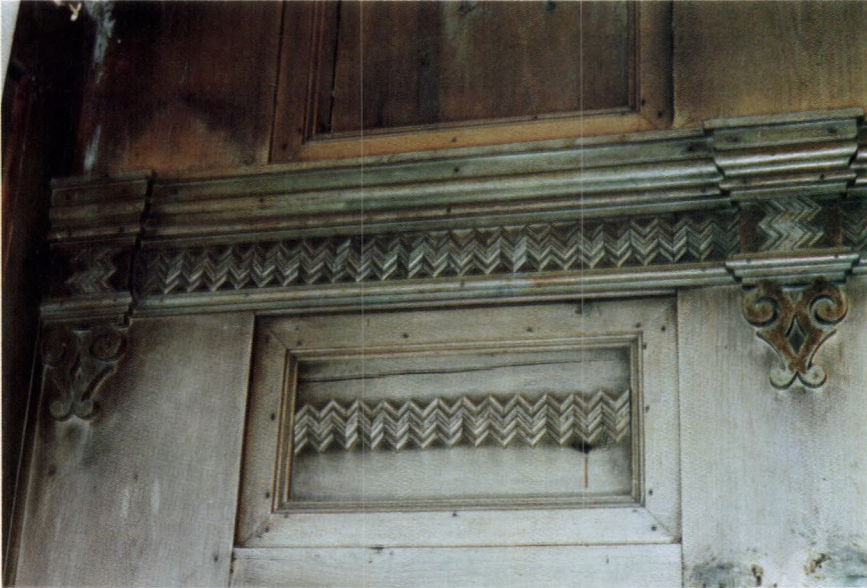

8 – Trabzon ili, Sürmene ilçesine bağlı Kastel Köyü’ndeki *Kastel Konağı*.
Halk arasında “Tavanı Dönen Ev” olarak adlandırılır.

9 – Trabzon ili, Sürmene ilçesine bağlı Kastel Köyü’ndeki *Kastel Konağı*’nın
pencere ve kafa pencerelerindeki ahşap kafes işçiliği.

6 – Değirmendere mahallesi, 24/A numaralı *Yayıcı Evi*'nin kuzey köşe odasının kuzeybatı duvarında yer alan sıva üzerine boyalı nakış dekorasyonu.

7 – Eminettin mahallesi, 52 numaralı *Zırh Evi* olarak adlandırılan yapının bir odasındaki yüküğün geometrik bezemesi.

3 - Rize ili, Fındıklı ilçesi, Çağlayan Köyü'nde bulunan Şişmanoğlu Evi'nin naylası. ³

4 - Şehrin batısında, At Meydanı mahallesinde, Avcılar sokak 10 numarada yer alan Şadoğlu Evi'nin bacası.

5 - Değirmendere mahallesi, 24/A numaralı Yayıcı Evi'nin kuzeydoğu cephesinde bulunan sıva üzerine boyalı nakış dekorasyon.

1 – Rize ili, Fındıklı ilçesi, Çağlayan Köyü'nde bulunan *Şişmanoğlu Evi*'nin kuzeybatı cephesi.

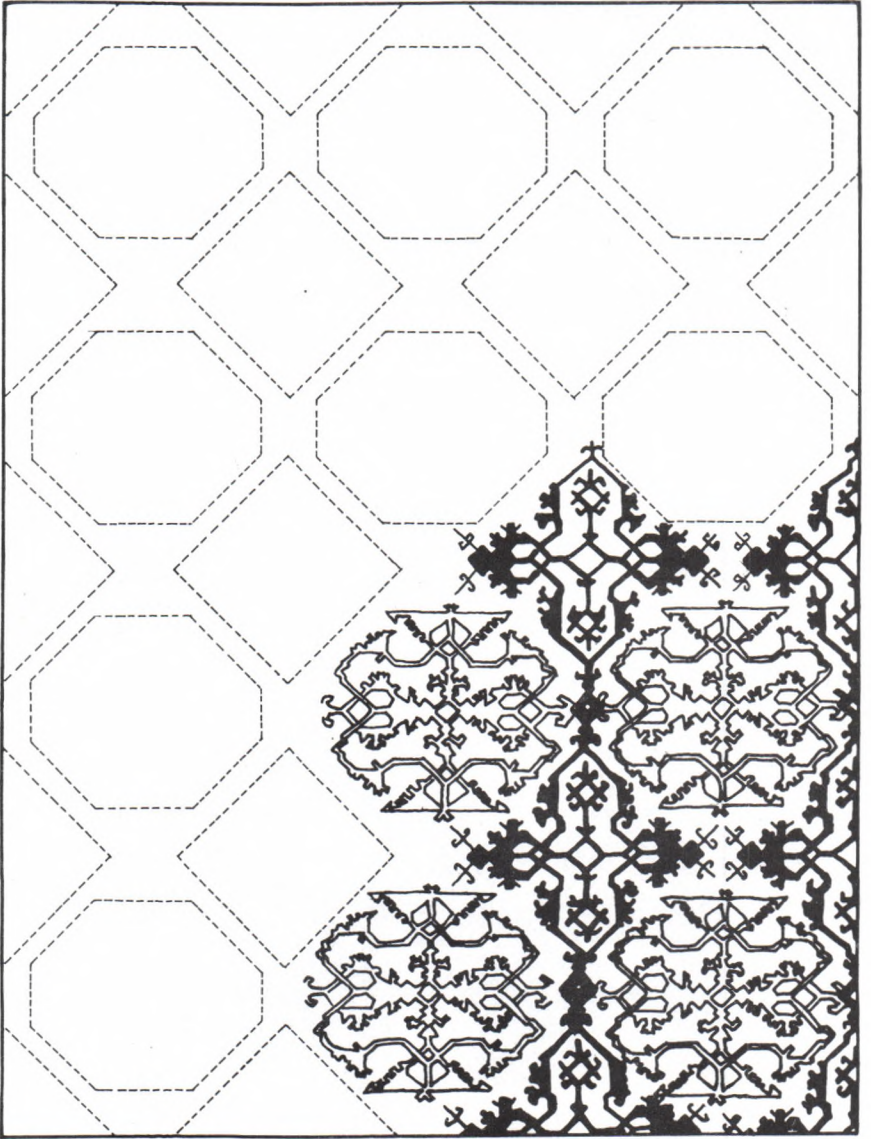

2 – Rize'de, şehir merkezine oldukça yakın olan Çarşı mahallesi, Kiremitli sokak üzerinde yer alan, 5/A numaralı yapı. *Kazancı Evi* olarak adlandırılan yapının doğu cephesi ve merdiven başı. ⁷

SERAP ÜNAL - LELOĞLU

Makalesinin Resimleri

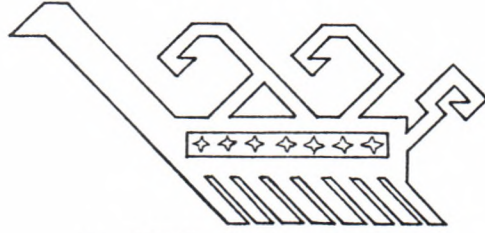
(Metin, sayfa 239 - 248)

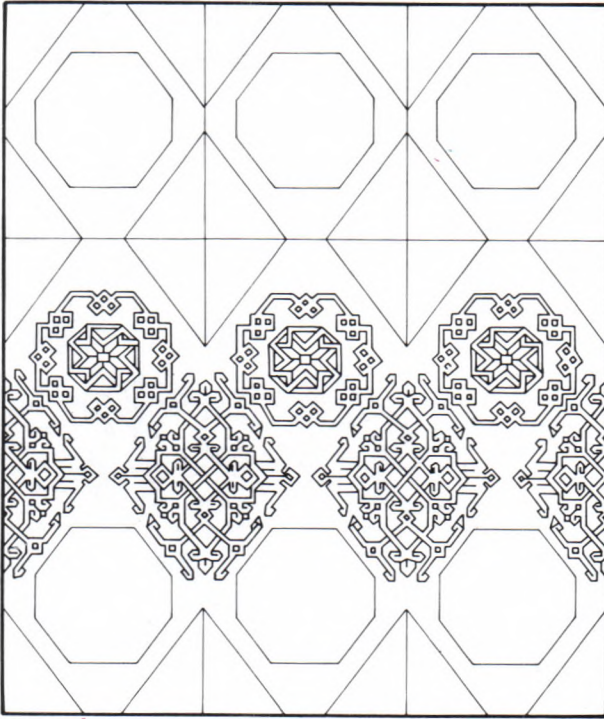
16. II. tip Holbein (Lotto) halısının şeması.

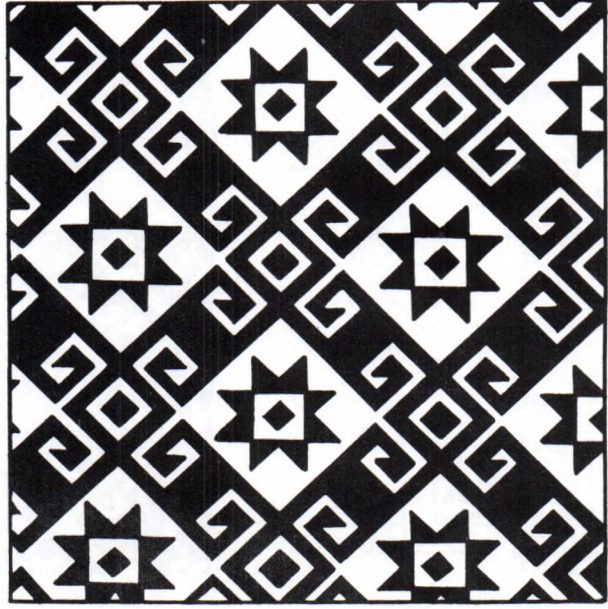
13. Marby halısının kuş figürü, Staatens Historiska Museum, Stockholm.

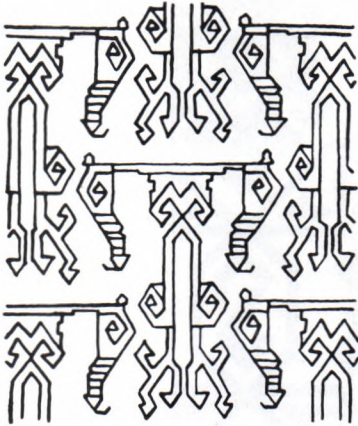
14. Vakıflar Halı Kilim Müzesi, İstanbul, hayvanlı halıdan figür.

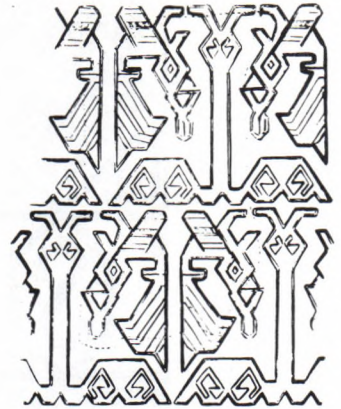
15. I. tip Holbein halısının şeması.

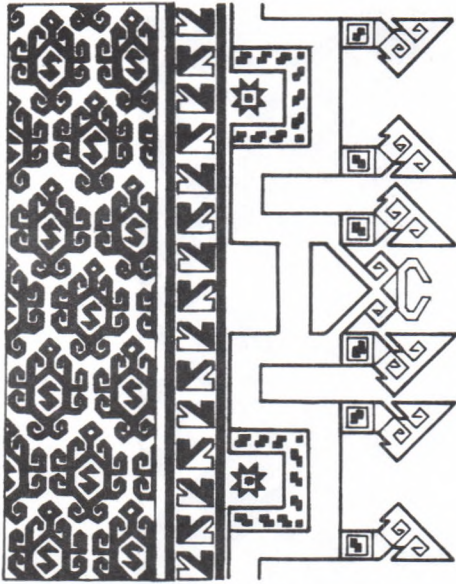
10. Beysçhir Selçuklu halısı zemin şeması, Mevlâna Müzesi Konya, detay.

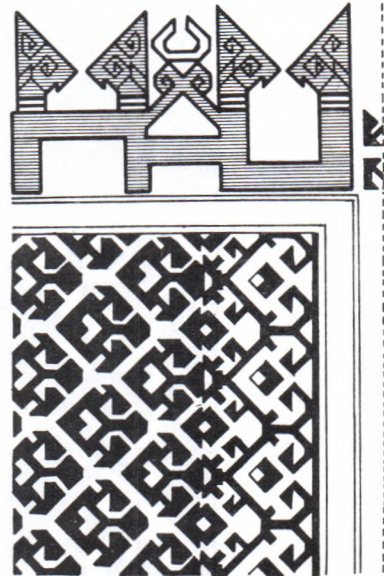
12. Fustat hayvanlı halı parçası deseni, XV. y.y., Röhss Museum, Götöburg

11. Fustat hayvanlı halı parçası deseni, XV. y.y., Röhss Museum, Götöburg.

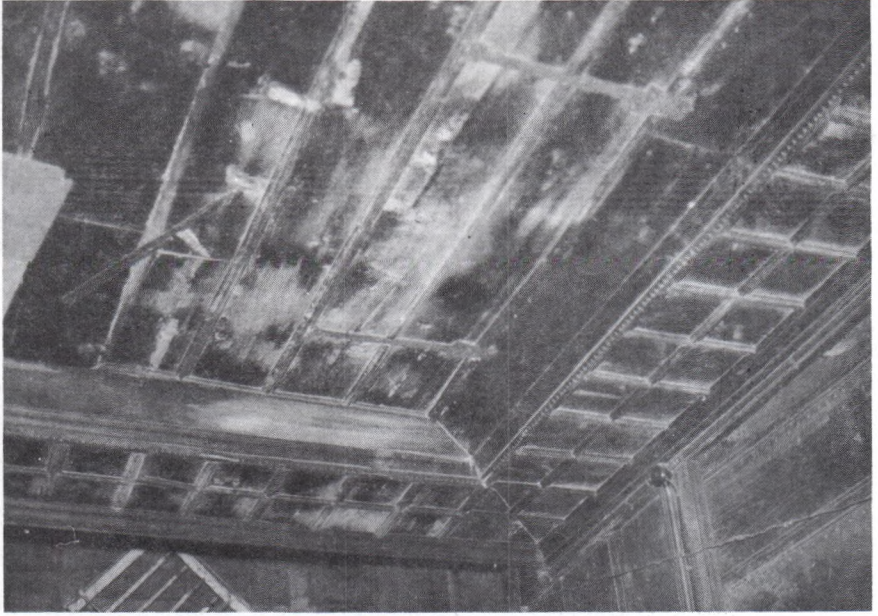
7. Konya Selçuklu halı şeması, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

8. Konya Selçuklu halı şeması, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

9. Konya Selçuklu halı şeması, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

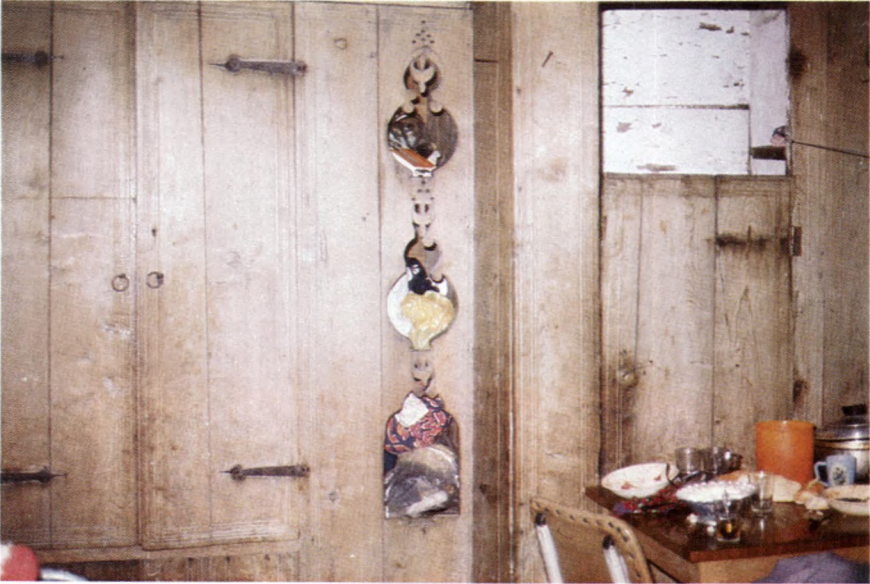
20 - *Kazancı Evi*, sofa ünitesi tavanı. Tavan dört bir yandan profilli ince çitelerle kare kasetlere ayrılmıştır.

21 - *Şadoğlu Evi*, kuzey köşe odasının güneybatı duvarında yer alan yüklük ve hamamcık.¹²

18 – Kazancı Evi, mutfağın güney duvarında bulunan ateşlik. ¹¹

19 – Kazancı Evi, kuzeybatı köşe odasının güney duvarında yer alan yüklük, hamamcık ¹² ve medinelere ¹⁴ oluşan dolap.

16 - *Yayıcı Evi*, merdiven başına açılan mutfak kapısının üzerindeki alınlık. Bu ahşap alınlık, "S" ve "C" kıvrımlı, Barok hatlara sahip, grift bezeme ile doldurulmuştur.

17 - *Yayıcı Evi*, sofaya açılan oda kapılarının üstündeki aynalı geçmelerin bazıları ve alınlıkları geometrik ve soyut bitkisel motiflerle bezenmiştir.

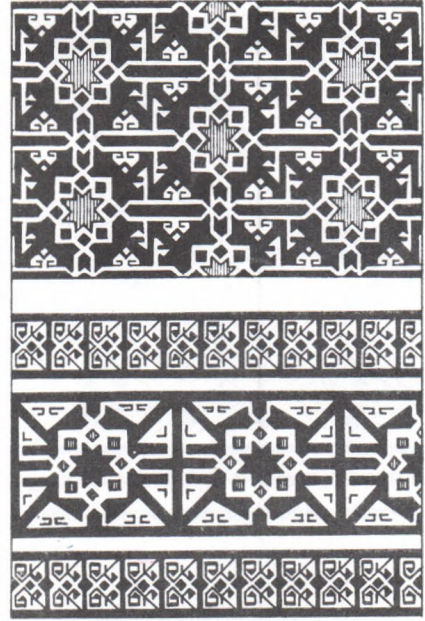
14 - *Zırh Evi*'nin kuzey cephesi. İçinde bulunduğumuz yüzyılın başında yapılmış olan yapı, geç dönem özellikleri gösterir.

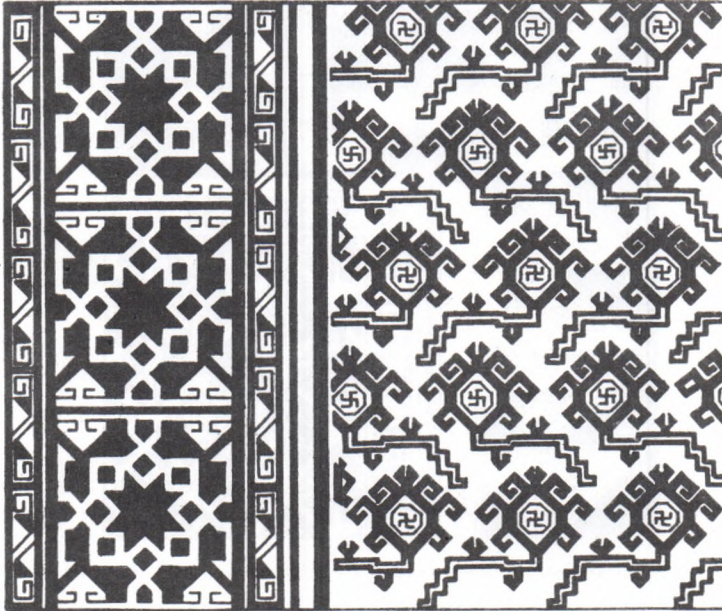
15 - *Mataracı Evi*, kuzeydoğu cephesinde bulunan merdiven başında 7 yer alan ahşap kafes işçiliği. Aynı işçilik yapının diğer cephelerinde yer alan kafa pencerelerinde de bulunur.

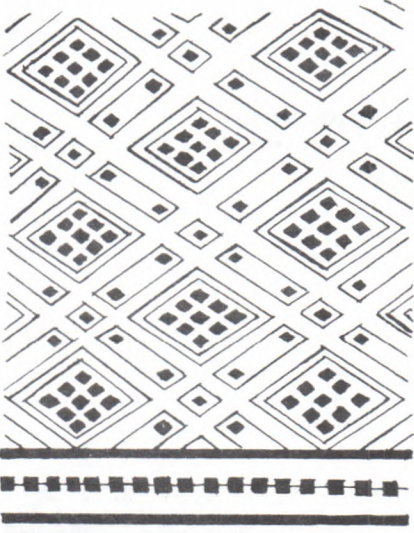
4. Konya Selçuklu halı şeması, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

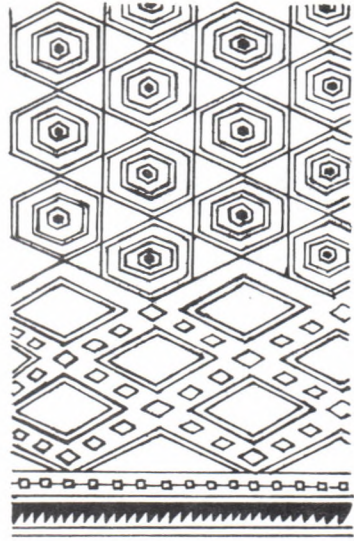
5. Konya Selçuklu halı şeması, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

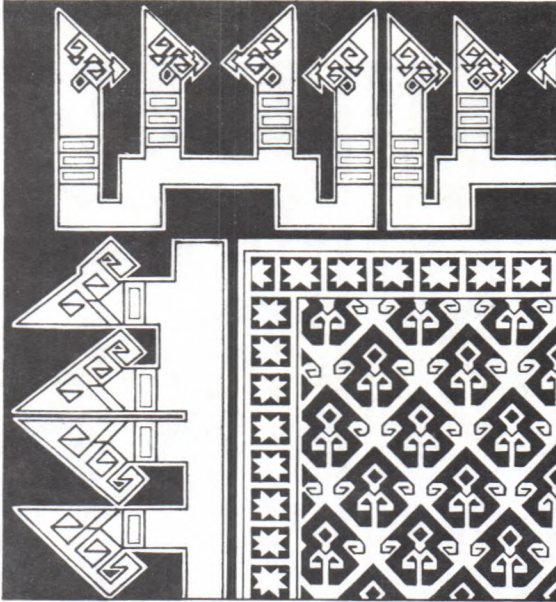
6. Konya Selçuklu halı şeması, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

1. Fustat'dan Abbasi devri halısı (baklava zeminli), 30. 5×13 cm. Göteburg Museum.

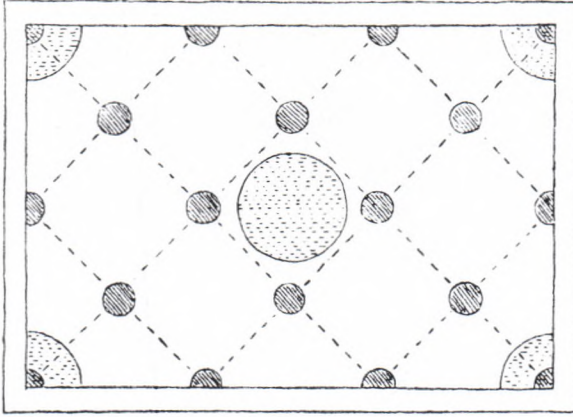
2. Fustat'dan Abbasi devri halısı (altıgen zeminli), 29×32 cm. National Museum, Stockholm.

3. Konya Selçuklu halı şeması, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

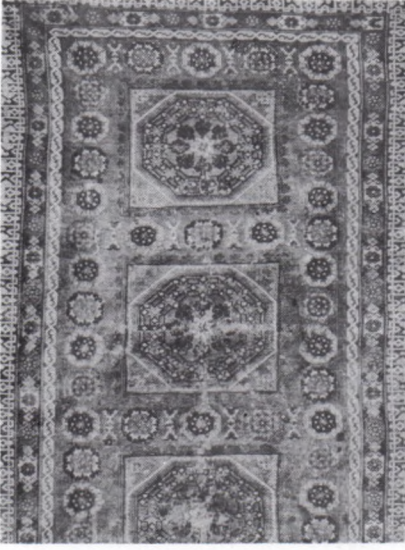
48. Post motifli halı, bordür stilize lâle, sümbül ve gül motifli.

46. Osmanlı saray halısının şeması, XVI. y.y.

47. Osmanlı saray halısı, XVI. y.y.

43. Holbein III tipi halı, XVI. y.y.,
İslâm Sanatı Müzesi Berlin.

44. Holbein III. (Bergama) tipi halı
tasviriyle Crivelli'nin bir tablosu,
XVI. y.y., National Gallery,
Londra.

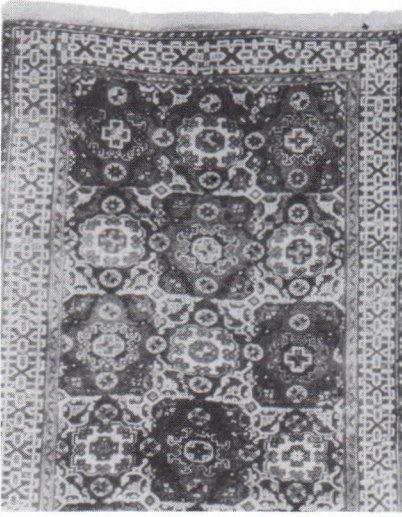
45. Yıldızlı Uşak halısı, XVII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

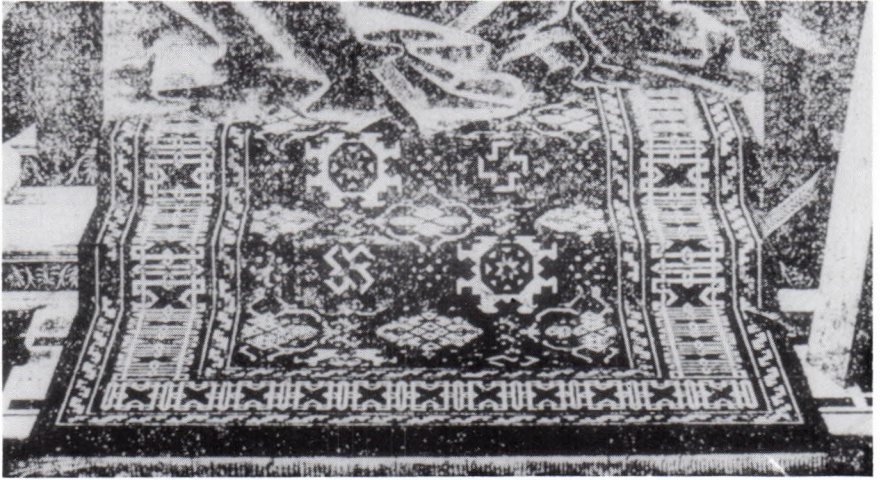
41. Lotto halısı, XVII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

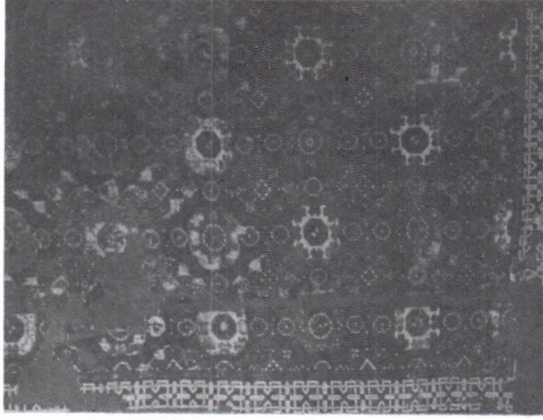
42. Lotto halısı, XVII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi. İstanbul.

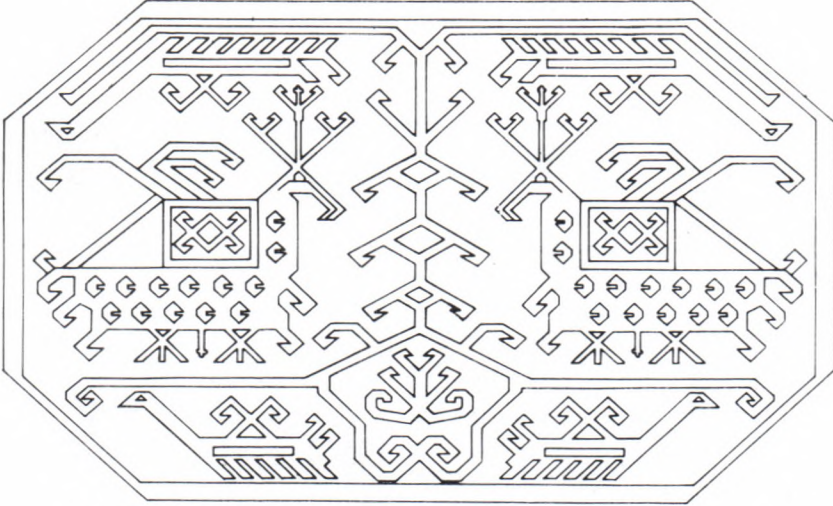
39. Holbein I. tipi halılardan iki örnek.

40. Holbein I. tipi halı tasviri, Refelline del Garko'nun Berlin'de savaşta yanan tablosundan detay.

37. Aynı halının bir bölümünün deseni.

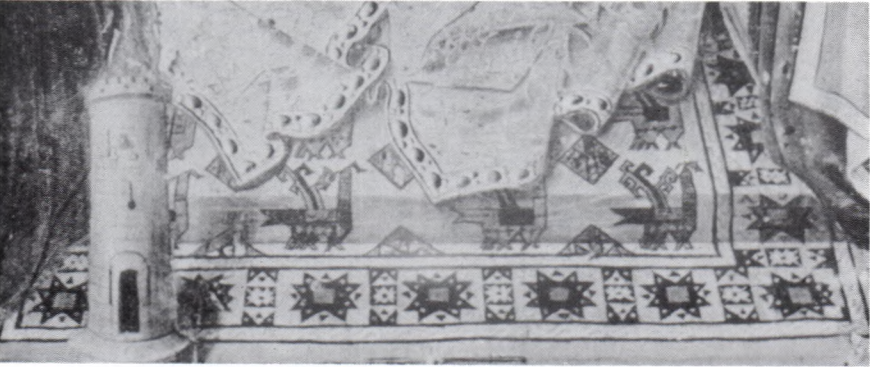
38. Holbein I. tipi halı XVI. y.y. başı, National Müzesi, Kuveyt.

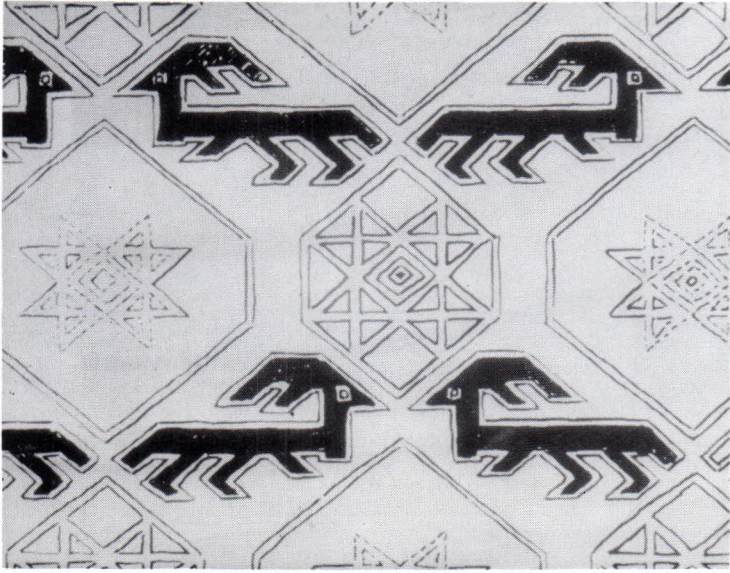
36. Vakıflar Halı ve Kilim Müzesi, İstanbul, hayvanlı halı, XV. y.y.

34. Konya hayvan halısı, XV. y.y., Mevlâna Müzesi Konya.

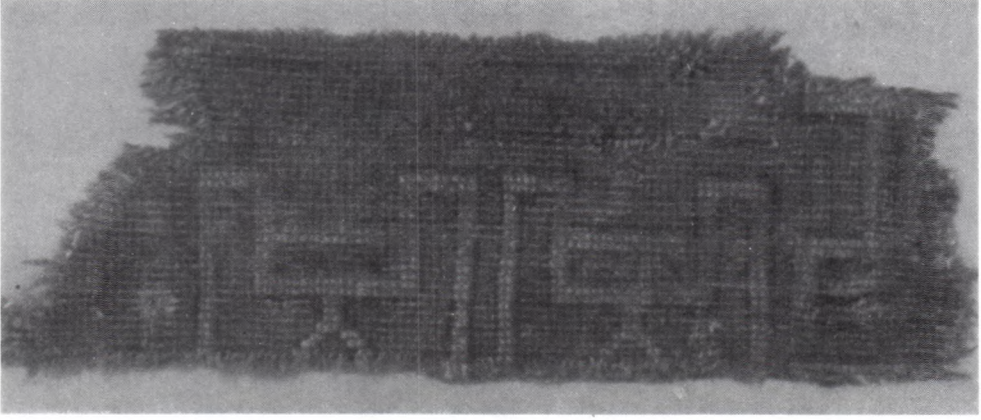
35. Konya hayvan halısı, horoz figürü ile halı tasviri, Jaume Huguet 1455-56.

32. Fustat'dan hayvan halısı deseni, XV. y.y., Röhss Museum, Göteborg.

33. Fustat'dan hayvan halısı deseni,
XV. y.y., Röhss Museum, Göteborg.

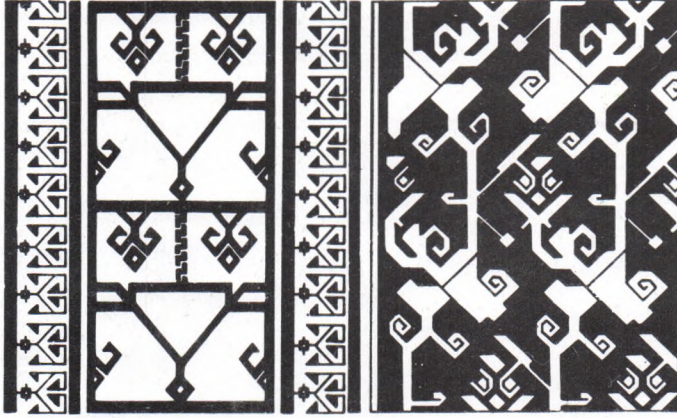
30. Fustat'dan parça halı, XIV. y.y. başı, National Museum, Stockholm.

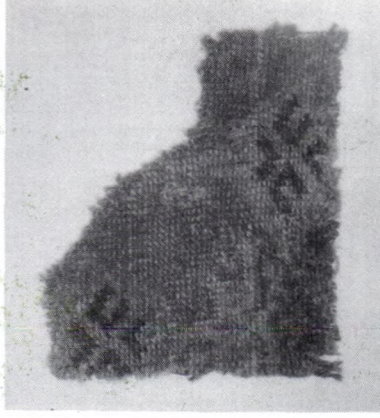
31. Fustat'dan parça halı, XV. y.y. başı, National Museum, Stockholm.

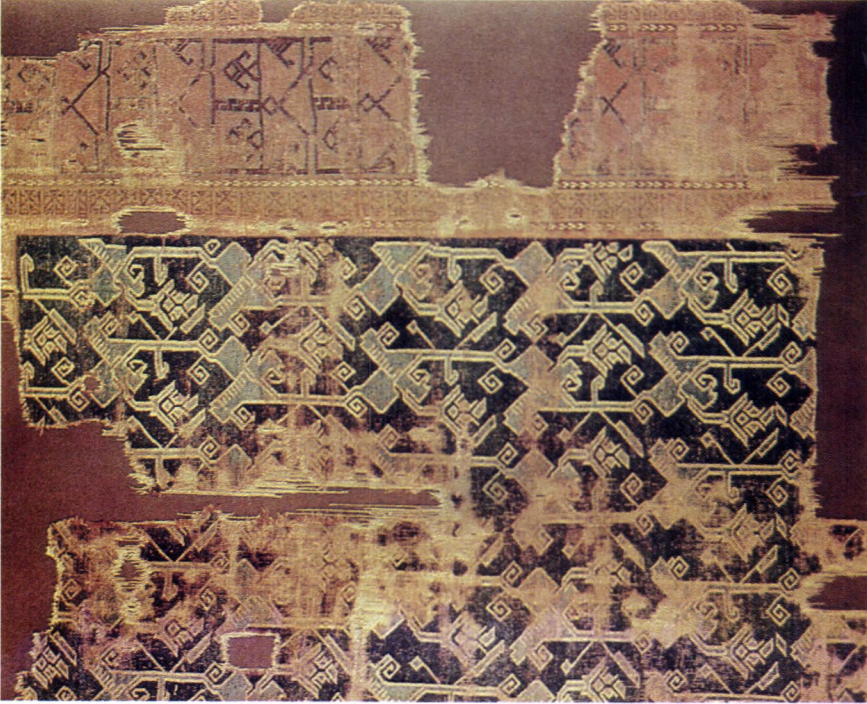
28. Beyşehir'den XV. y.y. halısı, prototip Holbein I, Mevlana Müzesi Konya.

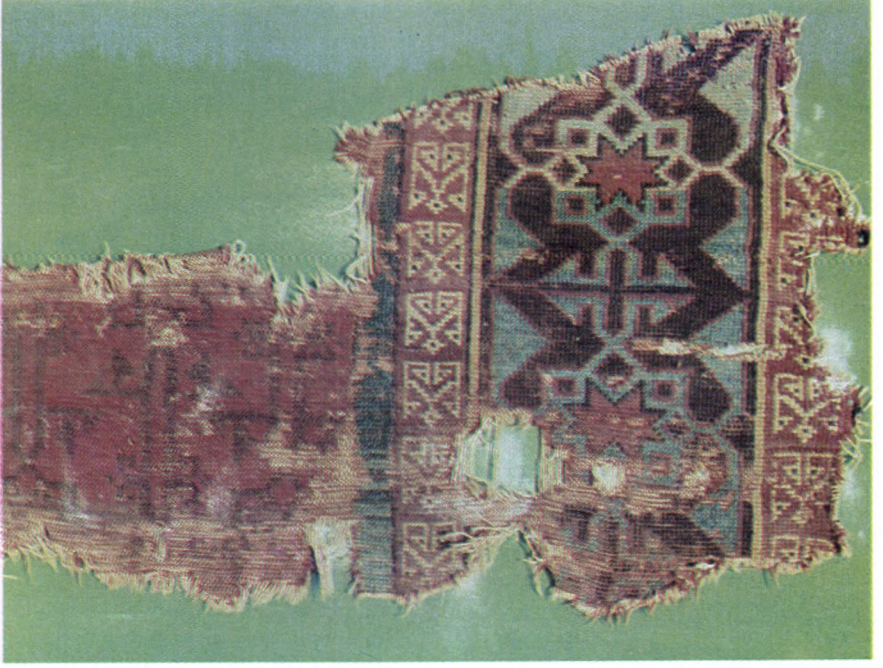
29. Beyşehir Selçuklu halısının şeması.

26. Fustat parça halı, Selçuklu, National Museum, Stockholm.

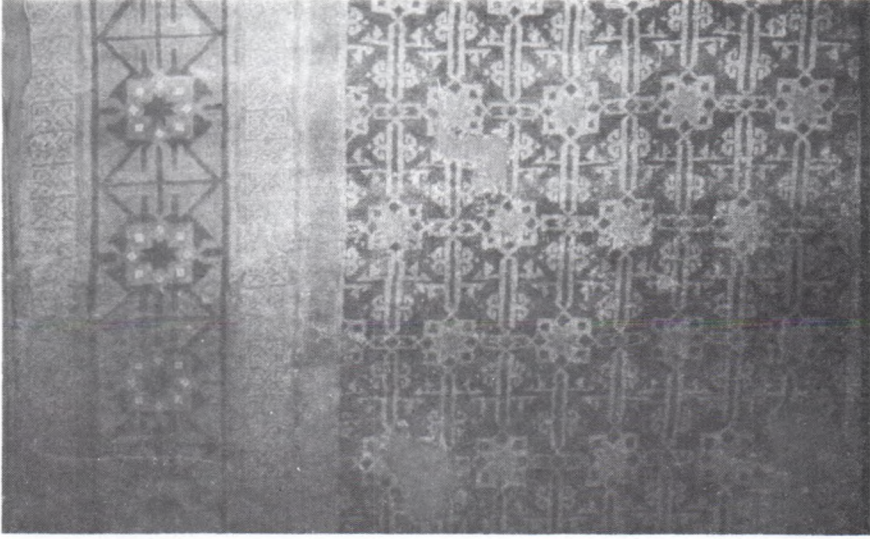
27. Beyşehir Selçuklu halısı, Keir Koleksiyonu, Londra.

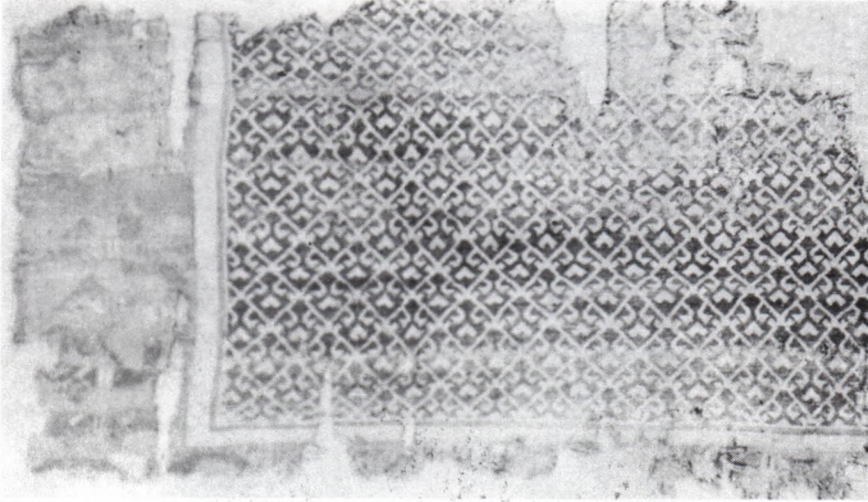
24. Beyşehir Selçuklu halısı, XIII. y.y., Mevlâna Müzesi, Konya.

25. Beyşehir Selçuklu halısı, XIII. y.y.,
Mevlâna Müzesi, Konya.

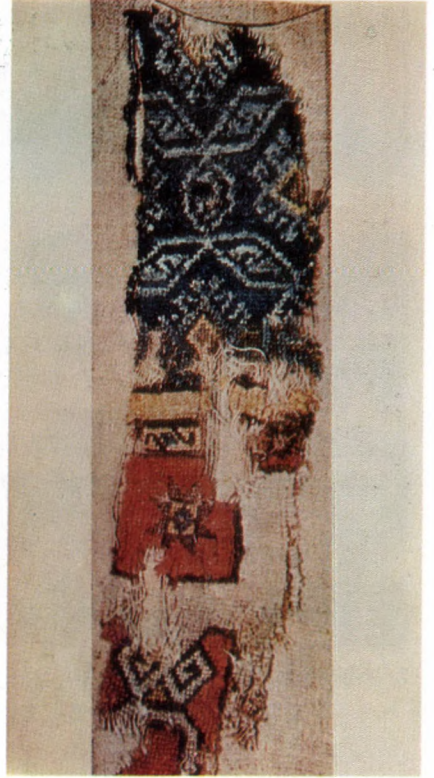
22. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

23. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

19. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

20. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

21. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

17. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

18. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

16. Madalyonlu Uşak halısı, XVIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

15. Holbein IV. tipi halı (Bergama), XVII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

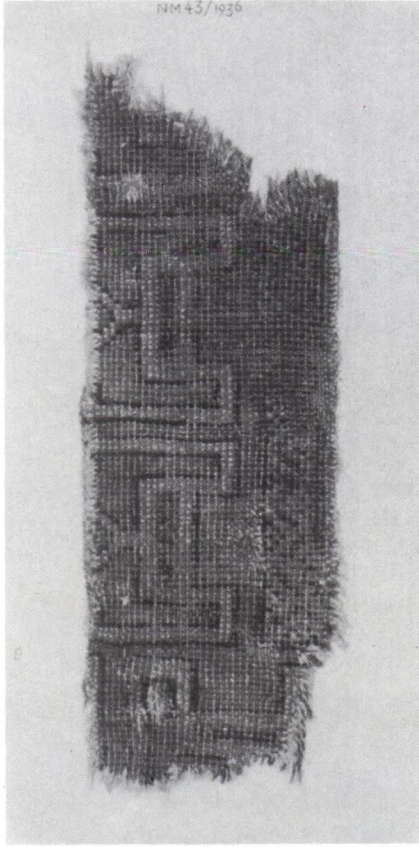
13. I. tip Holbein halısı ile grup resmi, 1604, National Gallery, Londra.

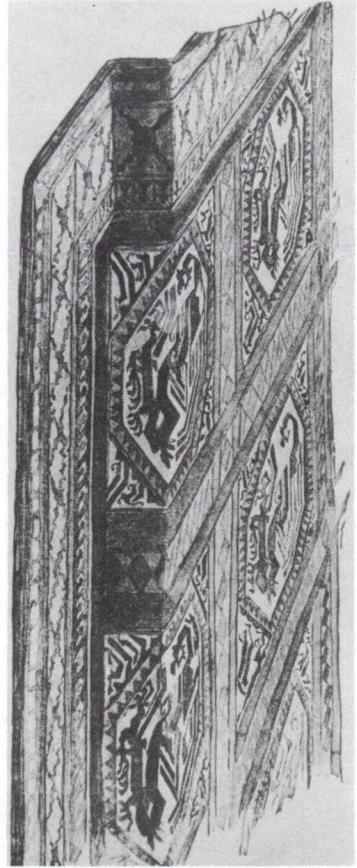
14. II. tip Holbein (Lotto) halısı, Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul.

12. Marby halısı renkli, Statens Historiska Museum, Stockholm.

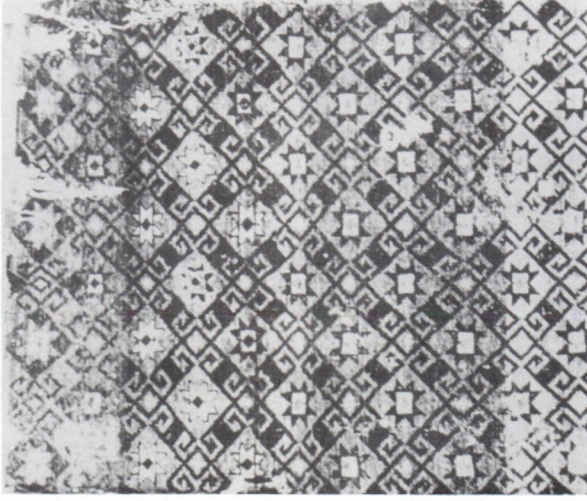
9. Kúfi bordürlü parça, XIV. y.y. başı, Fustat, National Museum, Stockholm.

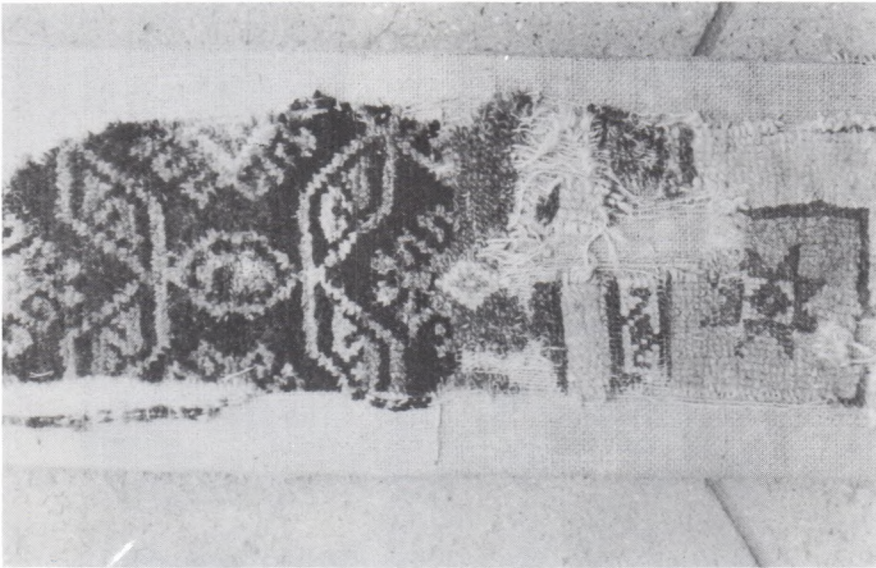
10. Kuş figürlü parça halı, XV. y.y., Fustat, Röhss Museum, Göteborg.

11. Ejder-zümrüdüanka mücadelesiyle halı tasviri, Siena' da Fresk Domenico di Bartolo, 1440-1444.

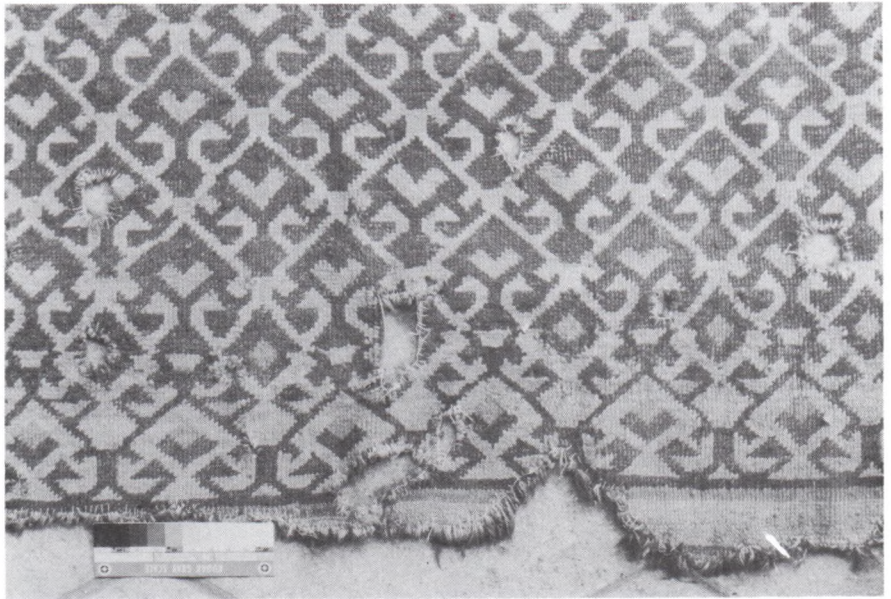
7. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul, detay.

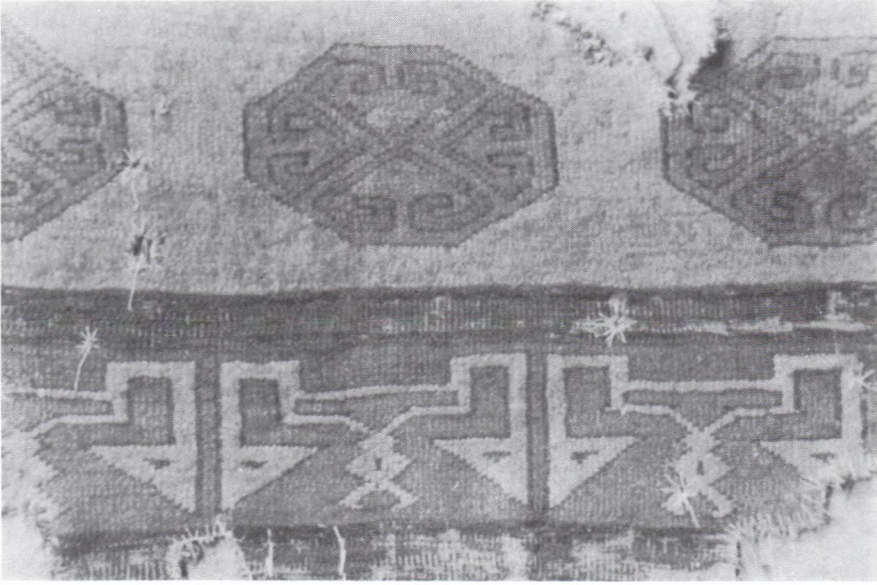
8. Beyşehir, Selçuklu halısı, XIII. y.y. sonu, Mevlâna Müzesi, Konya.

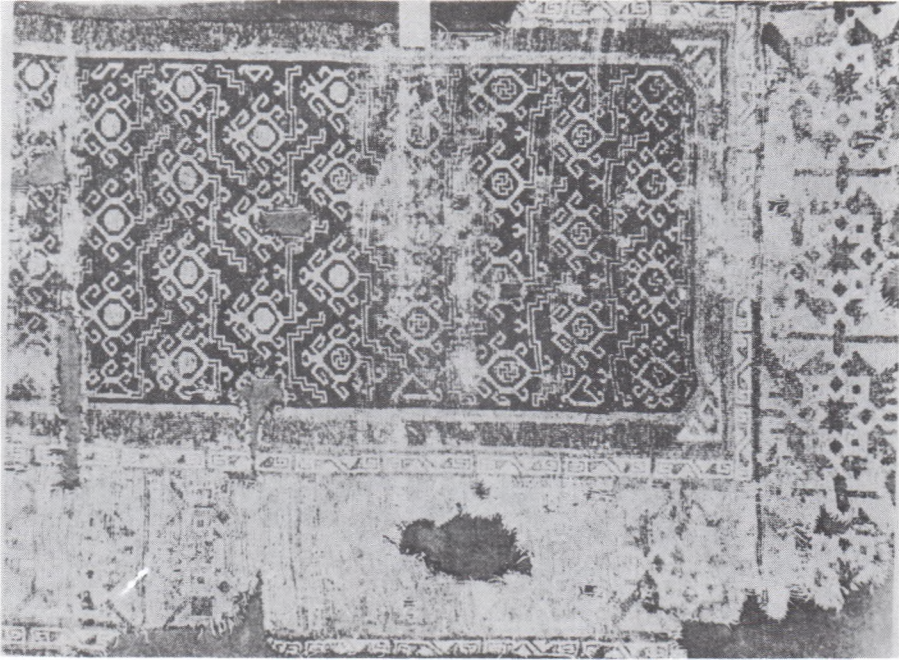
5. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul, detay.

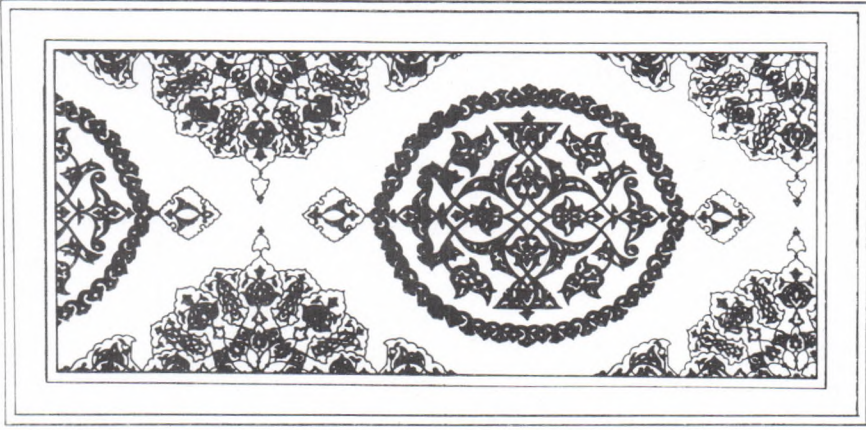
6. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul, detay.

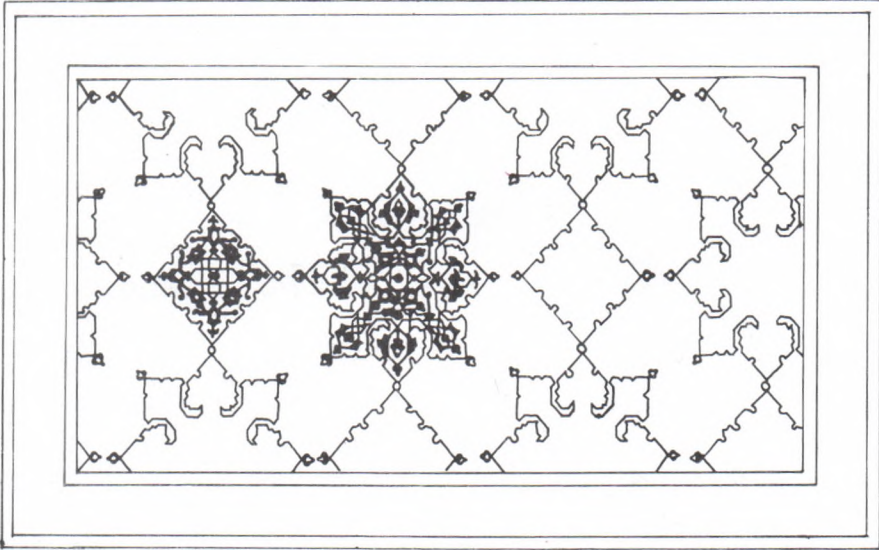
3. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul, detay.

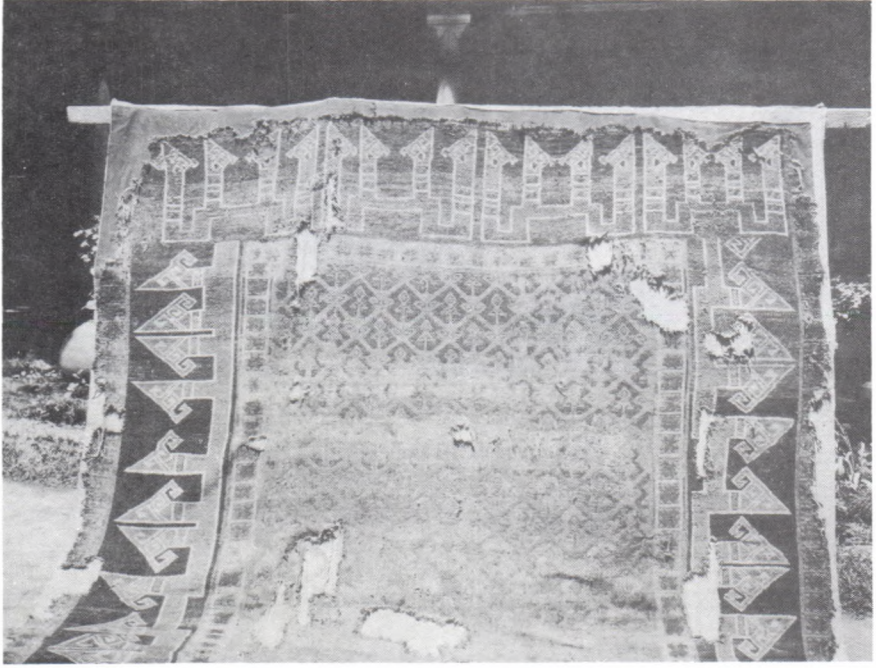
4. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul, detay.

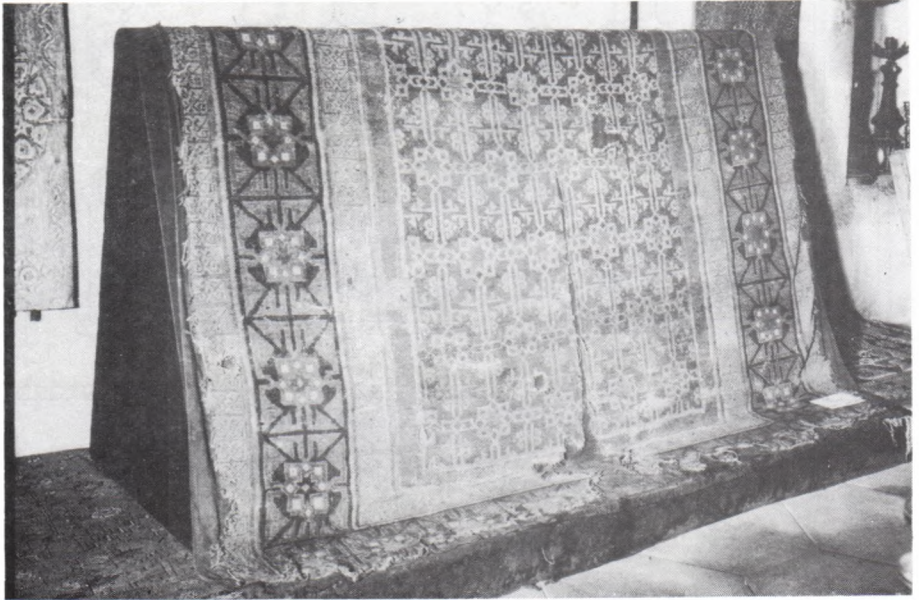
17. Madalyonlu Uşak halısının şeması.

18. Yıldızlı Uşak halısının şeması.

1. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul detay.

2. Konya Selçuklu halısı, XIII. y.y., Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, İstanbul, detay.

OKTAY ASLANAPA
Makalesinin Resimleri
(Metin, sayfa 99 - 109)

Atatürk supreme Council for Culture, Language. and History,
ATATÜRK CULTURE CENTER

ERDEM

PUBLISHED THREE TIMES ANNUALLY

Volume II

Number 7